

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

КОНОНЕНКО Валерій Васильович

УДК [94:304](477.43/.44=411.16)''194/201''(043.5)

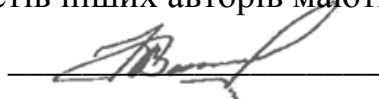
ДИСЕРТАЦІЯ

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ
ЗМІНИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ
(40-І РР. ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

07.00.01 – історія України

07 Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(В. В. Кононенко)

Науковий консультант:

ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Вінниця – 2017

АНОТАЦІЯ

Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України» (07 Історичні науки). – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2017. Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам’янець-Подільський, 2017.

У дисертації на основі широкого кола архівних й опублікованих джерел та з урахуванням існуючих теоретичних наукових розробок досліджено динаміку соціальних, демографічних змін та національно-культурне життя єврейського населення Поділля протягом 40-х рр. XX ст. – початку XXI ст.

Автор розглядає історію єврейської національної меншини Поділля від 1940 рр. до початку XXI ст. як складову об’єктивної історії краю зазначеного періоду. У роботі встановлено, що історія єврейської національної меншини Поділля почала досліджуватися нещодавно. Історіографія предмета дослідження представлена переважно сучасною українською та зарубіжною науковою літературою. Фактично відсутні кваліфікаційні наукові роботи та монографічні дослідження цього питання, а динаміка соціальних змін та національно-культурне життя єврейського населення Поділля періоду 1960-х рр. – початку XXI ст. взагалі залишалося поза увагою істориків. Проте є достатньою джерельна база для вивчення цієї проблеми. Вона представлена архівними та опублікованими матеріалами.

У роботі зазначено, що на час досліджуваного нами періоду на Поділлі сформувалася одна з найбільших регіональних єврейських національних меншин не тільки України, а й СРСР. Соціальні характеристики, професійна зайнятість, економічне життя євреїв краю мало певні особливості, які визначалися тим, що єврейське населення проживало в невеликих населених пунктах переважно аграрного регіону. Включно до початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

єврейська громада регіону зберігала позитивну динаміку демографічного росту, але національно-культурне життя зазнало радянізації, що була спрямована на асиміляцію єврейського населення. Сильні національні традиції, чинники самоусвідомлення євреїв як національної меншини, певна відособленість єврейської меншини в місцях проживання, зберігання специфіки професійної зайнятості, дотримання елементів традиційної побутово-звичаєвої культури сприяли збереженню соціальних характеристик єврейського населення та завадили остаточному знищенню елементів національно-культурного життя євреїв у невеликих подільських містах та селищах.

У дослідженні показано, що з 1940-х рр. в житті єврейської національної меншини Поділля відбулися істотні зміни. Євреї регіону в роки війни зазнали переслідування і масового знищення – Голокосту, який назавжди змінив соціальні та демографічні характеристики єврейського населення Поділля, вплинув на його повоєнне соціально-економічне, духовне та культурне життя. В окремих районах краю єврейська меншина припинила своє існування назавжди. Однак, унаслідок відмінностей в окупаційній політиці в німецькій та румунській зонах окупації великі єврейські громади залишилися в південно-східних районах Поділля, які зберегли свою особливу соціальну організацію та основи національно-культурного життя. Фактично в окремих районах Поділля існував повоєнний радянський штетл.

Аналізується антиєврейська політика в період повоєнного радянського тоталітарного режиму. Звернено увагу на прихований державний антисемітизм, згортання системи національної освіти, боротьбу з сіонізмом, тиск на діяльність іудейських релігійних громад у період хрущовської «відлиги» та авторитарного консервативного режиму в СРСР з 1964 до середини 1980-х рр. Акцентується на тому, що це призвело до істотних змін у демографічних та духовних процесах єврейського населення регіону. Протягом 40-х – 80-х років ХХ ст. єврейське населення Поділля неухильно скорочувалося. Меншина до кінця 1980-х рр. помітно втрачає свій вплив у регіоні, проте залишається найбільшою національною громадою після росіян. Одна з найбільших регіональних

єврейських меншин України не тільки показувала негативну динаміку населення, а й поступово зазнавала значних змін у соціальній структурі, зайнятості, повсякденному та національно-культурному житті. Однак, незважаючи на усунення євреїв з партійної та державної номенклатури, євреї Поділля продовжували представляти господарську еліту та мали широке представництво серед інтелігенції навчальних закладів, системи охорони здоров'я, науковців, серед інженерів, кваліфікованих робітників та в торгівлі.

Політика державного антисемітизму, асиміляція, русифікація перетворила більшість євреїв у носіїв переважно російської культури, в окремих випадках – української, що негативно вплинуло на їхнє національно-культурне життя. Єдиним винятком із загальної картини стала наявність значної кількості єврейського населення в південно-східних районах Поділля, що й визначало збереження тут певних елементів національного життя в повсякденні єврейської громади, але й тут сталися істотні зміни. Реакцією єврейського населення Поділля на дискримінаційну політику влади стало як наростання конформізму в поведінці, так і активна протидія системі через діяльність підпільних єврейських національних організацій у повоєнний період, ріст сіоністичних настроїв, боротьба за відновлення релігійного життя, за можливість ушанування жертв Голокосту, збільшення кількості євреїв-репатріантів та організована діяльність «відмовників».

Підкреслюється, що наприкінці 1980-х рр. та з проголошенням незалежності, в Україні склалися сприятливі умови для реалізації національно-культурної автономії українських євреїв. Водночас унаслідок політичної та економічної кризи, підвищення рівня національної свідомості серед єврейського населення та наростання процесів з повернення на свою історичну батьківщину та еміграції до країн, де активно розвивалось національне життя євреїв, продовжується зменшення його чисельності, а національно-культурне життя після активного розвитку 1990-х рр. – на початку 2000-х рр. із різким зменшенням кількості єврейських громад майже повністю припиняється в окремих районах Поділля. Суттєво змінюються й соціальні характеристики єврейського населення.

Із 1990-х рр. місцеві євреї активно представляють бізнес, політику, банківську сферу, медіасферу, освіту та науку.

Відродження національно-культурного життя євреїв йшло через діяльність національних об'єднань, що була спрямована передусім на три основні напрями: розвиток національної культури та освіти; соціальна допомога ветеранам, людям похилого віку, інвалідам і малозабезпеченим та розвиток релігійних громад. Найбільш активно діяли та розвивалися єврейські громадські об'єднання протягом 1990-х – у середині 2000-х рр. Важливим аспектом відродження культурного та релігійного життя євреїв Поділля стала як міжнародна організаційна та фінансова підтримка, так і допомога всеукраїнських єврейських національних організацій та вітчизняних бізнесменів єврейського походження.

Подається авторський висновок, що на сучасному етапі спостерігається певне згасання національного життя євреїв, передусім у районних центрах Поділля, через різке зменшення єврейського населення, а то й повну його відсутність тут. Локомотивами національно-культурного життя євреїв на Поділлі на сьогодні є насамперед обласні єврейські національні об'єднання громадян та релігійні організації, які отримують фінансування з-за кордону. Серед них виокремлюються своєю активністю передусім регіональні представництва благодійного фонду «Хесед» та представництва Єврейського агентства для Ізраїлю («Сохнут»). Із загостренням політичної ситуації в країні та з нестабільною економічною ситуацією знову активізувалися негативні демографічні процеси серед єврейського населення першою чергою через еміграцію, що у свою чергу впливає на розвиток національно-культурного життя. Окрім того, низка міжнародних організацій, які працюють в Україні й надалі орієнтовані на популяризацію виїзду єврейського населення до Ізраїлю. Особливо активно працюють такі організації серед єврейської молоді.

Наукова новизна роботи визначається тим, що вперше виконано дослідження, яке комплексно, усебічно характеризує розвиток єврейської національної меншини Поділля протягом 40-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. через

аналіз соціально-демографічних змін та національно-культурного життя євреїв краю.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження та теоретичні висновки можуть бути покладені в основу подальших наукових розробок як з історії єврейської національної меншини України, загальних наукових праць щодо історії євреїв, так і досліджень з історії Поділля та України. Отримані результати дисертаційної праці загалом можуть бути використані при формуванні музейних експозицій з історії Поділля як історико-географічного краю, євреїв Поділля, України, досліджень щодо його повсякденного та релігійного життя, побуту.

Ключові слова: СРСР, УРСР, Поділля, національна політика, євреї, єврейська національна меншина, демографічні характеристики, соціальні зміни, повсякденне життя, національно-культурне життя.

ABSTRACT

Kononenko V. V. The Jewish population of Podillya: socio-demographic changes and national-cultural life (40-ies of the 20th century - the beginning of the 21st century). – The qualification scientific work based on the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of historical sciences on a specialty 07.00.01 – History of Ukraine (07 Historical sciences). – Vinnytsia state pedagogical university named after Mykhailo Kotsiubynsky. – Vinnytsia, 2017. Ivan Ohienko Kamianets-Podilsky National University. – Kamianets-Podilsky, 2017.

The dissertation is based on a wide range of archived and published sources taken into account the existing of theoretical scientific knowledge. The socio-demographic changes and national-cultural life of the Jewish population of Podillya during the 40-ies of the 20th century – beginning of 21st century has been studied in the scientific work.

The author examines the history of the Jewish national minority in the 1940-s – the beginning of the 21st century as a component of the objective regional history of the region in this specified period. It is established in the work that the history of the Jewish national minority of Podillya has been explored recently. The historiography of the subject of study is represented only in modern Ukrainian and foreign scientific literature. In fact, there are no qualifying research projects and monographic studies of the issue, and the dynamics of social change and national cultural life of the Jewish population of Podillya in 1960-s – beginning 21st century generally remained unnoticed by historians. But there is a sufficient source base to study the issue that is presented by archival and published materials.

The paper notes that by the beginning of world war II one of the largest regional Jewish national minorities of Ukraine and the Soviet Union had been formed on the territory of Podillya. Social characteristics, professional employment, economic life of the Jewish of the region had certain features which pointed out that the Jewish population lived in small towns of agricultural region. The Jewish community in the region remained positive dynamics of demographic growth through to the beginning of the German-Soviet War of the 1941–1945 years, but national culture experienced

Sovietization, which was aimed at the assimilation of the Jewish population. However, strong national traditions, factors of consciousness of the Jews as a minority, the isolation of the Jewish population in the traditional places of residence, specifics of professional employment, respect of traditional elements of household and customary culture contributed to the preservation of the social characteristics of the Jewish population and prevented the ultimate destruction of the elements of national and cultural Jewish life in small settlements of Podillya.

The study shows that after the 1940s the life of the Jewish community of Podillya had been changed. The Jews of the region during the war suffered from undergone persecution and mass destruction of the Holocaust, which forever radically changed the social characteristics of the Jewish population of Podillya, influenced his post-war socio-economic, spiritual and cultural life. In some parts of the region the Jewish communities ceased existence forever. However, due to differences in the occupation policies of the German and Romanian occupation zones, a large Jewish communities remained in the South-Eastern part of Podillya where they have retained their special social organization, and the foundations of the national cultural life.

Active anti-Jewish policy of the postwar totalitarian regime, latent state of anti-Semitism, the curtailment of national education, the active struggle against Zionism, pressure on the activities of Jewish religious communities in during the Khrushchev "thaw" and authoritarian conservative regime in the USSR from 1964 to the mid 1980-s years, caused the significant changes in the demographic and spiritual processes of the Jewish population of the region. During the 40-ies – 80-ies of 20-th century the Jewish population of Podillya has steadily decreased. The Jewish community before the end of the 80s noticeably lost its influence in the region, but remained the largest ethnic community after Russians. One of the largest regional Jewish minorities of Ukraine not only showed the negative dynamics of the population, but gradually incurred significant changes in the social structure, employment, daily and national cultural life. However, despite the elimination of Jews from party and state nomenklatura, the Jews of Podolia continued to represent economic elite and had a strong presence among the intelligentsia in educational institutions, health systems, academics, among engineers, skilled workers

and in the trade. The policy of state anti-semitism, assimilation, russification turned the most Jews in carriers, as a rule, of Russian culture, sometimes of Ukrainian culture, and negatively influenced on the Jewish culture.

The presence of a significant number of Jewish population in the south of Podillya was the only exception to the general pattern, which helped to preserve elements of national life in everyday life of the Jewish community.

The response of the Jewish population of Podillya on the discriminatory policy of the authorities was a rise of conformance in behavior and the active opposition to system sometimes. It reflected in the emergence of clandestine Jewish national organizations in the postwar period, a rise of Zionism, the struggle for the restoration of religious life, the fight for the opportunity to honor the victims of the Holocaust, increasing the number Jewish immigrants and in organized activities of «refuseniks».

In the late of the 1980s and after the Declaration of Independence of Ukraine favorable conditions for the realization of national-cultural autonomy for the Jews of Ukraine were created. Most favorable for the development of the national-cultural life of the Jews of Podillya were the 1990's years. However, due to political and economic crisis, raising of the level of national consciousness among the Jewish population and the growing desire to return to their historical homeland or emigration to countries, where the national life of Jews has been actively developed, the process of reducing the quantity of the Jewish minority continues. The national-cultural life of the Jews because of a drastic loss of the Jewish population has almost completely stopped in some areas of the region. At this time social characteristics of the Jewish population are essentially changing. From the 1990s the Jews of Podillya are actively represented in business, politics, banking, media, education and science.

Revival of national and cultural life of the Jews went through the activities of national associations aimed, primarily, on three main areas: development of national culture and education, social assistance to veterans, the elderly, the disabled and low-income and developing religious communities.

The Jewish public associations actively acted and developed during the 1990s – mid 2000s. An important aspect of cultural and religious revival of Jewish life Podillya

began with an international logistical and financial support, as well as with the help of the All-Ukrainian Jewish organizations and local businessmen of Jewish's origin.

At present we are witnessing some attenuation national Jewish life primarily in regional centers of Podillya because to a sharp decrease of the Jewish population, and even complete lack of it here.

The associations of Jews of region centers, who receive funding from abroad, are locomotives of national and cultural Jewish life in Podolia today. Primarily regional offices Charitable Foundation «Hesed» and representation of the Jewish Agency for Israel («Jewish Agency») are noticeable among them. With the aggravation of the political situation in the country and the unstable economic situation, the negative demographic trends among the Jewish population are intensified again, primarily because of emigration, which affects the development of national and cultural life. In addition, a number of international organizations working in Ukraine continue to focus on popularizing the repatriation of the Jewish population in Israel. These organizations are oriented on the Jewish youth.

Scientific novelty is determined that it is the first completed study that comprehensively describes the development of the Jewish community of Podillya in the 40-ies of the 20th century – beginning of the 21st century through the analysis of the socio-demographic changes and national-cultural life of the Jews of the region.

The practical significance of the thesis lies in the fact that the obtained results and theoretical insights can be put into further researches and developments of the history of the Jews of Ukraine, the history of national minorities, research works on the history of Ukraine and Podillya.

The results of the research can be used in forming the museum displays of the history Podillya as the historical and geographical edge, Jews of Podillya, of Ukraine, studies on its daily and religious life.

Key words: Soviet Union, Ukraine, Podillya, national policy, the Jews, the Jewish national minority, demographic characteristics, social changes, daily life, national and cultural life.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Публікації, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1.1. Монографії

1. Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / В. В. Кононенко. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 370 с.

Рецензії:

Романюк І. М. Рецензія на монографію: Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / В. В. Кононенко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 370 с. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю, 2017. Вип. 25. С. 434–435.

Нікітін Ю. О. Рецензія на монографію: Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / В. В. Кононенко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 370 с. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 118. С. 362–363.

1.2. Статті в наукових фахових виданнях України

2. Кононенко В. В. Доля української інтелігенції у повоєнний період сталінського тоталітаризму (1945–1953 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2004. Вип. VIII. С. 203–208.

3. Кононенко В. В. Зміни в національній структурі населення України 1930 – 1950-х рр. у контексті перепису населення 1959 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. С. 233–241.

4. Кононенко В. В. Національна політика радянської влади в перші роки періоду десталінізації (1953–1956) // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. Київ, 2006. Вип. 22. С. 125–131.

5. Кононенко В. В. Національна політика більшовиків та її трансформація: від РСДРП до РКП (б) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. Вип. XI. С. 233–236.

6. Кононенко В. В. Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 13. С. 74–79.

7. Кононенко В. В. Радянська національна політика періоду десталінізації: зміна основоположних принципів чи форм? // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. XIII. С. 147–151.

8. Кононенко В. В. Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х – 1960-х роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. XIV. С. 266–271.

9. Кононенко В. В. Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. На пошану доктора історичних наук, професор, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В. А. Смолій: У 2-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 15. Ч. 2. С. 276–285.

10. Кононенко В. В., Зінько Ю. А. Особливості правового регулювання національного життя в СРСР наприкінці Другої світової війни (1944–1945 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред.

проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. Вип. XV. С. 109–115.

11. Кононенко В. В. Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940–1980-х роках ХХ століття // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 17. С. 204–216.

12. Кононенко В. В. Чисельність та структура єврейського населення в Україні та на Поділлі за доби незалежності // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2013. Вип. 21. С. 68–74.

13. Кононенко В. В. Іудейські релігійні громади Вінниччини в епоху «застою» (1960-ті – 1980-ті рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Вінницька картографічна фабрика», 2015. Вип. 23. С. 124–129.

1.3. Статті у зарубіжних наукових виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

14. Кононенко В. В. Повсякденне життя євреїв Поділля у I половині ХХ століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій // Громадсько-політичний науковий збірник «Інтелігенція і влада». Серія: історія / За заг. ред. проф. Г. І. Гончарука. Одеса: Астропринт, 2016. Вип. 32. С. 210–233.

15. Kononenko V. National education of the Jews of Podolia at the present stage // British Journal of Educational and Scientific Studies. 2015. № 2 (22). P. 492–498.

16. Кононенко В. В. Єврейські громади Поділля у XV – першій половині ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 44. С. 71–75.

17. Кононенко В. В. Релігійне життя євреїв Поділля на сучасному етапі // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 103. С. 73–76.

18. Кононенко В. В. Правове регулювання діяльності іудейських громад в Україні (XIX – XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю, 2016. Вип. 24. С. 117–122.

19. Кононенко В. В. Уничтожение еврейского населения Подолья в немецкой и румынской зонах оккупации в 1941–1943 гг. // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. сб. ст. по материалам XLVIII междунар. науч.-практ. конф. Москва: Изд. «Интернаука», 2016. № 3 (43). С. 36–40.

20. Кононенко В. В. Діяльність жмеринської молодіжної сіоністської організації «Ейнікайт» у 1944–1948 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 137–141.

21. Кононенко В. В. Демографічні процеси серед єврейського населення Поділля у другій половині XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 200–203.

22. Кононенко В. В. Єврейська національна меншина Поділля другої половини XX – початок XXI ст. у зарубіжній історіографії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 92–96.

23. Кононенко В. В. Антисемітська політика радянської влади у 1948–1953 рр. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. Вип. 25. С. 213–218.

24. Кононенко В. В. Релігійне життя євреїв Поділля у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр. // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень–березень). Т. 1. С. 113–117.

2. Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

25. Кононенко В. В. Вплив голодоморів 1932–33, 1946–47 років на національну та соціальну структуру населення Вінниччини у повоєнний період // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті. Матеріали обласної науково-практичної конференції. 24 листопада 2005 р. Вінниця: Книга-Вега, 2006. С. 165–169.

26. Кононенко В. В. Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945–1953 рр.) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 18 вересня 2008 р. Вінниця: ТОВ «Планер», 2008. С. 141–145.

27. Кононенко В. В. Інтелігенція УРСР у 2 половині 1940-х – 1950-х роках: суспільне становище та роль в умовах повоєнного сталінського тоталітаризму // Інтелігенція і влада. Матеріали п'ятої всеукраїнської наукової конференції. Одеса: Артопринт, 2009. С. 93-100.

28. Кононенко В. В. Єврейська інтелігенція України у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 21–26.

29. Кононенко В. В. Соціально-політичне становище євреїв Вінниччини у повоєнний період (у другій половині 1940-х – 1950-х рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 22 жовтня 2009 р. м. Вінниця. Вінниця: ПП О. Власюк, 2009. С. 462–466.

30. Кононенко В. В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні»

(до 70-річчя початку Другої світової війни). 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. Житомир. Дніпропетровськ: Центр «ТКУМА», 2010. С. 308–315.

31. Кононенко В. В. Національна освіта єврейських громад Поділля // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2011. С. 177–181.

32. Кононенко В. В. Повсякденне життя євреїв Поділля у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця: Видавництво ТОВ «Консоль», 2013. С. 480–490.

33. Кононенко В. В. Повсякденне життя єврейської радянської інтелігенції Поділля у другій половині ХХ століття: проблеми дослідження та інтерпретації джерельної бази // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару. 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця / Ред. кол. О. А. Коляструк (відп. ред.), Н. В. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Кароєва. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 76–80.

34. Кононенко В. В. Соціальні характеристики єврейського населення Поділля у 50–60-х рр. ХХ ст. // Історичні студії / Упорядник Олена Подобєд. Київ: Вид. О. О. Євенок, 2016. С. 98–103.

35. Кононенко В. В. Державний антисемітизм у 1953 р. та його вплив на суспільні процеси на Поділлі // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. Ч. II. С. 80–82.

36. Кононенко В. В. Демографічні характеристики єврейського населення Хмельниччини у 1950–1960-х роках ХХ століття // Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. С. 228–230.

37. Кононенко В. В. Демографічні процеси серед єврейського населення Вінниччини у 1950–1980-х рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. 7–8 жовтня 2016 р., м. Вінниця. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 363–369.

3. Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження

38. Кононенко В. В. Радянська преса як інструмент антисемітської політики влади // Вісник факультету історії, етнології і права: Збірник наукових праць. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2017. Вип. 15. С. 33–35.

ЗМІСТ

ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження	33
1.1. Історіографія проблеми	33
1.3. Джерельна база	63
1.3. Теоретичні та методологічні основи дослідження	83
РОЗДІЛ 2. Єврейська національна меншина Поділля напередодні та в роки Другої світової війни	111
2.1. Регіональні особливості соціально-демографічного розвитку та формування чинників самоідентифікації єврейської громади в історичній ретроспективі	111
2.2. Організована та стихійна евакуація єврейського населення з території Поділля на початку німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр.	147
2.3. Геноцид євреїв регіону в період окупації	163
РОЗДІЛ 3. Єврейське населення Поділля у повоєнний період	190
3.1. Єврейська національна меншина як об’єкт радянської національної політики	190
3.2. Особливості духовного та культурного життя подільських євреїв	214
3.3. Соціальні процеси в середовищі єврейської громади регіону	235
3.4. Єврейський націоналістичний молодіжний рух у перші повоєнні роки	255
РОЗДІЛ 4. Соціальні зміни та національно-культурне життя євреїв Поділля в 1950-х – першій половині 1980-х рр.	272
4.1. Євреї як об’єкт національної політики в умовах десталінізації та неосталінізму	272
4.2. Демографічні процеси серед єврейського населення регіону	294
4.3. Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейської громади	310

4.4. Релігійне життя як основа національно-культурного життя євреїв Поділля в умовах декларативної демократії	327
--	-----

РОЗДІЛ 5. Єврейська громада Поділля в часи перебудови та в період незалежності	342
---	------------

5.1. Соціально-демографічні процеси серед єврейського населення	342
---	-----

5.2. Єврейські громадські організації регіону та їхня роль у житті національної меншини	361
--	-----

5.3. Національно-культурне життя євреїв на зламі ХХ–ХХІ століття	378
--	-----

ВИСНОВКИ	407
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	416
---	------------

ДОДАТКИ	504
----------------------	------------

Перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів

АСК – Антифашистський єврейський комітет;

Алія – репатріація євреїв в Ізраїль;

Ашкеназі – субетнічна група євреїв, яка сформувалася в Центральній, а з часом поширилася й на Східну Європу, а також і на територію України;

Вінницька ОДА – Вінницька обласна державна адміністрація;

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) з 1925 по 1952 рр.

Голокост (Катастрофа, Шоа) – переслідування й масове знищення євреїв і циган під час Другої світової війни;

Гетто – частина населених пунктів, окремі райони певної місцевості, що використовувалися для переселення туди осіб за національним принципом;

Держархів Вінницької області – Державний архів Вінницької області;

Держархів Житомирської області – Державний архів Житомирської області;

Держархів Одеської області – Державний архів Одеської області;

Держархів Хмельницької області – Державний архів Хмельницької області;

Десталінізація – процес ліквідації культу особи і сталінської політичної системи;

Ейнікайт – молодіжна сіоністська організація, що діяла в м. Жмеринці Вінницької області з 1944 по 1947 рр.

Євком (Комісаріат з єврейських національних справ) – урядовий орган радянської влади для проведення серед євреїв національної політики Комуністичної партії. Діяв із січня 1918 р. по квітень 1924 р.;

Євсекція (єврейська комуністична секція) – єврейські комуністичні секції РКП (б), утворені для поширення комуністичної ідеології серед євреїв їхньою рідною мовою;

Іврит – давньоєврейська мова, що використовувалася серед євреїв Поділля переважно в релігійній практиці та художній літературі, яка зазнала в радянський період заборони та утисків;

Ідиш – єврейська мова з групи германських мов, якою послуговувалися в повсякденному житті євреї Поділля як нащадки євреїв-ашкеназі, вихідців із Західної та Центральної Європи, що емігрували до Східної Європи, у тому числі на Поділля;

Ієшива (єшива) – єврейський вищий навчальний заклад, де вивчається Усний закон, переважно Талмуд;

Іудаїзм – одна з найдавніших монотеїстичних релігій світу, національна релігія євреїв;

Кантор – спеціально навчена людина, що веде молитви в синагозі, представляє всю громаду в її звертанні до Всевишнього;

КомЗСТ – Комітет із земельного устрою єврейських трудящих при Президії Ради національностей ЦВК СРСР, що був утворений постановою Президії ЦВК від 29 серпня 1924 р. з метою залучення євреїв Радянського Союзу до землеробства;

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України;

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу;

КПУ – Комуністична партія України;

Міньян – у традиційному єврейському праві мінімальна кількість членів молитовної громади – 10 чоловіків (старших 13 років, після церемонії барміцва). Якщо немає міньяна, то найважливіші молитви читати не можна. У роки радянської влади міньян використовувався як форма проведення богослужінь;

Неосталінізм («застій», термідор Л. Брежнєва) – авторитарний консервативний режим у СРСР з 1964 до середини 1980-х рр., що ґрунтувався на збереженні сталінської моделі соціалізму без диктатури й масового терору;

Песах – весняне свято на відзначення виходу євреїв з Єгипту і звільнення з рабства;

Рабин (ребе, рабе, рав) – релігійний керівник іудейської громади, знавець Тори і Талмуда;

Райхскомісаріат «Україна» – адміністративно-територіальна одиниця, утворена на частині окупованих українських земель. Складалася з 6 генеральних

округ. До складу генеральних округ Волинь-Поділля, Житомир та Київ входили подільські землі;

РНК – Рада народних комісарів;

Сіонізм – у сучасних дослідженнях визначається як напрямок політичного руху або як національний (національно-визвольний) чи націоналістичний рух, що ставить своєю метою об'єднання й відродження єврейського народу на його історичній батьківщині Ерец-Ізраель;

Смуга осілості – територіальна лінія з кількох південно-західних губерній, за межі якої не дозволено було селитися євреям у межах Російської імперії. Визначена російським царизмом після поділів Польщі (1772, 1793, 1795), назва з'явилася за часів правління імператора Миколи I;

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;

Талмуд-тора – єврейський релігійний навчальний заклад, який утримувався за кошти громади і в якому, на відміну від хедерів, навчалися хлопчики переважно з незаможних родин;

ТЗЕТ (Товариство землеустрою єврейських трудящих) – громадська організація, яка існувала в СРСР з 1925 по 1938 рр. і сприяла аграризації радянських євреїв;

Трансністрія – адміністративно-територіальна одиниця на південному заході України між Дністром і Південним Бугом, яку німецькі окупанти на підставі договору в Бендерах (30 серпня 1941 р.) віддали під тимчасове румунське цивільне управління. До складу Трансністрії входили південні та південно-східні регіони Поділля;

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;

Хасидизм – релігійна течія іудаїзму, що виникла в XVIII ст. в Україні;

Хаскала – просвітницький рух серед європейських євреїв з другої половини XVIII ст. проти культурно-релігійної відособленості єврейського населення та за його інтеграцію у світське життя;

Хедер – єврейська початкова платна приватна релігійна школа для хлопчиків, що існувала в Україні практично до Першої світової війни;

Хмельницька ОДА – Хмельницька обласна державна адміністрація;

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України;

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу;

Шабат – субота (сьомий день, день відпочинку, святий день, який євреям заповіданий Богом через Тору);

Штетл (з ідиш – містечко) – єврейське містечко, тобто містечко, де значну частину населення склали євреї. В сучасній історіографії розглядається не просто як територіальне об'єднання, а як певний соціальний, культурний та економічний феномен, що існував навіть у радянську епоху.

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Протягом тривалого періоду історія окремих історико-географічних областей України не отримувала достатньої уваги. Наукові дослідження істориків були зосереджені переважно на загальних питаннях розвитку українського народу, політичній, економічній, культурній історії України в різні періоди історичної еволюції. Проте за дослідженнями титульної націоцентричності осторонь залишалася не лише соціальна історія окремих сіл, міст, містечок, країв, а й історія національних меншин, які протягом тривалого часу разом з українцями формували не тільки певні локальні особливості окремих регіонів України, а й мали великий вплив на матеріальну та духовну культуру, на суспільно-політичні та економічні процеси регіону та країни. Сучасна об'єктивна та неупереджена регіональна історія є невід'ємною складовою пізнання загальнодержавних історичних процесів.

Населення Поділля здавна було представлене, окрім українців, мешканцями інших народів. Історію краю спільно з українцями формували євреї, поляки, росіяни, білоруси та представники інших націй. Проте саме євреї протягом тривалого історичного періоду мали чи не найбільший вплив серед усіх національних меншин на процеси, що відбувалися на території Подільського краю.

Протягом тривалого періоду єврейська національна меншина складала вагомий відсоток населення регіону, а отже, мала широке представництво в різних галузях народного господарства краю. У містах і містечках регіону виникли компактні поселення євреїв (штетли), які характеризувалися певними особливостями соціально-економічного та культурного життя. Саме штетли були осередками життя євреїв України, що протягом віків зберігали їхню національну самобутність.

Проте якщо протягом усіх попередніх історичних періодів, навіть незважаючи на окремі трагічні події в долі цієї меншини, єврейські національні

громади Поділля розвивалися, зберігали позитивну динаміку росту чисельності, соціодемографічного розвитку та національну самобутність, то з 1940-х рр. в середовищі меншини розпочалися негативні демографічні процеси, а внаслідок повоєнних політичних репресій, відкритого та прихованого антисемітизму, активної радянзації євреїв у більшості населених пунктів знищуються залишки їх національно-культурного життя. І навіть створення сприятливих демократичних передумов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин у добу незалежної України не допомогло відновити національно-культурного життя меншини регіону повною мірою. Але, попри зменшення загальної кількості єврейського населення на Поділлі, руйнування територіальних, культурних, релігійних підвалин життя, євреї залишалися й залишаються важливою та впливовою складовою частиною населення краю і продовжують відігравати вагомий роль у суспільних, політичних, культурних процесах як на Поділлі, так і в Україні загалом.

Актуальність дослідження історії єврейської національної меншини Поділля зазначеного періоду визначається тим, що вивчення цього питання сприятиме доповненню регіональної та загальної історії євреїв України, а також включенню отриманих знань у процес дослідження загальноісторичних тенденцій розвитку та формування України та українського народу.

Встановлення об'єктивної картини життя єврейського населення Поділля у 1940-х рр. – на початку XXI ст. неможливе без дослідження українсько-єврейських стосунків на теренах краю, що, безперечно, сприятиме написанню об'єктивної історії Поділля, а усвідомлення того, що євреї впливали на історію та культуру українців, сприятиме написанню об'єктивної картини історичного розвитку України.

Потреба наукового дослідження також посилюється відсутністю в сучасній історіографії спеціальних праць з окресленої проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Робота виконана в рамках науково-дослідних тем відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України «Українське

суспільство в другій половині 1940-х – середині 1960-х рр.: між традицією та модернізацією» (державний реєстраційний номер 0113U002037) та «Україна в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: структури і практики повсякденності» (державний реєстраційний номер 0115U006870).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел та наукової літератури з'ясувати соціально-демографічні зміни та охарактеризувати національно-культурне життя єврейського населення Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- показати стан наукової розробки проблеми, виявити основні концептуальні положення історіографії, критично оцінити та з'ясувати репрезентативність і достовірність джерельної бази; визначити оптимальні методи дослідження наукової теми;

- визначити особливості соціально-демографічного розвитку єврейської національної меншини на Поділлі, чинники самоідентифікації єврейського населення краю в історичній ретроспективі, які вплинули на соціальні характеристики та національно-культурне життя єврейської громади в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.;

- з'ясувати становище євреїв регіону та особливості їх евакуації на початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр.;

- дослідити регіональні особливості геноциду єврейського населення Поділля в період окупації, вплив нацистської політики на соціально-демографічні процеси, національно-культурне життя єврейських громад регіону;

- проаналізувати особливості суспільно-політичного, соціального та національно-культурного життя єврейської громади регіону в повоєнний період;

- з'ясувати динаміку демографічних змін, структуру, соціальні характеристики, особливості релігійного життя євреїв Поділля в умовах десталінізації та авторитарного консервативного режиму в СРСР у 1950-х – першій половині 1980-х рр.;

- виявити особливості соціально-демографічних процесів, чинники розвитку національно-культурного життя, процесів самоідентифікації євреїв регіону в контексті національної політики України доби незалежності;

- охарактеризувати роль регіональних єврейських національних громадських організацій та об'єднань громадян у відновленні, збереженні та регулюванні національно-культурного життя громади на сучасному етапі;

- узагальнити результати дослідження, запропонувати практичні рекомендації щодо подальших перспективних наукових досліджень окресленої проблеми.

Об'єктом дослідження є історія єврейської національної меншини Поділля 1940-х рр. – початку ХХІ ст.

Предметом дослідження є соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя єврейського населення Поділля 1940-х рр. – початку ХХІ ст.

Хронологічні рамки наукової роботи окреслені періодом від 1941 р. до 2014 р. Нижня хронологічна межа обумовлена початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр., що стала рубіконом, точкою неповернення до минулого життя радянської єврейської національної меншини, оскільки внаслідок окупації та масового винищення євреїв регіону відбулися незворотні зміни демографічних характеристик єврейського населення Поділля. Верхня хронологічна межа дослідження обмежена подіями Революції гідності в період з листопада 2013 р. до лютого 2014 р., коли більшість єврейських національних громадських об'єднань її підтримала та разом із титульною нацією і представниками інших національних меншин відстоювала право на побудову громадянського суспільства та вибір європейського напрямку розвитку держави.

Географічні межі дослідження окреслені Поділлям як історико-географічним регіоном України. У своїй основі воно охоплює територію сучасних Вінницької, більшу частину Хмельницької областей та південно-східні райони Тернопільської області. У роботі також використано матеріали з історії єврейської національної меншини зазначеного періоду окремих територій інших областей, які відносяться до Поділля.

Методологічною основою дослідження соціальних, демографічних змін та національно-культурного життя єврейського населення Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. стали загальнонаукові принципи дослідження, в основі яких лежить діалектика як фундаментальний науковий принцип дослідження, що спрямований на виокремлення найзагальніших закономірностей життя єврейської меншини регіону як об'єктивної реальності. Дослідження функціонування єврейської національної меншини Поділля в зазначений період проводилось в тісному зв'язку з вивченням загальної історії єврейської громади, визначенням принципів функціонування СРСР, УРСР та України як суверенної, незалежної держави, на основі характеристики загальних домінант національної політики, що зумовлювали становище національних меншин республіки.

При виконанні роботи було дотримано історичного, термінологічного, функціонального, системного, когнітивного (пізнавального) принципів наукового дослідження. Деталізація методологічних підходів при дослідженні зазначеної проблематики визначена в підрозділі 1.3 розділу 1 дисертаційної роботи.

Наукова новизна роботи визначається тим, що вперше виконано дослідження, яке комплексно, усебічно характеризує розвиток єврейської національної меншини Поділля через аналіз і наукову реконструкцію соціально-демографічних змін і національно-культурного життя євреїв краю в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

За результатами дослідження проблеми було сформульовано низку висновків і теоретичних положень, які виносяться на захист. Зокрема, *вперше*:

- визначено регіональні особливості соціально-демографічних змін і національно-культурного життя євреїв краю в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.;

- досліджено та документально обґрунтовано демографічні процеси серед єврейського населення Поділля з 1940-х рр. до початку 2000-х рр.;

- проаналізовано повсякденне життя, структуру та соціальні характеристики євреїв Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.;

- охарактеризовано місце та роль євреїв Поділля у суспільно-політичному, економічному та духовному житті подільського регіону в межах хронологічних рамок дослідження;

- досліджено роль міжнародних, всеукраїнських та місцевих єврейських громадських організацій та об'єднань громадян у відновленні, збереженні та регулюванні національно-культурного життя громади в добу незалежної України;

- окреслено перспективи подальшого розвитку національно-культурного життя євреїв Поділля;

- до наукового обігу введено ряд документальних джерел центральних та місцевих архівів, які характеризують особливості соціального та національно-культурного життя євреїв Поділля зазначеного періоду;

поглиблено:

- висновки щодо існування окремих елементів шtetлу на Поділлі як феномена соціально-економічного та національно-культурного життя євреїв Східної Європи включно до початку XXI ст.;

- характеристики особливостей формування єврейських національних громад на Поділлі та чинників самоідентифікації єврейського населення краю в історичній ретроспективі;

- дослідження життя єврейської національної громади Поділля в роки Другої світової війни:

- а) евакуації єврейського населення Поділля в перші місяці німецько-радянської війни 1941–1945 рр.;

- б) регіональних особливостей політики Голокосту окупаційної влади в роки Другої світової війни щодо єврейського населення Поділля, впливу нацистської політики на соціально-демографічні процеси, національно-культурне життя єврейських громад регіону;

- аналіз загальних тенденцій відновлення національно-культурного життя єврейської національної меншини у незалежній Україні;

дістали подальшого розвитку:

- висновки щодо розвитку Поділля у 1940-х рр. XX ст. – на початку XXI ст.;

- дослідження соціальних процесів загалом на території регіону в зазначений період.

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження та теоретичні висновки можуть бути використані в подальших наукових розробках як історії єврейської національної меншини України, загальних наукових праць з історії євреїв, так і досліджень з історії Поділля та України.

Опрацьовані в науковій роботі матеріали, теоретичні положення можуть бути корисними при викладанні навчальних курсів з «Історії України», «Історії рідного краю», «Історії євреїв України» та цілої низки спецкурсів та спецсемініарів, присвячених історії національних меншин нашої країни загалом й Поділля зокрема, а також і загальноісторичним дослідженням.

Ключові положення дисертаційної роботи можуть теоретично та фактично збагатити підручники, навчальні посібники з новітньої історії України, юдаїки, використовуватися в лекційних курсах ВНЗ.

Отримані результати дослідження можуть бути використані при формуванні музейних експозицій з історії Поділля як історико-географічного краю, євреїв Поділля, України, досліджень повсякденного та релігійного життя, побуту населення України.

У роботі наголошено на необхідності подальших досліджень матеріальної та духовної культури єврейської національної меншини з метою збереження культурної спадщини народу, який протягом тривалого історичного періоду поряд з іншими народами визначав самобутність подільського регіону, впливав на його суспільно-політичні, економічні та культурні процеси.

Особистий внесок здобувача.

Усі сформульовані в науковій роботі висновки, теоретичні положення та апробовані матеріали належать особисто автору та є одноосібними (за винятком однієї статті у фаховому виданні, написаної у співавторстві з Ю. А. Зіньком, де особистий внесок здобувача – 50 %). Виконане наукове дослідження «Єврейське

населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)» є самостійним науковим доробком.

Апробація дисертаційного матеріалу та результатів дослідження.

Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрах історії та культури України, правових наук та філософії факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Концептуальні положення та висновки дисертації були представлені на наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Національна інтелігенція в історії і культурі України в ХХ–ХХІ століттях» (м. Вінниця, 28–29 жовтня 2004 р.), Обласній науково-практичній конференції «Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті» (м. Вінниця, 24 листопада 2005 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору» (м. Вінниця, 18 вересня 2008 р.), Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України» (м. Вінниця, 23–24 жовтня 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність» (м. Житомир, 20 березня 2009 р.), ХХІІ Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (м. Вінниця, 22 жовтня 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні (до 70-річчя початку Другої світової війни)» (м. Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.), П'ятій всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (м. Одеса, 24–25 грудня 2009 р.), Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського» (м. Вінниця, 20–21 жовтня 2011 р.), Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле й сьогодення» (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2013 р.), Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел» (м. Вінниця,

14–15 травня 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (м. Київ, 18 листопада 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпропетровськ, 29–30 квітня 2016 р.), XLVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії, історії» (Росія, м. Москва, 21 березня 2016 р.), I Міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції «Місто Хмельницький у контексті історії України» (м. Хмельницький, 23 вересня 2016 р.), XXVII Всеукраїнській конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення» (м. Вінниця, 7–8 жовтня 2016 р.), III Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі з циклу «Повсякденність: візії та смисли» (м. Вінниця, 6–7 квітня 2017 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 1 монографію «Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.)» та 37 наукових статей, із яких 22 – у фахових виданнях, 11 – у національних та міжнародних виданнях, що входять до наукометричних баз.

Структура дисертації визначена розв'язанням поставленої мети та наукових завдань дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів (17 підрозділів), списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 530 сторінок, основного тексту – 392 сторінки. У списку використаної літератури 797 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Протягом тривалого періоду історія єврейської національної меншини Поділля не отримувала належної уваги. Осторонь залишалися не тільки питання історії місцевих єврейських громад країни, а й загальна історія євреїв України. В УРСР на заваді дослідження проблеми стояли ідеологічні процеси, політична тактика та національна політика радянської влади щодо розвитку етносів, суспільно-політична атмосфера, у якій доводилося працювати історикам. І лише наприкінці періоду перебудови та в добу незалежної України з'явилися праці, де історія єврейської національної меншини знову почала досліджуватися.

Останніми роками сучасна українська наука поповнилася кількома науковими роботами з історіографії історії євреїв України та Поділля. Одним із перших здійснив огляд наукових досліджень стосовно вивчення історії єврейської общини Поділля Л. Орловський [649]. Робота дослідника присвячена огляду наукового доробку вітчизняної та закордонної історичної науки стосовно різних сторін життя єврейської громади Поділля, підготовлених упродовж другої половини ХІХ ст. – початку ХХІ століття. Оцінюючи радянську історіографію зазначеної проблеми, автор робить висновки, що впродовж 1950–1980-х рр. не було не тільки об'єктивних історичних досліджень з історії євреїв Поділля, а й узагальнюючих праць з історії єврейства ХІХ–ХХ ст., а той матеріал, який виходив у світ, подавався заідеологізовано, із позицій радянського інтернаціоналізму, однобоко та рафіновано [649, с. 196].

Загальний огляд сучасної зарубіжної історіографії історії та культури євреїв України підготував О. Козерод. Автор робить висновок, що зарубіжних істориків цікавлять теми єврейської історії та культури в Україні через те, що Україна є колискою світового єврейства, країною, де практично кожне велике місто або

районний центр пов'язані з єврейською історією. Саме історія єврейських громад регіонів України цікавить західних дослідників найбільшою мірою [522, с. 25].

Аналізує сучасні підходи до висвітлення єврейської історії І. Дворкін у своїй праці «Украинско-еврейские отношения в полиэтнической парадигме истории Украины» (Українсько-єврейські відносини в поліетнічній парадигмі історії України). Автор робить висновок щодо виправданості перегляду традиційної національної парадигми історії і заміни її поліетнічною. Не заперечуючи необхідності формування національної парадигми історії українцями часів тиску Російської імперії чи формування національної концептуальної моделі формування українського національного наративу в період незалежності, автор вважає, що українське суспільство готове до сприйняття історії своєї держави як історії поліетнічної політичної нації, до лояльного сприйняття усіх акторів української історії [457].

У 2000 р. побачала світ праця узагальнюваного характеру О. Рафальського «Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис», де було зроблено ґрунтовний аналіз вітчизняних та закордонних досліджень з історії національних меншин у ХХ ст., що були видані на той момент [680].

Огляду історіографії з окремих аспектів розвитку єврейської громади України, у тому числі Поділля, стосуються наукові доробки авторів Л. Якубової [770], [773], М. Зеркаль [493], Н. Мельнічук [614], Г. Абакумової [346].

Проаналізовані вище роботи допомогли автору у виборі підходів до систематизації вітчизняної та закордонної історіографії, яка була використана у праці при виконанні поставлених завдань дослідження.

Історіографію історії єврейської національної меншини Поділля 1940-х – початку ХХІ ст. можна умовно розділити на два періоди. Перший період хронологічно окреслений 1940–1980-ми рр. та майже не представлений радянською історіографією проблеми, проте включає закордонні наукові дослідження загальної історії євреїв СРСР та УРСР. Другий період, що представлено вітчизняною та закордонною історіографією, хронологічно охоплює

1990–2010-і рр. та позначений активним процесом відродження в Україні юдаїки як галузі історичного пізнання.

Перший період історіографії історії єврейської національної меншини Поділля зазначеного періоду представлений науковими дослідженнями, де основна увага зосереджувалася на загальній історії національних меншин СРСР та УРСР, питанні закономірності інтернаціоналізації суспільного життя, демографічних процесах, професійно-кваліфікаційному складові населення. Загалом фактично відсутня радянська наукова література, яка б об'єктивно досліджувала життя єврейського населення не тільки Поділля, а й євреїв СРСР та України зазначеного періоду. Заідеологізованість, радянські підходи до національної політики не дали змоги розглядати це питання, тим більше з огляду на те, що у цей час в країні було задекларовано побудову соціалістичного суспільства, що неодмінно призводило до подолання розбіжностей між народами та злиття усіх націй і народностей, які проживали в СРСР. Л. Фінберг вважає, що радянська доба була не найкращим періодом для написання історії євреїв, осмислення свого минулого та поточного життя. На його думку, тільки перебудова, а згодом і незалежність повернули радянський, а потім і пострадянський світ до досліджень юдаїки [636, с. 3].

Політичне табу було накладено навіть на об'єктивні дослідження щодо трагічних наслідків Другої світової війни для єврейського народу та необхідності вшанування жертв Голокосту. У зв'язку з цим варто згадати історію «Чорної книги», підготовленої до друку в перші повоєнні роки. Праця побачила світ у неповній версії тільки у 1980 р. в Ізраїлі, а в Україні – у 1991 р. [744].

Окрім того, зауважимо, що єврейська радянська історіографія фактично не змогла відновитися після розгрому єврейської культури, освіти та науки в повоєнні роки сталінського тоталітаризму.

У цей період з'явилося лише декілька праць, які певною мірою розглядали окремі аспекти життя єврейської національної меншини України, переважно акцентуючи увагу на демографічних процесах. Серед них варто виокремити праці В. Наулка «Етнічний склад населення УРСР» (1965 р.) [639], «Развитие

межэтніческих связей на Украине: историко-этнографический очерк» (Розвиток міжетнічних зв'язків на Україні: історико-етнографічний нарис) (1975 р.) [638]. Так, у праці «Етнічний склад населення УРСР» фактично вперше було подано статистичні дані стосовно єврейського населення в контексті етнічного складу населення регіонів УРСР в історичній ретроспективі.

Але, насамперед з ідеологічних причин, безпосереднє дослідження єврейської національної меншини у СРСР фактично не відбувалося. Увага дослідників була зосереджена переважно на питаннях, що мали яскравий пропагандистський характер. Особливо це стосується праць, що викривали «реакційну» політику сіонізму як напрямку імперіалізму. Серед них – праці Ю. Іванова «Осторожно сионизм!» («Обережно сіонізм!») (1969 р.) [500], Є. Євсєєва «Сионизм: идеология и политика» («Сіонізм: ідеологія і політика») (1974 р.) [471], А. Епштейна «Сионизм без маски» («Сіонізм без маски») (1979 р.) [766].

Лише в останній рік існування СРСР була підготовлена праця В. Кабузана та В. Наулка, що стала однією із перших, де досліджувалася історія євреїв України в контексті історії євреїв СРСР та світу («Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення») [504]. Автори статті на основі аналізу значної кількості етнодемографічних джерел висвітлюють зміни в чисельності та розміщенні єврейського населення в ХІХ–ХХ ст. як в Україні, так і в СРСР та в світі. Дослідники аналізуючи збереження цього народу в умовах відсутності держави, вважають, що збереженню євреями в діаспорі стійкої етнічної самосвідомості сприяла розвинута конфесійна свідомість, тісно пов'язана з уявою про національність. Автори статті порушують питання проблеми обліку чисельності євреїв та чи не вперше подають зведену таблицю динаміки чисельності та розміщення єврейського населення Росії, СРСР та України за 1764–1979 рр., його питому вагу в Європі та світі. Серед висновків, які мають цінність для нашої роботи, назвемо ті, де автори вважають, що масовий перехід євреїв на російську мову та збільшення кількості змішаних шлюбів ще не свідчать про етнічну асиміляцію євреїв, оскільки вони завжди відрізнялися високим рівнем

етнічної самосвідомості і високим ступенем ендогамності в царині сімейно-шлюбних стосунків, а сама по собі мовна асиміляція далеко не завжди свідчить про зміну етнічної самосвідомості та етнічної належності [504, с. 62].

Зважаючи на відсутність радянської юдаїки переважна більшість досліджень з історії єврейської національної меншини в цей період представлена зарубіжною історіографією.

У 1953 р. була видана книга з історії євреїв американського дослідника Натана Аузбеля (Nathan Ausubel) «Pictorial history of the Jewish people, from Bible times to our own day Throughout The World» («Ілюстрована історія євреїв від біблійних часів до наших днів в усьому світі»), що в майбутньому була перевидана 9 разів і до цього часу залишається актуальною. Прикметно, що ця праця, яка стосується світової історії євреїв, дала широку характеристику єврейського населення СРСР. У книзі подано не тільки розгорнуту історію формування єврейської національної меншини на території України в різних державних утвореннях, що тут існували, а й докладно охарактеризовано чисельність, професійну зайнятість, соціальні характеристики єврейського населення [326].

У 1968 р. у збірнику статей «Книга о русском еврействе. 1917–1968» (Книга про російське єврейство. 1917–1968), що був виданий у Нью-Йорку Союзом російських євреїв у США і фактично став першим комплексним дослідженням усіх аспектів життя радянської єврейської громади в СРСР протягом хронологічного періоду в 50 років, з'явилися перші закордонні наукові праці, що хронологічно були присвячені досліджуваному нами періоду. У збірнику подано матеріал про винищення єврейського населення під час німецької окупації, становище єврейської національної меншини СРСР, розв'язання «єврейського питання» в сталінську та постсталінську епоху, питання боротьби з сіонізмом, боротьбу за національну-територіальну автономію. Окрім того, це була перша праця, у якій було досліджено функціонування єврейських релігійних громад в СРСР, національної школи, літератури на ідиш, знищення івриту та проаналізовано місце євреїв в радянському театрі, музиці, літературі. Так,

Л. Шапіро, що одним з перших дослідив усі сторони життя євреїв в СРСР після смерті Й. Сталіна з 1953 р. до кінця 1960-х рр., зазначає, що в постсталінські роки єврейське населення СРСР продовжувало жити в умовах дискримінації та обмеження релігійних та культурних потреб, і це не викликало сумнівів у всіх, хто слідкував за життям євреїв в СРСР, у тому числі навіть у представників західних комуністичних партій [515, с. 385].

Як було зауважено вище, лише в 1980 р. в Ізраїлі вийшла «Чорна книга», підготовлена до друку радянськими письменниками на чолі з В. Гроссманом, І. Еренбургом та лідерами Єврейського антифашистського комітету в 1946–1947 рр., проте так і не вийшла в СРСР у зв'язку з повоєнною антиєврейською кампанією. Зважаючи на те, що книга містить одну з перших спроб (на час підготовки матеріалів) охарактеризувати принципи та методи винищення євреїв СРСР окупантами, віднесемо цю працю до групи історіографічних досліджень [744, с. 3-14]. Окрім того, серед матеріалів «Чорної книги» знаходимо опрацьовані редакторами листи, щоденники, застенографовані розповіді та свідчення свідків, учасників подій; нариси радянських письменників, написані на основі документальних матеріалів; матеріали Державної надзвичайної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів. Значна частина задокументованих матеріалів розкриває злочини проти єврейського населення Поділля. Так, у книзі знаходимо свідчення про винищення єврейського населення в Бердичеві, Браїлові, Вінниці, Зарудинцях, Могилеві-Подільському, Ялтушкові, Якушинцях, Яришеві, Хмільнику. Подано також інформацію про спротив окупантам та місцевим поліцаям євреїв Проскурова та Ярмолинець.

Б. Пінкус (Pinkus Benjamin) у своїй праці «The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority» (Євреї в Радянському Союзі: історія національної меншини) (1988 р.) здійснив на основі документальних джерел ґрунтовне наукове дослідження історії єврейської національної меншини радянського періоду. Подавши історичну довідку з поясненням причин формування потужної єврейської національної меншини в межах території СРСР, автор зосередив увагу на історії розвитку єврейської національної меншини в Радянському Союзі.

Науковець дослідив не тільки політико-правовий статус євреїв, а й наголосив на впливові внутрішніх економічних, демографічних та соціальних процесів на релігійне та культурне життя радянського єврейства. У четвертому розділі «Постсталінський період (1953–1983)» автор окреслив основні принципи національної політики цього періоду, політику антисемітизму, чистку єврейських кадрів у державних органах, боротьбу з «єврейським націоналізмом» та сіонізмом, демографічні та соціально-економічні процеси в середовищі меншини, особливості освіти, культури та релігійного життя єврейської меншини [338].

Українська емігрантська історіографія проблеми в цей період представлена працями О. Дідока (А. Дідковського) та О. Брика. Так, О. Дідок у праці «Україна і жиди», підготовленій у 1968 р., пропонує свою версію загальної історії єврейського народу в Україні, формування єврейських поселень на українських землях, українсько-єврейських відносин в контексті світової політики стосовно «єврейського питання». Простежено, що дослідник подає історію євреїв із позиції українського націоналізму, покладаючи на євреїв відповідальність за більшовизм та наслідки його політики в Україні [460].

Намагався розібратися в питаннях українсько-єврейських стосунків, використовуючи важливі історичні довідки з історії українського єврейства, «подавши голоси і єврейські, і українські», громадянин Канади, український громадський діяч О. Брик у праці «Українсько-єврейські взаємовідносини» (1961). Автор зібрав багатий документальний інформаційний матеріал з історії євреїв України від найдавніших часів до початку 1960-х рр. Як зізнається сам дослідник, щоб забезпечити об'єктивне інформування, він намагався уникати власних коментарів, залишаючи вибір за читачем. Матеріал щодо українсько-єврейських взаємин подавався в контексті історичних відомостей про євреїв [394]. Проте оцінюючи стосунки між двома народами в роки Другої світової війни, автор робить висновок, що не варто звинувачувати в участі у винищенні євреїв увесь український народ, оскільки такі твердження є неправдивими й суперечать здоровому глуздові [394, с. 370].

Лише з початку 1990-х рр. можемо констатувати поживлення дослідження історії життя єврейського населення України, у тому числі й Поділля, українською історичною наукою. На пострадянському просторі постає ціла низка праць, які вперше подають комплексну історію євреїв або присвячені окремим аспектам історії єврейської національної меншини регіону зазначеного періоду. Ці праці ми включили до другого періоду історіографії проблеми, що хронологічно охоплює 1990–2010-і рр. Тематично згадані наукові дослідження можна об'єднати у декілька груп.

Так, загальна історія єврейського народу України подана в працях під загальною редакцією Ф. Горовського «Євреї України: краткий очерк истории» (частина 1 та 2, 1993, 1995 рр.) (Євреї України: короткий нарис історії) [469], [470], О. Наймана («Історія євреїв України», 2003 р.) [633]. В аналізованих працях уперше, спираючись на джерельну базу та попередні дослідження, здійснено аналіз процесів заселення євреями української території, у тому числі й Поділля. Проте лише в 2008 р. було видано «Нариси з історії та культури євреїв України», де авторський колектив під редакцією Л. Фінберга та В. Любченка узагальнив дослідження з історії євреїв України та вперше подав історію євреїв України з позицій соціальної історії, включивши до політичної історії нариси з повсякденного життя українських євреїв, його побуту, традицій, релігійного життя з прадавніх часів до сьогодення. Уперше в книзі було подано історію українського єврейського мистецтва, літератури, театру та кінематографа [636].

Дослідженню окремих аспектів історії єврейської національної меншини в Україні, у тому числі регіональної історії, присвячено низку всеукраїнських та наукових конференцій, за результатами яких видано збірники наукових матеріалів. Серед них назвемо такі: «Материалы к истории евреев Украины» (Матеріали до історії євреїв України), (1993 р.) [609], «Євреї в Україні: Історія, культура, традиції» (1997 р.) [477], «Друга світова війна і доля народів України» (2005 р.) [467], «Євреї в Україні: історія та сучасність» (2009 р.) [611], «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)» (2009 р.) [612].

Загальній історії формування та життя єврейської національної меншини на Поділлі присвячені праці Л. Баженова («До проблеми заселення євреями Поділля (XI – XVIII ст.)) [366], М. Кушніра («Понад шість століть спільної історії (Короткий нарис історії євреїв Поділля)» [588], Ф. Винокурової («З історії єврейської громади Поділля») [222], Л. Щура («З історії єврейських поселень на Поділлі») [761], Ю. Плясовиці («Дети Иакова и Рахиль в Виннице») (Діти Якова та Рахіль у Вінниці) [660].

Так, незважаючи на те, що Л. Баженов хронологічно досліджує історію формування єврейської національної меншини на Поділлі в період XI–XVIII ст., ця праця дає змогу встановити особливості формування єврейських поселень на Поділлі та особливого типу національно-культурного та соціально-економічного життя єврейських громад краю. Автор зазначає, що, попри політичні, соціальні, етнічні та конфесійні конфлікти в суспільстві, переслідування і значні жертви, єврейська громада зуміла зберегти свою етнічність, менталітет, мову, побут, віру, внесла і здійснює значний внесок в економіку, освіту, науку, культуру та суспільно-політичне життя країни, стала невід’ємною складовою українського народу [366, с. 30].

М. Кушнір, аналізуючи у своїй праці історію єврейської національної меншини Поділля, зазначає, що внаслідок Голокосту, «жданівщини», боротьби з «космополітизмом», що мали відверто антисемітський характер, серед євреїв Поділля поширюються еміграційні настрої, які пожвавилися у 1970-х рр. після знищення останніх осередків релігійного та культурного життя, а за доби незалежної України стали масовими внаслідок соціально-економічної кризи. Унаслідок цих процесів, на думку автора, єврейське обличчя Поділля втрачено назавжди, хоча елементи єврейської культури чи кухні стали неодмінною традицією українців [588, с. 20-22].

Ю. Плясовиця, аналізуючи повоєнне життя подільських євреїв, вважає, що найбільш «спокійними» в антиєврейській кампанії були 1960-ті рр., а далі почалися залякування силами КДБ, арешти, показові судові процеси, антизрайльська пропаганда у пресі, що були спрямовані на зупинення єврейської

алії. Автор вважає, що внаслідок алії Поділля втратило велику кількість фахівців, науковців і просто активних, підприємливих громадян, що були б корисними Україні при будівництві нової держави [660, с. 38-39].

Важливими для осмислення передумов та причин соціальних, демографічних та культурних процесів у єврейській національній меншині Поділля в другій половині ХХ ст. та дослідження питань регіональної історії краю зазначеного періоду також мають інші праці, що аналізують історію євреїв регіону напередодні досліджуваного нами періоду – у роки української революції та у радянський період 20–30-х рр. ХХ ст. Серед них виокремлюємо праці П. Слободянюка [703], О. Завальнюка [486], О. Комарніцького [530], Л. Місінкевича [621], [622], В. Лозового [597], О. Крічкер [578], В. Нестеренка [644], В. Доценка [465]. Так, наприклад, П. Слободянюк працю «Єврейські общини Правобережної України» хронологічно присвятив періоду від часу заселення євреями території Правобережної України до періоду Другої світової війни. Проте автор подає багатий фактичний матеріал із життя єврейської національної меншини, зупиняється на етнорелігійних проблемах, освіті, культурі євреїв Правобережної України, що, безперечно, допомагає встановленню причинно-наслідкових зв'язків суспільно-політичних та культурних процесів серед євреїв у другій половині ХХ століття [703].

О. Завальнюк та О. Комарніцький у праці «Українська влада і подільські євреї (1919–1920 рр.)» зазначають, що висока концентрація євреїв серед населення подільських міст та містечок та витіснення українського населення до села були прямим наслідком цілеспрямованої політики царського уряду, що багато в чому визначало увесь подальший розвиток цієї національної меншини [486, с. 73].

Проблеми соціально-економічного та культурного розвитку польської та єврейської меншин Поділля досліджує у своїй монографії «Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ ст.)» Л. Місінкевич. Автор зосереджує свою увагу на створенні єврейських сільських рад на Поділлі, розвитку єврейських національних закладів освіти та культури у період «коренізації»,

особливостях колективізації та залучення євреїв до землеробства, зміну національної політики стосовно євреїв та політичні репресії 1930-х рр. Фактично автор у цій праці визначив основні тенденції функціонування єврейської національної меншини краю напередодні Другої світової війни, із подій якої ми починаємо своє дослідження [622].

В. Нестеренко, досліджуючи особливості розвитку іудаїзму на Поділлі в довоєнний радянський період, підкреслює, що радянська влада із самого початку взяла курс на обмеження впливу іудаїзму в суспільстві, а у боротьбі з ним використовувала як відверті репресії, обмеження прав священнослужителів, так і агітацію. Незважаючи на певне пожвавлення релігійного життя в період непу (Нової економічної політики), до кінця 1930-х рр. фактично всі молитовні будинки євреїв на Поділлі було закрито, а на 1941 р. не залишилося жодного [644, с. 73].

Найбільш повно, відповідно до хронологічних рамок нашого наукового дослідження, у наукових працях висвітлена історія єврейської національної громади Поділля 1940-х рр. Переважна більшість із цих досліджень присвячена аналізу трагічних подій життя єврейської національної меншини в роки Другої світової війни. Автори названих праць вважають, що війна назавжди змінила українське єврейство. Окупаційний режим та винищення єврейського населення Поділля визначили негативні тенденції в демографічних процесах цієї національної меншини, змінили соціальну та демографічну структуру єврейського населення регіону, що великою мірою визначало увесь її повоєнний розвиток.

Так, А. Круглов у своїх працях не просто зупиняється на трагічних сторінках в історії єврейського народу, а на основі широкого кола джерел відтворює хронологію знищення єврейського населення України та подає кількісні втрати, які вперше обґрунтовані [579], [581]. На підставі праці дослідника «Хроніка Холокоста в Україні» (2008) (Хроніка Голокосту в Україні) автор цього дослідження здійснив хронологічний аналіз злочинів окупаційної влади на території Поділля – від південно-східних районів Тернопільської області до Савранського, Балтського, Кодимського районів Одеської області [581].

Безпосередньо аналізує перебіг Голокосту на Вінниччині, діяльність єврейських гетто у Трансністрії, визначає кількісні характеристики втрат серед подільського населення, досліджує умови життя єврейської спільноти на окупованих землях Східного Поділля та чи не вперше аналізує внесок євреїв Вінниччини в перемогу над фашизмом на фронті та в тилу вінницька дослідниця Ф. Винокурова [414], [415], [416], [417], [418], [419], [420]. Так, у 3 томі праці «Євреї Винничины в период Второй мировой войны: малоизвестные документы и новые интерпретации» (Євреї Вінниччини в період Другої світової війни: маловідомі документи і нові інтерпретації) – «Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла» (Учасники бойових дій на фронтах війни з нацизмом і трудівники тилу) автор робить висновок, що євреї Вінниччини були не тільки пасивними жертвами, а й активними учасниками боротьби з нацизмом. Дослідниця чи не вперше визначила не тільки кількісні характеристики євреїв-учасників бойових дій з Вінниччини, а й охарактеризувала участь євреїв Вінницької області в різних видах військ, проаналізувала роль журналістів та пропагандистів, медиків єврейського походження, вихідців з області у війні та вклад євреїв у тилу в перемогу над фашизмом. Загальна історія, що подана у праці, переплітається з долею конкретних людей, на яких подано біографічні довідки. За даними автора, за вклад у перемогу над фашизмом присвоєно звання Героя Радянського Союзу шістьом євреям області, а повними кавалерами ордена Слави стало двоє вихідців із Вінниччини [415, с. 16].

У працях «Доля буковинських євреїв у гетто та таборах Трансністрії в період 1941–1944 рр.» та «Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел» автор вказує на певні особливості Голокосту єврейського населення в румунській зоні окупації, куди потрапили південно-східні райони Поділля. Ф. Винокурова вважає, що діяльність румунської окупаційної влади більше була спрямована не на пряме винищення єврейського населення, а на створення нестерпних умов життя в гетто, які призводили до великої смертності серед як місцевого єврейського населення, так і депортованого єврейського населення з

інших регіонів України. Окрім того, автор вважає, що єврейська самоорганізованість через громаду стала не тільки запорукою боротьби з найпекучішими соціальними проблемами гетто, а й сприяла відновленню тут в роки війни певних елементів національного життя – дитячих садків, шкіл, дитячих будинків і навіть синагог [416, с. 14-15].

Питання Голокосту на Західному Поділлі також ґрунтовно висвітлено у праці П. Слободянюка «Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни». У статті автор відкриває трагічні сторінки винищення єврейського населення на Західному Поділлі, зокрема у Кам'янці-Подільському, де фашисти знищили близько 30 тис. євреїв Поділля, Угорщини, Чехословаччини. Поручує автор і складну тему українсько-єврейських стосунків під час війни. Не заперечуючи факти участі українців у винищенні євреїв, автор нагадує, що юдофобство в Україні ще в довоєнний період втратило своє соціальне підґрунтя, про що свідчать факти допомоги українців єврейським родинам в роки нацистської окупації [701, с. 125].

У монографії П. Слободянюка, М. Вавринчука, Ю. Олійника, П. Смоленюка та Ю. Телячого «Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.)» (2007) докладно висвітлена політика окупаційного режиму на території Поділля (у межах Хмельницької області) в 1941–1944 рр. У роботі показано вплив воєнно-політичних і соціальних чинників злочинів нацистів на різні аспекти життя краю, висвітлено також рух опору подолян окупантам, бойові дії за визволення області від німецько-нацистських загарбників. Окремо сфокусовано увагу на злочинах окупаційної влади проти єврейського населення регіону. Зокрема, у підрозділі 4.1, подано хронологічні та статистичні дані щодо функціонування на території області єврейських гетто [424].

Наслідки німецько-фашистського окупаційного режиму в 1941–1944 рр. на Кам'янецьчині досліджує А. Філінюк [729], [730]. Так, у праці «Німецько-фашистський окупаційний режим на Кам'янецьчині та його наслідки (1941–1944 роки)» автор зауважує, що, здійснюючи політику геноциду, гітлерівці відвели Кам'янцю-Подільському роль одного з центрів знищення євреїв. У гетто,

які були створені у місті, були зігнані євреї з міста та сіл Кам'янецьчини. Масштабні акції із винищення єврейського населення розпочалися вже в перші дні окупації, а найбільші були проведені в серпні-вересні 1941 р. [729, с. 85-86].

Питанням українсько-єврейських відносин у роки війни присвячено праці Ж. Ковби та І. Щупака. Ж. Ковба розглядала питання поведінки місцевого населення в умовах «остаточного розв'язання єврейського питання». Дослідник стверджує, що коли читаєш єврейських, українських, польських істориків, найчастіше перед тобою постає чорно-біла картина подій, де одні – кати, другі – тільки безвинні жертви [518]. І. Щупак у своїй роботі досліджує рятування українцями євреїв у роки війни. Автор зазначає, що на 2011 р. найбільше Праведників народів світу визнано саме на території Вінницької та Хмельницької областей, а це свідчить про небайдужість українців Поділля до масових акцій винищення євреїв [760].

Зазначимо, що серед масиву вітчизняних праць з юдаїки, які досліджують історію єврейської громади другої половини ХХ ст., переважна більшість не акцентує свою увагу на регіональній історії євреїв, а присвячена загальним тенденціям функціонування цієї національної меншини в зазначений період. Особливо активно в сучасній історіографії розроблялися питання, що пов'язані з життям громади в повоєнний період сталінського тоталітаризму. Докладно досліджено питання боротьби євреїв за національно-територіальну автономію у Криму, повоєнних політичних репресій, політики державного антисемітизму, знищення єврейської національної культури, тиску на релігійне життя євреїв України. Серед праць, які розкривають ці аспекти функціонування єврейської національної громади, насамперед виокремимо В. Даниленка [449], [450], [451], [452], М. Шитюка [750], [751], [752], Л. Гуцала [448], Ю. Данилюка [453], В. Войналовича [425], [426], А. Подольського [664], Г. Полянкера [668], І. Боголюбової [387], Г. Маринченка [606].

Серед наукових праць, де здійснено аналіз етнічної історії України та зібрано багатий статистичний матеріал, що було використано у роботі, назвемо дослідження Ф. Заставного («Населення України», 1993 р.) [488], В. Наулка («Хто

і відколи живе в Україні», 1998 р.) [641], Т. Рудницької («Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін», 1998 р.) [690], В. Скляра («Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення», 2008 р.) [699], С. Чорного («Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник», 2001 р.) [199].

Останнім часом опубліковано праці, що аналізують демографічні процеси та національно-культурне життя єврейської національної громади у теперішній час. Так, активно вивчає розвиток єврейської національної меншини на сучасному етапі український громадський діяч, дисидент, діяч українського єврейського руху Й. Зісельс. Серед його наукового доробку є дослідження з питань еміграції євреїв у контексті міграційної ситуації в Україні [758], динаміки чисельності єврейського населення України [286], розвитку громадського життя єврейської національної меншини на сучасному етапі, розвиток національної освіти, культури та релігійного життя євреїв в Україні [287], [495], [496].

Суспільні, політичні та культурні процеси серед єврейської національної меншини на сучасному етапі розглянуто у кількох наукових монографіях.

Так, автори монографії «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» (головний редактор – І. Курас., 2000 р.) розкривають різні аспекти життя єврейської національної меншини у ХХ ст. в контексті розвитку інших національних меншин України, політичного і культурно-національного життя українського народу. Дослідники аналізують законодавчі та інші нормативні акти, що визначали функціонування національних меншин у соціально-економічному та суспільно-політичному житті УРСР та незалежної України [643].

Автори колективної монографії «Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства» (головний редактор – А. Подольський, 2014 р.), присвятили свою працю проблематиці розвитку єврейської національної спільноти в сучасному українському соціумі та Українській державі [476]. У ній досліджено вплив на сучасні етнополітичні процеси у єврейському середовищі досвіду історичного минулого євреїв України

в умовах авторитарного та тоталітарного режимів, проаналізовано особливості функціонування єврейської національної спільноти в контексті сучасних суспільних перетворень, визначено роль історичної пам'яті про жертви Голокосту у формуванні сучасної єврейської ідентичності в Україні, також аналізуються соціально-психологічні аспекти українсько-єврейських взаємин. Автори монографії вважають, що нові реалії суспільно-політичного життя в Україні в XXI ст. висувають важливе завдання – формування політичної нації, яке неможливе без поступової та успішної інтеграції українського суспільства. Сучасна національна інфраструктура України є суттєвим історичним надбанням, вона склалася історично внаслідок різних етнонаціональних процесів, трансформувалася та змінювалася протягом багатьох десятиліть. Протягом тривалого періоду політичну історію України поряд з українцями творили представники інших народів, у тому числі євреї.

Розвиток єврейської громадсько-політичної думки в Україні минулого століття в історичній ретроспективі, а також сучасні тенденції розвитку суспільної діяльності українського єврейства на початку XXI ст. подає колективна монографія «Єврейська громадсько-політична думка XX – початку XXI сторіччя в Україні» (головний редактор – А. Подольський, 2011 р.) [475].

Питання розвитку іудаїзму проаналізовано у працях «Україна релігійна. Колективна монографія. Книга перша: Стан релігійного життя України» (головний редактор – А. Колодний, 2008 р.) та «Україна релігійна. Колективна монографія. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України» (2008 р.) [526], [717].

Окремі аспекти повсякденного життя євреїв України в добу пізнього сталінізму та хрущовського періоду знаходимо в монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (головний редактор – В. Даниленко, 2015 р.), де на основі оригінальних джерел, більшість із яких уперше введено до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп [707].

Особливості етнонаціональних процесів у незалежній Україні в період з 1991 по 2016 рр. проаналізовано у колективній праці «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» науковців Інституту історії України НАН України (відповідальний редактор – В. Смолій, 2016 р.). Вказуючи на складний процес подолання наслідків пострадянського минулого та пошуку моделі етнонаціональної стабільності в республіці, автори вважають, що в незалежній Україні вперше за багато десятиріч створено умови для безперешкодного розвитку низки етносів, а для характеристики процесів національного відродження меншин вживають термін «етнокультурна модернізація», оскільки результати цих процесів є вражаючими [324, с. 485].

Загалом зазначимо, що вітчизняна історіографія періоду незалежної України переважно акцентувала свою увагу на питаннях формування єврейської національної меншини в Україні, різним аспектам життя єврейської громади в період царської Росії, періоду становлення радянської влади та наступу на національно-культурне життя євреїв краю 1920–1930-х років, особливостям життя євреїв регіону під час Другої світової війни, в умовах повоєнного сталінського тоталітаризму та окремим аспектам відновлення національно-культурного життя єврейської національної меншини в період незалежної України. Водночас, наукових праць, які б комплексно досліджували історію єврейської національної меншини Поділля 1940-х рр. – початку XXI ст., фактично немає. На цих питаннях фокусували увагу переважно краєзнавці, які досліджували історію євреїв як невід’ємного елемента історії подільських міст та містечок, а їхню культуру як неодмінний елемент життя цих населених пунктів, що додавало їм певного колориту та визначало їхню особливість не тільки в культурному, а й у соціально-економічному плані. Окремі праці краєзнавців безпосередньо торкалися історії єврейських національних громад певних населених пунктів Поділля.

Важливу роль у дослідженні історії євреїв Поділля мають закордонні наукові праці, що видані у цей період. Аналіз зарубіжної історіографії історії євреїв Поділля 1940-х рр. – початку XXI ст. здійснено у працях дисертанта «Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.)» [543] та

«Єврейська національна меншина Поділля другої половини ХХ – початок ХХІ ст. у зарубіжній історіографії» [542]. Так, єврейська національна громада СРСР, УРСР та незалежної України стала об'єктом вивчення російської історичної науки. Праці російських дослідників присвячені як загальним аспектам функціонування єврейської національної меншини, так і безпосередньо розвитку єврейської національної громади Поділля. У Росії, відповідно до класифікації Д. Єльяшевича, окреслилися два підходи в сучасній іудаїці: російська історія євреїв, або так званий «зовнішній» напрямок, та єврейська історія в Росії – «внутрішній» напрямок [764, с. 27-28].

Протягом другої половини 1990-х – початку 2000-х рр. у Російській Федерації сформувалося декілька центрів вивчення історії євреїв колишньої Російської імперії, СРСР та життя єврейських громад у сучасних пострадянських республіках.

Одним із основних сучасних наукових центрів за межами України з вивчення історії євреїв Поділля став Центр «Петербурзька юдаїка», що функціонував на базі Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Одним із перших проектів Центру стало видання, що було присвячене історії єврейських громад Поділля – «100 єврейских местечек Украины. Подолия: исторический путеводитель» (100 єврейських містечок України. Поділля: історичний путівник) (вип. 1, 1998 р. та вип. 2, 2000 р.) [322], [323]. Автори характеризують свої роботи як науково-популярні із серії ілюстрованих історичних путівників. На нашу думку, вони мають окремі недоліки довідкового апарату та наукового обґрунтування висновків. Усупереч цьому вони стали одними з перших досліджень у пострадянський період єврейських містечок регіону (теперішніх сіл, селищ та міст), де ще на початку ХХ ст. євреї складали більшість населення. Книги переважно стосуються більшої частини Поділля, яка, відповідно до сучасного адміністративно-територіального устрою, входить до Вінницької та Хмельницької областей. Уміщений у них матеріал подавався з часів появи євреїв в даному населеному пункті до сьогодення. Окрім власне історії єврейської

національної меншини цих містечок, автори фактично створили реєстр пам'яток єврейської матеріальної культури, що збереглися й до цього часу.

Окрім того, цією науковою установою протягом 2004–2008 рр. були організовані польові експедиції колишніми єврейським штетлами східного та південного Поділля: 2004 р. – Могилів-Подільський, Чернівці (сmt у Вінницькій області), Шаргород; 2005 р. – Гайсин, Тульчин; 2006 р. – Балта, Тульчин; 2007 р. – Могилів-Подільський, Немирів, Брацлав; 2008 р. – Могилів-Подільський, Ямпіль, Бершадь, Томашпіль, Тульчин. Підсумком цих експедицій стало напрацювання багатого фактичного матеріалу щодо життя єврейської національної меншини регіону, частина якого лягла в основу низки публікацій. Остання публікація проекту – «Штетл. ХХІ век. Полевые исследования» (Штетл. ХХІ століття. Польові дослідження), (2008 р.). Автори видання терміном «штетл» називають єврейські містечка регіону. Передусім вони зосереджують свою увагу на житті єврейської національної меншини регіону в післявоєнний період радянської влади. Автори роблять висновок про те, що в цих населених пунктах Поділля донині існують невеликі єврейські громади, які пережили війну і вважають свою історію продовженням життя штетла. Автори вважають, що саме на території сучасного Південно-Східного Поділля між річками Дністер та Південний Буг слід шукати залишки штетлів, оскільки ця територія, під назвою Трансністрія, входила до складу румунської зони окупації, де євреї, на щастя, уникли тотального винищення та навіть значна частина з них вижила в місцевих концтаборах та гетто. У повоєнний період євреї вже не склали більшості населення цих міст, проте відігравали помітну роль (яка частково збереглася й до сьогодні) в їхньому економічному й культурному житті. Основним було те, що вони відчували себе євреями серед євреїв в єврейському містечку, а тому є сенс говорити про повоєнний радянський і навіть пострадянський штетл [757, с. 11].

Ще одним центром дослідження єврейства України став Навчально-науковий центр біблеїстики та юдаїки Російського державного гуманітарного університету, що був утворений у 1996 р. при підтримці світових центрів юдаїки, зокрема Єврейської теологічної семінарії Америки (JTS) та Інституту єврейських

досліджень (YIVO). Центр упродовж 2004–2009 рр. організував експедиції із вивчення історії та культури євреїв до міст Чернівців та Хотина Чернівецької області.

Також значну роль у вивченні історії євреїв відіграє російський Центр наукових працівників та викладачів юдаїки у вищих навчальних закладах «Сефер». Цією науковою установою було організовано цілу низку конференцій, у тому числі міжнародних, з юдаїки та історії культури слов'ян і євреїв. Матеріали конференцій репрезентують історію життя єврейської національної меншини від найдавніших часів до сьогодення. Окремі статті присвячено історії регіональних меншин, Поділля в тому числі.

У російській, як і в українській історіографії, переважають праці, що розглядають загальні аспекти функціонування єврейської національної меншини, або окремі питання життя євреїв СРСР та єврейських громад на пострадянському просторі.

Важливе місце в розумінні державних і суспільно-політичних процесів стосовно єврейської національної меншини та у вивченні історії радянських євреїв повоєнного періоду мають праці Г. Костирченка. Серед них варто назвати праці «В плену у красного фараона: политические преследования евреев в СССР в послевоенное сталинское десятилетие» (У полоні у червоного фараона: політичні переслідування євреїв у повоєнне сталінське десятиліття), (1994 р.), «Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм» (Таємна політика Сталіна: влада та антисемітизм), (2001 р.), «Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР» (Сталін проти «космополітів». Влада і єврейська інтелігенція в СРСР), (2010 р.), «Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос» (Таємна політика Хрущова. Влада, інтелігенція, єврейське питання), (2012 р.) [569], [570], [572], [571], [573]. У цих працях автор на документальній та фактичній основі здійснює науковий аналіз радянського державного та побутового антисемітизму в СРСР, визначає основи державної політики стосовно єврейської національної меншини в повоєнний період, аналізує особисте ставлення Й. Сталіна, М. Хрущова до євреїв, залежність

національної політики вищого радянського керівництва від зовнішньої політики. Автор на документальній основі та джерельній базі аналізує не тільки політику Радянського Союзу відносно єврейського населення та витіснення євреїв із державно-партійного апарату та інтелігенції, а й досліджує та визначає основи національної політики СРСР у сталінську та хрущовську епохи.

Так, у праці «У полоні у червоного фараона: політичні переслідування євреїв у повоєнне сталінське десятиліття» автор аналізує повоєнні переслідування єврейських громадських діячів, працівників науки, культури, промисловості та акцентує свою увагу на справі Єврейського антифашистського комітету і справі лікарів. Дослідник робить висновок, що повоєнне закручування ідеологічних гайок відбувалося за тоталітарною схемою, яка була випробувана ще в 1930-х рр., де серед іншого обов'язково розкручувалася антиєврейська істерія [569, с. 74]. Окрім того, антиєврейська карта, на його думку, використовувалася у внутрішньопартійній боротьбі в Кремлі. Г. Костирченко вважає, що навіть хрущовська реабілітація переслідуваних за різними справами євреїв у сталінську епоху – вимушена поступка суспільній думці, якою влада намагалася замаскувати державний курс на форсовану асиміляцію євреїв [569, с. 365].

У праці «Таємна політика Хрущова. Влада, інтелігенція, єврейське питання» автор переконливо доводить, що навіть в умовах загального процесу демократичного оновлення суспільства у постсталінський період, що відомий під назвою «відлига», послаблення політичного тиску на євреїв, загальні підходи до вирішення єврейського питання в СРСР не змінилися [573].

І. Альтман у своїй праці «Жертви ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945 гг.» (Жертви ненависті. Голокост в СРСР. 1941–1945 рр.) провів узагальнення досліджень з історії Голокосту та руху опору євреїв у СРСР на початок 2000-х рр. Автор розглядає історію Голокосту як комплексний геноцид єврейського населення в контексті історії Другої світової війни. У своїй праці автор подає статистику гетто та жертв Голокосту. Автор вважає, що саме на території України було сформовано найбільшу кількість гетто – 442, із них тільки у Вінницькій області – 127, та й втрати серед єврейського населення на Поділлі

були одними з найбільших: у Вінницькій області – 87,6 тис., у Хмельницькій – 106,5 тис. [349, с. 81, 87, 294].

Одним із перших питань депортації єврейського населення, у тому числі з України, розглянув М. Бугай, який у контексті національної політики через депортацію, переселення розглядає вплив цих процесів також і на єврейське населення СРСР. На основі архівних матеріалів автор зазначає, що процеси переселення єврейського народу в СРСР були пов'язані передусім з утворенням їх національної автономії, репресіями проти єврейського народу та післявоєнною репатріацією у Польщу [395].

Важливе значення для з'ясування історії єврейської національної меншини Поділля має праця М. Куповецького «Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века» (Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України в другій половині XX століття), де автор аналізує демографічні процеси серед євреїв СРСР та серед основних причин зменшення єврейського населення в республіці вказує русифікацію, асиміляцію, змішані шлюби, виїзд населення республіки в інші регіони СРСР та за кордон [585].

Повсякденне життя євреїв у повоєнний радянський період описує А. Амосова, яка аналізує причини відмови в повоєнний період від єврейських національних імен та заміні їх на російські. Матеріали дослідження автор побудувала й на матеріалах України і робить висновок про те, що при дослідженні причин змін імен з єврейських на російські простежувалася ідеологічна підстава – вимушена міра для вступу в університет своїх дітей, отримання роботи тощо [353].

Питання дотримання правил іудаїзму в повсякденному житті в Україні (переважно на території Поділля) в умовах радянської дійсності вивчає М. Каспина. Автор вважає, що євреї не могли відкрито сповідувати та дотримуватися усіх заповідей іудаїзму та сповідувати їх через тиск влади, і, щоб не звертати на себе увагу держави, змушені були частково порушувати релігійні

закони або трансформували певні релігійні норми за власним трактуванням [510], [511].

Радянську контрпропаганду з «єврейського питання» під час антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. аналізує С. Чарний [742]. Інша праця автора присвячена проблемі збереження єврейської спадщини на пострадянському просторі [743]. Зокрема, автор зосереджує свою увагу на збереженні єврейських кладовищ, що в сучасних реаліях різкого зменшення єврейського населення та відсутності підтримки з боку місцевої влади перебувають в жалюгідному стані.

Історіографія далекого зарубіжжя також представлена масивом досліджень, які переважно розглядають загальну історію єврейської національної меншини у радянський період або досліджують її окремі аспекти – наприклад питання Голокосту. Проте останнім часом у працях істориків з США, Ізраїлю, Німеччини проглядається значний інтерес до Поділля з огляду на те, що тут, особливо в південно-східній його частині, у повоєнний період збереглася єврейська національна меншина, її духовна та матеріальна культура.

Представник американського фонду «Джойнт» в Україні Чарльз Хоффман (Charles E. Hoffman) одним із перших зарубіжних істориків почав комплексно досліджувати єврейські подільські містечка в 1990-х рр. Він звернув увагу на невеличке єврейське містечко Поділля – Шаргород, побувавши тут у 1996 р. На підставі власних вражень була написана праця «Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism» (Червоний штетл: Виживання єврейського міста при радянському комунізмі), (2002 р.). Автор вибрав Шаргород як містечко, яке навіть у середині 1990-х рр. зберегло єврейський дух. Фактично автор один із перших розвіяв західний стереотип про смерть штетла як єврейського містечка в СРСР після Другої світової війни внаслідок Голокосту та репресій радянської влади. Дослідник показав, що завдяки певним щасливим обставинам єврейське населення Шаргорода уникло тотального знищення в роки війни та збереглося від повної асиміляції та відходу від іудаїзму в повоєнні роки радянської влади. Тут збереглися традиції общини передусім внаслідок симбіозу між місцевою господарською адміністрацією, де працювали переважно євреї, і радянською

владою, навіть незважаючи на те, що містечко на собі відчуло антисемітські кампанії, боротьбу з релігією, боротьбу з сіонізмом та інші форми розв'язання «єврейського питання» [331].

Американський дослідник Джеффри Вейдлінгер (Jeffrey Veidlinger) підготував працю «In the shadow of the shtetl: small-town Jewish life in Soviet Ukraine» (У тіні містечка: Мале місто єврейського життя в Радянській Україні), (2013 р.) [332]. Праця автора присвячена аналізу існування єврейських містечок та єврейської національної меншини України після Голокосту, коли тисячі євреїв, які пережили війну, повернулися пізніше, щоб відновити свої громади. Автор використав спогади близько 400 євреїв, учасників тих подій. Це дало можливість йому зробити певну переоцінку традиційної радянської єврейської історії ХХ ст. Реципієнти ділилися спогадами як про єврейське життя в довоєнній Україні, так і про досвід виживання під час Голокосту, життя при комунізмі. Переважна більшість реципієнтів була із невеликих міст та селищ Поділля, яких він назвав останніми єврейськими жителями містечок Східної Європи. Джеффри Вейдлінгер ознайомився з єврейськими громадами Вінниці, Бершаді, Брацлава, Могилева-Подільського, Шаргорода, Теплика, Томашполя, Тульчина, а також кількома дрібнішими громадами цієї національної меншини. Автор робить висновки, що, незважаючи на сталінські репресії, Голокост, антисемітизм, за спогадами учасників тих подій, єврейське життя в українських селах, селищах та містах, де традиційно жили євреї, у повоєнний період існувало.

Об'єктивне трактування повсякденного життя єврейських громад у другій половині ХХ ст. неможливе без залучення фундаментальної праці Анни Штерншис (Anna Shternshis) «Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939» (Радянське і кошерне. Єврейська народна культура в Радянському Союзі, 1923–1939), (2006 р.). Незважаючи на те, що хронологічно ця праця присвячена більш ранньому періоду радянської єврейської історії, вона дає змогу зрозуміти процеси, які проходили всередині цієї меншини протягом усього радянського періоду. Праця автора побудована на дослідженні спогадів американських євреїв – вихідців з СРСР. На її думку, у Радянському Союзі під

тиском комуністичної влади сформувалася радянська за формою, проте національна за сутністю єврейська культура. Окрім того, на євреїв свій вплив здійснювало місцеве неєврейське оточення, що призвело до певного переплетення єврейських звичаїв з українськими і формування феномена єврейської народної культури. Унаслідок цього та через тиск радянської влади, на думку автора, відбувається певний відхід від суворо регламентованих правил єврейського життя, що стало наслідком формування, наприклад, феномена «кошерної свинини» та сприяло асиміляції єврейського населення, зростання кількості міжнаціональних шлюбів тощо. Автор також робить висновок про наявність серед єврейської національної меншини двох типів культур – зрусифікованої в містах та більш національної в невеликих містечках [341].

Важливе місце для розуміння сучасних етнонаціональних процесів серед єврейського населення України має праця Ернеста Крауча та Гітті Тулеї (Ernest Krausz, Gitta Tulea) «Jewish Survival: The Identity Problem at the Close of the Twentieth Century» (Єврейське виживання: проблема ідентичності наприкінці двадцятого століття) [330], яка вийшла у 1998 р. і присвячена феномену збереження своєї самобутності та розвитку єврейського народу. Автори вважають, що єврейська ідентифікація в сучасному суспільстві являє собою складне явище. Після важливих суспільно-політичних процесів включення євреїв у життя у Європі, масштабних історичних подій Голокосту та створенні держави Ізраїль відбулися істотні зміни в формуванні єврейської ідентичності. У результаті, єврейська ідентичність і процес єврейської ідентифікації у XXI ст. зіткнулися з новими реаліями відкритого суспільства, його економічною глобалізацією та наслідками культурного плюралізму. Для сучасних євреїв стали характерними процеси, які не сприяють єврейській самоідентифікації: менше євреїв, які дотримуються релігійних переконань, виконують релігійні ритуали. З іншого боку, євреї беруть більш активну участь у житті суспільства, зустрічаючи менше бар'єрів і випадків відвертого антисемітизму. Це відкриває можливості для культурної інтеграції та асиміляції євреїв. На думку авторів, у XXI ст. основним

питанням є те, що буде забезпечувати соціальну базу єврейської цивілізації і забезпечить їхнє виживання як певної соціальної організації.

Актуальними для розуміння процесів у середовищі єврейської національної меншини в Україні є праці американського дослідника історії українських євреїв М. Міцеля. У праці «Євреї України в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории» (Євреї України в 1943–1953 рр. Нариси документованої історії), (2004) науковець аналізує різні аспекти життя євреїв останнього десятиліття сталінської епохи (антисемітські кампанії, еміграцію і міграцію єврейського населення, репресії влади проти євреїв, переслідування працівників інтелігенції тощо. Автор побудував своє дослідження, базуючись на широкому колі архівних матеріалів, які проливають світло на причини та підстави антисемітської політики влади, побутовий антисемітизм [618].

У праці «Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945–1981гг.)» (Громади іудейського віросповідання в Україні (Київ, Львів: 1945–1981 рр.)), (1998) М. Міцель аналізує ставлення радянської влади до юдаїзму в період із 1944 р. до 1981 р. Провівши порівняльний аналіз діяльності різних релігійних конфесій, дослідник зазначає, що для всіх них властиві певні спільні риси в дискримінаційній політиці стосовно віруючих. Проте моноетнічність іудаїзму в поєднанні зі звинуваченням його в нелояльності до держави й відсутності радянського патріотизму ставили синагогу у винятково несприятливе становище. Окрім того, синагога була фактично єдиним легальним інститутом, який і представляв єврейську національну меншину. Саме тому іудаїзм та синагога стали об'єктом постійного тиску та тотального контролю [620].

Демографічні та соціальні процеси серед єврейського населення СРСР проаналізував В. Константинов у книзі «Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)» (Єврейське населення колишнього СРСР в XX столітті (соціально-демографічний аналіз)). Ця робота стала фактично першим узагальненням соціально-демографічного розвитку єврейського населення колишнього СРСР за минуле сторіччя, включаючи динаміку чисельності та розселення у республіках і містах, етномовний склад,

статеву, вікову та сімейну структуру, народжуваність і смертність, рівень освіти, професійну структуру, участь у радянській політичній системі й еміграцію в інші країни. Науковець також визначив основні передумови постійного зменшення чисельності євреїв у другій половині ХХ ст. На його думку, Катастрофа в роки Другої світової війни, а потім – зниження народжуваності і зростання асиміляції, а також масова еміграція – призвели до абсолютного скорочення єврейського населення СРСР і в такий спосіб зумовили поступове зниження його ролі в суспільному житті країни [568, с. 298].

Ізраїльський дослідник Іцхак Арад став автором системного дослідження винищення євреїв СРСР в роки Другої світової війни – «Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945)» (Катастрофа євреїв на окупованих територіях Радянського Союзу (1941–1945), (2007). На основі архівних документів з німецьких, радянських та єврейських джерел дослідник досліджує Голокост на території СРСР у кордонах на 22 червня 1941 р. – день нападу Німеччини на СРСР. У дослідженні виявлено й підкреслено характерні особливості Катастрофи на окупованих територіях Радянського Союзу порівняно з іншими районами Європи, захопленими гітлерівською Німеччиною. Автор також вважає, що одним з результатів Катастрофи на окупованих територіях Радянського Союзу, крім величезної кількості загиблих, стало знищення містечка («штетла»), яке було особливим явищем єврейського життя у Східній Європі протягом століть, оскільки сотні тисяч євреїв проживали саме в містечках на захоплених окупантами радянських землях, і, на відміну від міських жителів, частина яких евакуювалася з промисловими підприємствами, з радянською і партійною адміністрацією, навчальними закладами, більшість єврейських мешканців містечок залишилася на своїх місцях і в результаті загинула [358, с. 803].

Дослідниця Венді Лауер (Wendy Lower) у праці «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні» (переклад українською мовою з праці «Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine», 2010 р.) зосередила свою увагу на окупаційному режимові генеральної округи Житомир як адміністративно-

територіальній одиниці Райхскомісаріату Україна, що існувала протягом 1941 – 1944 рр. і включала до свого складу частину території Житомирської області та більшу частину Вінницької області, які ми відносимо до Поділля [590].

Венді Лауер не тільки зосередила свою увагу на досі малодослідженому аспекті історії України періоду окупації – соціальній історії 1941–1944 рр. (повсякденне життя на окупованих територіях, вибір людей у складних ситуаціях, українсько-єврейські відносини тощо), а й звернула увагу на регіональні особливості нацистського «остаточного розв'язання єврейського питання» на території України.

Теоретичним дослідженням становища єврейського населення в умовах тоталітарної держави та його винищення під час Другої світової війни присвячені праці Т. Снайдера («Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіном») [705] та Х. Арендт («Банальність зла») [359].

Так, Т. Снайдер вважає, що масове вбивство євреїв під Кам'янцем-Подільським наприкінці серпня 1941 р. було наймасштабнішою бійнею на той час, що підштовхнула наступні. За його дослідженнями, тут з ініціативи вищого чиновника СС і поліції Ф. Еккельна, протягом періоду з 26 по 29 серпня було вбито близько 23600 євреїв. Після масових розстрілів біля міста Вермахт почав співробітництво з айнзацгрупами та силами поліції із винищення євреїв, оскільки це, за логікою нацистів, зекономить продовольство, а отже, попередить партизанські повстання на окупованих територіях [705, с. 267].

Х. Арендт у своїй праці «Банальність зла», що стала класикою політичної думки ХХ ст., виявляє політичні та моральні причини Голокосту та аналізує поведінку вбивць та їхніх жертв, які переставали слухати голос совісті та сприймати дійсність. На її думку, не варто ставити питання щодо контрасту між ізраїльським героїзмом і покірністю, з якою євреї йшли на смерть під час Голокосту, «оскільки й інші люди – зовсім не євреї – поводити себе так само» [359, с. 26].

Питання поведінки та виживання єврейського населення в умовах Голокосту досліджував відомий психолог Віктор Еміль Франкл (V. Frankl), який

у праці «Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі» (переклад з англійської версії «Man's Search For Meaning: The classic tribute to hope from the Holocaust») стверджує, що страх, приниження, нелюдські умови існування в'язні концтаборів та гетто витримували завдяки ретельно збереженим образам коханих людей, релігії, чорному гумору та пошуку сенсу у стражданні [734].

Польський дослідник Єжі Войцех Борейша у праці «Итальянский фашизм, нацизм и сталинизм. Три тоталитаризма из перспективы XXI века» (Італійський фашизм, нацизм та сталінізм. Три тоталітаризми із перспективи XXI століття), оцінюючи наслідки тоталітаризму у XX столітті, вважає, що Голокост не тільки не зупинив антисемітизм в СРСР, а й підтримував юдофобію Й. Сталіна, а наслідки антисемітизму у провінціях Радянського Союзу ще потребують з'ясування. Проте, на його думку, простежується й те, що євреї, які пережили Голокост у країнах Східної Європи і не покинули її, намагалися, за винятком невеликих груп, повністю стерти свою попередню ідентичність та асимілюватися будь-якою ціною [472, с. 114].

Теоретичні аспекти антисемітизму в СРСР досліджує німецький історик Арно Люстигер (Arno Lustiger) у праці «Сталин и евреи. Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев» (Сталін і євреї. Трагічна історія Єврейського антифашистського комітету і радянських євреїв). Науковець не тільки зосереджує увагу на антисемітських акціях влади у період повоєнного сталінського тоталітаризму, а й аналізує державний антисемітизм під маскою боротьби із сїонізмом у період 1960–1980-х рр. Автор вважає, що радянська влада ніколи не визнавала існування автономних інтересів євреїв, а періоди існування свободи необхідно сприймати як час «репресивної терпимості» заради досягнення цілей держави та партії, які аж ніяк не узгоджувалися з життєвими інтересами євреїв [599, с. 314].

Питання евакуації, реєвакуації євреїв, антисемітизму в період Голокосту порушує також С. Швейбиш [321], [320]. Торкаючись евакуації євреїв у перші тижні війни, автор робить висновок, що багато з них не евакуювалися через цілу

низку причин, що не залежали від них. На думку автора, це провина переважно сталінського режиму, який за своєю сутністю був «людиноненависницьким», а євреї стали жертвою ідеологічних догм сталінської національної політики, у центрі якої перебувала теза про «єдність народів СРСР» [321].

У 2016 р. видана українською мовою праця професора історії та політичних наук Торонтського університету Павла-Роберта Магочія та професора Центру єврейських студій Crown Family у Північно-Західному університеті США Йоханана Петровського-Штерна «Євреї та Українці: тисячоліття співіснування» (переклад з англійської «Jews and Ukrainians: a millennium of coexistence», 2016). Ця книга фактично стала підсумком наукових студій щодо українсько-єврейських взаємин, здійснених за кордоном. Автори видання розглядають українсько-єврейські відносини в Україні в контексті історії українців та євреїв. На їхню думку, в історичній пам'яті обох народів протягом віків сформувалися стереотипи й упередження, які й до сьогодні глибоко вкорінені в суспільне уявлення та визначають весь спектр взаємин між народами. Дослідники через подання історії обох народів в конкретний історичний період намагаються показати долю кожного з них через факти позитивної чи негативної взаємодії. Так, аналізуючи Голокост єврейського населення в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр., вони наголошують на масових акціях із винищення єврейського населення в подільських містах Кам'янці-Подільському, Вінниці, Проскурові, Хмельнику, на території Трансністрії. Визнаючи факт допомоги у вбивстві євреїв української допоміжної поліції, заперечують факт антиєврейської спрямованості дивізії СС «Галичина». Оцінюючи період 1950-х – ранніх 1960-х рр., вважають його часом безпрецедентного зближення українських та єврейських інтелектуалів [602].

Отже, систематизація наукових праць з історії єврейської національної меншини Поділля 1940-х – початку XXI ст. дала змогу з'ясувати, що ця проблема не набула широкого вивчення, тому дотепер залишалася малодослідженою, а отже, є актуальною в науковому вимірі.

Загалом радянська історіографія історії єврейської національної меншини України та Поділля, єврейсько-українських відносин окресленого часового проміжку є вкрай бідною та заідеологізованою, а праць, які б безпосередньо присвячувалися історії єврейської національної меншини краю періоду другої половини ХХ ст., немає взагалі. Закордонна історіографія питання цього періоду в основному представлена працями із загальної історії євреїв СРСР та УРСР, дослідженнями окремих аспектів життя українських євреїв та питань українсько-єврейських відносин.

Лише з початку 1990-х рр. з'являються дослідження, які торкаються не тільки історії українського єврейства, а й життя регіональних єврейських громад України. Аналіз наукових досліджень вітчизняної та закордонної історіографії цього періоду засвідчує зростаючий науковий інтерес до вивчення загальної історії єврейської національної меншини СРСР та УРСР. Особливо активно опрацьовувалася тема довоєнних і повоєнних політичних репресій стосовно євреїв, державного антисемітизму в СРСР та питання Голокосту. Можемо констатувати підвищений інтерес до вивчення історії єврейських містечок Поділля у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр., де, на думку багатьох вітчизняних і закордонних істориків, збереглися залишки штетлу. Фактично в цих роботах відбулася ревізія ідеологеми про «смерть штетла» як системи традиційного способу життя єврейського населення Східної Європи, яка включала в себе мову, фольклор, релігію, економіку та систему відносин. Проте праць, які б комплексно досліджували життя євреїв Поділля у другій половині ХХ ст. як одну з найбільш чисельних єврейських регіональних громад не тільки України, а й Радянського Союзу, немає.

1.2. Джерельна база.

Дослідження соціальних, демографічних характеристик та національно-культурного життя євреїв у 1940-х рр. – на початку ХХІ ст. спирається на репрезентативну джерельну базу, що складається з архівних та опублікованих

документів (законодавчих актів, збірників документів, статистичних видань, мемуарів, спогадів, інтернет-ресурсів тощо).

Важливим елементом процесу наукового дослідження для історика є робота з архівними джерелами. Архівні матеріали містять інформацію, що дає змогу зробити певні узагальнення, виокремити закономірності, зробити висновки, підтвердити або спростувати статистичними даними певні історичні процеси. Проте заради об'єктивності історик-дослідник повинен виважено підходити до оцінки архівного джерела та бути добре обізнаним із предметом дослідження загалом. Це уможлиблює встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних фактів та процесів, а не висмикування потрібних речень із тексту архівного джерела для «підсилення ефекту» та потрібних висновків наукового дослідження. Крім того, зауважимо, що до вивчення окремих архівних матеріалів слід підходити критично, особливо при роботі з різними довідками, інформаціями, звітами, що їх писали конкретні живі люди: здатні припускатися помилок, несумлінно збирати та обробляти статистичні дані, приховувати окрему інформацію, або які мали приховане бажання сформулювати певну думку в реципієнтів інформації. Нарешті, оцінка багатьох архівних джерел іноді залежить від кон'юнктурних міркувань, передусім – політичних. Названі негативні чинники щодо наукового дослідження архівних джерел особливо гострі, коли це стосується «єврейського питання», дослідження якого дуже часто перебуває у політичній площині більше ніж у науковій. Загалом теоретичні та методологічні підходи щодо вивчення джерельної бази історії євреїв Поділля доповідалися 14–15 травня 2015 р. на Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел» (тези доповіді – «Повсякденне життя єврейської радянської інтелігенції Поділля у другій половині ХХ століття: проблеми дослідження та інтерпретації джерельної бази») [553].

Підкреслимо також, що систематизованих фондів, які стосувалися б історії єврейської національної меншини цього періоду, в архівних установах немає. Увесь масив матеріалу здебільшого був знайдений при аналізі загальних документів, які б характеризували суспільно-політичне, економічне та культурне

життя в УРСР. Усі архівні джерела можна поділити на дві групи: 1 група дає можливість визначити загальні особливості життя цієї національної меншини та проаналізувати особливості національної політики держави стосовно цієї групи населення в зазначений період (переважно це матеріали центральних архівних установ передусім Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України); 2 група – це матеріали місцевих архівних установ, що містять конкретні статистичні дані щодо життя єврейської національної меншини регіону та матеріали стосовно окремих представників єврейської національності, репресованих та реабілітованих у повоєнний період (у роботі використано документи державних архівів Вінницької, Житомирської, Одеської, Хмельницької областей). Окрім того, зазначимо, що найповніше на основі архівних матеріалів можна проаналізувати період 1945–1965 рр., коли в архівних документах акцентувалася увага на національній належності. Наприклад, у документах, які характеризували кадри установ, підприємств та організацій у зазначений період, вказувалася національність, що давало змогу докладніше проаналізувати соціальні процеси єврейської громади Поділля. Із середини 1960-х років змінюються акценти в підборі інформації. Державна політика стосовно єврейської національної меншини набула нових форм. У звітних документах не ставилися акценти на національності, а дискримінаційні акти стосовно цієї національної громади, наприклад, у прийомі на роботу чи на навчання, звучали переважно усно.

При роботі з архівними документами ЦДАГО України основна увага була зосереджена на аналізі матеріалів фонду 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). Насамперед вівся аналіз матеріалів описів 23 (Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина). 1941–1959 рр.), 24 (Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина). 1950–1967 рр.), 25 (Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина). 1968–1988 рр.), 45 (Документи

управління кадрів ЦК КП(б)У. 1941–1949), 71 (Документи відділу науки і вищих навчальних закладів ЦК Компартії України. 1951–1967 рр.).

Серед масиву справ немає документів, які б фокусували свою увагу винятково на єврейській чи іншій національній меншині, тим більше не фіксувалися питання, які мали явно дискримінаційний чи антисемітський характер. Проте серед матеріалів знаходимо доповідні листи, довідки, звіти, інформації про порядок евакуації населення в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр., про винищення населення України під час окупаційного режиму, про складне становище єврейського населення в перші роки після визволення території від окупації, про настрої серед громадян України під час вагомих для республіки суспільно-політичних чи економічних подій (наприклад, арешту групи «лікарів-шкідників» у 1953 р. або членів Єврейського антифашистського комітету), про антисемітські настрої серед населення України. Конкретнішу інформацію мають звіти Уповноваженого Ради у справах релігійних культів (пізніше у справах релігії) при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, статистичні звіти про склад КП(б)У та КПУ тощо. Ці документи дають змогу виокремити, передусім, закономірні явища в суспільно-політичному, економічному та культурному житті єврейської національної меншини у другій половині ХХ ст. Найповніше статистичні документи дають змогу встановити місце євреїв серед партійної, радянської номенклатури та простежити послідовне нищення іудаїзму.

Матеріали ЦДАВО України уможливають встановлення певних закономірностей життя єврейської національної меншини в певних галузях суспільного буття. Насамперед основну увагу було зосереджено на матеріалах фонду 4648 (Рада у справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд), серед матеріалів якого знаходяться документи Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР з 1944 по 1946 рр., з 1946 по 1965 рр. – при РМ СРСР по УРСР, Уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР з 1966 по 1974 рр., Ради у справах релігії при РМ УРСР з 1974 по 1991 рр., Ради у справах релігій

при Кабінеті Міністрів УРСР (України) з 1991 по 1994 рр., Ради у справах релігій при Міністерстві міграції і національностей України з 1994 по 1995 рр. Усі ці документи надають можливість прослідкувати статистику діяльності на території України та Поділля зареєстрованих та незареєстрованих іудейських громад, синагог у досліджуваний нами період.

Використання матеріалів Міністерства освіти України (Фонд 166) дало змогу визначити особливості розвитку та знищення єврейської національної освіти як в Україні, так і на Поділлі, та її відродження наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Безперечно, основна маса документів, яка характеризує соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя єврейського населення Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., представлена матеріалами місцевих архівів. Для репрезентативності дослідження були опрацьовані фонди місцевих державних архівів областей Поділля, де в повоєнний період за статистичними даними, була зосереджена переважна кількість єврейського населення Поділля та які територіально охоплювали фактично всі регіони краю: Держархіву Хмельницької області – центральну та північну частину Поділля, Держархіву Житомирської області – невелику частину північного Поділля, Держархіву Вінницької області – центральну та південну частину Поділля, Держархіву Одеської області – південно-східну частину Поділля.

Для об'єктивності дослідження автором були проаналізовані архівні матеріали таких фондів Держархіву Вінницької області: П-136 (Вінницький обласний комітет Комуністичної партії України), П-87 (Вінницький міськком Компартії України), П-457 (Вінницький обласний комітет ЛКСМУ), Р-2700 (Вінницька обласна рада), Р-6023 (Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ переданих СБУ у Вінницькій області), Р-5892 (Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій області), Р-2355 (Вінницьке обласне управління статистики), Р-4897 (обласний відділ народної освіти Виконавчого комітету Вінницької обласної ради депутатів трудящих). Саме у цих фондах міститься значна кількість архівних документів, які дають

змогу встановити місце євреїв у суспільно-політичних, економічних та культурних процесах області в досліджуваний період. Найважливішими серед них є різноманітні статистичні звіти щодо складу партійних організацій та радянських органів, довідки про склад учительських колективів шкіл м. Вінниці та області, про професорсько-викладацькі кадри вищих навчальних закладів, про склад лікарських колективів медичних закладів, про розвиток системи торгівлі тощо.

За тією ж схемою проведено аналіз документів Держархіву Хмельницької області. З аналізу документів видно, що єврейська національна меншина Хмельниччини зазнала непоправних втрат у роки Другої світової війни і в окремих куточках області була повністю знищена, а в інших її вплив зведений до мінімуму. Усе це визначало життя єврейського населення у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Найповніше при аналізі в роботі представлено матеріали фонду П-487 (Хмельницький обком Компартії України), Р-338 (Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Хмельницькій області).

У Держархіві Житомирської області було проаналізовано матеріали фонду П-120 (Бердичівський районний комітет КП(б)У-КПУ), Р-4994 (Відділу у справах національностей, міграцій та релігій). Огляд матеріалів засвідчує, що Бердичівщина, яку ми включаємо до Поділля, у повоєнний період зберегла помітну єврейську національну меншину, що відігравала активну роль у житті не тільки району, а й усієї Житомирської області, а із проголошенням незалежності України євреї Бердичева активно включилися у процес відродження національно-культурного життя, насамперед через відродження релігії.

Проаналізовані архівні матеріали Держархіву Одеської області (фонд П-11 (обласний комітет КП(б)У – КПУ), фонд П-869 (Балтський районний комітет КП(б)У – КПУ), фонд П-579 (Кодимський районний комітет КП(б)У – КПУ), фонд Р-8197 (відділ у справах релігії Одеської обласної державної адміністрації) дали можливість охарактеризувати суспільно-політичне та національно-культурне життя євреїв Балтського, Кодимського та Савранського районів Одещини, а якщо врахувати, що до 1954 р. до складу Одеської області входили теперішні

Гайворонський, Голованівський та Ульяновський райони Кіровоградської та Кривоозерський район Миколаївської областей, які ми територіально відносимо до Поділля, репрезентативність представлення нашого дослідження архівними матеріалами значно підвищується. Проаналізовані матеріали дають змогу встановити, що із зазначених районів найбільш чисельна єврейська громада зберігалася у Балтському районі та, насамперед, у районному центрі – м. Балті. Утім фактично всі елементи національно-культурного життя євреїв міста в повоєнний період були знищені.

Проте чи не найскладнішою проблемою стала оцінка джерел та документів, що містять цю інформацію.

Підходячи поверхово до вивчення окремих питань, наші висновки на основі певних даних, на перший погляд, здаються цілком об'єктивними й закономірними, проте тут вони можуть трактуватися іноді однобоко. Як приклад, наведемо відомий факт про суспільну зайнятість євреїв – переважна більшість єврейського населення Поділля та України ніколи не працювала (чи не бажала працювати) в сільському господарстві. За переписом населення 1959 р. у сільському та лісному господарстві УРСР працювало лише 1,5 % зайнятих євреїв, тоді як у промисловості 41,1 %, торгівлі і громадському харчуванні – 14,7 %, охороні здоров'я і спорті – 9,5 %, будівництві – 7,4 % [543, с. 95]. Здавалося б, висновок очевидний: через певні ментальні особливості євреї завжди більше тяжіли до торгівлі, ремісництва, фінансів, розумової праці, ніж до сільського господарства. Проте маємо факт, що майже в той самий час (на початок 1930 рр.) структура зайнятості євреїв Закарпаття, що тоді входило до складу Чехословаччини, була зовсім іншою порівняно з Радянською Україною: 21,5 % євреїв були зайняті в сільському господарстві, 24,3 % – у промисловості та ремісництві, 33,7 % – у торгівлі й фінансовій галузі, 5,5 % – у транспортній сфері, 4,5 % – державні службовці та чиновники, 0,7 % – у галузі надання послуг, 9,4 % – належали до інших професій або були не зайнятими [336, с. 221]. Отже, кількість євреїв Закарпаття, зайнятих у сільському господарстві, майже дорівнювала євреям, зайнятим у промисловості. У чому ж причина такої різниці

серед зайнятих у сільському господарстві євреїв УРСР та Закарпаття? Ми вважаємо, що при виборі зайнятості в євреїв важливе значення мали традиції та звичаї, що формувалися віками, проте дуже часто спосіб життя євреїв визначався особливостями національної політики тих держав, куди допускали останніх для життя. Так, для адекватної оцінки статистичних даних щодо галузевої зайнятості радянських євреїв необхідно наголосити на кількох украї важливих фактах: територіальне розселення українських євреїв визначалося царською «смугою осілості», а на структуру зайнятості єврейського населення в сільському господарстві вплинула заборона царського уряду селитися євреям у сільській місцевості та володіти землею на правах приватної власності. Переважна частина єврейського населення Поділля в повоєнний період проживала у містах та селищах, що переважно були або обласними, або районними центрами, унаслідок чого формувався міський тип зайнятості єврейського населення. Окрім того, євреї мали один із найвищих показників освіти серед населення краю, що також впливало на формування специфіки їхньої зайнятості.

Важливе місце серед джерел дослідження життя євреїв Поділля в 40-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. має преса. Проте тут варто висловити низку міркувань. Преса радянського періоду перебувала під жорстким партійним контролем і розглядалася передусім як ідеологічна зброя. На шпальтах газет друкувалися не тільки офіційні документи партії та уряду, а розпочиналися етапи боротьби з будь-якими «ухилами» в країні або формувалася відповідна думка в суспільстві. Тодішні преса та радіо були основними інструментами формування суспільної думки. Місцева преса за поданням матеріалу фактично дублювала всесоюзну та республіканську, за винятком висвітлення окремих регіональних питань. Із розгромом національної єврейської культури в повоєнний період та закриттям у 1948 р. газети ЄАК «Ейнікайт» (Єдність), що була більше радянським пропагандистським, ніж національним виданням, євреї залишилися без національної преси. Відновлений у 1961 р. журнал «Советиш Геймланд» (Радянська Батьківщина) не тільки не заповнив цю прогалину, а й був незрозумілим та недоступним переважній більшості євреїв, оскільки видавався на

ідиш, а тираж його постійно падав. Окрім того, він фактично не торкався регіональної історії євреїв. Радянські центральні газети також не містили матеріалів з історії євреїв та життя цієї національної меншини, хоча нерідко фокусували свою увагу на титульних націях. Дуже часто увага преси зосереджувалася, наприклад, на чувашах чи татарах, які зуміли «вирости» при радянській владі, обходячи тему євреїв.

Досить влучну характеристику щодо об'єктивності радянської преси у висвітленні життя єврейської громади дав британський історик Л. Шапіро, який стверджував, що «радянські газети та журнали дуже нечасто містили матеріали загального характеру, які б висвітлювали побутові сторони єврейського життя... Життя євреїв для них майже не існувало» [515, с. 365].

При підготовці дослідження було проаналізовано ряд місцевих газет, які представляли регіони, де значну кількість серед місцевого населення склали євреї. Наприклад, були проаналізовані газети «Вінницька правда» (орган обкому КПУ та обласної ради депутатів трудящих Вінницької області), «За комунізм» (орган Шаргородського райкому КПУ та районної ради депутатів трудящих Вінницької області), «Соціалістичний шлях» (орган Бершадського райкому КПУ та районної ради депутатів трудящих Вінницької області), «За соціалістичну перемогу» (орган Жмеринського райкому КПУ та районної ради депутатів трудящих Вінницької області). Аналіз видань дає змогу стверджувати, що матеріалів, які б розкривали повсякденне життя не тільки євреїв, а й представників інших національностей, насамперед українців, не було. Здебільшого тут подавалися звичайні агітаційні та пропагандистські матеріали. Як приклад, у районній газеті Шаргородського району «За комунізм» від 22 січня 1956 р. були надруковані такі матеріали: «За дострокове виконання шостої п'ятирічки», «XIX з'їзд Комуністичної партії України», «Мудре слово кличе до нових перемог», «Більше гною на поля!», «Як сушити та зберігати насіння кукурудзи», «Міжнародний огляд» [227, с. 1-2]. Це був типовий редакційний матеріал для всіх місцевих радянських газет. Проте чітко простежується використання сатири навіть у цих газетах для формування суспільної думки та

антиєврейських настроїв, що в одних переважно підсилювало побутовий антисемітизм, а в інших – повинно було сформувати почуття вини через належність до цієї нації. Такі матеріали розміщалися під рубрикою «Перчиця», «Колючка», «Хвилююча повість з прологом і без епілога», фейлетон тощо. Як правило, матеріали антиєврейського спрямування особливо активно з'являлися в період загострення державного антисемітизму (дивись працю автора «Радянська преса як інструмент антисемітської політики влади») [558].

Наприклад, у «Вінницькій правді» такі матеріали друкувалися протягом січня-травня 1953 р. щомісячно, а то й частіше. Так, у новорічному номері «Вінницької правди» за 1 січня 1953 р. під рубрикою «Перчиця на новорічному карнавалі» були надруковані матеріали «Людина-цех» про голову артілі з Хмільника Бейліса та базарного торгівця солодкими півниками, кониками, ірисками, соломкою Шипевкера, що надумали утворити «Шипевкеркомбінат» із випуску цих цукерок з метою заробити на них. А в матеріалі «Не чекайте і не ждiть» йшлося про завідувача Літинським комунальним господарством Шварцмана – «дуже своєрідну людину, а що вже чуйного, що такого знайти важко», який своєму тестю Хахлісу без тяганини полагодив житлову площу, а дружині миттю побудував сарай [248, с. 4]. Ця ж газета 8 лютого 1953 р. у фейлетоні «Майстер «тонких» справ» знайомила читачів зі старшим агрономом Погребищенського цукрозаводу Зусем Хаїном та його приятелем, головою артілі імені Чапаєва Бронштейном, що вирішили обдурити державу та уклали договір на виконання робіт за завищеною ціною [237, с. 4]. Ми не заперечуємо того факту, що окремі представники єврейства здійснювали правопорушення, як і українці, росіяни, поляки та інші. Проте влада зосереджувала увагу тоді переважно на євреях.

Час від часу центральні та місцеві радянські газети подавали приклад державного антисемітизму та фактично розкручували побутовий антисемітизм. Так, 13 січня 1953 р. у газеті «Правда» було опубліковано повідомлення ТАРС «Арешт групи лікарів-шкідників». Антиєврейська спрямованість чітко була підтверджена не тільки єврейськими прізвищами, а й словами, що «більшість

учасників терористичної групи (Вовсі М. С., Коган Б. Б., Фельдман А. В., Грінштейн А. М., Етингер Я. Р. та інші) були пов'язані з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт», що була нібито створена американською розвідкою для надання матеріальної допомоги євреям в інших країнах» [214, с. 1]. У цій же газеті на першій сторінці було опубліковано передову статтю «Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів», де було зазначено, що «викриття змови лікарів-отруйників є ударом по міжнародній єврейській сіоністській організації» [249, с. 1]. У газеті «Известия» того ж дня опубліковано статтю «Шпигуни-вбивці під маскою лікарів» [266, с. 1]. Наступного дня інформація була продубльована в республіканській пресі. Зокрема, газета «Радянська Україна» вийшла зі статтею «Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів» [249, с. 1]. У «Вінницькій правді» (обласному рупорі КПУ) 7 лютого 1953 р. було надруковано статтю «Сіоністська агентура американської розвідки», яка остаточно мала донести думку про «злочини терористичної групи лікарів-шкідників, розкритої органами державної безпеки Радянського Союзу» та сформувані в суспільстві відповідні переконання [258, с. 2].

Технологію використання преси в антиєврейській кампанії застосували ще в 1949 р., коли 28 січня 1949 р. у газеті «Правда» було опубліковано редакційну статтю «Про одну антипартійну групу театральних критиків», де зазначалося, що «Хибні погляди критиків Борщагівського, Гурвича, Юзівського, Варшавського, Бояджієва, що стоять на антипатріотичних позиціях, живлять всякого роду далекі народу збочення в діяльності ряду критиків» [245, с. 1]. Прізвища критиків підкреслювали антиєврейську спрямованість статті. Республіканська газета «Радянська Україна» написала про безродних космополітів 19 лютого 1949 р. у статті «На антипатріотичних позиціях. Викрити і до кінця знищити безродних космополітів на Україні», що стала сигналом до початку республіканської боротьби з критиками та письменниками, які відійшли від соціалістичного реалізму [240, с. 1].

Не стояла влада осторонь від критики сіоністських імперіалістів у часи загострення ізраїльсько-радянських відносин. У цей період використовувалися всі засоби: від слова – до карикатури. Так, під час арабо-ізраїльської війни 1967 р. популярний український журнал «Перець» висміював ізраїльських сіоністів із допомогою карикатури: «Коли ліва знає, що робить права» [225, с. 12], «Ізраїльська агресія очима зарубіжних карикатуристів» [229, с. 12]. А автор журналу М. Білкун у вересні 1967 р. у «розгромній» сатирі про сіонізм «Панський пес побігли...» стверджував: «Фашисти й сіоністи ніколи, власне, й не сварилися, бо росли з одного кореня. Знищив німецький фашизм шість мільйонів євреїв? То хіба ця цифра може йти у порівняння з іншими мільйонами? Бонн допомагає і допомагав Тель-Авівові зброєю і не на один мільйон марок» [217, с. 6].

Можемо стверджувати, що радянська, як центральна, так і місцева преса досліджуваного періоду більше була спрямована на боротьбу з єврейськими буржуазними націоналістами, космополітами, сіоністами й не відображала реального життя єврейської національної громади.

Проте наприкінці 1980-х рр. та з проголошенням незалежності України в 1991 р. склалися умови для відновлення єврейської національної преси та повернення до вивчення історії та повсякдення єврейських національних громад Поділля. Зокрема, у серпні 1988 р. з'явилась перша єврейська газета в Чернівцях, а згодом в інших містах: у 1989 р. – у Харкові та Києві, у 1990 р. – у Львові. З часом з'явилися національні газети, що відображали життя подільської єврейської громади: з 1993 р. – «Шабат» (Бершадь), з 1994 р. – «Вінницька Єрусалимка» (Вінниця), з 1999 р. – «Шабат Алейхем» (Хмельницький). Матеріали цих видань присвячені не тільки сучасному національно-культурному життю євреїв Поділля, а й містять матеріали з історії єврейських національних громад окремих подільських містечок.

Також багатими джерелознавчими матеріалами з історії єврейських громад Поділля є літературно-публіцистичні збірники, альманахи, які видають місцеві єврейські громади: «Штетл» (Хмельницький обласний благодійний фонд «Хесед Бешт»), «Подільські джерела: Шалом, Віннице!» (Вінницький єврейський

благодійний центр «Хесед-Емуна», Вінницька міська єврейська громада), «Подільський єврейський альманах» (Вінницька міська єврейська громада). На своїх сторінках ці видання містять як матеріали краєзнавчого характеру з життя євреїв Поділля, так і художні твори, які досить часто мають автобіографічний характер та пов'язані з єврейською темою.

Крім цього, питання історії єврейської громади, українсько-єврейських відносин, Голокосту на Поділлі висвітлено в матеріалах районних та обласних газет регіону [223], [224], [226], [228], [233], [234], [239], [241], [242], [243], [246], [255], [256], [260], [263], [264].

Важливе місце в підготовці роботи мають опубліковані джерела. Переважна більшість з них висвітлює або основні аспекти життя єврейської національної меншини, або характеризує певні напрямки життя громади в зазначений період.

Так, насичені фактичним матеріалом, у тому числі з подільських архівних установ, збірники документів «Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг.» (Єврейське питання: пошуки відповіді: Документи 1919–1926 рр.) (2003) та «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг.» (Комуністична влада проти релігії Мойсея: Документи 1920–1937 і 1945–1953 рр.) (2005), які аналізують життя євреїв у період політики «коренізації» та політику державного антисемітизму в період сталінського тоталітарного режиму, як у довоєнний, так і у повоєнний період [158], [162].

Документи щодо знищення єврейського населення України представлено в працях «Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг.» (Збірник документів і матеріалів про винищення нацистами євреїв України в 1941–1944 рр.) (2002) [175], «Безсмертя: Книга пам'яті України: 1941–1945 рр.» (2000) [154], «Книзі пам'яті воїнів-євреїв, загиблих під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945» (2001) [161], «Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг.» (Збірник документів і матеріалів про винищення нацистами євреїв України в 1941–1945) (2002) [175].

Регіональні аспекти окупаційного режиму та Голокосту на території Поділля відображені у збірниках документів «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1945 р.: збірник документів і матеріалів» (1971) [155], «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941–1945» (2009) [168], «Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг.» (2010) [159], «Подольани в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» (2013) [172], «У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: збірник документів і матеріалів» (2013) [178], «Дунаєвеччина в роки Другої світової війни» (2015) [156], «Красилівщина в роки Другої світової війни» (2016) [166].

Документи, що характеризують загальні тенденції національних взаємин у ХХ ст., підібрані у збірнику «Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів» (1994) [169], «Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали» (1997) [170].

Боротьбу з опозиційним рухом, у тому числі єврейським, описують матеріали збірника «Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР» (Крамола: інакодумство в СРСР при Хрущові і Брежнєву, 1953–1982 рр. Розсекречені документи Верховного Суду та Прокуратури СРСР) (2005) [165].

Документи, які проливають світло на зміну державної політики СРСР стосовно євреїв у світлі радянсько-ізраїльських відносин, зібрані у праці «Советско-израильские отношения: сборник документов» (Радянсько-ізраїльські відносини: збірник документів) [177].

Дослідження динаміки соціальних змін та демографічних процесів єврейської національної меншини проводилося на матеріалах переписів населення, які були проведені у період з 1897 по 2001 рр. Основний акцент робився на матеріалах всесоюзних переписів населення в СРСР 1959, 1970, 1979, 1989 рр. та перепису населення України 2001 р. [185], [186], [187], [188], [189], [190], [191], [180], [183]. Переписи населення в Російській імперії 1897 р. та переписи населення СРСР 1926 та 1939 рр. дали змогу охарактеризувати основні

передумови демографічних процесів та соціальних змін у середовищі євреїв у другій половині ХХ ст. [195], [196], [181], [182].

У роботі також використано довідкову літературу, яка окреслює загальні аспекти формування та життя єврейської національної меншини на Поділлі. Окремі скупі відомості стосовно єврейського населення Поділля, переважно довоєнного періоду, знаходимо у виданнях енциклопедичного характеру радянського періоду. Так, 29 травня 1962 р. була підписана Постанова ЦК КПУ № 16 / 18–3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». Взагалі енциклопедія обходила національне, тим більше єврейське питання в другій половині ХХ ст. Проте можемо знайти окремі дані стосовно становища єврейського населення під час Другої світової війни. Так, у нарисі про м. Могилів-Подільський читаємо про облаштування в місті пересильного гетто, куди зганяли єврейське населення з Румунії і Буковини і де щоденно сотні людей гинули від голоду, побоїв, розстрілів [791]. У статті про м. Кам'янець-Подільський знаходимо інформацію про загибель за роки окупації від рук гітлерівців 85 тис. осіб з числа місцевих мешканців, радянських військовополонених і євреїв, вивезених гітлерівцями з Угорщини, Чехословаччини й Польщі [792].

Докладну інформацію із життя єврейської національної меншини Хмельниччини знаходимо в довідковому виданні «Національні меншини Хмельниччини». У праці виокремлено не тільки етнонаціональний склад Хмельницької області, а й проаналізовано діяльність громадських національних об'єднань, у тому числі єврейських, у контексті державної національної політики на сучасному етапі [794].

Серед масиву джерел з історії Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. варто назвати праці краєзнавців, переважна більшість яких присвячені історії окремих подільських містечок, що водночас були важливими центрами соціального, економічного та культурного життя євреїв. Цінністю цих праць є те, що вони написані з використанням мемуаристики (спогадів, свідчень), особистих архівів та інших неопублікованих джерел з історії сіл, селищ та містечок краю.

Наприклад, В. Ревуцький у праці «Снітків. Історія без акцентів. Історичний нарис» знайомить з історією села Сніткова Мурованокуріловецького району Вінницької області, де розділ 14 присвячений історії єврейської громади села, Голокосту, євреям, які загинули в битві з нацизмом, відомим вихідцям із села єврейського походження. Автор описує трагічний період Другої світової війни і зазначає, що перші жертви серед єврейського населення були вже в перший день окупації – 17 липня 1941 р. Гетто, знищення євреїв у серпні та жовтні 1942 р., загибель 35 синів єврейського народу на фронті призвели до того, що в повоєнний період у селі залишилося лише 4 сім'ї євреїв [682].

Історії єврейської громади Шаргорода (місто у Вінницькій області) присвячена праця А. Нагребецького «Шаргород – єврейське місто». Автор подає історію єврейської громади містечка на фоні загальної історії України. У праці зібрано матеріали з інших видань, історичні розвідки, архівні матеріали, згадки жителів містечка. Не оминув автор і особливостей єврейської культури, релігії, традицій у різні періоди існування шаргородської єврейської громади [629].

Історії Шаргородщини присвячена праця М. Купчишина та А. Мичака («Шаргородщина. Сторінки історії»), де автори розкривають історію шаргородського гетто, участь євреїв району в русі опору, розповідають про євреїв-фронтовиків. Дослідники зазначають, що навіть у повоєнний період шаргородчани єврейської національності активно працювали на різних ділянках господарства, були депутатами сільських, селищних рад, висувалися на керівні та відповідальні посади району [586].

Питання життя єврейської національної меншини розкрито в працях багатьох інших краєзнавців. Про євреїв с. Красного (Вінницька область) знаходимо інформацію у працях В. Щуся [763], [267], про євреїв с. Яруга (Вінницька область) – у В. Мельника [238], про євреїв с. Станіславчика (Вінницька область) – у Д. Юдчака [268], про євреїв м. Жмеринки (Вінницька область) – у А. Шендеровича [265], О. Антонюка [200], М. Бінківського, М. Овчарука, М. Райчука [201], про євреїв м. Могилева-Подільського (Вінницька область) – у Л. Сапожнікова [257], про євреїв м. Балти (Одеська область) – у

П. Козленка [232], про євреїв с. Ярмолинець (Хмельницька область) – у А. Козака [521].

Серед друкованих джерел історії єврейської національної меншини Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. важливе місце посідає мемуаристика: спогади, щоденники, листи учасників або свідків подій. Іноді саме вони були єдиним джерелом аналізу повсякденного життя євреїв у досліджуваний період. Незважаючи на суб'єктивізм розповіді оповідача щодо тієї чи іншої події, зумовлений тим, що автор пише про події через свої власні відчуття, віддзеркалюючи атмосферу епохи та суспільні погляди в час їхнього написання, цей вид джерел має важливе значення, оскільки інформацію про події подають самі учасники або безпосередні спостерігачі тих подій. Особливістю мемуаристики щодо життя єврейської національної громади на Поділлі в радянський період є те, що вона представлена більшою мірою працями євреїв-вихідців із Поділля, які сьогодні проживають в Ізраїлі, США, Канаді, країнах Західної Європи, та меншою мірою євреями, які живуть далі в Україні та регіоні. Діляться думками стосовно попереднього досвіду свого життя як відомі діячі політики, культури, мистецтва, так і звичайні люди.

Зокрема, відомий український письменник, публіцист, драматург та режисер Борис Хандрос у 2002 р. підготував працю «Местечко, которого нет. Штетл. Часть 1» (Містечко, якого немає. Штетл. Частина 1), що присвячена рідному селу Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області. Автор вдається до історичного екскурсу формування та розвитку озаринецької єврейської громади, особливо докладно аналізує життя громади в довоєнний період, під час Другої світової війни, у перші повоєнні роки. Особисті спогади, історію своєї сім'ї автор подає у сплетінні з долею села, інших людей [210].

Вихідець із Вінниці Соломон Вайштейн у праці «Моя Винниця» (Моя Вінниця) окремий розділ присвятив згадкам про життя вінницьких євреїв у три повоєнні п'ятирічки. У розділі під назвою «Єврейське питання» автор на прикладі своєї сім'ї та сімей інших вінницьких євреїв, змальовує життя національної меншини, називає особливості державної політики, згадує про існування

побутового антисемітизму, вказує на впливовий слід євреїв у керівництві фабриками, заводами, трестами, серед творчої та наукової інтелігенції навіть у перші повоєнні десятиріччя [202].

Інформацію щодо подій під час війни та в перші повоєнні роки у м. Жмеринці, про участь у підпільному сіоністському молодіжному русі, про політичні репресії проти єврейства знаходимо у спогадах учасників підпільної організації «Ейнікайт» М. Гельфонда [204], Є. Вольфа [280], М. Співака [209] та їхнього співкамерника по таборах, відомого науковця, письменника, дисидента Ц.-Г. Прейгерзона [208], [207].

Розповіді про жахливі події під час окупації Поділля нацистськими військами та їх союзниками, евакуації, винищенні єврейського населення, перебування у гетто та таборах, русі опору знаходимо у спогадах безпосередніх учасників тих подій: «Катастрофа (Шоа) и сопротивление. Винницкая область: Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы» (Катастрофа (Шоа) та опір. Вінницька область: Свідчення євреїв-в'язнів концтаборів та гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби) (1994) [160], «Живыми остались только мы. Свидетельства и документы» (Живими залишились тільки ми. Свідчення і документи) (1999) [203], «Мы хотели жить... Свидетельства и документы. Книга 1» (Ми хотіли жити... Свідчення та документи) (2013) [206], «Мы прошли через ад» (Ми пройшли через пекло) (2004) [205], «ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення» (2015) [179].

Також зазначимо, що на сучасному етапі сформувалася потужна електронна база матеріалів з історії євреїв. Окремі електронні матеріали дублюють надруковані і є в широкому доступі. До таких ресурсів належить Електронная еврейская энциклопедия (Електронна єврейська енциклопедія), що утворена на базі «Короткої єврейської енциклопедії», створеної у Єрусалимі в 1976–2005 рр. (режим доступу – <http://www.eleven.co.il>).

Значний фактичний матеріал із загальної історії євреїв України має інтернет-ресурс «Історія євреїв України. Історія Голокосту» (режим доступу – <http://holocaust-ukraine.net>). Матеріали, що відображають досліджуваний нами

період, написані відомими сучасними науковцями та дослідниками історії євреїв України: В. Орлянським, Я. Хонігсманом, Л. Гриневич, Г. Костирченком, М. Міцелем, О. Козеродом, І. Щупаком та іншими.

Меморіальний комплекс історії Голокосту «Яд Вашем» (режим доступу – <http://www.yadvashem.org>) створив не тільки потужну базу матеріалів щодо жертв Голокосту та Праведників світу, де можна відшукати і єврейські жертви подільських містечок та їхніх рятівників, а й має потужний науковий наратив історії Голокосту євреїв України.

Меморіальний музей Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum) (режим доступу – <https://www.ushmm.org>) серед колекції документів має оцифровані архівні матеріали Центрального Державного архіву Республіки Узбекистан (Фонд РГ-Р-864, Реєстрація та довідка бюро комісаріату внутрішніх справ (НКВС) Узбецької РСР), що містить оригінали більш ніж 250 000 карток про близько 339250 евакуйованих до Узбецької РСР громадян, у тому числі з УРСР. Автор цього дослідження проаналізував низку карток з метою встановлення ходу евакуації єврейського населення з Поділля.

Проект «Обпалене дитинство» (режим доступу – <http://www.lost-childhood.com>) ставить за мету збір спогадів євреїв – «дітей війни», сьогоденішніх пенсіонерів, про евакуацію, про втечу від гітлерівської армії, про життя в тилу під час Другої світової війни. На сьогодні, серед спогадів учасників проекту є спогади колишніх подолян Б. Систера з м. Немирова, В. Сокола з м. Бердичева, С. Ар'єва з м. Кам'янця-Подільського, А. Шарнопольського з м. Іллінців та ін. За результатами проекту була видана друкована версія спогадів «Эвакуация. Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы, СССР, 1941–1945» (Евакуація. Спогади про дитинство, обпалене вогнем Катастрофи, СРСР, 1941–1945) (2009) [213].

Загальній історії українських штетлів, куди внесені і штетли Поділля, присвячений інтернет-ресурс «Мій штетл. Єврейські містечка України» (режим доступу – <http://www.myshtetl.org>) Іудейської релігійної громади та єврейського етнографічного фотомузею м. Житомира.

Окрім того, серед веб-ресурсів варто виокремити ті, що містять узагальнені статистичні дані, які допомагають аналізувати соціальні зміни єврейської національної меншини на Поділлі. Серед них є як ресурси наукових установ, так і органів державної влади.

Так, ресурс «Всеукраїнський перепис населення 2001 р.» (режим доступу – <http://2001.ukrcensus.gov.ua>), що прикріплений до Державного комітету статистики, містить усю інформацію про докорінні зміни, які відбулися в соціально-економічному житті та устрої незалежної України, а саме інформаційну базу демографічних та соціально-економічних даних щодо чисельності населення, його національного, мовного, сімейного складу, розподілу за віком, статтю, громадянством, рівнем освіти, джерелами засобів існування, професійної належності, становищем у занятті, міграційною активністю тощо як по країні в цілому, так і за всіма її адміністративно-територіальними одиницями зокрема.

Інтернет-ресурс Демоскоп Weekly (режим доступу – <http://www.demoscope.ru/weekly>) веде не тільки аналітичну наукову дискусію щодо демографічних процесів у СРСР та пострадянському просторі, а й має додатки бази даних основних результатів переписів населення в Російській імперії та СРСР.

Таким чином, можемо стверджувати, що на сьогодні є достатня джерельна база для вивчення соціального та культурно-національного життя євреїв Поділля у контексті нацистської, радянської та сучасної політики, яка представлена архівними та опублікованими матеріалами. Якщо архівні матеріали потребують систематизації, докладного аналізу та оцінки, то мемуаристика, на нашу думку, поступово вичерпує свій ресурс зі смертю покоління євреїв – вихідців із Поділля, що були учасниками подій другої половини ХХ ст. Проте найцінніша інформація про повсякденне життя євреїв цього періоду зібрана саме тут, з причини недостатньої уваги до задекларованої тематики дослідження науковців та дослідників.

1.3. Теоретичні та методологічні основи дослідження.

Методологічна основа та теоретичні підходи до дослідження питання розвитку єврейської національної меншини Поділля лежать у межах предметів кількох наук. Безперечно, основою наукового дослідження є методи дослідження, характерні, передусім, для історичної науки. Проте при дослідженні історії розвитку та процесів, які властиві тій чи іншій національній меншині, важливе місце посідають етнологія, етносоціологія, етнополітологія тощо. Ю. Козерод вважає, що «для повноцінного вивчення проблем історії національних меншин необхідно застосовувати, передусім, загальнонаукові, етнополітологічні та історичні методи, а також методи суміжних наук: політології, історіографії, джерелознавства, етнології, соціології тощо». Такий підхід, на його погляд, при вивченні історії євреїв ґрунтується на досягненнях сучасної етнології, досвіді проведення національної політики, надбаннях вітчизняної та зарубіжної історіографії та достовірній джерельній базі [523, с. 24].

В. Орлянський, аналізуючи методологічні підходи до вивчення історії євреїв, зауважує, що на даний час відбулася переорієнтація істориків на мікроісторію, що, на його думку, є справжньою подією у світовій історіографії. Увага засереджується насамперед на вивченні повсякденного, буденного, нетипового та нестандартного [302].

На сучасному етапі з'явилися сприятливі умови для відходу у історичній методології від радянської ідеології, яка довгий період панувала у вітчизняній історіографії. Проте, на думку Л. Зашкільняка, ми спостерігаємо «нові спроби «загнати» істориків у вузькі рамки «державницької» чи «національної» методологічної доктрин, жорстко підпорядкувавши історичні знання політичній та ідеологічній кон'юктурі» [490, с. 7]. Утім такий підхід тільки шкодить історії, оскільки знову вводить науковців чи просто поціновувачів історії не до пошуку істини, а до висновків, які нав'язуються або які більше подобаються їй відповідають духові часу. Окрім того, кожен із дослідників має свій суб'єктивний

погляд, а отже, за словами К. Поппера, «ми не можемо уникнути певної точки зору, а віра в те, що ми таки спроможні це зробити, обов'язково призводить до самообману й відсутності критичного погляду» [670, с. 283].

Відсутність критичного погляду, особливо у вивченні «єврейського питання», залежність історії від політичних та ідеологічних процесів ведуть до однобокого сприйняття істини. Цим грішать як вітчизняні, так і зарубіжні історики. Так, американський дослідник Р. Пайпс (Pipes, R.) у своїй праці «Catherine II and the Jews: The Origins of the pale of settlement» (Катерина II та євреї: витоки осілості) стверджує, що національна єврейська історіографія дуже часто страждає етноцентризмом. Він вважає, що автори вивчають історію єврейської діаспори без вивчення проблем неєврейського оточення, у середовищі яких єврейська історія відбувалася [339, с. 3]. Вітчизняні ж автори дуже часто вбачають у євреях винятково деструктивний елемент, який заважав формуванню української національної держави, або як національну меншину, яка брала участь у експлуатації українського народу чи в політичних репресіях проти українства [602, с. 2-3]. І одне, й інше є хибним, оскільки, на нашу думку, не розглядає проблему в цілому комплексі суперечностей та особливостей українсько-єврейських стосунків. Теоретичні та методологічні підходи до вивчення історії єврейської меншини Поділля 1940-х рр. – початку ХХІ ст. докладно охарактеризовані у праці автора дослідження «Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)» [543, с. 10-24].

Одним із перших спробував осмислити проблеми дослідження українсько-єврейських взаємин український історик Я. Дашкевич у праці «Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (ХVІ – початок ХХ ст.)», написаної ще в червні 1991 р. Науковець зазначав, що «важко знайти ділянку історії України, в якій ми мали б таке нагромадження стереотипів, як у системі поглядів на українсько-єврейські взаємини... Не можна й говорити про стереотипи у наукових дослідженнях, бо це стереотипи заідеологізованості та заміфологізованості, в першу чергу, в політичній сфері, які дуже негативно впливали і впливають на розгортання наукових студій не лише на українському,

але й по єврейському боці» [455, с. 634]. У цій статті автор вперше визначає проблеми, які заважають дослідженню такої проблематики. На його переконання, плюралізм думок не може бути нагромадженням плюралістичного різнобою, оскільки істина лише одна-єдина. На думку вченого, перед істориками постає потреба вивчати не тільки трагічні сторінки українсько-єврейських стосунків, а й «виникає питання пошуків джерел і пружин антагонізму, а їх можна знайти, лише уважно вивчаючи періоди рівноваги» [455, с. 637].

Л. Фінберг, досліджуючи у своїх працях проблему українсько-єврейських стосунків, наголошує на тому, що передусім необхідно руйнувати міфологію сприйняття єврейства через негативні стереотипи, які радше не є специфічними українськими, а стереотипами східно-європейського світу. З його точки зору, «щоб залишитися реалістом, слід знати місце міфу, що акумулював величезну історію, увійшов у стереотипи поведінки, в структуру мови, у догмати релігій та світобачення. Альтернатива тому – раціональні побудови інтелектуалів, які є крихкішою структурою людської цивілізації» [732, с. 140, 146].

І. Курас вважав, що потрібно розглядати питання національно-культурного відродження українського єврейства без передчасної ейфорії та без категоричного доапріорного заперечення, тоді виникають власне теоретичні проблеми – вивчення феномена єврейської культури в контексті європейської та світової культури та цивілізації, тобто у співвідношенні загальнолюдських ідей, понять, моральних цінностей [587, с. 47].

Одним із перших на особливості методологічних підходів до вивчення історії євреїв в Україні звернув увагу представник запорізької юдаїки В. Орлянський [650], [652]. Автор вважає, щоб успішніше вести дослідження обраної проблеми, необхідно володіти, по можливості, різними теоретико-методологічними настановами та дотримуватися принципу історизму та об'єктивізму, обов'язково звертатися до соціального фактору, всебічно розглядати об'єкт дослідження. Проте автор переконаний, що серед найважливіших положень серед методологічних підходів до вивчення історії євреїв є визнання біблійно-історичного положення про «обраність» єврейського

народу. Обраність не в розумінні того, що він кращий від інших народів світу, а в тому сенсі, що єврейському народу призначено: а) слугувати людству зразком соціальної святості, етичної поведінки («святий народ»); б) учити людство моральним законам міжособистісних відносин («царство священиків») [650]. Аналіз цього положення методології дослідження українського єврейства першою чергою дає змогу визначити місце єврейської національної меншини в суспільстві України, використовуючи певну систему координат: соціоцентризм – коли переважають інтереси усього суспільства, націоцентризм – явище, коли переважають інтереси певної групи, класу, егоцентризм – феномен, коли переважають інтереси особи. На наш погляд, саме «націоцентризм» допоміг вижити та зберегти свою самобутність єврейському народу в СРСР.

За твердженнями Л. Зашкільняка, методологія історії передбачає виокремлення й теоретичне осмислення головних елементів історичного знання: об'єкта та предмета вивчення; суб'єкта пізнання (історика), методів і логіки його дослідницької діяльності у процесі створення історичних знань; їх реальності, соціальної вагомості [490, с. 7].

Знання з окресленої проблематики автор отримував, послуговуючись історичним підходом до з'ясування істини. Він дав змогу через застосування порівняльно-історичного методу встановити основні характеристики розвитку єврейської національної меншини Поділля, визначити істотні відмінності в розвитку цієї національної меншини в різні історичні періоди: повоєнного сталінського тоталітаризму, хрущовської «відлиги», брежнєвського «застою», «перебудови» та періоду незалежної України.

При осмисленні особливостей функціонування єврейської національної меншини Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. було застосовувано формаційний підхід, який уможливив охарактеризування залежності еволюції змін у житті євреїв Поділля під впливом економічних та суспільно-політичних процесів у країні, зміни статусу цієї національної меншини від суспільно-політичних подій у республіці. Цей панівний довгий період у вітчизняній історіографії науковий підхід піддається критиці на сучасному етапі. Проте він, як

ніколи, яскраво демонструє залежність долі конкретного народу від економічних перетворень в умовах радянської дійсності. Єврейське населення, основна маса якого напередодні революції 1917 р. була бідною, повірила в ідеї соціалістичної революції, як в ідеї рівності та можливість зайняти вищу нішу в новому суспільстві. Окрім того, євреї ненавиділи царський режим, який з усіх європейських країн був найбільш консервативним і антиєврейським. Л. Шапіро вказував, що євреї мали важливу роль у Росії напередодні революції серед представників соціал-демократичної ідеології, більшовиків та меншовиків, інших лівих партій. На його думку, «тисячі євреїв юрбилися біля більшовиків, оскільки бачили в них найрішучіших борців революції і найнадійніших інтернаціоналістів» [335, с. 164].

Проте при виконанні завдань роботи автор більше тяжів до цивілізаційного підходу, який найбільш детально був сформульований англійським істориком А. Тойнбі у фундаментальній праці «Дослідження історії». Застосування цивілізаційного підходу дало змогу розглядати єврейську національну меншину Поділля як певний соціально-економічний феномен через особливості духовної культури, релігії, традицій, звичаїв життя цієї національної громади, що формувалися віками. Саме спосіб життя єврейської громади дав підстави стверджувати про існування штетлу навіть в умовах радянської дійсності, хоча й поступово єврейська «цивілізація» майже впала під тиском радянських форм та методів управління державою, що першою чергою були спрямовані не на розвиток національних спільностей СРСР, а на утворення нової історичної спільноти – радянського народу. Лише самоусвідомлення себе євреями дало їм можливість не розчинитися серед титульної нації – українців – та витримати усі етапи радянзації в умовах відсутності територіальної та національно-культурної автономії (існування Єврейської автономної області не беремо до уваги, оскільки це був насамперед показовий, бутафорський проект радянської влади, який з самого початку був приречений на поразку). У другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. актуальною залишилася відповідь С. Дубнова на своє ж поставлене питання у праці «Листи про старе і нове єврейство»: «Як могло так

статися, що народ, який розсіяний по світу..., зберігся протягом багатьох віків?» – «завдяки тому, що народ зберіг своє національне самоусвідомлення, що, на думку Дубнова, є головним критерієм будь-якої нації» [651, с. 34].

Як вже було зазначено, серед методів наукового дослідження національної меншини ми не можемо обійтися без соціології. При здійсненні дослідження автор спирався передусім на вчення соціологічної школи Е. Дюркгейма. Її представники вважали, що необхідно досліджувати соціальну спільність людей не через індивідуальні та неповторні явища, а через масові соціальні процеси, у яких проявляються соціальні закономірності [490, с. 164]. Реалізувати поставлені завдання вдалося за допомогою застосування притаманних цій науці методів наукового дослідження: причинно-наслідкового та структурно-функціонального. Застосування цих методів дозволило уникнути описовості в науковому дослідженні та зробити, на нашу думку, об'єктивні висновки.

Так, аналізуючи соціальну стратифікацію єврейського населення Поділля в 1950–1960-х рр., автор помітив важливе представництво євреїв серед наукової, викладацької, медичної радянської інтелігенції, яке іноді значно перевищувало пропорційне представлення єврейського населення до всього населення краю. Серед наукових досліджень можна було знайти пояснення таких явищ, насамперед, в підтримці євреями своїх одновірців, круговій поруці. Проте цей підхід не був доведений теоретично. У ході дослідження автор дійшов висновку, що широке представництво інтелігенції, службовців, інженерів, кваліфікованих робітників пояснювалося, передусім, вищим рівнем освіти серед євреїв порівняно з іншими національностями та культом книги, знань. Навіть тоді, коли були введені негласні квоти на прийом на навчання єврейської молоді, намагаючись їх подолати, останні їхали на навчання в різні регіони СРСР. Так, члени підпільної сіоністської організації «Ейнікайт», яка діяла в Жмеринці в 1944–1948 рр., після закінчення школи продовжили навчання в Києві, Львові, Одесі, Ленінграді, Саратові та навіть у Челябінську [540, с. 140].

Застосування структурно-функціонального методу дало змогу здійснювати аналіз соціально-демографічних змін і національно-культурного життя єврейської

національної меншини Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., розглядаючи цю національну меншину як певну сукупність елементів, які й визначали особливості, відмінності життя євреїв навіть при радянській владі порівняно з іншими національними меншинами. Наприклад, традиційне життя єврейської меншини, сімейне виховання зумовлювало існування єврейської спільноти навіть в умовах політики асиміляції влади, а традиційна релігія – іудаїзм – заохочувала євреїв до навчання та освіти. Функціональний підхід уможливив визначення особливостей суспільно-політичного, економічного та духовного життя євреїв Поділля на тлі суспільно-політичних подій, зміни історичних періодів розвитку СРСР та України.

Реалізації поставлених завдань сприяли й інші методи. Так, внаслідок застосування методу термінологічного аналізу були досліджені основні поняття, що визначали національну політику стосовно цієї меншини в даний час (антисемітизм, асиміляція, русифікація, сіонізм тощо) або розкривали окремі особливості життя єврейської громади Поділля. Наприклад, з'ясування понять «нація», «народ», «національна меншина», «етнос» дають змогу визначити місце євреїв у системі інших національних спільностей Поділля, а визначення таких термінів як «штетл», «іудаїзм», «алія», «сіонізм» сприяють встановленню характерних рис та особливостей євреїв у порівнянні з іншими національними меншинами регіону, оскільки такі історичні процеси були притаманні тільки цій громаді.

Аксіологічний (ціннісний) підхід дав змогу розглядати єврейську національну меншину Поділля як самодостатнє утворення із системою певних цінностей, які є важливими для її функціонування. Саме збереження певних традиційних цінностей у побуті, традицій та звичаїв стали основою стрімкого відновлення національно-культурного, релігійного життя, здавалось, повністю радянської, асимільованої та русифікованої національної громади республіки наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Окрім того, застосовані загальнонаукові принципи наукового дослідження були реалізовані через такі методи дослідження, як статистичний, класифікації, типологізації тощо.

При виконанні наукової роботи автор дотримувався принципу світоглядного плюралізму як співіснування й конкуренції ідей, концепцій, теорій та систем, котрі дають різні відповіді на окремі питання. Питання розвитку єврейської національної меншини в другій половині ХХ ст. занадто політизоване, і завданням автора було з'ясувати всі підходи до вивчення даної проблеми, знайти консенсус щодо тлумачення основних процесів, розвитку та цінностей єврейської громади зазначеного періоду. Лише вільна наукова дискусія здатна призвести до встановлення істини. Монополія на істину призводить до викривлення історії і виправлення наукових результатів під потрібні ідеологічні стандарти.

Поряд із загальнонауковими методами пізнання предмета дослідження в роботі використано спеціальні історичні наукові методи: порівняльний, хронологічний, проблемно-тематичний, ретроспективний тощо. Порівняльний метод дав змогу дослідити становище єврейської національної меншини в різні історичні періоди: у період повоєнного сталінського тоталітаризму, коли повернення до мирного життя євреїв збіглося з боротьбою влади проти «сіоністів», «єврейських буржуазних націоналістів», «низькопоклонників» перед Заходом; у період хрущовської «відлиги» (період десталінізації), що був характерним переходом у державній національній політиці від відверто репресивних форм та методів до прихованих, завуальованих методів ідеологічного контролю та тиску; у період брежнєвського «застою» (неосталінізму), коли відбулося майже повне згасання традиційного національного життя й майже повне знищення релігії, але й він позначився наростанням суперечностей з владою через бажання виїзду до країн Західної Європи, США та Ізраїлю, активній участі лідерів єврейського народу в дисидентському русі; у період Української держави від проголошення незалежності 1991 р. для єврейської громади України властивим є розвій

національного життя та постійні процеси еміграції єврейського населення за межі республіки.

Хронологічний метод, або метод періодизації, дав змогу відтворити історію єврейської національної меншини Поділля в чіткій часовій послідовності та з урахуванням розвитку всього радянського суспільства відповідно до суспільно-політичних, економічних та культурних процесів у країні.

При застосуванні проблемно-тематичного методу предмет дослідження був розділений на окремі питання аналізу, при вивченні яких вдалося встановити загальні риси, характеристики, властивості предмета дослідження.

Ретроспективний (історико-генетичний метод) дав змогу при дослідженні динаміки соціальних змін та національно-культурного життя єврейської національної меншини Поділля у 40-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. окреслити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності розвитку.

Крім того, при виконанні завдань роботи автор широко застосовував загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, описання, виміру, пояснення.

Використання сучасних методів наукового дослідження, дотримання принципів істинності, об'єктивності, системності, всебічності, історизму уможливили глибокий аналіз соціально-демографічних змін та національно-культурного життя єврейської національної меншини Поділля в 40-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. як предмет дослідження і гарантували, на наш погляд, достовірні результати роботи.

Окремо слід звернути увагу на теоретичну базу роботи. Передусім було здійснено аналіз топоніму та історичного терміна «Поділля». Різноманітність підходів до тлумачення цього терміна вносило певні труднощі у визначення географічних меж дослідження. Повнота та об'єктивність дослідження єврейської національної меншини Поділля через характеристику соціальних змін та вивчення національно-культурного життя в зазначений часовий проміжок можливі лише після визначення історико-географічних меж Поділля як історичної та географічної області України відповідно до сучасного адміністративно-

територіального поділу України та з'ясування основних тенденцій щодо заселення цього регіону єврейським населенням, вивчення тих об'єктивних умов, що склалися в житті єврейської національної меншини на початок досліджуваного періоду. Характеристика сучасних підходів до тлумачення терміну «Поділля» як історико-географічного краю викладено у праці автора «Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)» [543, с. 14-17].

Питання походження терміна «Поділля» та визначення його історико-географічних меж цікавило істориків не одне століття. Історіографію цього питання докладно подає у своїй монографії «Поділля у працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст.: Історіографія» Л. Баженов [367]. Складність визначення меж краю пояснюється тим, що в різні історичні періоди межі Поділля як адміністративної одиниці неодноразово змінювалися. Так, Подільське воєводство у складі Речі Посполитої у ХV ст. займало середню частину Поділля, а Подільська губернія у складі Російської Імперії не включала землі сучасної Тернопільщини. Отже, Поділля як історико-географічний край та як адміністративно-територіальна одиниця – речі не тотожні.

Автори фундаментальної праці з україністики «Енциклопедії українознавства», створеної під егідою Наукового товариства імені Т. Шевченка в Європі, колектив якого очолив відомий вчений-українознавець, демограф, географ В. Кубійович, межі Поділля визначають так: «Поділля – це історико-географічний край, положений у західній частині Лісостепу, між Передкарпаттям і Покутсько-Басарабською височиною на півдні і південному заході (межу становить р. Дністер) і Малим Поліссям на півночі, Надсянською низовиною (межа – р. Верещиця) на заході і Придніпровською височиною (межу становить частково р. Бог) на сході та Причорноморською низовиною (межа – річки Ягорлик і Кодима) на півдні» [582, с. 2131]. Таким чином, на їхню думку, територія Поділля у трансформації на сучасне районування України збігається з територіями сучасних Вінницької, майже усієї Хмельницької, Тернопільської, частини Львівської та окремих територій Кіровоградської, Одеської, Черкаської областей. Водночас, В. Кубійович зазначив, що назва «Поділля» не означала

конкретної території, оскільки Поділля ніколи не було однією адміністративно-територіальною одиницею [582, с. 2131].

В. Наулко включає до Поділля басейн Південного Бугу, лівобережжя Дністра, а тому, включає до цього регіону лише частину Тернопільської області (південно-східні райони) та не бачить у його складі окремих територій Кіровоградської, Черкаської та Миколаївської областей [640, с. 25].

С. Гальчак вважає, що Поділля складають лише території сучасних Вінницької та Хмельницької областей, оскільки вони завжди були його складовою частиною [431, с. 11-15].

Л. Баженов, крім зазначених областей, відносить до складу Поділля Балтський, Кодимський та Савранський райони Одеської області, Андрушівський, Бердичівський та Любарський райони Житомирської області, Кельменський, Сокирянський, Хотинський райони Чернівецької та частину Тернопільської області [367, с. 8].

С. Макарчук вважає, що Поділля включає в себе західну частину Вінницької, південно-східну частину Хмельницької, низинну частину Чернівецької та майже усю, окрім Кременецького, Шумського та Ланівецького районів, Тернопільську область [604, с. 30].

Аналіз підходів до тлумачення історико-географічних меж Поділля здійснила Л. Іваневич. Вона у своїй праці «Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля» зробила огляд більшості сучасних теорій щодо визначення кордонів Поділля. Спираючись на попередні дослідження, автор вважає, що історико-географічний регіон Поділля межує на заході з Опіллям, на південному заході – з Буковиною та Покуттям, на північному заході – з Волинню, на північному сході й сході – з Наддніпрянщиною, на південному сході з Причорномор'ям та Молдовою, а етнографічні кордони Поділля окреслила річками Стрипа (захід), Дністер (південь), Ятрань (схід), Ягорлик, Кодима, Синюха (північний схід), частково Случ (північ) [503, с. 97].

Як бачимо, у сучасній вітчизняній історичній науці у підходах до визначення географічних меж Поділля немає єдності. Через постійні зміни кордонів Поділля як адміністративно-територіальної одиниці у складі різних держав територіальні межі краю постійно «плавали». Сучасний підхід до районування території України ґрунтується передусім на локальних відмінностях народної (традиційної) матеріальної та духовної культури населення України. Автори історико-етнографічного дослідження «Поділля» пропонують при географічному районуванні враховувати принаймні такі ознаки: історичні особливості розвитку краю, побутування комплексу традиційно-побутової культури та етнорегіональної самосвідомості [662, с. 9]. Проте ми не можемо не зважати на те, що протягом історичного розвитку окремі частини Поділля перебували у складі різних держав, що впливало не тільки на їхній політичний та економічний розвиток, а й на культурний та духовний. С. Макарчук зауважує, що «відмінна доля Поділля Західного і Східного, від 1772 року і до 1939 року поділеного державним кордоном р. Збруч, також відобразилася на культурно-побутовому укладі обох частин колись єдиного етнографічного району» [604, с. 30].

З огляду на зазначене вище, ми вважаємо, що основу Поділля складають усі теперішні адміністративні райони Вінницької, більшої частини Хмельницької та південно-східні райони Тернопільської області. Відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України сюди ми включаємо всі райони Вінницької, більшу частину районів Хмельницької області (окрім Білогірського, Полонського, Теофіпольського, Ізяславського, Славутського, Шепетівського), окремі частини Красилівського (південь), Старокостянтинівського (південь), Старосинявського (південь) районів, а також південно-східні райони Тернопільської області – Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Підволочиський та Чортківський. Також, ми включаємо до складу Поділля окремі сучасні адміністративні райони інших областей: Житомирської – Бердичівський, Любарський; Кіровоградської – Гайворонський, Голованівський, Ульяновський; Одеської – Балтський, Кодимський, Савранський; Миколаївської –

Кривоозерський; Черкаської – Христинівський; Чернівецької – Заставнівський та Хотинський (північна частина) [543, с. 17].

Протягом тривалого історичного періоду на зазначених територіях проживали євреї. Проте внаслідок складних та трагічних подій для українських євреїв у роки Другої світової війни більша частина єврейського населення Поділля в повоєнний період була зосереджена в межах сучасних Вінницької та Хмельницької областей, Бердичівському районі Житомирської та Балтському районі Одеської областей. Наприклад, якщо в межах Тернопільської області, південно-східні райони якої ми включаємо до Поділля, на 1959 р. проживало близько 1,1 тис. євреїв, то на 1989 р. – лише 0,7 тис., а на сучасному етапі можемо констатувати припинення існування єврейської національної меншини не тільки в районах, які ми вважаємо Поділлям, а й взагалі в області. Подібна ситуація склалася також в інших адміністративних районах, які ми включаємо до Поділля, де внаслідок Другої світової війни та антиєврейської політики в перші повоєнні десятиліття нечисельна єврейська національна меншина остаточно була знищена. Так, якщо в 1939 р. у Любарському районі (Житомирська область) євреїв було 2,4 тис., у Христинівському районі (Черкаська область) – 0,7 тис., у Голованівському районі (Кіровоградська область) – 1,5 тис., у Гайворонському районі (Кіровоградська область) – 3,1 тис., Кривоозерському (Миколаївська область) – 2,4 тис., Савранському (Одеська область) – 1,2 тис., то в межах цих же районів на 2001 р. проживав лише 41 єврей (пораховано нами за результатами Всесоюзного перепису населення СРСР 1939 р. і Всеукраїнського перепису населення 2001 р.).

Окрім того, зауважимо, що автор дослідження під використанням топоніму «Поділля» має на увазі насамперед історико-географічний край. Тобто певну регіональну одиницю в межах України, яку Я. Верменич розглядає як «таксономічну одиницю, виділену за ознаками своєрідності умов проживання людей на певних територіях, особливостей історичного розвитку, специфічності рис матеріальної і духовної культури, регіональної ідентичності» [410, с. 37]. Історія Поділля тривалий період була аналізована в контексті історії історико-

географічної та адміністративної одиниці на теренах України, що в різні історичні періоди була у складі держав під назвою «Подільське воєводство», «Подільська губернія», мала певні природні, господарські, історичні та територіальні чинники розвитку. Як стверджує Г. Турченко, «регіональна строкатість України є беззаперечним фактом, і проявлялася в економіці, особливостях господарювання, традиціях, звичаях, особливостях ментальності, політичних симпатіях населення» [716, с. 51].

Ми пропонуємо розглядати історію Поділля ще й як історію краю, на розвиток якого, окрім перерахованих вище чинників, впливала його поліетнічність, з усім багатством їхніх культур, підходів до національного життя, соціально-економічної стратифікації, що визначали етнічну, соціальну, політичну, економічну специфіку краю, а в окремі періоди розвитку призводили й до загострення міжнаціональних суперечностей та конфліктів. Також, ми розглядаємо Поділля як край, що, за тлумаченням Я. Верменич, має мінливу реальність із «плаваючими» кордонами [409, с. 13], що формувався протягом століть, має свої специфічні особливості.

Історія євреїв Поділля зазначеного періоду розглядається як історія національної меншини, яка була невіддільним елементом об'єктивної загальної історії краю та впливала на його розвиток. Єврейська ідентичність навіть у зазначений період існувала та видозмінювалася в процесі взаємодії між членами самої національної спільноти, так і з тими, що знаходилися за її межами. На розвиток єврейської ідентичності Поділля впливали не тільки загальні політичні, суспільні, економічні та культурні процеси в умовах радянської дійсності, а й «на протиставленні «іншому» і внаслідок взаємодії з ним», оскільки «взаємодія з «іншим» є невід'ємною складовою формування ідентичності» [524, с. 256]. Отже, історія українського та єврейського народу на Поділлі навіть у цей період формувалася через взаємодію, що проявлялася чи то у формі співпраці, чи у формі суперечностей.

На нашу думку, єврейська ідентичність Подільського регіону є невід'ємним складником єврейства СРСР цього періоду (хіба що за винятком гірських та

азійських євреїв), хоча в попередні історичні періоди вона була частиною усього єврейства Східної Європи, де проживали ашкеназі – субетнос євреїв. Тобто євреїв подільського регіону ми вважаємо «субідентичністю, яка передбачає наявність більшої спільності («мегаспільності»), в яку носії локальної ідентичності включені як Свої» [655, с. 177]. Проте в житті регіональної єврейської національної меншини Поділля були певні особливості розвитку, що були спричинені цілою низкою факторів. Недаремно наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., коли постав інтерес до регіональної історії України, вітчизняні та закордонні історики заявили про існування подільського штетла як певного способу життя українського єврейства навіть у повоєнний радянський період та в перші роки незалежності України, тоді, коли в інших регіонах не тільки СРСР, а й Східної Європи, єврейське містечко припинило своє існування. З огляду на це ми можемо констатувати, що тут склалися об'єктивні, особливі умови розвитку національної меншини, до яких Л. Нагорна включає історичні особливості освоєння регіонального простору, характер етнічного розселення, ступінь урбанізованості території, збереження комплексів традиційної культури [627, с. 81].

До того ж, при дослідженні єврейської національної ідентичності краю потрібно враховувати низку компонентів, якою вона обумовлена: територіальний, етнічний, культурний, релігійний, економічний, політичний. Проте, як зазначають автори праці «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», «усі вони є взаємозалежними, хоча кожна історична доба виявляє домінуючу роль певного компонента, та й ще й у певному регіоні» [474, с. 147].

Автор розглядає історію єврейської національної меншини Поділля в 1940 рр. – на початку XXI ст. як складник об'єктивної історії краю зазначеного періоду. Вивчення історії розвитку меншини при дослідженні регіональної історії дає змогу «уникати крайнощів етноцентризму, роблячи акценти на багаторівневому баченні проблем, породжуваних регіональним розмаїттям» [409, с. 13]. Євреї не тільки склали вагомий частину населення Поділля, а й були неодмінним елементом усіх процесів, що тут відбувалися. Досить влучно

визначив вплив євреїв в історії України А. Подольський, який зазначає, що єврейський чинник завжди був присутнім в українському суспільстві. Вони мали вплив на соціально-політичне життя України. До того ж, на його думку, «розуміння взаємин між євреями та українцями, культурного взаємовпливу, соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися з єврейством, сприятиме побудові, наскільки це можливо, об'єктивної картини історичного розвитку України, тому що євреї – це етнос, який завжди відігравав помітну роль в українській історії та культурі» [665, с. 1].

Незважаючи на всі спільні риси щодо процесів, які відбувалися в середовищі єврейської національної меншини СРСР та України, зазначаємо, що були власне регіональні особливості розвитку цієї етнічної спільності, що визначали її розвиток як протягом століть, так і в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. По-перше, єврейська національна меншина формувалася на Поділлі в умовах державної політики Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії, а потім в межах Польщі, Румунії, УРСР та СРСР, що не могло не вплинути на їхню матеріальну та духовну культуру. По-друге, єврейська громада в Російській імперії потрапила в «смугу осілости», що була проявом дискримінаційної політики влади, проте сприяла формуванню чисельної єврейської громади на Поділлі та його особливого соціального статусу. Наприклад, на 1916 р. євреї серед мешканців міст Подільської губернії склали 46,1 % усього населення і за цим показником поступалися тільки євреям Волинської губернії (50,8 %), тоді як цей же показник у євреїв Харківської губернії складав лише 3,2 % [474, с. 128]. Поділля, як і уся Правобережна Україна, за визначенням Л. Нагорної, було регіоном інтенсивного формування особливої єврейської ідентичності. Ці процеси яскраво проявилися особливо в містечках краю, де утворилися замкнуті традиціоналістські єврейські громади, що витворили свій окремий світ і власну систему самоврядування [627, с. 161]. По-третє, єврейська громада краю в умовах радянської влади перебувала в аграрному регіоні, де процеси асиміляції, русифікації, характерних для радянської національної політики, проходили

повільніше порівняно з промисловими регіонами. По-четверте, були певні відмінності в національній політиці стосовно євреїв в роки Другої світової війни з боку німецької та румунської окупаційної влади, які визначали певні особливості в політиці Голокосту та в майбутньому стали визначальними у демографічних процесах серед єврейського населення на Поділлі та розвитку його національно-культурного життя.

Вважаємо, що вищеназвані чинники були вкрай важливими для розвитку регіональної єврейської ідентичності, а чуття національної ідентичності своєю чергою за визначенням Е. Сміта, стало «могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури» [328, с. 26]. На нашу думку, якби радянській владі вдалося остаточно зламати чи розмити стовпи єврейської національної ідентичності, ми б не спостерігали такої масової еміграції останніх наприкінці існування СРСР та в незалежній Україні.

Об'єктивність дослідження неможлива без чіткого визначення категорій «етнічні та національні меншини». Ми розглядаємо єврейське населення Поділля насамперед як національну меншину, що віками проживала на даній території. Проте дана національна меншина не є корінною чи автохтонною для Поділля, оскільки їхній етногенез не пов'язаний з територією регіону, а перші єврейські поселенці, що були вихідцями з Західної Європи, з'явилися тут з XIV ст.

Трактування терміну «етнічна меншина» та «національна меншина» завжди було прив'язане до політичної історії держави і залежало від особливостей національної політики та завдань, які на неї покладалися. Окрім того, визначення такої дефініції лежить у межах кількох наук. Ця дефініція є притаманною історії, антропології, соціології, етнології, етнополіці, політології тощо. Нарешті, питання національної меншини актуальне для національного законодавства, оскільки в такому разі чітко визначається статус певної національної групи людей як суб'єкта та об'єкта державного управління.

Автор не ставить за мету дослідити усні сучасні підходи до трактування терміну «національна меншина», тим більше, що на сучасному етапі склалося

декілька підходів до його тлумачення і йде активна наукова полеміка. Ціллю аналізу терміна є, радше, спроба вибрати його складові елементи, які найбільш повно будуть характеризувати єврейську національну меншину, що навіть в умовах послідовного тиску, відвертої дискримінаційної політики в різні періоди функціонування української державності зберегла свою самобутність і здатність до самовідтворення.

Так, Ю. Котляр розмежовує поняття «етнічна» та «національна меншина» і вказує, що вони не тотожні, хоча близькі за змістом. Він вважає, що етнічна (національна) меншина – це частина народу, яка проживає за межами однойменної держави, територіальної автономії в інонаціональному середовищі, зберігає свою самобутність, а також громадяни, котрі належать до народів, що не мають однойменних територіально-державних утворень [574, с. 34].

О. Рафальський під національною меншиною розуміє групу осіб, яка, зберігаючи етнічні риси, претендує на особливі політичні права, включаючи національно-територіальну автономію [681, с. 178-179].

В. Євтух виокремлює національну меншину як різновид етнічної меншини. У його розумінні національна меншина – частина народу, що мешкає відірвано від його основного масиву в інонаціональному середовищі, але представники якої відчують із ним зв'язок через культуру, мову та деякі інші риси національної специфіки [790, с. 211]. Етнічну меншину він визначає як сегмент (групу) населення в суспільстві, яка вирізняється спільним (дійсним або уявним) походженням, системою поглядів на довколишній світ та зразками поведінки, має відмінні від собі подібних культурні й фізичні характеристики. Помітно, що у своєму тлумаченні дослідник серед характеристик національних меншин називає риси національної специфікації, що можуть бути притаманними одним меншинам та відсутні в інших.

Серед багатьох представлених наукових підходів до тлумачення та розмежування дефініцій «етнічна меншина» та «національна меншина» можна помітити одну основоположну відмінність, за якою етнічні меншини переростають у національні – політичну активність. Національна меншина –

соціальна група, яка формується на основі ознак етнічної меншини і водночас певних політичних характеристик [429, с. 22].

Стан сучасних підходів у трактуванні цих понять зробив В. Трощинський, який зазначив, що «національні меншини – це соціокультурний феномен, який до цього часу не знайшов загальноприйнятого (універсального) тлумачення в міжнародному праві. Є лише низка міжнародно-правових критеріїв, які стосуються розуміння цього поняття» [787, с. 472]. Відсутність чітких міжнародних підходів до тлумачення дефініції пояснюється позицією урядів ряду держав, які, маючи у своєму складі численні громади неавтохтонного етносу, не бажають визначення їхнього чіткого правового статусу.

Автори колективної монографії «Український соціум» вказують на існування на території України історичних національних меншин, що компактно проживають в Україні протягом 10–12 поколінь на відміну від модерних національних меншин, чий час перебування в Україні є меншим. Автори вважають євреїв однією з найдавніших історичних національних меншин, чий час перебування на території України поступається лише грекам [718, с. 190].

Окремо варто звернути увагу на поняття «штетла», яке автор вживає у своєму дослідженні для позначення подільських населених пунктів, які були представлені єврейською громадою. Поняття «штетл» у перекладі з мови ідиш означає «єврейське містечко». Протягом тривалого періоду штетл уособлювався з місцями компактного поселення єврейського населення в містечках Східної Європи, де сформувався особливий традиційний східноєвропейський спосіб життя єврейства, що включав у себе мову, релігію, економіку й певний тип соціальних відносин. Протягом віків саме штетл, що мав свою особливу соціальну, культурну і навіть архітектурну своєрідність, був переважним способом збереження традиційного життя для євреїв Поділля. Це не означає, що на життя єврейської громади не впливала державна політика й не вносила свої зміни у їхнє життя або серед євреїв не було тих, хто прагнув зайняти вищий щабель у соціальній ієрархії та залишав громаду (наприклад, так звані «вихристи»). Проте, якщо в царський період влада більше намагалася тримати

життя штетла під контролем, не руйнуючи його способу життя зсередини, то з приходом радянської влади цілеспрямовано стали руйнуватися основні соціальні інститути, на яких тримався традиційний спосіб життя євреїв. Основний тиск здійснювався на іудаїзм і традиційну систему єврейського виховання та освіти через релігію, оскільки, за тлумаченням Е. Сміта, в особі євреїв маємо народ, у якому переплелася релігійна та етнічна ідентичність, що допомагало євреям протягом тривалого часу відчувати своє «Я» [328, с. 16].

Проте навіть у цих умовах штетл продовжував існувати, хоча загалом у цей період формується, за твердженнями канадської дослідниці А. Штерншис, два типи радянської єврейської ідентичності: ідиш-мовні євреї колишньої «смуги осілості», що представлені єврейськими містечками, і російськомовні євреї великих міст. Вони, на її думку, відрізнялися не тільки за мовою, а й за характером своїх уявлень про єврейство, оскільки отримували інформацію з різних джерел: перші – з культурної продукції на ідиш, інші – з російськомовної масової літератури, яка малювала образ радянського єврея. У своїй праці дослідниця висловила думку, що протягом тривалого періоду домінувала не тільки у вітчизняній, а й закордонній історіографії. Вона вважала, що «Друга світова війна і Голокост призвели до повного руйнування ідиш-розмовної єврейської громади в межах Радянського Союзу. Тільки одна єврейська ідентичність пережила війну – ідентичність міських євреїв» [341, с. 182].

Проте теза про смерть штетла після Другої світової війни, за оцінками сучасних дослідників, є не зовсім виправданою. Як не дивно, але першими спростувати її почали представники не вітчизняної історіографії, а російської, які протягом 1990-х – 2000-х рр. здійснили кілька експедицій із вивчення минулого єврейського містечка переважно півдня Поділля та зробили висновки про існування «радянського штетла», а в окремій місцевості навіть «пострадянського штетла», оскільки євреї відчували тут себе євреями й жили поміж євреїв [757, с. 1].

Як вважає М. Крутіков, міста і селища частини Вінницької і Одеської областей – Шаргород, Бершадь, Балта, Тульчин, Могилів-Подільський та інші –

стали на довгі роки свого роду «загубленим світом», де радянський спосіб життя мирно співіснував з єврейськими звичками до розпаду СРСР, який підштовхнув євреїв до еміграції [293].

Зауважимо також, що фактично до 1970-х рр. залишки ідишської культури залишалися навіть у обласних центрах Поділля – у містах Вінниці та Хмельницькому, хоча основна маса євреїв цих міст була зрусифікована. Окрім того, на переважній більшості території Поділля наслідки Другої світової війни були для єврейської національної меншини настільки руйнівними, що призвели до повного знищення традиційного способу життя, а євреїв вже не розглядали як організовану громаду. В одній із доповідних записок компартійні функціонери одного з районів Хмельницької області писали: у районі немає євреїв, а є дві сім'ї євреїв-комуністів, відповідальних працівників.

На основі з'ясування наукової термінології та вивчення сучасних наукових підходів, що сформувалися в закордонній та вітчизняній історіографії, автор дійшов низки теоретичних висновків. На нашу думку, слід розглядати єврейське населення Поділля в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. як представників неавтохтонної історичної національної меншини, що мала свої етнічні, релігійні, мовні характеристики, які відрізняли її від решти населення, зберегла почуття солідарності, спрямованої на збереження свого національно-культурного життя, що на початковому періоді цього часового проміжку намагалася реалізувати через здобуття національно-територіальної чи національно-культурної автономії, а на початку ХХІ ст. втілює в національно-культурну автономію, законодавчо визначену Конституцією України та Законом України «Про національні меншини» (1992 р.). Також, можемо стверджувати, що, принаймні, у південно-східній частині Поділля (переважно південь сучасної Вінницької області) навіть протягом другої половини ХХ ст. існував штетл, який зберіг свою соціальну, культурну, економічну самобутність, пристосувавшись до радянської дійсності.

Зазначимо, що в баченні свого місця серед поліетнічної спільноти України євреї пройшли довгий та складний шлях. Майбутнє єврейської громади представники національного руху уявляли по-різному. Уже на рубежі ХІХ–ХХ ст.

сформувалося три основні підходи до розв'язання даного питання: національно-територіальна автономія, національно-культурна автономія, створення незалежної держави. Проте ні один із цих підходів не міг бути реалізованим, оскільки ще з дореволюційних часів керівники РСДРП(б), а потім й ВКП(б) використовували національне питання для боротьби зі своїми супротивниками, а на практиці «єднання трудящих усього світу» для спільного фронту боротьби з буржуазією та експлуататорами. Крім того, національне питання було завжди другорядним у порівнянні з питанням соціальним [550, с. 235].

Одним із перших висунув теорію національно-культурної автономії євреїв відомий єврейський історик, публіцист С. Дубнов. У статтях під назвою «Листи про старе і нове єврейство» (1897–1907 рр.) автор вважав, що постійне пригнічення національних меншин може призвести або до збурення, або до громадянської війни, або до розпаду єдиної держави й утворення федерації національностей. «Саме тому для спокою і політичної могутності різноплемінна держава повинна надавати культурну (а іншим і обласну) автономію тим історичним народностям, які входять до її складу», – вважав він [651, с. 35]. С. Дубнов не сприйняв перемоги більшовиків, оскільки вважав, що свої намагання євреї можуть реалізувати лише в демократичній державі. Євреїв, що підтримали революцію, називав ренегатами єврейства і висловив фактично пророчі слова: «Нам (євреям) не забудуть участі єврейських революціонерів у терорі більшовиків. Сподвижники Леніна: Троцькі, Зінов'єви, Урицькі та інші – його затьмарять. Смольний називають нишком «центрожид». Пізніше про це будуть говорити голосно, і юдофобія в усіх верствах російського суспільства глибоко укоріниться... Нам не пробачать. Грунт для антисемітизму готовий» [592, с. 108].

Підтримував ідею С. Дубнова інший єврейський діяч В. Жаботинський, який також виступав за надання прав єврейській меншині через надання широкої національно-культурної автономії [589, с. 180].

Підкреслимо, що ідеї національно-культурної автономії були реалізовані в умовах політики коренізації проголошеної XII з'їздом РКП (б) 1923 р., що

проявилось у формі створення єврейських національних сільських, селищних рад, єврейських національних районів, створення мережі освітніх навчальних закладів, установ науки і культури, газет, журналів, розвиток книговидавничої справи тощо. На 1929 р. в Україні діяло 92 сільські та 66 селищних єврейських рад [788, с. 81]. У республіці було створено Калініндорфський (1927 р.), Новозлатопольський (1929 р.), Сталіндорфський (1930 р.) єврейські національні райони. Окрім того, два єврейські національні райони було створено у Криму: Фрайдорфський (1931 р.) та Лариндорфський (1935 р.). Уже в 1931 р. в Україні було утворено 115 сільських та 56 селищних рад [170, с. 219]. Тільки на території сучасних Вінницької та Хмельницької областей єврейські сільські та селищні ради були утворені в 50 населених пунктах [622, с. 43]. У місцях компактного проживання євреїв утворювалися єврейські освітні заклади та культурні установи. У 1930 р. із 30 республіканських газет 5 видавалося єврейською мовою, тоді як російською лише 3 [206, с. 136]. Проте зі зміною завдань національної політики радянської влади в 1930-х рр. ідея єврейської національно-культурної автономії була згорнута.

Спроба реалізації ідеї національно-територіальної концепції облаштування єврейського населення в СРСР була реалізована через ідею аграризації широких містечкових мас єврейської бідноти та створення компактних єврейських землеробських поселень. Із 1924 р. керівництво цим процесом здійснював Комітет із землевпорядкування єврейських трудящих (КомЗЕТ) та почало діяти Товариство у справах землевпорядкування трудящих євреїв (ТЗЕТ). Основна ідея аграризації – переселення єврейської бідноти до південних районів України, Криму, Далекосхідного регіону СРСР. Спочатку активно обговорювалося питання утворення єврейської Кримської автономії. Активно підтримала цю ідею Євсекція, убачаючи в цьому шлях до відродження національного життя в рамках попередньої смуги осілості [452, с. 289]. Реалізація Кримського проекту мала серед вищого керівництва СРСР своїх прихильників і противників. Підтримали проект Л. Троцький, Л. Каменєв, М. Бухарін, Г. Чичерін, М. Калінін, Г. Петровський. Виступали проти А. Смирнов, М. Скрипник. Фактично позицію

противників реалізації проекту пояснив секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг, який на VIII Всеукраїнській партійній конференції у травні 1924 р. заявив: «Ми не суперечимо проти утворення тої чи іншої республіки національної меншости, проте політичне питання єврейської республіки, спеціально зібрать євреїв в одне місце, не витримує ніякогісенької критики. Це тхне сіоніським душком» [452, с. 290]. Саме боязнь консолідації єврейства, активізації його національного життя стала однією з причин поховання проекту кримської автономії. Намагання реанімувати проект кримської автономії Єврейським антифашистським комітетом у перші повоєнні роки стала причиною політичних репресій проти єврейства. Простіше було утворити автономію на Далекому Сході, ніж у Криму. Окрім того, владою із самого початку всі ідеї національно-територіальної автономії євреїв більше розглядалися на догоду міжнародним єврейським організаціям, з яких можна було мати певний політичний чи економічний зиск, ніж власне для самих радянських євреїв. В. Орлянський вважає, що «територіальна єврейська автономія перетворилася на політичну ширму для закордонного єврейства» [652, с. 165].

У межах реалізації проекту в 1930 р. у складі Далекосхідного краю був утворений Біробіджанський район, який 1934 р. став Єврейською автономною областю. Проте з самого початку Біробіджанський проект не мав успіху. Упродовж 1928–1933 рр. з України та Білорусії до Біробіджану прибули понад 20 тис. євреїв. Проте вже до середини 1930-х рр. 12 тис. з них (60%) виїхали з автономії [301]. Отже, із самого початку концепція національно-територіальної автономії не могла бути реалізована. По-перше, вона суперечила завданням національної політики, коли з часом у радянській державі мали остаточно зникнути відмінності між національними меншинами, а це неминуче приведе до утворення радянського народу. По-друге, спроба залучення євреїв до сільського господарства не враховувала ні демографічних, ні ментальних характеристик єврейського населення. Цьому заважала широка розпорошеність єврейського населення в різних регіонах СРСР. Змусити покинути євреїв свої насиджені міста могли лише розруха, голод та безвихідь.

Очевидно, лише складним становищем та бажанням змінити ситуацію можна пояснити міграцію в повоєнний період єврейського населення Поділля до Єврейської автономної області. Перший український ешелон переселенців до адміністративного центру автономної області Біробіджану вирушив саме з Вінниці у складі 120 родин (450 осіб) 14 грудня 1946 р. А вже 7 травня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову про переселення на добровільних засадах єврейських родин із Вінницької області, після чого, 6 червня 1947 р., було відправлено ешелон із 346 єврейськими родинами (1221 особа) [623, с. 209].

Сіоністський підхід до розв'язання єврейського питання, насамперед, позначився широкою популярністю серед євреїв України, у тому числі на Поділлі, політичних організацій сіоністського напрямку: сіоністів-соціалістів, сіоністів-трудовиків, сіоністів-соціалістів-федералістів. Особливо активно відгукувалася на сіоністську пропаганду єврейська молодь, що об'єднувалася в молодіжні організації. Так, у 1923 р., за звітом Подільського губернського відділу ГПУ, у межах Подільської губернії діяли сіоністські групи: сіоністів-соціалістів, Сіоністсько-соціалістичний союз молоді, Гехолуц, Маккабі, Цепрей-Ціон-югенд та інші організації [45, арк. 14]. Після Другої світової війни сіоністські ідеї отримали нове дихання. Яскравим прикладом цього є молодіжні організації, що діяли в повоєнний період (група Х. Співаківського в Харкові, «Спілка єврейської молоді» у Львові, група старшокласників «Сун-2» у Києві або жмеринська «Ейнікайт»). Особливо ативно сіоністські ідеї поширювалося в час відмови у праві на еміграцію радянським євреям у 1960–1980 рр. та появі різних об'єднань «відмовників».

Чітке тлумачення правового та політичного становища євреїв у СРСР у досліджуваній період не було. У Конституції СРСР 1936 р. питання етносу, нації, національних меншин не поставало. Єдиним натяком на те, що СРСР – це багатонаціональна держава, було існування Ради Національностей як однієї з палат Верховної Ради СРСР, до якої обиралися представники від союзних та автономних республік (стаття 35), право на навчання рідною мовою (стаття 121) та рівні права незалежно від національності [142, с. 15, 29, 30]. Конституція СРСР

1936 р. базувалася на ідеї національно-територіальної автономії народів, які входили до складу СРСР, що остаточно перемогла в 1930-х рр. Народи, які компактно проживали на певній території, могли розраховувати на союзню, автономну республіку чи автономну область та край. Зрозуміло, що євреям, як були розкидані по всій території СРСР, розраховувати на своє національно-територіальне утворення було вкрай складно.

Конституція СРСР 1977 р. продовжила основну лінію національної політики, задекларувавши панування принципу інтернаціоналізму, подолання національної ворожнечі та зміцнення дружби націй і народностей, усебічний розвиток націй і народностей СРСР. Правова основа народностей, які не мали національно-територіальної автономії, визначалася ст. 36 Основного Закону, де було проголошено, що здійснення прав на рівноправність громадян гарантовано політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю послуговуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР. Як бачимо, формально євреям, як і представникам інших народів, було забезпечено національно-культурну автономію. На практиці – повне нехтування їхнього права на національно-культурне життя. Розвій національного життя євреїв став можливим лише з послабленням тиску влади на суспільство в період «перебудови» та з проголошенням незалежності України.

З аналізу методологічних аспектів дослідження проблеми слідує, що вивчення життя єврейської національної меншини Поділля 1940-х – початку ХХІ ст. проводилося на основі загальнонаукових та історичних методів із використанням підходів, властивих суміжним з історією наукам: політології, етнології, соціології. Характеристика теоретичних аспектів питання дала можливість абстрагуватися від ідеологічних та особистих кон'юнктурних міркувань, стереотипів та упереджень у дослідженні єврейської громади Поділля, фокусуючи увагу на рисах та особливостях цієї меншини та її місці в національній структурі українського суспільства.

Висновки до розділу 1

Отже, історіографія дослідження соціально-демографічних змін та національно-культурного життя єврейського населення Поділля 40-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. представлена переважно науковими працями вітчизняних та зарубіжних істориків. Життя єврейської національної меншини Поділля в радянський період фактично не вивчалось насамперед з ідеологічних та імперських причин. Партійне та державне керівництво СРСР та УРСР свідомо намагалось обходити тему «єврейського питання» або витлумачувала її на свою користь. Ця проблема у зазначений період була представлена зарубіжною та українською еміграційною історіографією, що складається з наукових досліджень особливостей формування єврейської меншини, загальних аспектів життя громади в СРСР та УРСР, українсько-єврейських відносин.

Відродження юдаїки як галузі історичної науки розпочалося лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Паралельно зростає інтерес до вивчення життя євреїв Поділля спочатку у зарубіжній, а потім і у вітчизняній історичній науці із спростуванням ідеологеми про припинення існування штетла на Поділлі у роки Другої світової війни та підтвердження існування елементів національно-культурного життя євреїв регіону навіть у радянський період. Проте й у цих дослідженнях переважали наукові роботи, що були присвячені дослідженню питань Голокосту євреїв в роки Другої світової війни та життю єврейської громади в умовах антисемітської політики сталінського тоталітарного режиму. Найменш дослідженим з життя євреїв Поділля та УРСР залишається період 1960–1980-х рр.

На сьогодні є достатня джерельна база для вивчення динаміки соціальних змін та культурно-національного життя євреїв Поділля у контексті нацистської, радянської та сучасної політики. Найбільш повно вона представлена матеріалами центральних та місцевих архівних установ, статистичними звітами переписів населення СРСР та незалежної України, мемуаристикою, краєзнавчими дослідженнями.

Не дає об'єктивної картини життя єврейської національної меншини радянська преса, яка, окрім того, час від часу розгортала інспіровану зверху антисемітську пропаганду. Проте в період відродження національно-культурного життя євреїв Поділля в добу незалежної України преса, що представлена національними газетами, журналами, альманахами, зробила великий внесок у розвиток досліджень з юдаїки. Вона представлена переважно краєзнавчими історичними розвідками з життя єврейських громад подільських міст, селищ та сіл, де протягом тривалого періоду жили євреї.

Методологічні та теоретичні засади дослідження динаміки соціального, демографічного розвитку та національно-культурного життя єврейського населення Поділля в 40-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. ґрунтуються як на загальнонаукових підходах, характерних для сучасного етапу розвитку вітчизняної історичної науки, так і на усвідомленні того, що окремі наукові праці щодо предмета дослідження побудовані відповідно до принципу єврейського чи українського етноцентризму та нагромадження низки стереотипів, які для встановлення об'єктивної істини необхідно було подолати.

РОЗДІЛ 2

ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПОДІЛЛЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Регіональні особливості соціально-демографічного розвитку та формування чинників самоідентифікації єврейської громади в історичній ретроспективі.

Територіальне розселення єврейства на Поділлі, його соціальний та політичний статус, самоорганізація громади, повсякденне та національно-культурне життя формувалися протягом тривалого історичного періоду і значною мірою залежали від державної політики стосовно євреїв політичної влади на цих землях в різні історичні періоди. Як було зазначено вище, ми розглядаємо єврейську національну меншину Поділля як національну громаду, яка мала свої регіональні особливості функціонування, що проявлялися, а в окремих випадках були визначальними й у досліджуваній період її історії. Питання територіального розселення єврейського населення на Поділлі, формування його соціальних характеристик, професійної зайнятості та повсякденного життя знайшли відображення у працях автора «Єврейські громади Поділля у XV – першій половині XX століття» [545] та «Повсякденне життя євреїв Поділля у першій половині XX століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій» [554].

Цілком очевидно, що перші єврейські поселення на Поділлі були можливі тільки з дозволу офіційної князівської влади насамперед з економічних причин. Єврейські громади на Поділлі активно починають формуватися в литовсько-польську добу, проте окремі сучасні дослідники вважають, що перші євреї на теренах краю з'явилися в добу Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Так, Л. Баженов вважає, що вперше євреї на теренах Західного Поділля з'явилися в період XI–XIII ст. на «Пониззі» – історико-географічній та етнографічній землі вздовж Дністра, яка з часом була включена до Галицько-Волинської держави, проте активний період переселення євреїв на Поділля

пов'язаний із політикою братів Коріатовичів, які отримали ці землі після перемоги над татарами у 1362 р., та входження їх до Великого князівства Литовського [366, с. 26-28].

Друга половина XIV ст. стала новим етапом імміграції євреїв в Україну, зокрема на Поділля, коли вони стали набувати особливої ваги як посередники в торгівлі та активно проникати на територію України внаслідок заохочення місцевої влади. Підштовхували євреїв шукати нові території й політичні причини: масові гоніння, погроми, конфіскація майна у Західній Європі, які особливо активно пройшли тут в період з XII по XIV ст.

Перші чітко задокументовані згадки про появу євреїв на Поділлі стосуються початку XV ст. Оскільки ми вважаємо, що до Поділля належать південно-східні райони сучасної Тернопільської області, а західні кордони краю проходять по річці Стрипа, то перші згадки про євреїв на кордоні краю відносяться до 1420 р. (поява євреїв у Підгайцях Тернопільської області) [788, с. 74]. Проте у більшості подільських містечок єврейські громади з'явилися протягом XV–XVI ст. А новим поштовхом до міграції євреїв на українські, у тому числі на подільські землі, стала Люблінська унія 1696 р., коли польська шляхта почала активно освоювати новоприєднані руські землі.

Статус єврейської громади в Речі Посполитій визначався привілеями від польського короля. Американський дослідник Дж. Д. Кліер вважає, що істинною причиною зв'язку між польськими королями та євреями була взаємна користь. Королі захищали євреїв від ворогів та супротивників, а ті виконували певні доручення, надавали королям послуги та приносили прибутки [514, с. 8].

Можемо стверджувати, що вже з цього періоду спосіб життя єврейських поселенців на території Поділля визначався насамперед економічними причинами, а влада надавала євреям право на поселення на власній території тільки за умови зайняття певними видами господарської діяльності, чим впливала на формування певного способу зайнятості громади та на соціальну стратифікацію.

Протягом першої половини XVI ст. єврейські громади поступово формуються в різних містечках краю. У цей період євреї проживали в Сатанові, Сидорові, Чемерівцях, Гусятині, Хмільнику, Шаргороді та інших населених пунктах Поділля [709, с. 229]. Наприклад, єврейська громада в містечку Красному виникла у 1605 р. [267, с. 4].

Саме в період певної політичної стабільності на українських землях Речі Посполитої відбувся перший етап активного переселення євреїв в Україну. У період з 1569 по 1648 рр. єврейське населення України збільшилося з 4 до 51 тис. Євреї мешкали у 115 містах і селищах Київського, Подільського та Брацлавського воєводств [788, с. 74]. Тільки на Поділлі на початку 1640-х рр. проживало до 4 тис. євреїв і було 18 єврейських общин, найбільші з яких були в Меджибожі, Немирові, Тульчині, Барі. З часом формувалася особлива система єврейського внутрішнього самоврядування через кагали, вершиною якої став ВААД – загальноєврейський конгрес, що представляв інтереси євреїв перед королівською владою. Розквітом єврейської автономії став період з 1580 по 1648 рр., а Польща стала «раєм для євреїв» [514, с. 12].

Саме територія Речі Посполитої внаслідок проєврейської політики королівської влади та місцевої шляхти стала територією масового переселення євреїв. Уже на початку XVIII ст. на території Східної Європи між річками Віслою на заході та Дніпром на сході проживала найбільша у світі єврейська громада. Її чисельність становила більше одного мільйона осіб [358, с. 9]. Річ Посполита прихистила середньовічних євреїв-вигнанців із Західної та Центральної Європи і сприяла подальшому їх переміщенню в українські землі і концентрації, ставлячи певні економічні вимоги. На Київщині, Поділлі і Волині мешкало вже близько 130 тис. євреїв [598, с. 266]. Лояльне ставлення польської та турецької адміністрації сприяли не тільки швидкому відновленню єврейських громад, а й стали підґрунтям демографічного зростання єврейського народу – на середину XVIII ст. в Україні мешкало вже близько 150 тис. євреїв [636, с. 55].

Перші офіційні дані за результатами переписів маємо на початку другої половини XVIII ст. Так, за даними польських переписів, на 1765 р. в Бершаді

проживало 438 євреїв, Шаргороді – 2219, Брацлаві – 101, Гайсині – 130, Тульчині – 307 [323, с. 137, 182, 199, 334, 432], Деражні – 310, Меджибожі – 2039, Проскуріві – 750, Городку – 645 [322, с. 80, 106, 183, 217]. Активному росту єврейського населення завадили, проте не зупинили, нові селянські повстання під час Коліївщини.

Унаслідок поділів Речі Посполитої в останній чверті XVIII ст. євреї Поділля опинилися у складі Російської імперії. Дослідник В. Доценко вважає, що за соціальним статусом тоді єврейське населення являло собою розсіяну етнорелігійну групу зі специфічною соціально-економічною організацією, у якій були відсутні дворянство та селяни [465, с. 57].

На наше переконання, формування особливого соціального та політичного статусу євреїв у суспільстві в межах Поділля радше стало наслідком дій влади. Спочатку їх запрошували та давали дозволи на поселення через привілеї, потім пропонувалися ті професії, що вважалися неприйнятними для шляхти – лихварство, торгівля, а далі була пряма зацікавленість панівної верстви (шляхти) використання євреїв у внутрішній адміністрації. На думку Я. Дашкевича, основною вимогою поширення єврейських колоній на території України, надання їм привілеїв, внутрішньої автономії, була вимога з боку польських магнатів, щоб євреї стали тим знаряддям, з допомогою якого можна було б максимально експлуатувати країну та її народ. «Просто, ясно і цинічно. Євреїв, що не хотіли брати активної участі в такому процесі, перетворювали на паріїв – або вони самі були змушені переходити на українську сторону» [455, с. 639].

З одного боку, відчуження та ізоляція єврейського населення, а з іншого, – надані їм привілеї сприяли формуванню єврейського автономного самоврядування. Кагал як самоврядна структура євреїв здійснював як безпосереднє управління єврейською громадою, так і забезпечував зв'язок із місцевою владою.

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія отримала згуртоване та відособлене єврейське населення, велика частина якого проживала в містах і містечках і яка фанатично дотримувалася своєї віри. Вони відрізнялися від інших одягом і

звичаями, були організовані всередині автономних громад й займалися переважно торгівлею і ремеслами. Відособлена, особлива система господарювання єврейської спільноти Поділля формувала особливий тип їхньої зайнятості в господарстві, а отже, і певний соціальний статус.

Фактично на початку XIX ст. яскраво проявилися своєрідні форми організації єврейського населення, системи господарювання, національно-культурного життя, що в сучасній історіографії отримало назву «штетл». Уже тоді це було населення, здатне відгукуватися на всі економічні виклики сучасності і знало, у який спосіб заробляти гроші. Як зазначає Ф. Браверман-Горбач, «умілі руки та кмітливі голови відгукувались на всі вимоги оточуючого середовища, і єврейський штетл, відточений майже за чотири століття стабільного існування, являє собою соціальну, культурно-етнічну спільність, яка злилась з навколишнім середовищем в єдине екологічне ціле» [218, с. 7].

Формування особливого статусу єврейської національної меншини Поділля у період перебування у складі Російської імперії було прямим наслідком дискримінаційної політики стосовно євреїв, що проявилася у «смузі осілості» та через жорсткі норми, що регламентували їхню діяльність. Новоутворена (1796 р.) Подільська губернія, що репрезентувала більшість земель історико-географічного регіону «Поділля», стала однією з восьми українських губерній, де євреї могли проживати (Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська губернії). Запровадження та звуження смуги осілості (1791 та 1835 рр.) визначало розселення євреїв, а «Тимчасові правила» (1882 р.) заборонили останнім селитися в сільській місцевості. Тому основна частина єврейського населення була зосереджена в містах (37,6 %) і невеликих містечках (39,8 %) смуги осілості. У селах вони становили лише 2,8 % до основної маси населення [598, с. 266]. Оскільки в «смузі осілості» євреї за законом не могли володіти землею (до 1861 р.), займатися сільськогосподарським виробництвом, проте на загальній основі могли володіти фабриками, заводами в містах їхнього постійного проживання, то це сформувало специфічний соціально-економічний статус євреїв. Так, уже в першій половині XIX ст. у м. Вінниці діяла

суконна мануфактура Дувида Моргуліса, капелюшна мануфактура Іцка Брумбарга, свічковий завод Цаля Маньковецького, миловарний завод Арона-Іцка Буртмана, цегельний завод Мортка-Зайвеля Рудбанда, млин Лейби Писарівського, шевський цех Лейби Гершковича тощо [422, с. 55]. Проте варто зазначити, що з 1840-х рр. влада намагається створити перші сільськогосподарські колонії, як реалізацію ідей просвітницького руху Хаскала, що передбачав, окрім залучення євреїв до світської освіти, залучення останніх й до «гідної» праці. У 1859 р. у Подільській губернії таких поселень було 18 [317].

У 1865 р. в Подільській губернії проживало близько 191847 євреїв (10,98 % до усього населення губернії – 1748466 мешканців). За загальною кількістю єврейського населення Подільська губернія поступалася лише Київській губернії – 225074 особи та була на другому місці по всій Російській імперії [173, с. 1039].

У 1897 р. був проведений перший загальний перепис населення Російської імперії. Узагальнені результати у XXXII томі (Подільська губернія) дають можливість встановити основні характеристики єврейського населення губернії. Так, із загальної кількості мешканців губернії – 3018299 осіб – євреї склали 369306 осіб (12,24 %) [195, с. 3]. Основним критерієм визначення національного складу була «рідна мова» (у цьому випадку єврейська). Найбільше євреїв у порівнянні до всього населення проживало в Могилівському повіті – 33036 з 227672 (14,5 %), Проскурівському повіті – 27299 з 226091 (12,1 %), Кам'янецькому повіті – 37114 з 266350 (13,9 %), Балтському повіті – 53066 з 391018 (13,6%) [195, с. 3]. В окремих повітових містах Подільської губернії єврейське населення становило більшість, або велику частину населення: Бар – 57,7 % (5764 з 9982), Балта – 56,4 % (13164 з 23363), Летичів – 56,6 % (4105 з 7248), Могилів-Подільський – 54,6 % (12188 з 22315), Хмільник – 51,3 % (5979 з 11657), Проскурів – 49,7 % (11369 з 22855), Гайсин – 46,1 % (4322 з 9374), Кам'янець-Подільський – 44,8 % (16112 з 35934) Літин – 40,6 % (3828 з 9420), Нова Ушиця – 34,8 % і (2214 з 6374) [195, с. 3]. У 1897 р. населення Вінницького повіту складало 248314 осіб, із яких 30742 (12,4 %) були євреями. У Вінниці із 30563 мешканців 11456 (37,5 %) осіб були євреями, тоді коли українців було лише

10862 (35,5 %). Більшість євреїв проживала у містах та містечках. Для прикладу, якщо у 1847 р. у м. Красному євреїв було 1747 осіб, то у 1897 р. – 2599 осіб з 2844 мешканців містечка [267, с. 4].

Вагому частину складало єврейське населення інших територій, які ми відносимо до історико-географічного регіону «Поділля». Для прикладу, євреї у Бердичівському повіті Київської губернії склали 64505 осіб з 279695 усього населення повіту (23 %), серед мешканців Бердичева (53351 особа) євреї склали 41123 особи (77 %), у Липовецькому повіті – 31748 з 211825 осіб (15 %), Липовці – 4117 з 8656 (47,6 %) [196, с. 2-3].

Перепис 1897 р. вперше дав можливість встановити певні соціальні характеристики євреїв. Так, серед євреїв Подільської губернії письменних було 124638 (33,7 %), тоді як серед росіян 44220 осіб (44,7 %), серед українців (2442819) грамотних було 261143 осіб (10,7 %) [195, с. 100].

Переважна частина єврейського населення Подільської губернії була зайнята торгівлею (37,8 %), виготовленням одягу (12,5 %), переробкою рослинних і тваринницьких продуктів (3,9 %) і зовсім мало задіяна у сільському господарстві (1,8 %) та будівництві (2 %) [195, с.176-177] (*дивись додаток В*).

У порівнянні з іншими етносами губернії євреї мали більше представництво у навчальній і виховній діяльності – 2,7 % від єврейського населення (в українців – 0,08 %, у росіян – 1,9 %, у поляків – 0,5 %), у науці, літературі та мистецтві – 0,09 % (в українців – 0,004 %, у росіян – 0,1 %, у поляків – 0,1 %), хоч за рівнем грамотності поступалися росіянам, зате значно випереджали українців [195, с. 176-177] (*дивись додаток Г*).

Вражають цифри участі євреїв у господарстві губернії у порівнянні із загальною кількістю зайнятих у галузях по губернії (нагадаємо, що євреї склали 12,2 % усього населення губернії): навчальна та виховна діяльність – 69,8 %, наука, література і мистецтво – 46 %, переробка рослинних і тваринних продуктів – 73,9 %, трактири, готелі, клуби – 78,5 %, торгове посередництво – 95,3 %, утримання житла і будівельні роботи – 36,8 %, виготовлення одягу – 58,1 %,

торгівля – 85 %, обробка металу – 29 %, сільське господарство – 0,3 % [195, с. 166, 177].

Як наслідок того, що протягом довгого періоду життя євреїв визначалося політикою царського уряду через «смугу осілості», заборону брати участь у певних видах економічних відносин та інші утиски, у євреїв сформувався та зберігався до початку ХХ ст. особливий тип господарської діяльності. На початку ХХ ст. з 5 млн євреїв Російської імперії 1 млн 958 тис. осіб (58,6 %) займалися винятково торгівлею. У «зоні осілості», куди входило й Поділля, торгівлею займалося 43,1 % єврейського населення [466, с. 19]. З усіх торговців – 809 тис. осіб займалися тільки торгівлею сільськогосподарських товарів, збіжжя та хліба. 20 % зайнятого єврейського населення були ремісниками, 11 % євреїв (555 тис.) працювали в промисловості, проте 276 тис. із них працювали лише на швейному та взуттєво-шкіряному виробництві. У «смузі осілості» в промисловості працювала майже третина єврейського населення, проте сільським господарством займалося лише 3–4 % євреїв, 5 % були службовцями приватних компаній, перебували на державній службі, належали до інших професій ще 5 % євреїв [466, с. 19].

Перед Першою світовою війною подільські євреї були важливою складовою частиною господарського комплексу регіону. 47 % євреїв було зайнято у торгівлі, 30 % – у промисловості і ремісництві, 2 % – у сільському господарстві. Із 738 фабрик Поділля 157 належали до єврейського капіталу. Крім того, на Поділлі існувало 16 єврейських землеробських поселень, 41 єврейська школа, 7 професійних шкіл, 972 хедери [661, с. 224]. Структура зайнятості єврейського населення пояснюється характером їхнього розселення, де відсоток євреїв, які проживали у містах та містечках, був високим. Так, станом на 1910 р. в м. Кам'янці-Подільському євреї склали 48,4 % населення, у Балті – 53,5 %, у Брацлаві – 55,0 %, Вінниці – 45,5 %, Жмеринці – 13,5 %, Гайсині – 50,1 %, Летичеві – 56,2 %, Літині – 49,0 %, Сальниці – 18,6 %, Хмільнику – 59,3 %, Могилеві-Подільському – 47,3 %, Барі – 46,1 %, Ольгополі 43,3 %, Проскурові –

47,4 %, Новій Ушиці – 34,2 %, Вербівці – 38,0 %, Старій Ушиці – 23,3 %, Ямполі – 31,2 % [194, с. 142-216].

Перша світова війна загалом не вплинула на соціальний та демографічний розвиток єврейського населення Поділля. Лише західні райони краю потерпали від бойових дій у 1917 р. Єврейство прагматично підтримало російський уряд у війні, а на фронтах у складі російської армії воювало близько 400 тис. євреїв [788, с. 78]. Єврейські підприємці активно працювали на зміцнення військової могутності держави. Проте внаслідок поразок російської армії у війні та соціально-економічної кризи загострилися антиєврейські настрої, що своєю чергою сприяло поширенню серед єврейського населення сіоністських та ліворадикальних настроїв. Єврейське населення Поділля отримало прямий досвід спілкування з німцями лише після підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р. мирного договору між Центральною Радою та Німеччиною з її союзниками, за яким УНР отримала військову допомогу німецької та австро-угорської армій. Загалом, за час перебування німецьких військ на території України як союзника УНР, а потім й Української Держави П. Скоропадського, німецька армія лояльно ставилася до єврейського населення, що закарбувалося в історичні пам'яті євреїв Поділля та зіграло свою негативну роль на початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Пам'ятаючи позитивний досвід взаємовідносин з німецькою армією у 1918 р., євреї сподівалися на відповідне ставлення «висококультурної німецької нації» й на початку війни в 1941 р., що певно мірою зупинило потік евакуації євреїв з території Поділля.

Уже на початку ХХ ст. в Україні мешкало близько третини світового єврейства. І, незважаючи на іноді трагічні сторінки в українсько-єврейських стосунках, вони все-таки були ближчими до співпраці (хай іноді й викликані певними матеріальними причинами, наприклад, торгівлею), ніж до ворожнечі. Як зазначає Я. Дашкевич, «ми маємо переконливе свідчення того, що характер українсько-єврейських відносин визначали не три-чотири роки різанини, а 356 років менш-більш нормальних відносин», «три-чотири роки можуть кидати довгі тіні, але не можуть кинути тінь на 356 років» [455, с. 639]. Тільки в межах

Поділля на 1 січня 1918 р. (загальне населення складало 4179930 осіб) проживало 13,4 % євреїв, тоді як 3,7 % росіян, 2,4 % поляків, 1,3 % – представників інших національних груп та 79,3 % українців [486, с. 73].

Реальні зміни в становищі єврейського народу розпочалися після буржуазно-демократичної революції 1917 р. Зокрема, 20 березня (2 квітня) 1917 р., з прийняттям Закону «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» була ліквідована «смуга осілості» і євреї отримали право проживання на всій території Росії, були зняті й інші дискримінаційні обмеження стосовно цієї національної меншини.

Повалення царизму 1917 р., Українська національна революція, а потім і радянські нововведення багато в чому змінили звичний спосіб життя євреїв. З одного боку, були ліквідовані дискримінаційні акти, що заганяли їх в «смугу осілості», євреям було дозволено активно брати участь у суспільно-політичному житті Поділля, а з часом вони стали впливовою силою в партійному й державному будівництві, з іншого, – остаточно було ліквідовано звичне єврейське громадське самоврядування та значні зміни відбулися в їхньому соціально-економічному житті. Ізраїльський історик Арад Іцхак вважає, що євреї зайняли ключові пости в радянському управлінському апараті через те, що більша частина попередніх службовців підтримала контрреволюцію і що більшість з цих євреїв належала до невеликої групи асимільованих євреїв, що не мала майже ніякого зв'язку зі своїм народом. У його розумінні, «переважна ж маса євреїв, які проживали раніше в межах осілості, трималася далеко від комуністичної партії та її ідеології, бо у них не було ніякої причини вітати більшовицьку революцію. Тимчасовий уряд на чолі з Керенським дарував їм рівноправність, і в лічені місяці від Лютневої революції до більшовицького перевороту в єврейському політичному та суспільному житті спостерігався небувалий розквіт» [358, с. 29].

Саме в першій половині ХХ ст. відбулися значні зміни в історії, суспільно-політичному, економічному, культурному розвитку народів, що були колись у складі Російської імперії, а потім були включені до складу СРСР. Революція 1917 р., громадянська війна, російсько-більшовицька експансія, колективізація,

індустріалізація, репресії, а потім Друга світова війна були визначальними як для держави, так і долі окремих народів. Після війни статус одних народів-переможців зростав, на інших було повішено тавро зрадників, а треті – фактично повністю втрачали особливості національного життя, набували соціальних, духовних та культурних ознак нової суспільної спільності – радянського народу. На прикладі єврейського народу, що протягом віків зберігав свою самобутність в Україні, ці процеси були особливо яскраво виражені. Революція та війна для євреїв стали тим рубіконом, який однозначно змінив єврейське суспільство. За цей час змінилася не тільки загальна чисельність єврейського населення України, а і його структура, ареали розселення (якщо до війни більшість євреїв проживала в невеликих містечках, то у повоєнний період євреї більше зосереджуються у великих містах), економічні підвалини (у тому числі професійна зайнятість), повсякденне життя євреїв України й Поділля, але при цьому всьому зберігалися особливості національного життя та культури, певної внутрішньої самоорганізації передусім у невеличких єврейських містечках – штетлах. Якщо у великих містах протягом даного періоду відбувається тотальна русифікація єврейського населення та відхід від основних підвалин національного життя, то в невеличких містечках, де було компактно зосереджене єврейське населення, відбувалися процеси включення єврейського традиційного життя в нову радянську дійсність.

Упродовж періоду соціальних потрясінь єврейське населення Подільського регіону було зосереджене саме переважно в містах та містечках (причини такого розселення були названі вище). Унаслідок попередньої урядової політики єврейські містечка Правобережної України перетворилися у своєрідний господарський та соціально-економічний феномен [466, с. 18]. Окремі подільські містечка, у яких проживала значна кількість єврейського населення, включно до початку Другої світової війни, а в окремих районах краю і пізніше, зберігали єврейський колорит, що, своєю чергою, визначало їхнє повсякдення, соціально-побутові умови життя, економічні особливості, і ніякі радянські експерименти його не зруйнували.

У перші десятиліття радянської влади переписи зафіксували постійний приріст євреїв. Так, за даними перепису 1926 р., у Кам'янецькій окрузі (населення – 541096 осіб) євреїв було – 46163 (8,5 %), Проскурівській (населення – 572967 осіб) – 46470 (8,1 %), Вінницькій (населення – 775618 осіб) – 77254 (10 %), Могилівській (населення – 522036 осіб) – 39516 (7,6 %), Тульчинській (населення – 506528 осіб) – 48 356 (6,84 %). У цілому із 2918245 мешканців цих округ 257759 (8,8 %) були євреями [181, с. 6, 24-29, 39-42]. Більшість євреїв цих округ проживало у містах: 49117 осіб у Вінницькій окрузі (63,6 %), 21187 осіб у Кам'янецькій окрузі (45,9 %), 19412 осіб у Могилівській окрузі (49,1 %), 29395 осіб у Проскурівській окрузі (63,3 %), 29576 осіб у Тульчинській окрузі (61,2 %) [181, с. 21-36]. Традиційно багато євреїв проживало у Ямполі – 1823 (29 %), Гайсині – 5190 (33,9 %), Летичеві – 2434 (34 %), Вінниці – 21812 осіб (37,6 %), Меджибожі – 4614 (39,7 %), Кам'янці – 12774 (39,9 %), Проскурові – 13480 (41,9 %), Шаргороді – 2697 (42,9 %), Тульчині 7708 (44,3 %), Бершаді – 7025 (59,3 %), Дунаївцях – 5186 (60,5 %), Бердичеві – 30812 (55,4 %) та ряді інших міст [181, с. 204-210]. Єврейське населення Поділля продовжувало мати один із найвищих рівнів грамотності серед населення регіону. Так, серед євреїв Вінницької округи володіли грамотою 63 % осіб, Кам'янецької – 60, Могилівської – 64,1 %, Проскурівської – 64 %, Тульчинської – 60,3 [181, с. 52-54], тоді як, наприклад, серед інших національностей Вінницької округи відсоток грамотних становив: серед українців – 38 %, росіян – 60,8 %, поляків – 54,5 % [181, с. 19].

Навіть у цей період на Поділлі були містечка, які за національним складом майже повністю склалися з євреїв. Наприклад, у містечку Красному, яке в 1924 р. стало районним центром, проживало 1433 євреї (99,1 %) з 1446 мешканців. Це було єдине містечко в Подільській губернії з таким національним складом [267, с. 5].

За оцінками дослідників, у 1930–1931 рр. у сучасних межах України (УРСР з Кримом, Західна Волинь, Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, Українська частина Бессарабії) проживало 40 899 тис. населення. З них українців

– 30 584 тис. (74,8 %), росіян – 3 303 тис. (8,1 %), євреїв – 2 654 тис. (6,5 %) [199, с. 70].

Згаданий період розвитку єврейської національної меншини Поділля був одним із найстабільніших і позначався насамперед соціально-економічним підйомом життя єврейського населення. Розвиток освіти й науки, відміна попередніх обмежень активно сприяли тому, що єврейське населення мало один із найвищих показників серед студентів, аспірантів, науковців, і навіть згортання політики «коренізації» в середині 1930-х рр. не могло зупинити цей процес. В аналізованій час євреї Поділля, як і всієї України, за рівнем освіти, кількості інженерів та кваліфікованих робітників були на високих позиціях порівняно з іншими меншинами. Проте, незважаючи на загальний підйом національного життя, кількість єврейського населення Поділля дещо скоротилася. Основна причина – початок індустріалізації та міграція євреїв з аграрних областей республіки, а отже, також із Вінницької та Кам'янець-Подільської до індустріально розвинених регіонів республіки і країни. Наприклад, у Києві євреїв стало на 60 % більше, ніж за переписом населення 1926 р., і на 1939 р. їх було 224 тис. осіб [568, с. 24, 33]. Якщо за переписом населення 1926 р. у Вінницькій області проживало 193,8 тис. євреїв, то в 1939 р. – 141,8 тис., а у Кам'янець-Подільській області відповідно 142,4 і 121,3 тис. осіб. Проте навіть за таких умов кількість євреїв в обласних центрах подільських областей відчутно збільшилася. Наприклад, у м. Вінниці кількість євреїв зросла з 21,8 до 33,2 тис. осіб, або на (52,3 %) [568, с. 36].

За переписом населення 1939 р., кількість єврейської спільноти в Україні складала 1532776 (4,9 % усього населення республіки). Ця національна меншина за кількістю населення поступалася лише росіянам, чисельність яких за часів радянської влади істотно збільшилася. Проте на території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей євреї складали 6,0 % та 7,0 % населення і випереджали росіян (відповідно 4,5 % і 3,6 %) і поляків у Кам'янець-Подільській області (5,5 %). Переважна більшість євреїв Поділля продовжувала проживати в містах. У містах Вінницької області проживало 91006 євреїв (64,2 %), а у

Кам'янець-Подільської – 70929 (58,5 %), а в межах УРСР кількість євреїв – мешканців міст зросла до 85,5 % (1310336 осіб) [182, с. 68-69]. Єврейська національна меншина була другою після українців також у Київській області.

Традиційно євреї зберігали високий рівень грамотності. Якщо серед усього населення Вінницької області на 1939 р. кількість грамотних, старших 9 років, складала 80,1 %, від 50 років і старше – 38,0 %, у Кам'янець-Подільській області відповідно 79,2 та 36,1 %, то серед євреїв кількість грамотного населення була набагато більшою: старших 9 років – 94,3 %, від 50 років і старше – 80,4 % (у межах СРСР) [182, с. 41, 83].

У цей період продовжує змінюватися співвідношення міського і сільського населення. Уже за переписом населення 1926 року, в Україні 77 % єврейського населення проживало в містах або містечках (загалом по СРСР – 82,6 %) [568, с. 23]. В. Романцов стверджує, що єврейська національна меншина була більше міською, ніж сільською традиційно і, передусім, через заборону придбання землі у приватну власність, видану ще в часи Катерини II, а в період індустріалізації радянська влада лише активізували цей процес [687, с. 13]. Переважна більшість сільських євреїв зберегли свою рідну мову (їдиш) (95,2 %), тоді як лише 77,4 % євреїв міст володіли нею [687, с. 14].

За оцінками В. Константинова, за період з 1926 по 1939 р. частка єврейського населення України порівняно із загальною кількістю євреїв в СРСР скоротилася з 59 до 51 %, але вже з приєднанням у 1939–1940 рр. західноукраїнських земель його загальна кількість збільшилася з 1,5 до 2,5 млн осіб [568, с. 23]. Проте саме в 1939–1940 рр. євреї вперше зазнали депортацій до Сибіру. Як зазначає М. Бугай, депортації зачепили біженців, переселенців із Польщі, так званих «осадників» (військовослужбовців польської армії, що виконували поліцейські функції в Польщі), а також депортованих із західних областей України і Білорусії, серед яких була значна кількість євреїв. Наприклад, органами НКВС СРСР до квітня 1940 р. було депортовано 139596 «осадників», які були направлені в 21 край, область і 111 поселень. Серед спецпоселенців на

1 квітня 1941 р. нараховувалося 59031 євреїв (179 «осадників» та 58852 біженців) [395, с. 179].

Загалом євреї, як і інші народи України, потрапили у вир радянських експериментів. Попередня структура професійної зайнятості серед євреїв не відповідала запитам нової радянської економіки. Щоб якось змінити ситуацію, влада намагалася прищепити євреям любов до нових професій, у тому числі до сільського господарства. Не оминув цей процес і Поділля. Протягом 1920-х рр. масово почали створюватися єврейські сільськогосподарські артіль та колгоспи. Так, у м. Барі, діяв колгосп «Єврейський селянин», у м. Шаргороді – єврейський колгосп «Червоний хлібороб» [588, с. 18]. У 1929 р. у с. Сніткові було утворено єврейський колгосп «Культура», до якого на початковому етапі увійшло 7 єврейських сімей, що обробляли територію 25,5 десятин [682, с. 120]. У м. Красному з 5 колгоспів діяв один єврейський колгосп [247, с. 5]. У 1923 р. на Хмельниччині в м. Острополі було організовано три єврейські артіль: «Відродження», «Спартак» і «Біднота», а в селі Митинці Красилівського району – артіль імені Д. Мануїльського [621, с. 185].

Якщо в 1923 р. у Подільській губернії діяло 49 єврейських сільськогосподарських колективів, то у 1925 р. їхня кількість збільшилась до 75. У 1933 р. на території новоутвореної Вінницької області діяло 90 єврейських колгоспів з 233 [222, с. 4]. Здебільшого такі єврейські колгоспи об'єднували переважно безробітних і бідних євреїв. Оскільки кількість безробітних та бідних євреїв у цей період була високою, були спроби залучити подільських євреїв і до колгоспного руху на Херсонщині. Зокрема, у 1925 р. на південь України було переселено з інших регіонів республіки 2400 сімей євреїв. А перед тим туди відправили євреїв, які повинні були розпочати підготовчу роботу для переселення інших: з Вінницької округи – 90, Кам'янецької – 25, Тульчинської – 59, Проскурівської – 33, Гайсинської – 150 [222, с. 4].

Водночас у єврейському колгоспному русі спостерігається концентрація та спеціалізація в певних напрямках сільського господарства. На Поділлі єврейські сільськогосподарські колективи займалися переважно тютюнництвом,

садівництвом, виноградарством. Наприклад, лише в Могилівській окрузі нараховувалося 22 єврейські колгоспи, 5 змішаних, одне сільськогосподарське кооперативне об'єднання виноградарів (Могилів), два змішані національні об'єднання в Ярузі та Ямполі, сільськогосподарське товариство у м. Бар [356, с. 271].

Проте, як зазначають історики, «єврейські колгоспники, які прийшли в сільське господарство з дрібних містечок, довго не могли звикнути до умов праці на основі суспільної власності. Вони не сприймали ведення спільного сільського господарства ні економічно, ні психологічно» [448, с. 95]. А іноді єврейські колгоспи існували тільки на папері. Так, після перевірки Могилів-Подільським окружним комітетом КП(б)У сільськогосподарського колективу с. Дзигівки з'ясувалося, що колектив єврейських колгоспників існував лише на папері, а для обробітку землі використовувалася наймана праця, а самі колгоспники знаходились «не під партійно-радянським впливом, а під міщанським» [222, с. 4]. Поступово єврейські сільськогосподарські об'єднання не витримали випробування часом та особливо Другою світовою війною і зникли.

Організовувалися євреї і в промислові об'єднання – ремісничі колективи шевського, пекарського, бондарського та круп'яного напрямків або у кредитні товариства (позичково-ощадні каси). Особливо сприяла росту дрібної єврейської промисловості нова економічна політика (НЕП) радянської влади в 20-х рр. ХХ ст. Так, на 1927 р. у Кам'янець-Подільській окрузі серед єврейського населення існувало 5 артілей та 278 товариств ремісників по роботі з металом, відповідно, 34 та 193 – деревообробників, 17 та 30 – друкарів, 54 та 138 – текстильників, 147 та 994 – шевців, 82 та 252 – харчовиків, 14 та 58 – виробників мінеральної води, 107 та 406 – чинбарів [621, с. 186].

Іноді артілі були багатогалузевими. Так, у с. Копайгороді єврейські ремісники об'єдналися в артіль «Трудовик», що мала у своєму складі кравецький, шевський, бондарський, чинбарський, ковальський та склярський цехи. Першим головою артілі був комсомолец, депутат сільської ради Мойша Ямпольський [667, с. 23].

Зауважимо також, що намагання залучити євреїв до нових економічних процесів не завжди мали успіх й істотно не вплинули на структуру зайнятості єврейського населення.

Утворення єврейських колгоспів і ремісничих артілей на території Поділля було тісно пов'язане з політикою «коренізації». У рамках коренізації і послаблення на короткий період тиску влади інші етноси Поділля, зокрема євреї, отримали право на впорядкування свого суспільного та культурного життя. На 1931 р. в Україні було 3 єврейські національні райони, 115 сільських рад та 56 селищних рад [643, с. 219]. Зокрема, за підрахунками Л. Місінкевича, єврейські сільські та селищні ради на Поділлі були утворені в 50 населених пунктах. Він базує свої дані на території Вінницької та Хмельницької областей. Найбільше їх було в Кам'янецькому окрузі – 10, у Проскурівському – 11, Тульчинському – 12, Вінницькому – 7, Могилів-Подільському – 8 [622, с. 43]. Якщо дотримуватися нашого визначення території Поділля, то їхня кількість буде ще більшою, оскільки єврейські національні ради були створені й в інших місцях компактного проживання єврейського населення. Зокрема, у південно-східних регіонах Поділля було утворено Кривоозерську, Савранівську, Голованівську єврейські селищні ради [622, с. 43].

Підсумки радянських економічних експериментів в економіці та спроба залучити до них євреїв прослідковується у результатах Всесоюзного перепису населення 1939 р. За даними перепису 1939 р., кількість зайнятих євреїв старших 15 років, в СРСР (без урахування безробітних і тих, хто отримував стипендію, військовослужбовців) складала 58 % (на 1926 р. – 46 %). Загалом структура зайнятого єврейського населення за галузями виробництва виглядала так [568, с. 219]:

Галузь	На 1939 р. в УРСР (%)	На 1939 р. по СРСР (%)
Промисловість	40,9	38,2
Будівництво	2,9	3,9
Сільське й лісне господарство	8,2	7,7

Транспорт і зв'язок	4,0	3,6
Торгівля та заклади громадського харчування	19,5	17,7
Житлово-побутові послуги	3,1	2,9
Охорона здоров'я та спорт	6,5	7,4
Наука, освіта, культура та мистецтво	8,6	10,5
Державні заклади	7,2	8,0

Таблиця 2.1. Галузева структура зайнятого єврейського населення у 1939 р.

Отже, питома вага євреїв, зайнятих у торгівлі, поступово зменшувалась, натомість росла кількість євреїв, зайнятих у промисловості (інженерів, кваліфікованих робітників). Відносно невеликою залишалася частка євреїв, зайнятих у сільському господарстві. На нашу думку, низька зайнятість у сільському господарстві була наслідком політики попередньої влади, і навіть спроби радянського керівництва залучити євреїв до землі не мали особливого успіху. Наприклад, структура зайнятості єврейського населення Закарпаття в 1930 р., яке на той час входило до складу Чехословаччини, значно відрізнялася від структури на даний час в УСРР: 21,5 % євреїв були зайняті в сільському господарстві, 24,3 % – у промисловості та ремісництві, 33,7 % – у торгівлі й фінансовій галузі, 5,5 % – у транспортній сфері, 4,5 % – на державній службі або були службовцями, 0,7 % – у сфері надання послуг, 9,4 % – належали до інших професій або були не зайнятими [336, с. 95]. Як бачимо, кількість євреїв Закарпаття, зайнятих у сільському господарстві, була майже такою, як і зайнятих у промисловості.

Прикметно, що навіть у цей період важливим напрямком господарської діяльності євреїв залишалася торгівля. Так, серед працівників крамниць Всеукраїнської контори Всесоюзного об'єднання «Торгсин» (торгівля з іноземцями) більшість становили євреї – 1781 працівник (53,3 %) з 3336. З них: 6 осіб (37,5 %) з 16 – керівників контор та їхніх заступників, 62 (52,5 %) з 118 – завідувачів крамниць та їхніх заступників, 354 (54,9 %) з 645 – продавців, 43

(74,1 %) з 58 – приймальників цінностей, 415 (59,7 %) з 695 – працівників облікового апарату [440, с. 242].

Отже, можемо констатувати, що протягом тривалого історичного періоду на Поділлі сформувалася одна з найбільших регіональних єврейських громад. Протягом усього періоду існування єврейського населення краю його соціальна структура, професійна зайнятість визначалися не тільки національними звичаями та традиціями, а й політикою влади. Привілеями, заохоченнями, обмеженнями, податками, тиском вона намагалася ці процеси корегувати, а іноді навіть повністю змінити. Проте до початку Другої світової війни соціальні характеристики та структура професійної зайнятості єврейського населення краю істотно не змінилися. Оскільки переважна більшість цієї національної меншини Поділля проживала у невеликих містах, а сам регіон залишався переважно аграрним, значна частина єврейського населення продовжувала представляти торгівлю, заклади громадського харчування та сферу послуг. Наприкінці 1930-х рр. зросла частка євреїв у промисловості (інженери та кваліфіковані робітники) та серед інтелігенції. Деяко збільшилося представництво єврейського населення в сільському господарстві. Проте в подільських містах відбулася певна консервація соціальної стратифікації та професійної зайнятості євреїв, що склалася віками. Євреї продовжували займатися звичними напрямками діяльності, дотримуючись нових, дозволених радянською владою форм організації праці.

Важливе значення для збереження національної самобутності єврейських громад регіону в чисельному неєврейському середовищі мали процеси самоідентифікації. Одним з основних чинників національної самоідентифікації єврейського населення Поділля впродовж віків залишалася національна культура, яка базувалася на іудаїзмі (як системі вірувань, що завжди забезпечувала тісний зв'язок з минулим, цементувала національну пам'ять та уможлиблювала соціальну комунікацію між євреями), традиційній системі освіти та вихованні. Саме ці фактори разом із певною соціальною організацією та структурою зайнятості створювали умови для існування штетла в інонаціональному середовищі, у даному випадку – в українському.

На наше переконання, єврейські освіта й виховання є певним культурним феноменом, який допоміг євреям тривалий час в умовах бездержавності зберегти цілісність свого народу. Саме освіта, що була нерозривно пов'язана з релігією, зіграла чи не основну роль у збереженні самобутності єврейських громад. Система традиційної освіти євреїв, що будувалася на вихованні релігійності та відданості традиціям та звичаям народу, була важливим чинником розвитку єврейського суспільства (докладно особливості формування системи єврейської національної освіти на Поділлі в історичній ретроспективі проаналізовано у праці автора «Національна освіта єврейських громад Поділля») [549].

Фактично до середини XIX ст. більшість єврейських дітей Поділля отримувала освіту в традиційних недержавних єврейських навчальних закладах: хедерах, талмуд-торах, ієшивах, що в Російській імперії діяли напівлегально і лише в 1893 р. були легалізовані. Єврейські сім'ї обережно ставилися до загальної світської освіти через неможливість дотримуватися своїх релігійних переконань та звичаїв. Як писав у 1868 р. О. Алексєєв в одній із перших праць про життя, побут, звичаї євреїв – «Суспільне життя євреїв, з їхніми традиціями, звичаями і забобонами», – євреї, які в цілому поважають освіту, саме через релігійні забобони та протидію «вчителів талмуду» в ці навчальні заклади не посилали своїх дітей або посилали їх туди на нетривалий час [347, с. 26].

Спроби реформ у системі єврейської національної освіти стали можливі через поширення в Російській імперії з XIX ст. міжнародного просвітницького руху «Хаскала», який пропонував подолання культурно-релігійної відособленості, залучення євреїв до світської освіти, що, на думку лідерів руху, допомогло б інтегруванню євреїв у суспільство та покращило б становище єврейського населення. Проте у протидії до спроб змінити систему національної освіти ортодоксальний іудаїзм та хасидизм проявили спільну позицію, оскільки вважали, що поширення на євреїв державної системи освіти буде сприяти процесам асиміляції серед них.

Діяльність усіх комітетів і комісій, до складу яких входили й євреї, протягом першої половини XIX ст. була спрямована на пошук шляхів подолання

впливу на єврейське суспільство кагалів, іудаїзму та національної освіти. Невипадково освітня реформа збіглась із припиненням з 1844 р. діяльності кагалів як особливої системи самоврядування єврейської національної меншини. Спроба подолання відособленості євреїв від російського суспільства через реформу системи національної освіти була однією з найбільш «ліберальних» реформ єврейського суспільства в часи імператора Миколи I.

На 1857 р. в Подільській губернії було 10 державних єврейських училищ: 2 двоступеневих (33 учні) та 8 одноступеневих (197 учнів); 161 приватне єврейське училище: 1 талмуд-тора (50 учнів) та 160 хедерів (2475 учнів) [193, с. 119]. Як бачимо, й надалі переважна більшість дітей навчалася у приватних навчальних закладах, однак їхня кількість не могла забезпечити усіх освітою.

За часів правління імператора Олександра II були дещо розширені громадянські права євреїв, а влада відмовилася від жорстких, репресивних методів вирішення «єврейського питання», акцентувавши свою діяльність на реформуванні системи освіти. Вже в 1856–1863 рр. було дещо лібералізоване законодавство про євреїв Російської імперії.

Після військової реформи 1874 р. навіть ортодоксальні євреї почали відправляти своїх дітей до світських середніх та вищих навчальних закладів заради скорочення терміну служби, а єврейська молодь активніше почала вступати до університетів, оскільки диплом про вищу освіту відкривав перед євреями можливість селитися за межами смуги осілості [283].

Відповідно до «Положення про початкові народні училища», виданого у період реформ Олександра II, у 1874 р., на Поділлі утворювалося 4 державних єврейських початкових училища (1 двокласне училище в м. Вінниці (1877 р.) та 3 однокласні училища в містах Проскурові (Хмельницькому) (1878 р.), Балті (1875 р.), Могилеві (Могилеві-Подільському) (1879 р.). Така система державних єврейських навчальних закладів збереглась і на початку XX ст. Якщо в 1905 р. в губернії кількість навчальних закладів у цілому зросла до 2157, то державних єврейських училищ залишилося лише 4 [192, с.134-135]. З огляду на це значна

частина єврейських дітей навчалась або у приватних навчальних закладах, або в загальних навчальних закладах.

Проте водночас після реформ 1860–1870-х рр., окрім державних єврейських навчальних закладів, за дозволом уряду були засновані приватні чоловічі та жіночі школи.

Після «Тимчасових правил» від 3 травня 1882 р., що істотно обмежували розвиток національного життя євреїв, система освіти єврейських громад прив'язувалася до зони осілості та відповідної квоти на навчання в освітніх закладах [788, с. 76]. Наприклад, у середні та вищі школи, що користувалися правами державних навчальних закладів для зони осілості євреїв (куди входило і Поділля), така квота була на рівні 10 % (Москва, Петербург – 3 %, Київ – 5 %). Переважна більшість єврейських дітей Поділля й надалі продовжувала отримувати традиційну освіту [549, с. 178]. Навіть на початку ХХ ст. в єврейських приватних світських початкових навчальних закладах навчалось більше дітей, ніж у державних.

Розвиток єврейської освіти тривав і далі, проте, дозволяючи відкриття нових приватних єврейських навчальних закладів, влада продовжувала русифікацію національної освіти. Напередодні Першої світової війни з'явилися єврейські приватні середні навчальні заклади з правами урядових гімназій. У 1917 р. такі навчальні заклади на Поділлі існували у Проскурові, Вінниці, Жмеринці, Гайсині, Могилеві-Подільському [636, с. 297]. У них основна увага зосереджувалася на загальноосвітніх предметах, а навчання велось російською мовою. На 1 січня 1917 р. навчанням у Подільській губернії було охоплено 11703 єврейських дітей (7161 хлопчиків і 4542 дівчаток), проте 76,2 % дітей не навчалось [530, с. 139].

Нові перспективи для розвитку національної освіти відкрилися після 1917 р. Розвитку освіти сприяли декрети Української Народної Республіки часів Центральної Ради та Директорії (1917–1920 рр.). 2 грудня 1917 р. Українська Центральна Рада схвалила Закон про утворення єврейських громадських рад «для завідування всіма єврейськими справами і установами» і проведенні виборів до

цих рад [643, с. 69], а вже 9 січня 1918 р. набув чинності Закон про національно-персональну автономію, що передбачало право на самостійне облаштування свого національного життя через самоуправління, розвиток національної культури та освіти.

Намагаючись зупинити, насамперед, процес русифікації через освіту, владою УНР було переведено всі початкові єврейські училища на єврейську мову викладання вже з 1918–1919 навчального року, а в Києві було засновано низку нових навчальних закладів для підготовки вчительських кадрів: Єврейський народний університет та Єврейську учительську семінарію [549, с. 179].

Уже на 1 січня 1918 р. у Подільській губернії функціонували такі єврейські початкові школи: 4-річна 2-комплектна школа в Немирові, 3-річні 4-комплектні – у Верхівці і Тростянці Брацлавського, 4-річна 1-комплектна чоловіча приватна (власник – Х. Лучанський) – у Браїлові Вінницького повіту, 3-річні 1-комплектні – у Тернівці Гайсинського та Зінькові Летичівського повітів, 3-річні 2-комплектні – у Чернівцях та Ярузі Ямпільського повіту [530, с. 142].

За часів УНР на Поділлі продовжувала функціонувати і традиційна система єврейської освіти через хедери, талмуд-тори та ієшиви. Ці навчальні заклади склали переважну більшість і не фінансувалися владою. Наприклад, талмуд-тори існували у Богополі та Юзефполі Балтського, Немирові і Тульчині Брацлавського, Браїлові Вінницького, Зінькові Летичівського, Сниткові Могилівського, Мурованих Курилівцях і Вінківцях Ушицького, Томашполі Ямпільського повітів Подільської губернії [530, с. 142].

Одночасно розвивалася й система середніх навчальних закладів. На середину 1918 р. їх на Поділлі нараховувалося вже 16. 12 із них знаходилися в містах і 4 у містечках – Кривоозерська змішана громадська середня школа, Краснянська приватна гімназія Рівкіса, Вінковецька змішана прогімназія Кантора, Теплицька змішана гімназія «товариства батьків» [530, с. 142].

Як стверджує О. Крічкер, у часи Української революції українська сторона робила істотні кроки, що були спрямовані на розвиток національно-культурної сфери єврейської меншини, а питання про відкриття єврейських навчальних

закладів від містечкових єврейських громад задовольнялися практично завжди. Внаслідок цього кількість єврейських навчальних закладів у Правобережній Україні протягом 1917–1920 рр. постійно зростала [578, с. 115].

Значні зміни в системі традиційної єврейської освіти та виховання відбулися зі встановленням в Україні радянської влади. Проте радянська влада, на відміну від української, через національну освіту намагалася збільшити кількість своїх прихильників. Спочатку по всій країні була створена уніфікована розгалужена мережа світських навчальних закладів, а після 1921 р. традиційні єврейські навчальні заклади були закриті як навчальні заклади релігійного типу, але продовжували діяти нелегально до періоду політичного терору 1937–1938 рр.

Проголошення XII з'їздом РКП(б) курсу на «коренізацію» стало початком проведення в СРСР національної реформи, що передбачала залучення корінних національностей до органів державного управління, створення мережі національних культурних та освітніх закладів. У цей час була розбудована й нова система єврейської освіти.

Паралельно утворювалися й інші єврейські навчально-виховні заклади. Так, у містечку Красному національна школа діяла з 1918 р., яку в 1920 р. було реорганізовано в єврейську трудову школу, а в 1922 р. почав діяти єврейський дитячий будинок, у якому було до 30 єврейських дітей. Навчання в школі велося мовою ідиш. Кількість учнів у школі постійно збільшувалася. Якщо в 1922 р. у школі навчалася 160 дітей, то в 1923 р. – 247, в 1927 р. – 254. Школа користувалася авторитетом серед місцевого населення, проте в 1938 р. у рамках згорання політики коренізації була закрита, а дітей було переведено до сусідньої Качанівської школи [267, с. 5]. Крім того, у містечку діяла єврейська хата-читальня, пункт ліквідації неписьменності, єврейський містечковий комітет, який пізніше був реорганізований у єврейську сільську раду [267, с. 5].

У єврейській трудовій школі с. Станіславчик на 1 січня 1927 р. навчався 91 учень (40 хлопчиків та 51 дівчинка). Школа проіснувала до середини 1930-х рр. [268, с. 55].

Період «коренізації» ознаменувався стабільним збільшенням єврейських національних навчальних закладів. У 1924–1925 навчальному році в УСРР вже діяло 342 єврейські школи. У 1925–1926 навчальному році в єврейських школах навчалося 161847 дітей, що становило 58,1 % від загальної кількості єврейських дітей віком від 8 до 14 років [643, с. 132-133]. На 1926 р. в УСРР вже існувало 432 єврейські школи, а в 1930 – 786 [771, с. 415]. Водночас, у середині 1920-х рр., більше 38 тис. єврейських дітей взагалі не ходили до радянської, хай і національної школи, віддаючи перевагу підпільним хедерам [788, с. 82].

Активний розвиток національної освіти цього періоду створив проблему з учительським складом. Так, у 1930–1931 навчальному році не вистачало 758 учителів для російських шкіл, 115 – німецьких, 180 – єврейських, 140 – польських, 40 – болгарських, 20 – білоруських, 10 – татарських, 5 – вірменських і грецьких шкіл [771, с. 416].

Помітно, що в цей період відбувся масовий похід євреїв за освітою. Скориставшись скасуванням квот і обмежень, євреї намагалися отримати якомога кращу освіту. Це прагнення сприяло тому, що ця національна меншина мала один із найвищих освітніх рівнів порівняно з іншими народами України. Наприклад, у 1927–1928 навчальному році, за інформацією НКО УСРР, до вищих навчальних закладів республіки вступило українців 58,9 %, євреїв 22 %, росіян 14,7 % [442, с. 7], тоді як за чисельністю євреї, за переписом 1926 р., в УСРР (у тодішніх межах) склали 5,43 % населення України [199, с. 50-51]. В. Константинов зауважує, що у 1920–1930-х рр. підвищився рівень грамотності всіх народів СРСР. Проте рівень грамотності серед євреїв-чоловіків був найвищим у порівнянні з іншими національностями, а серед жінок поступався тільки німкеням, естонкам і фінкам, переважна більшість яких проживала в містах [568, с. 83].

Була створена й система єврейських національних спеціальних та вищих навчальних закладів. У 1931 р. в УСРР діяло 3 педагогічних, 5 сільськогосподарських, 20 індустріальних єврейських технікумів [788, с. 81]. На території Поділля функціонували Вінницька єврейська педагогічна школа, Гайсинська єврейська фельдшерсько-акушерська школа, що стали впливовими

центрами спеціальної освіти. Наприклад, у Вінницькій єврейській педагогічній школі в 1930 р. навчалось 290 студентів [771, с. 417].

З 1933–1934 навчального року єврейська національна освіта починає переживати період занепаду. Єврейські діти, в переважній більшості, почали наповнювати російські або українські школи. Агітація за навчання дітей в єврейській школі вважалось небезпечним «ухилом». Спочатку більшість єврейських шкіл були перетворені на школи змішаного типу, а потім і зовсім перестали існувати. Проте ще в березні 1938 р. в Україні серед 21656 шкіл, у яких навчалось 5143783 учнів, було з українською мовою викладання – 18101 школа, з російською мовою – 1500 шкіл, єврейською – 312, молдавською – 163, узбецькою – 19, білоруською – 9, болгарською – 54, польською – 50, німецькою – 512, чеською – 14, греко-еллінською – 12, греко-татарською – 8, татарською – 5, вірменською – 4, туркменською – 2, киргизькою – 1, шведською – 1, казахською – 1 [170, с. 252-253].

З наступного навчального року 2/3 єврейських дітей навчалось в російських школах, а 1/3 – в українських [788, с. 83], а єврейська радянська національна освіта перестала існувати.

Важливе значення для процесу самоусвідомлення євреїв мала релігія. Навіть на початку ХХІ ст. дотримання іудаїзму є одним з основних чинників національної самоідентифікації. Іудаїзм як одна з найдавніших світових релігій протягом багатьох віків тісно пов'язаний з Україною, а на Поділлі діяли як відомі талмудисти, так і засновники його нових течій, наприклад, хасидизму.

Із приєднанням більшої частини українських земель унаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці ХVІІІ ст. до Російської імперії влада отримала єдину, добре організовану, самоврядну єврейську національну громаду, для якої іудаїзм був не просто релігією, а основною підвалиною національного життя, джерелом освіти, фактором дотримання звичаїв і традицій, а з часом й джерелом сіонізму як руху за відновлення держави Ізраїль.

Протягом століть подільські євреї вважали своїм обов'язком дотримуватися релігійних норм, ходити до синагоги, вивчати Тору, підтримувати релігію

матеріально. У єврейської громади синагога була не тільки місцем відправлення релігійних культів, а й соціальним інститутом – центром суспільного життя. А офіційна влада дуже часто бачила в синагозі символ єврейського корпоративізму та ізоляціонізму. Саме тому релігійне життя євреїв Поділля було суворо регламентоване аж до початку ХХ ст.

Протягом тривалого періоду діяльність іудейських релігійних громад жорстко контролювалася. Що царська, що радянська влада розглядали іудаїзм як одну з головних перешкод до асиміляції євреїв. Нормативно-правові акти, які приймалися з метою регулювання діяльності таких релігійних громад, мали на меті переважно одне завдання: створити такі умови, які б унеможливили активний розвиток іудаїзму та забезпечили повний контроль над діяльністю цих релігійних громад.

У царський період наступ на єврейство, що проявився в «зоні осілості» та жорсткому регламентуванні життя меншини, також був неодмінно пов'язаний з обмеженням діяльності релігійних громад.

Олександр I у положенні «Про устрій євреїв» від 9 грудня 1804 р. спробував чітко регламентувати життя і діяльність євреїв, у тому числі й у релігійній сфері. Положення давало право дотримуватися своєї релігії при навчанні в народних училищах, мати по одному рабину в губернських, повітових і поміщицьких містах, які наглядали за обрядами віри та розв'язували релігійні спори, а також – будувати окремі синагоги для різних течій іудаїзму, але при збереженні одного Кагалу [173, с. 54, 60].

Послідовно дискримінаційною політика стосовно євреїв була в період царювання Миколи I. 1 травня 1835 р. було прийняте нове «Положення про євреїв». Воно в параграфах 79–103 вперше чітко регламентує (більше обмежує) життя іудейських релігійних громад на відміну від Положення 1804 р. Декларуючи формальне право на проведення богослужіння (у місцях постійної осілості), було введено низку істотних обмежень: загальні молитви могли проводитися тільки у синагогах чи молитовних школах, які можна було відкривати лише з дозволу керівництва губернії. Молитовні будівлі не мали бути

близько до християнських храмів, могли будуватися тільки за заздалегідь затвердженим планом, а їхня кількість – не мусила перевищувати потребу (одна молитовна школа в населеному пункті, де кількість єврейських будинків була не більше 30, по молитовній школі та одній синагозі, де кількість єврейських будинків не більше 80, а в поселеннях, де кількість єврейських будинків була більше 80, – по одній молитовній школі на 30 будинків і одній синагозі на кожні 80 будинків). Відкриття ж шкіл при виникненні нової течії іудаїзму було можливе тільки з дозволу міністра внутрішніх справ Російської імперії [173, с. 370].

Незважаючи на всю репресивну сутність цього нормативного акту, який був спрямований на чітку регламентацію суспільного та релігійного життя євреїв Російської імперії, ним було дозволено збільшити кількість молитовних шкіл та синагог у тих містах та містечках України, де євреїв традиційно проживало багато. Положення Миколи I в частині регламентації релігійного життя формально діяло аж до початку XX ст.

У середині XIX ст. у більшості подільських міст, де існували єврейські громади, були синагоги або молитовні будинки. Так, у 1862–1863 рр. по дві синагоги побудовано у Кам'янці, Балті, Вінниці, по одній – у Проскурові, Могилеві, Літині, Гайсині, Брацлаві, Летичеві, Ямполі, Новій Ушиці. Крім того, синагоги або молитовні будинки стояли в селах, де були єврейські громади: Балині, Вороновиці, Джурині, Збрижі, Зіньківцях, Зятківцях, Карвасарах, Кибличі, Купині, Летичеві, Лучинці, Макові, Михалполі, Новій Мурафі, Печері, Пикові, Райгороді, Сатанові, Смотричі, Сниткові, Сокільці, Солодківцях, Старозаветному, Майдані, Стрижавці, Студениці, Тиврові, Фрамполі, Черчі, Шаровцях, Ялтушківцях, Ярузі [318].

У 1904 р., за даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, у Подільській губернії вже було 168 синагог [377, с. 5].

Сподівання на зрівняння євреїв у правах з іншими народами Російської імперії в результаті першої російської революції 1905–1907 рр. виявилися марними. Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. хоч і проголошував громадянські свободи євреям, як і всім підданам, на принципах свободи

особистості, совісті, слова, зібрань та союзів, насправді не призвів до покращення життя цієї національної меншини, а й з часом позначився новим антисемітським наступом влади, що супроводжувався погромами.

Проте це не зупинило поступу іудаїзму, і вже в 1910 р. у межах сучасної території України було 1298 синагог і молитовних будинків [377, с. 10], а на 1914 р. їхня кількість зросла до 1400 [162, с. 14].

Лютнева буржуазна революція 1917 р. вперше відкрила нові можливості для розвитку єврейської національної меншини, у тому числі у сфері релігії. Уже 22 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв Постанову «Про скасування віросповідних і національних обмежень», за якою було декларовано, «що у вільній країні всі громадяни повинні бути рівними перед законом, і совість народу не може миритися з обмеженням прав окремих громадян залежно від їхньої віри і походження» [176, с. 46]. Цей акт став основоположним у національній політиці Тимчасового уряду, оскільки він скасовував будь-які обмеження стосовно євреїв, а, відповідно, й усі попередні нормативні акти, що в будь-який спосіб обмежували життя цієї національної громади, і гарантував вільну участь євреїв у всіх галузях суспільного життя, у тому числі в релігійному. 14 липня 1917 р. було прийнято Закон Тимчасового уряду «Про свободу совісті», який в основному повторював положення попереднього нормативного акту.

Відсутність релігійної дискримінації та широкі можливості для розвитку іудаїзму в Україні були характерними для законодавства Української народної республіки часів Центральної Ради та Директорії, Української держави П. Скоропадського. Так, держава часів УНР будувалася на принципі поваги до прав національних меншин. У третьому Універсалі ЦР від 20 листопада 1917 р. стверджувалося, що «має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання» [163, с. 68]. Таким чином, Центральна Рада підтвердила дотримання законодавства щодо забезпечення прав людини і націй, прийнятих ще Тимчасовим урядом. 22 січня 1918 р. було прийнято Закон про національно-персональну автономію, де у статті 1 зазначалося, що кожна з націй України має

право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, право на самостійне облаштування свого національного життя, а статтею 2 – право на створення Національних Союзів цим Законом надавалося російській, єврейській та польській національним меншинам, а інші народи могли реалізувати це право через певну процедуру.

Цей Закон Центральної Ради ліг в основу Статуту про державний устрій, прав і вільностей УНР (Конституції УНР) від 29 квітня 1918 р., де 6 пунктом націям УНР надавалося право на впорядкування своїх культурних прав у національних межах, а в 12 пункті було зазначено, що громадянам УНР надаються рівні громадянські та політичні права, а народження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв у них [163, с.73].

У Законі про тимчасовий державний устрій України П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р. питання віросповідання було сформоване як окремий розділ «Про віру», у положеннях якого зазначалося, що «первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна. Всі не належні до православної віри Громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної» (текст подано мовою оригіналу) [163, с. 84].

Після лібералізації релігійного законодавства та зняття дискримінаційних обмежень стосовно діяльності іудейських релігійних громад в Україні під час діяльності Тимчасового уряду Росії та урядів УНР, Української держави, які визначали релігію як один із невід'ємних принципів особистої свободи, із встановленням радянської влади розпочалася відверта антирелігійна боротьба та пропаганда.

Взаємини влади й іудаїзму в радянський період розглядалися в контексті остаточного розв'язання єврейського питання, що, насамперед, передбачало асиміляцію євреїв та втілення в життя принципів інтернаціоналізму, заперечувало існування національних особливостей життя (крім певних звичаїв і традицій) та будь-якого прояву національної релігії.

На відміну від відвертої дискримінаційної релігійної політики царського уряду стосовно іудеїв, коли окремими нормативними актами (наприклад «Положенням про євреїв» 1835 р.) визначалося, якими мають бути синагоги чи молитовні будинки іудеїв і на якій відстані вони мають будуватися від православних храмів, радянська влада, формально проголошуючи особисту свободу, не приймала нормативно-правових актів антиіудейського спрямування. Проте, декларуючи одне, на практиці, застосовуючи різноманітні форми та методи релігійної політики та антирелігійної пропаганди, досягала зовсім іншого, бажаного для себе результату, спрямованого якщо й не на повне знищення цієї релігії (як то було із Українською автокефальною чи Греко-католицькою церквою), то значного обмеження її впливу [556, с. 118].

Зі встановленням радянської влади в Україні стосунки між церквою і державою формувалися на основі Декрету Ради Народних Комісарів «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» від 2 лютого 1918 р. Цей юридичний акт формально проголошував право на свободу віри, але якщо це право не порушувало громадського порядку й не супроводжувалось посяганням на права громадян Радянської Республіки. Церковні й релігійні товариства були позбавлені права власності і прав юридичної особи, а усе релігійне майно було націоналізоване й могло передаватися в безоплатне користування місцевим органам влади. Фактично релігійна діяльність ставала повністю залежною від місцевих органів радянської влади.

Положення Декрету лягли в основу першої радянської Конституції УСРР 1919 р., де зазначалося, що з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи, а також недопущення використання релігії і церкви з метою збереження класового ладу церква відділяється від держави, а за всіма громадянами визнавалося право пропаганди релігійних учень, що не переслідують політичних чи соціальних цілей, а також антирелігійних учень, які за своїм духом не суперечать комуністичному світогляду [163, с. 230]. Насправді ця норма Конституції УСРР 1919 р. була прогресивною, оскільки в ній за релігійними громадами ще зберігалося право на пропаганду релігійного вчення, на відміну від подальших

нормативних актів радянської влади, де це право обмежувалося лише можливістю сповідувати певну релігію. Конституція СРСР 1936 р. релігійне питання визначила у статті 124, у якій проголошувала, що «з метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в СРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» [142, с. 57].

У довоєнний період, на думку американського дослідника з історії євреїв СРСР Б. Пінкуса (Benjamin Pinkus), можна виділити декілька етапів боротьби держави проти іудаїзму: 1917–1920 рр. (боротьба з іудаїзмом велася через новоутворені радянські єврейські структури управління цією національною меншиною: Єврейську секцію та Комісаріат з єврейських національних справ (Євком). Побоюючись звинувачень в антисемітизмі, придушення релігійного життя євреїв намагалися організувати через мітинги, лекції, антирелігійні публікації, показові суди, організацію єврейських свят за новими комуністичними традиціями – «Червоний Пейсах», «Червоний Йом-Кіпур»); 1921–1923 рр. (антирелігійна пропаганда, боротьба з релігійними навчальними закладами: ієшивами, хедерами, перетворення синагог на «культурні центри», закриття центральних синагог, запекла боротьба проти єврейських свят, звинувачення в антирадянщині за відмову працювати в суботу); 1924–1928 рр. (пом'якшення антирелігійної політики через внутрішні та зовнішні причини, створення громадської організації «Спілки воєвничих безбожників», що ставила за мету антирелігійну боротьбу і в яку включилося до 1931 р. до 200 тис. євреїв (тоді як поляків – лише 200 осіб, німців – 2 тис.), створення нової «Живої синагоги», що мала б протистояти ортодоксальним синагогам); 1929–1939 рр. (найважчий період у релігійному житті євреїв довоєнного періоду, що характеризувався жорсткою антирелігійною пропагандою, масовим закриттям синагог, арештом головних рабинів тощо) [338, с. 101-104].

Таким чином, протягом 1917–1929 рр. правове регулювання діяльності іудейських громад базувалося на Декреті РНК РСФРР «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Проте форми та методи боротьби влади з

релігійними громадами видозмінювалися залежно від періоду: від антирелігійної пропаганди і агітації до войовничого атеїзму, коли руками трудящих (дуже часто єврейських) закривалися, трошилися синагоги, молитовні будинки, релігійні школи або коли на «прохання» останніх культові будівлі перетворювалися на культурно-освітні заклади (клуби, школи, хати-читальні тощо). Крім того, і у цей, та й у наступні періоди, влада намагалася перетворити Руську православну церкву свого роду на державну, хоча й під жорстким контролем влади, а діяльність усіх інших конфесій або заборонити, або звести до мінімуму.

На початку антирелігійної кампанії влада діяла вкрай обережно і намагалася організувати нищення релігійних установ руками самих євреїв через Комісаріат у єврейських національних справах (Євком). Так, напередодні іудейських релігійних свят у 1924 р. до партійних органів КП(б)У було надіслано інструкцію, за вимогами якої передбачалося вести антирелігійну пропаганду винятково в клубах, сільбуддах, де в дні релігійних свят передбачалося влаштувати вистави, лекції для того, щоб відвернути увагу віруючих. Радянським чиновникам рекомендувалося не вступати з віруючими в релігійні суперечки, ображати їх, а також порушувати питання про вилучення синагог [644, с. 115].

Оскільки зламати опір віруючих не вдавалося, з другої половини 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. розпочалася активна фаза із закриття синагог.

Масований наступ на релігію став можливий із утвердженням сталінського тоталітарного режиму, а розпочався він із прийняття спільної Постанови ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. Формально Постанова була прийнята на основі Декрету від 1918 р., проте насправді вона була більш жорсткою і радикальнішою в боротьбі з релігією. Цей нормативний акт із внесеними доповненнями та змінами Указом Президії ВР РРФСР від 23 червня 1925 р. був формально чинним включно до падіння комуністичного режиму в Україні. Згідно з Постановою зареєструвати релігійну громаду могли віруючі у віці від 18 років та в кількості не менше 20 осіб [162, с. 292-305]. У початковому варіанті нормативного акту рішення про реєстрацію релігійної громади приймалося в міськраді чи районному виконкомі, а відповідно до змін від 1925 р.

– лише Радою у справах релігії при Раді Міністрів СРСР за поданням Рад Міністрів автономних республік, виконавчих комітетів крайових, обласних, міських (міст Москви і Ленінграда) Рад депутатів трудящих. Зареєстрована релігійна громада могла отримувати в безоплатне користування молитовні будинки і предмети, призначені для культових цілей.

На початковому етапі радянської влади релігійні будівлі були націоналізовані, як і все інше майно. Релігійна громада мала право укласти договір з владою на використання цього майна, але несла повну відповідальність за його збереження. Саме в такий спосіб віруючі Великої хоральної синагоги м. Вінниці через договір від 19 вересня 1921 р. з ліквідаційним підвідділом Подільського губернського юридичного відділу отримали в безстрокове безоплатне використання приміщення синагоги і все майно, яке в ньому було. Договір, що складався з 13 пунктів, чітко прописував лише обов'язки релігійної громади. Громада не тільки зобов'язувалася не використовувати синагогу й майно в антирадянській діяльності, несла відповідальність за збереження майна, а й підписалася, що за «неприйняття залежних від нас заходів по виконанню обов'язків, що випливають з цього договору, чи за пряме порушення ми піддаємося кримінальній відповідальності зі всією суворістю революційних законів, а договір цей радою робітничих та селянських депутатів може бути розірвано» [162, с. 40-42]. Наприклад, такими підставами для розірвання договору могли стати відсутність будь-яких предметів, що були передані релігійній громаді для виконання релігійних культів (порушення пункту статті 29 Постанови ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. – зберігати і берегти його (майно), як ввірене їм державне майно) чи будь-якого іншого пункту. Саме цей пункт договору в майбутньому був використаний для ліквідації багатьох релігійних громад та поверненню майна державі. Так, нестача 2 дерев'яних столів і лавки та відсутність ремонту стали підставою закриття іудейського молитовного будинку в Мурованих Курилівцях Могилів-Подільського округу 31 серпня 1929 р. [162, с.123].

На 1925 р. у межах Подільської губернії та інших територіях, які належать до історико-географічної області Поділля, зберігалася велика кількість іудейських громад: Вінницька округа – 56 громад (5701 віруючий), Кам'янецька – 20 (1802), Гайсинська – 36 (5406), Тульчинська – 49 (6741), Проскурівська – 100 (27853), Могилівська – 88 (34310), Бердичівська – 17 (1919), Балтська – 38 (2702) [20, арк. 63]. Усього в цей час в Україні було 1242 іудейські громади, які об'єднували 443335 віруючих. Лише в межах Подільської губернії діяло 362 релігійні громади [644, с. 115]. Проте це лише кількість офіційно зареєстрованих громад, оскільки в листі інспектора з культів Вінницького адміністративного відділу зазначається, що навіть на лютий 1929 р. у Вінницькій окрузі нараховувалося близько 100 синагог, половина з яких були незареєстрованими. У ряді районних центрів з 10-8 синагог, що мали релігійні громади, лише декілька були офіційно зареєстрованими [72, арк. 28].

Іншою підставою закриття релігійних будівель були звернення єврейських трудящих про їхнє закриття або перепрофілювання у єврейські клуби, хати-читальні, навчальні заклади. Саме через «прохання» єврейського населення були закриті в 1929 р. подільські синагоги в Кам'янці (під єврейський клуб), Копайгороді (клуб кустарів), Озаринцях (сільбуд), Мурованих Куриловцях (будинок єврейської культури), Вінниці (культосвітню установу), Кривому Озері (школу), дві синагоги в Меджибожі (культосвітні заклади), у Новій Ушиці (клуб фізкультурників), Козятині (робітничий клуб), дві синагоги в Погребищі (клуб, хату-читальню) [73, арк. 30-31].

Чи на «прохання» населення закривалися синагоги? На нашу думку, такі рішення були, і основна причина – відданість найбільшій частині єврейського суспільства комуністичним ідеалам. Секуляризація цієї частини подільського єврейства проходила на тлі віри в краще майбутнє, позбуття злиднів, покращення життя. Важливе значення мало те, що влада ці події намагалася подати як не стільки боротьбу із релігією, як покращення життя конкретної національної меншини: єврейський клуб, єврейська хата-читальня, будинок єврейської культури, клуб ремісників тощо.

Паралельно велася боротьба з релігійними навчальними закладами, проводилися суди над рабинами, влаштовувалися пропагандистські акції. Так, у листопаді 1921 р. у Липовці відбувся суд над хедером і сіоністами [162, с. 44].

Боротьба з релігією крок за кроком ставала все успішнішою. Закриття синагог в Україні, як і релігійних установ інших конфесій, була на підйомі: у 1924 р. закрито 1 синагогу, 1925 – 10 синагог, 1926 – 8, 1926 – 21, 1927 – 33 синагоги [162, с. 129-130].

Протягом 20–30-х рр. ХХ ст. на території Поділля, як і загалом по республіці, кожного року закривалися десятки культових установ, проте до виконання завдання було ще далеко. Основна причина – велика їх кількість. Так, навіть після закриття у грудні 1928 р. двох синагог у м. Жмеринці (працююче єврейське населення «просило» закрити 3, про що свідчать підписи 916 осіб) продовжувало діяти 4 синагоги [71, арк. 17].

У цілому в 1927 р. в Україні продовжувало діяти 1034 синагоги (у 1914 р. їх було 1400), що лише на 23,8 % менше за дореволюційний рівень.

Навіть після широкомасштабної кампанії із закриття іудейських синагог та молитовних будинків на 20 березня 1937 р. в області функціонувало ще 185 синагог [689, с. 403].

Проте вже в цьому році було закрито синагогу у Волочиську, у 1940 р. – дві проскурівські синагоги, по одній – в Купелі, Меджибожі, Кам'янці-Подільському, а напередодні німецької-радянської війни 1941 р. на Поділлі не залишилося жодного діючого єврейського молитовного будинку [644, с. 117].

Повному знищенню релігійного життя іудеїв завадила лише Друга світова війна. Проте німецька окупаційна влада, яка була більш-менш лояльною до функціонування інших конфесій, у процесі реалізації політики Голокосту намагалася повністю знищити іудаїзм як фундамент єврейства, чим повною мірою виконала завдання поставлене ще комуністами. Водночас жорстокі страждання євреїв посилили їх потяг до релігії. А на території окупаційної зони «Трансністрія», куди в роки війни входила частина подільських земель, навіть частково розпочалося відродження релігійного життя. Ф. Винокурова наголошує

на тому, що є документальні підтвердження функціонування синагог у Красному Тиврівському районі, Ямполі й Дзигівці, Жмеринці, Чернівцях [418, с. 163]. Проте основна маса євреїв Поділля поверталися до релігії у формі дотримання релігійної обрядовості та свят.

Отже, протягом тривалого періоду чинниками самоідентифікації єврейського населення Поділля залишалися національна освіта, релігія, мова, традиції та ідишська культура. Якщо до 1917 р. влада вдавалася до стримування та обмеження активного розвитку національно-культурного життя євреїв, а в часи Української революції 1917–1920 рр. до пошуку ефективної моделі реалізації принципу їхньої національно-культурної автономії, то з утвердженням радянської влади після короткої лібералізації національної політики у формі «коренізації» та загравання до євреїв через Євком та Євсекції було взято курс на ліквідацію та радянізацію більшості елементів національно-культурного життя євреїв.

2.2. Організована та стихійна евакуація єврейського населення з території Поділля на початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Довоєнна національна політика радянської влади в цілому істотно не вплинула на демографічні показники єврейського народу. Крім того, на початку Другої світової війни внаслідок таємних домовленостей Сталіна та Гітлера і включення до СРСР (у тому числі до УРСР) територій, які були у складі Румунії та Польщі, кількість єврейського населення республіки збільшилася із 1,5 до 2,5 млн осіб. Якщо приєднання нових територій в основному не вплинуло на чисельність та структуру єврейського населення Поділля, то наслідки Другої світової війни для подільських євреїв були дуже руйнівними передусім через великі демографічні втрати внаслідок цілеспрямованого винищення окупаційною владою. План з очищення окупованих територій від євреїв виконувався вперто та методично. І знищення євреїв Поділля на території, де вони проживали століттями, а більшість невеличких містечок навіть на початку війни сміливо можна називати єврейськими, було невід'ємною частиною цього плану.

На початку Другої світової війни на території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей, які хоча й неповно, але репрезентують подільський регіон, проживало більше 263 тис. євреїв, що складало 6,4 % усього населення областей. У межах цих областей на початок німецько-радянської війни (1941 р.) була зосереджена дев'ята частина всіх євреїв УРСР. Проте в повоєнний період (за Всесоюзним переписом населення 1959 р.) тут проживало лише 2/3 євреїв довоєнного рівня.

На нашу думку, варто виокремити декілька основних причин істотних змін у демографічних показниках єврейського населення в роки війни.

По-перше, найбільша частина єврейського населення Поділля була знищена під час окупаційного режиму. Наслідки політики Голокосту були настільки руйнівними, що фактично призвели до повного зникнення єврейського населення в окремих населених пунктах, насамперед Західного Поділля.

По-друге, евакуація та втеча євреїв з окупованих територій хоч і сприяла збереженню їхнього життя, та все ж таки внесла свої корективи в загальну кількість та структуру єврейського населення краю. Окремі представники єврейської меншини залишили Поділля назавжди. Реевакуація євреїв до місць постійного проживання іноді гальмувалася органами влади, а окремі єврейські сім'ї назавжди залишили свої невеликі містечка, віддавши перевагу новим місцям проживання в евакуації або переміщенню до великих міст, інші, втративши все та не витримавши важких побутових умов, змушені були мігрувати в пошуках кращого життя. Питання становища єврейської громади Поділля під час Другої світової війни розкриті у працях автора «Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.)» [543], «Уничтожение еврейского населения Подолья в немецкой и румынской зонах оккупации в 1941–1943 гг.» («Знищення єврейського населення Поділля в німецькій та румунській зонах окупації в 1941–1943 рр.») [564], «Єврейське питання» та ОУН–УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки» [531].

По-третє, частина подільської єврейської громади загинула на фронті та під час перебування в русі опору загарбникам. Теза про те, що євреї виключно

«воювали в Ташкенті», насправді є лише черговим прикладом проявів прихованої та дискримінаційної до євреїв радянської національної політики та побутового антисемітизму. Як показують дослідження, євреї подільських штетлів, як і всі інші, були призвані до лав армії вже з перших днів німецько-радянської війни, і багато хто з них з війни так і не повернувся.

Голокост став однією з найбільших трагедій для євреїв за всю добу існування єврейських поселень на території України. Він позначився для євреїв не тільки великими демографічними втратами, а й спричинив ментальні зміни та зміни в їхній національній пам'яті. Окрім того, для розкиданих по всьому світу євреїв події Голокосту стали консолідуючим фактором та причиною росту національного самоусвідомлення належності до народу, який пережив найбільшу трагедію за всю тисячолітню історію.

Однією з причин великих жертв серед євреїв Поділля було те, що переважна більшість із них із різних причин залишилася на окупованих німецькою армією та її союзниками територіях. Серед основних чинників назвемо такі: неефективна та провалена евакуація в перші дні війни, приховування радянською владою інформації про цілеспрямоване винищення єврейського населення, довіра до Радянської Армії та віра в її могутність або, навпаки, антирадянські настрої, небажання та неможливість залишити рідні місця літніх людей і хворих, віра в те, що така «висококультурна» нація, як німецька, не вдасться до «людовбивства».

Питання евакуації євреїв у сучасній історіографії дуже часто виглядає більше політичним і досліджується в контексті «єврейського питання» в СРСР. Оцінки евакуаційної та національної політики радянської влади стосовно євреїв у цей період є різко діаметральними. Одні дослідники вказують на злочинну національну політику сталінського керівництва в роки війни [370], інші прямо звинувачують комуністичну владу у відсутності будь-якої державної підтримки щодо евакуації єврейського населення [746] або визначають, що основна маса євреїв на початку війни рятувалася виключно самостійною втечею [593]. До того ж окремі дослідники цього питання, маніпулюючи цифрами, активно доводять у публіцистичній літературі, що до східних районів СРСР було евакуйовано ледь не

все єврейське населення окупованої зони. Лише окремі дослідження розглядають евакуацію євреїв через призму національних аспектів евакуації та відносин у тилу [671]. На нашу думку, праць, які б комплексно досліджували цю проблему на основі архівних матеріалів, вітчизняних та іноземних праць, немає.

Дослідити точну кількість евакуйованих євреїв із Поділля фактично неможливо. Цих даних немає ні в науковій літературі, ні в архівних документах. Це може бути пояснене низкою факторів. По-перше, в офіційних владних документах, що підтверджують партійні звіти та статистика, не поставало завдання евакуації євреїв чи представників інших національностей, оскільки це б заперечувало основну підвалину радянської влади та СРСР як союзної держави, де, відповідно до ст. 123 Конституції 1936 р., існувала «рівність громадян СРСР, незалежно від національності і раси». По-друге, плани евакуації на початковому етапі війни передбачали евакуацію передусім цінних матеріально-технічних, продовольчих ресурсів, державно-партійної еліти та кваліфікованого персоналу (інженерів, лікарів високої кваліфікації, кваліфікованих робітників), щоб зберегти економіку країни в умовах війни. По-третє, евакуація населення в перші дні війни була обмежена та стримувалася, щоб не провокувати паніку серед цивільного населення. По-четверте, евакуація навіть цих ресурсів багато великою мірою була зірвана швидким наступом німецької армії.

Ми не стверджуємо, що евакуації не було, проте вона проводилася не за національним принципом і не стосувалася виключно євреїв. З нашого погляду, значна частка євреїв серед евакуйованих пов'язана не з тим, що евакуйовували переважно євреїв, або з тим, що єврейська партійна еліта намагалася вивезти переважно своїх одноплемінників, а з тим, що частина євреїв Поділля представляла собою керівний, партійний, радянський апарат, інженерний склад, лікарів високої кваліфікації, кваліфікованих робітників. Наприклад, серед керівних кадрів Вінницького приладоремонтного заводу (13 осіб) навіть на 1959 р. було 10 євреїв [49, арк. 117]. З огляду на зазначені вище причини, встановити точну кількість евакуйованих подільських євреїв фактично

неможливо. Тому тут ми зможемо лише визначити загальні тенденції впливу евакуації на єврейське суспільство.

Як зазначає дослідник подій Другої світової війни на території України В. Гриневич, особливістю евакуаційної політики на її початковому етапі стало те, що вона через загрозу стрімкого німецького наступу була переважно зорієнтована не на порятунок людей (на це не було ані часу, ані практичних можливостей), а на порятунок техніки, обладнання, сировини тощо [284]. Уже 24 червня 1941 р. було утворено Раду з евакуації (очолював нарком шляхів сполучення Л. Каганович), 26 червня 1941 р. в УРСР створено Республіканську комісію з евакуації на чолі із заступником голови РНК УРСР Д. Жилою, а 27 червня прийнято постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивозу й розміщення людських контингентів та цінного майна», яка була доповнена 5 липня постановою «Про порядок евакуації населення у воєнний час». Постановою від 27 червня 1941 р. визначено, що «в першу чергу евакуації підлягають: а) найважливіші промислові цінності (обладнання, вкрай необхідні верстати і машини), цінні сировинні ресурси і продовольство (кольорові метали, пальне, хліб) та інші цінності, що мають державне значення; б) кваліфіковані робітники, інженери і службовці разом з евакуйованими з фронту підприємствами, населення, в першу чергу молодь, яка придатна для військової служби, відповідальні радянські, партійні працівники» [144, с. 208]. Відповідно до пункту 4 цієї постанови, здійснення вивезення за завданнями Ради з евакуації та Військових Рад фронтів покладалося на місцеві органи радянської влади [144, с. 208].

Проте в той час, коли склалися плани евакуації, ворог блискавичним ударом захопив Західну та Правобережну Україну. Як підкреслив дослідник, здебільшого вдалося евакуйовувати промислові підприємства м. Києва, Київської області та Півдня України [284]. Інші автори стверджують, що масова евакуація підприємств (65 %) в Україні розпочалася лише з жовтня 1941 р. Як видно з «Інструкції ЦК КП(б)У та РНК УРСР секретарям обкомів і головам облвиконкомів про заходи з евакуації та знищення майна сільського господарства прифронтових областей України» від 3 липня 1941 р., органи влади передусім

звертали увагу на евакуацію та знищення майна, але аж ніяк не прореагували на потребу вивезення цивільного населення [21, арк. 38-40].

Серед документів ЦК КП(б) України, що зберігаються в теперішньому Центральному державному архіві громадських об'єднань України, тільки одна справа стосується питань евакуації. Перші документи в ній датуються лише 28 серпня 1941 р. У цій справі містяться звіти про проходження евакуації винятково на території Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської, Сталінської, Запорізької та Миколаївської областей [21, арк. 1-119]. Отже, ці документи підтверджують нашу думку, що в червні-липні планової евакуації з районів Поділля, які потрапляли в зону окупації, не тільки населення (тим більше євреїв), але й матеріально-технічних ресурсів, не було. Проте зі статистичних звітів можна проаналізувати категорії громадян, які потрапляли під евакуацію. Так, згідно з Довідкою про евакуацію населення м. Харкова за час з 18 по 29 серпня 1941 р., з міста було евакуйовано 61314 громадян. З них: 1026 працівників науки і мистецтва, 17266 членів сімей залізничників, 2736 членів сімей партійних працівників і керівних працівників радянського апарату, 13146 членів сімей військовослужбовців (керівного складу), 5038 членів сімей НКВС, 3865 членів сімей обласного і партійного активу, 8100 представників евакуйованих з інших окупованих областей, 8600 членів сімей робітників і службовців м. Харкова, 1537 дітей та педагогічних працівників [21, арк. 87]. Це свідчить про те, що ніякої евакуації за національною ознакою в цей період не спостерігалось, навіть незважаючи на те, що про факти масового винищення єврейського населення як на території Польщі, так і на території окупованих районів СРСР, керівництво держави і республіки знало заздалегідь. Окрім того, лише 26 вересня 1941 р. в рамках всесоюзної Ради з евакуації було утворено Управління з евакуації населення, на яке покладалися завдання із вивезення фахівців, необхідних для відновлення роботи евакуйованих підприємств, сімей членів партійного, державного та військового апарату, дітей [358, с. 136].

За підрахунками М. Потьомкіної, що вивчала національний склад евакуйованих на Урал, на 15 вересня 1941 р. серед евакуйованого населення (без

дітей з евакуйованих дитячих закладів) частка євреїв становила 24,8 %, і перебували вони на другому місці після евакуйованих росіян, які склали основну частину робітників на заводах [671, с. 150].

Підтверджує цю думку і В. Гриневич, який стверджує, що, незважаючи на прорахунки влади при евакуації, євреї серед національного складу евакуйованих громадян були другими після росіян [284].

Загалом з України (у кордонах 1939 р.) було евакуйовано у східні райони СРСР до 700 тис. євреїв [788, с. 85]. За оцінками дослідників, кількість євреїв серед усього евакуйованого населення СРСР сягала 26,9 % [349, с. 389]. Відкритим також залишається питання, чи всі із них були евакуйовані, чи влада зараховувала до них також біженців, які тікали під тиском наступаючої окупаційної армії і яких потім розселили в інших регіонах СРСР. М. Потьомкіна підтверджує нашу тезу про те, що в евакуацію насамперед потрапили євреї як кваліфіковані фахівці (не беручи до уваги партійно-радянської еліти).

На наше переконання, проти евакуації єврейського населення Поділля зіграв часовий фактор. Окупанти вже протягом 5–7 липня 1941 р. зайняли західні райони Поділля (південно-східні райони сучасної Тернопільської області) (5 липня – Підволочийськ, 7 липня – Бучач, Чортків, Гусятин). З кінця червня 1941 р. по середину липня була окупована Кам'янець-Подільська область (8 липня – Городок, Проскурів, 9 липня – Чемерівці, 10 липня – Кам'янець-Подільський, 11 липня – Деражня, Віньківці, Дунаївці, 12 липня – Нова Ушиця, 17 липня – Летичів). З 15 по 29 липня була окупована Вінницька область (16 липня – Бар, Жмеринка, 17 липня – Літин, Хмільник, 19 липня – Вінниця, Могилів-Подільський, 22 липня – Шаргород, Немирів, 27 липня – Гайсин, Теплик, 29 липня – Бершадь). 22 липня була окупована Кодима, а 5 серпня 1941 р. – Балта – один із найсхідніших регіонів Поділля. Отже, фактично протягом місяця німецькі та румунські війська захопили майже усю територію, яку ми включаємо до Поділля (*дивись додаток Д*).

На нашу думку, кількість евакуйованих євреїв Поділля безпосередньо залежала від відстані від державного кордону СРСР та завзятості опору

наступаючим військам ворога Червоної Армії. Окрім того, важливим фактором евакуації була розгалуженість транспортної системи, наявність залізниці та можливість швидко дістатися до залізничних станцій, оскільки основна евакуація відбувалася через залізницю. Досить часто біженці змушені були повертатися до покинутих населених пунктів, оскільки німецька армія блискавично захоплювала нові території і відрізала шляхи для подальшого відступу не тільки бойовим частинам, а й населенню.

Є. Розенблат та І. Єленська, що досліджували динаміку змін єврейського населення у Білорусії, стверджують, що в період окупації (а він у часовому проміжку фактично збігається з окупацією досліджуваного нами регіону України, а м. Мінськ було окуповано 28 липня 1941 р.) з районів, захоплених до кінця червня 1941 р., було евакуйовано лише близько 11% євреїв; із районів, окупованих до середини липня 1941 р., – 43–44%, і, нарешті, зі східної частини республіки врятувалося близько 63–64% [686, с. 42]. А якщо користуватися даними колективної монографії «Трансформація міграційних процесів на пострадянському просторі», кількість евакуйованих євреїв із Поділля буде ще меншою, бо – за твердженнями авторів, із липня по грудень 1941 р. на Схід тільки з України було вивезено 1,9 млн осіб, причому 95% з них були жителями Харківської, Донецької, Луганської та інших східних областей [316]. Отже, через швидкий наступ гітлерівських військ, під час якого всього за три тижні була окупована більша частина Західного та частина Східного Поділля, більшість єврейського населення не могла бути евакуйована. Підтверджує цю думку і Т. Снайдер, який вважає, що врятуватися втечею вдалося більшій частині євреїв Центральної, Східної та Південної України, до яких дійшла інформація про німецьку політику та які змогли скористатися тимчасовим призупиненням наступу окупантів під Києвом [705, с. 272].

Крім того, Поділля, у своїй більшості, – аграрний регіон, де підприємств, що мали б стратегічне, оборонне значення порівняно зі східними та південними районами України було набагато менше, а отже, кількість кваліфікованої робочої сили, серед яких євреї складали вагомую частку, яка б потребувала евакуації, була

не такою високою порівняно з промисловими регіонами республіки. З цієї причини не може йти мова про організовану евакуацію тільки єврейського населення з Подільського регіону. Якщо зважати на те, що більша частина з них жила в невеличких містах і селищах, відсоток евакуйованих євреїв із Поділля буде невисокий.

На цьому факті наголошує ізраїльський дослідник Іцхак Арад. Узагальнивши дослідження, він доходить до висновку, що в Україні, як і в Білорусії, досить велика кількість євреїв великих міст виїхала разом із підприємствами й установами в порядку організованої евакуації. Так евакуювалися близько двох третин із 30000 євреїв Житомира, 4000–5000 осіб із 14000 м. Кам'янця-Подільського, у м. Бердичеві з 24000 місцевих євреїв зуміло втекти близько третини, з м. Вінниці з єврейським населенням у 34000 осіб під час організованої евакуації установ і підприємств вдалося вивезти 17000 євреїв, з Умані, що була захоплена 30 липня, зуміли вибратися близько 6000 з 14000 євреїв [358, с. 146]. Проте інформація дослідника в окремих випадках суперечить іншим дослідженням. Так, укладачі міжнародного видання «Енциклопедія Голокосту» вважають, що в м. Бердичеві на початку війни було зосереджено близько 30 тис. євреїв, а в місті залишилося близько 20 тис. [797, с. 66].

З огляду на зазначені причини, для більшості єврейського населення єдиним виходом став лише самостійний відхід або просто втеча із зони окупації разом з відступаючими радянськими військовими підрозділами. Але й тут влада іноді не тільки не допомагала, а й заважала. Через деморалізацію окремих керівників швидким відступом Радянської Армії, постановами уряду, що іноді мали суперечливий характер, було втрачено час. Так, у Хмільнику Вінницької області евакуація не була організована, а партійні органи пояснювали це небажанням створювати паніку. Для цього навіть поширювалися плітки, що Червона Армія відбила Львів і навіть захопила багато німецьких полонених. І тільки один єврей, який працював у штабі і знав справжню бойову обстановку, уночі ходив по будинках хмільницьких євреїв і вмовляв їх тікати [319].

Спроби евакуації іноді відбувалися в суцільному хаосі. Про це згадують учасники тих подій. Так, мешканець м. Немирова Б. Сістер у своїх спогадах зазначає, що евакуація, через стрімкий рух німецьких військ, була не підготовлена, а населення не попереджене: «...у наш двір влетіла кінна підвода, і кучер, забігши в будинок, закричав, звертаючись до мами: «Господиня, збирайтеся швидше! Евакуація!» ... Нас завантажили на підводу, і ми помчали на станцію, розташовану в 5-ти км від міста. На станції нас пересадили на відкриті платформи. Оскільки залізничні колії на станції Немирів були вузькоколійними, наш потяг доїхав до станції Вінниця, де нас пересадили в криті товарні вагони (телятники) нормальної колії. Наш потяг з Немирова був перший і останній. Велика частина населення міста, а це були в основному євреї (Немирів (Вінницька область) – колишнє містечко смуги осілости) виїхати не встигли і були розстріляні німцями в рові за містом» [308].

Мешканець Бердичева В. Сокол згадує, що з початком війни життя в місті різко змінилося: почалася паніка, особливо, коли над містом пролітали німецькі літаки і скидали бомби. Поповзли чутки про шпигунів, яких зловили в місті. З'явилися біженці з прикордонних областей. Від них дізналися, що німці переслідують євреїв. У той же час старі місцеві євреї, які пережили першу світову війну, переконували «не боятися, адже німці – культурні люди». Але все-таки з часом змушені були евакуюватися на відкритій платформі разом з іншими працівниками сільськогосподарського машинобудування «Прогрес» 4 липня 1941 р. до Сталінграда [313].

У хаосі влада забувала або не могла евакуювати навіть ті установи, що підлягали евакуації.

Так, у с. Котюжани Мурованокуриловецького району Вінницької області влада «забула» евакуювати 130 дітей, серед яких були і єврейські діти. Директор дитячого будинку О. Єджієвська ціною величезних зусиль опікувалася дітьми протягом усього періоду окупації і змогла їх врятувати. Проте вже в 1944 р. була заарештована за доносом, а в 1945 р. розстріляна радянською владою за те, що в

1942 р. нібито видала окупантам з інтернату 6 єврейських дітей, які були розстріляні [682, с. 224].

Якщо котюжанських дітей врятувати вдалося, то 36 єврейських дітей Липовенського дитячого будинку Голованівського району (теперішня Кіровоградська область) у віці від 4 до 9 років у січні 1942 р. було вивезено під виглядом катання на санях за межі села та розстріляно силами поліції. Безпосередню участь у розстрілах взяли окружний лікар Отто Шоль та начальник голованівської поліції Корда, поліцай Кацава [657, с. 372].

Найбільше непокоїла мешканців подільських єврейських містечок відсутність будь-якої інформації. Переважна більшість євреїв не знала, що робити. З одного боку, з'являлася неофіційна інформація про винищення євреїв нацистськими військами, з іншого, як згадує іллінецький єврей А. Шарнопольський, «ніколи ще життя не ставило батьків у таке скрутне становище, коли розбіжності в думках навколишніх, страх невідомості, брак необхідної і достовірної інформації про стан справ, розгубленість влади та її байдужість до долі єврейського населення, тієї самої влади, якій це населення звикло довірятися у всьому, – усе це змушувало батьків у болісному пошуку виходу із становища покладатися виключно на свою інтуїцію... До від'їзду готувалося кілька сімей, проте велика частина єврейського населення, обтяжена дітьми, людьми похилого віку, інвалідами та хворими, не наважувалася на радикальні зміни у своєму житті» [319].

Упорядник збірника свідчень і документів «Живыми остались только мы. Свидетельства и документы» Б. Забарко (колишній в'язень шаргородського гетто) стверджує, що швидкий наступ окупантів поставив перед євреями дилему: залишити все та тікати чи ризикнути й залишитися. Про ці внутрішні переживання розповідають більшість учасників тих подій. Дослідник Д. Левін вважає, що рішення про евакуацію не вплинуло на долю більшості мешканців анексованих територій, у тому числі й євреїв, оскільки було прийняте занадто пізно – значна частина цих територій вже була захоплена ворогом [593, с. 47].

Про придушення повстання у Варшавському гетто чи про винищення євреїв на території Польщі інформацію доносили лише біженці із Західної України у приватних розмовах, офіційні ж органи влади мовчали. Замовчування фактів винищення єврейського населення в Європі стало прямим наслідком укладених договорів між СРСР та Німеччиною у 1939 р. Євреї ж старшого покоління ще пам'ятали німецьку окупацію України 1918 р. і сподівалися на лояльну політику цієї «культурної нації». Велика частина єврейського населення навіть не збиралася тікати, не наважуючись залишити хворих, іноді немічних своїх родичів – людей похилого віку. І навіть ті, які спробували втекти, через швидке пересування німецько-радянського фронту, змушені були повернутися назад [203, с. 14-15]. Автор В. Борисов стверджує, що на початку липня 1941 р. у Проскурові була спроба евакуювати частину євреїв окремим потягом, проте він вирушив до Києва напівпорожнім. З оточених будинків «евакуація» євреїв здійснювалася зі зброєю з допомогою НКВС, а ті думали, що їх відправляють до Сибіру у табори [203, с. 62].

Б. Хандрос, відповідаючи на питання «Чому з моїх Озаринець (Могилів-Подільський район), інших містечок і міст, густо заселених євреями, врятувалися одиниці, а більшість залишилася, щоб невдовзі опинитися в гетто, заповнити своїми тілами великі і малі Бабині Яри» вважає, що відповідальність з Гітлером і його бандою розділяють Сталін і його оточення. Система, яка в 1933 р. організувала голод, а потім стала співучасницею геноциду євреїв через замовчування гітлерівських планів з розв'язання «єврейського питання», через мовчання про гетто, табори смерті, масові розстріли євреїв у Польщі, через небажання не тільки сприяти евакуації населення, а й попередити його про небезпеку. Крім того, на його думку, незважаючи ні на що, євреї безмежно довіряли радянській владі – його батько, йдучи на фронт, був переконаний, що «сім'ю у біді радянська влада не залишить» [210, с. 101, 106-107].

З усією відповідальністю можемо запевнити, що влада знала про цілеспрямоване винищення єврейського населення як у самій Німеччині, так і в інших країнах, що потрапили під німецьку окупацію та в зону окупації її

союзників. Так, вже 6 листопада 1939 р. у розвідувальному зведенні № 141 Управління прикордонних військ НКВС КОВО було вказано про факти насилля над євреями з боку німецької окупаційної влади на території Польщі. У ній чітко вказувалося, що «з моменту зайняття німецькою армією польської території німецька влада направила свою політику на пригнічення єврейського населення, застосовуючи до останнього заходи насилля і нечуваного знущання». У документі також зазначено, що особливо органами гестапо протягом останніх двох місяців від початку війни проводився терор і репресії стосовно євреїв, із застосуванням різноманітних винахідницьких методів знущання та приниження [174, с. 385-387].

З'ясувати окремі тенденції евакуації, зокрема з Подільського регіону, можна, використовуючи матеріали Меморіального музею Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum), де серед колекції документів знаходяться оцифровані архівні матеріали Центрального Державного архіву Республіки Узбекистан (Фонд РГ–Р–864, Реєстрація та довідка бюро комісаріату внутрішніх справ (НКВС) Узбецької РСР). Фонд складається з оригіналів більш ніж 250000 карток про близько 339250 евакуйованих до Узбецької РСР громадян, у тому числі з УРСР, що були зареєстровані в лютому 1942 р. Серед цих карток були відібрані й оцифровані 156000 реєстраційних карток евакуйованих євреїв та євреїв-біженців. Це були євреї, які прибули в Ташкент і були зареєстровані, а потім переміщені в інші регіони Узбекистану.

Кам'янець-Подільська область		Вінницька область	
Населений пункт	Кількість евакуйованих	Населений пункт	Кількість евакуйованих
Кам'янець-Подільський	551	Вінниця	2069
Проскурів	905	Жмеринка	122
Нова Ушиця	12	Бар	36
Волочиськ	3	Ямпіль	58
Городок	29	Літин	17
Сатанів	8	Липовець	10

Ярмолинці	21	Шаргород	10
Летичів	5	Бершадь	143
Меджибіж	3	Калинівка	36
Стара Ушиця	29	Браїлів	5
Смотрич	2	Крижопіль	10
Красилів	14	Піщанка	8
Деражня	32	Козятин	22
Чемерівці	0	Турбів	12
Віньківці	9	Брацлав	5
Дунаєвці	32	Томашпіль	12
Довжок	0	Немирів	47
Разом	1655	Разом	2622

Таблиця 3.2. Кількість евакуйованих євреїв та євреїв-біженців з окремих населених пунктів Кам'янець-Подільської та Вінницької областей до лютого 1942 р. (інформацію згенеровано автором, використовуючи матеріали Меморіального музею Голокосту США, за критерієм «Вінницька область», «Кам'янець-Подільська область») [270].

За даними карток, з евакуйованих євреїв та євреїв-біженців в Узбецькій РСР на лютий 1942 р. з інших населених пунктів, що репрезентують Поділля, перебувало: з Бердичева – 1142, Балти – 222, Гайворона – 75, Саврані – 38, Христинівки – 5, Бучача – 4, Чорткова – 4, Гусятин – 2, Голованівська – 1, Кодими – 1 [270]. Точнішу інформацію можна отримати лише після розгляду кожної з 156000 карток. Крім того, у великій кількості карток назва населеного пункту написана не завжди точно. Так, наприклад, м. Деражня Кам'янець-Подільської області російською мовою мала різні інтерпретації: *Деражня, Деражия, Деражны, Деряжны, Дерезняк*. Очевидно, реєстрація проводилася часом зі слів, а не з офіційних документів.

Картки на евакуйованих були двох видів: одна без назви з відміткою «місце проживання до евакуації» (таких була переважна більшість, і, очевидно, вони заповнювались на біженців, які врятувалися самостійно), інша – «Картка на

евакуйованого (ну)» з позначкою про дату та партію евакуації як набір цифр: 123–127–2437; 36–614–10910, 127–80–1690 і т. п.

У зазначений період в Узбекиьку РСР було відправлено лише частину евакуйованих і біженців. Евакуація проходила також в інші райони Середньої Азії, на Урал, Поволжя, до Сибіру та Казахстану. Проте з опрацьованих реєстраційних карток можна зробити певні висновки. По-перше, переважна більшість євреїв із подільських міст, які прибули до Узбекиькостану – біженці, а не евакуйовані. По-друге, до Узбекиькостану вивезено лише мізерну частину населення порівняно з тією кількістю єврейського населення, що була в цих населених пунктах на час перепису 1939 р. По-третє, серед них були представники різних професій, окрім представників органів влади, кваліфікованого технічного персоналу, інженерів. Так, із 47 євреїв м. Немирова Вінницької області (2 евакуйованих, і 45 біженців) було 3 керівники установ, 4 бухгалтери, 2 лікарі, 3 фармацевти, 4 педагогічні працівники, 5 робітників, 7 учнів, 1 студент, 2 службовці, 2 працівники сфери послуг, 14 непрацюючих.

Отже, можемо стверджувати, що на початку німецько-радянської війни більшість мешканців-євреїв подільських населених пунктів не була евакуйована, а рятувалася втечею самостійно й лише згодом були відправлена до інших регіонів СРСР. Також значна частина євреїв через брак інформації або через обтяженість побутовими проблемами залишилася на окупованих територіях, що стало для них фатальною помилкою. На нашу думку, загалом з подільських регіонів було евакуйовано та врятувалося втечею близько третини подільських євреїв. Це відсоток був дещо вищим на території Східного Поділля. Якщо говорити про певні цифри, то, на думку окремих істориків, загалом із території, яка була окупована до кінця липня 1941 р. (Мінська, Вітебська, Могилівська, Смоленська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Вінницька, західні райони Київської області (без Києва), вдалося евакуйовувати або залишили цю територію з 763000 (24,6 % євреїв СРСР) 304000–308000 євреїв (близько 40 %). Таким чином, на окупованій території щонайменше залишилося близько 60 % єврейського населення [358, с. 143, 146]. Проте А. Круглов, який досліджував хронологію та

кількість жертв Голокосту, вважає, що змогли евакуюватися не більше 20 % населення Подільського регіону. На його погляд, навіть після масштабних злочинів проти єврейського населення протягом літа–осені 1941 р. в межах Поділля (територіальні рамки регіону автор не уточнює) було 175–180 тис. євреїв. Лише у Вінниці на 1 січня 1942 р. налічувалося 5505 євреїв із 35618 мешканців міста [581, с. 72]. Г. Костирченко вважає будь-які розмови про те, що Кремль планував спеціальні акції з порятунку від фашистського терору єврейського населення СРСР, «політичною міфотворчістю». За його даними, на територіях, які були приєднані до СРСР після 1939 р., вдалося врятуватися не більше 10–12 % євреїв і значно більше пощастило єврейському населенню, яке проживало східніше кордону 1939 р., де вдалося врятуватися до половини євреїв [570, с. 223]. Отже, тезу про те, що «уряд СРСР, враховуючи небезпеку для євреїв, які потрапили до німців, зі свого боку, намагався насамперед евакуювати євреїв», про що пишуть деякі автори [459, с. 282], ми вважаємо не обґрунтованою.

Як вже було зазначено, частина громадян єврейської національності по завершенню війни так і не повернулася з евакуації. За оцінками істориків, з українських євреїв близько 100 тис. не прибули з інших регіонів СРСР [788, с. 85]. Та й сам процес реєвакуації єврейського населення проходив не завжди організовано, а то й саботувався. Керівництво Єврейського антифашистського комітету в середині 1944 р. писало, звертаючись до заступника голови РНК СРСР зі словами, що «у розпорядженні Комітету також є відомості про те, що трудящі євреї, тимчасово евакуйовані Радянською владою у глибокий тил, зустрічають перешкоди у реєвакуації на рідні місця» [671, с. 156]. Крім того, повернення євреїв в Україну було пов'язане з матеріальними проблемами (найгостріша – житлова), а також із ростом антисемітизму наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Національна політика влади знову була пов'язана з маніпуляцією долями цілих народів – потреба була передусім у місцевих національних кадрах, ідеологічних комуністах, із якими можна було проводити повоєнну відбудову.

3.2. Геноцид євреїв регіону в період окупації.

Окупація німецькими та румунськими військами території Поділля відбулася протягом липня – початку серпня 1941 р. Із самого початку окупаційний режим був орієнтований на вичавлення з окупованої зони людських та матеріальних ресурсів, проте напад Німеччини та окупація території Подільського регіону німецькими й румунськими окупаційними військами мали для єврейського населення надзвичайно трагічні наслідки. На нашу думку, з причин, зазначених вище, більша частина подільських євреїв все-таки не змогла залишити окуповану територію, а отже, залишилася під безпосередньою загрозою повного винищення.

Німецька національна політика, що була спрямована на винищення цілих народів, уже протягом тривалого періоду є об'єктом наукового дослідження вітчизняних і зарубіжних істориків. Дискусійним залишається питання щодо точної кількості знищеного радянського єврейського населення під час Другої світової війни. Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників також не дала відповіді на ці питання. Вона називала загальні масштаби трагедії, у тому числі винищення цивільного населення, не роблячи акценти на національності. Незважаючи на різні підходи щодо оцінок кількості винищеного єврейського населення, незмінним залишається факт цілеспрямованої політики німецького режиму на його фізичне винищення в підконтрольних німецьких територіях. Не відставав у своїх планах і лідер союзної до Німеччини Румунії Й. Антонеску. Проте він насамперед вимагав очищення від євреїв території Румунії, Бессарабії та Північної Буковини, на теренах яких мала бути побудова «Велика Румунія», а території між Південним Бугом і Дністром розглядалася як територія для тимчасової концентрації єврейського населення до остаточного розв'язання «єврейського питання».

Процес переслідування й масового знищення євреїв під час Другої світової війни, що отримав назву «Голокост» у західній історіографії, а в ізраїльській –

Катастрофа, Шоа, назавжди кардинально змінив кількість і структуру єврейської спільноти Поділля, вплинув на її повоєнне життя [564, с. 36].

Територія Поділля потрапила в три зони окупації. Південно-західні території Поділля (південно-східні райони Тернопільської області) були включені до Дистрикту «Галичина», приєднаного до польського Генерального Губернаторства у складі «Великої Німеччини» (1 серпня 1941 р.). Південні території Вінницької області та подільські землі сучасної Одещини (Балтський, Кодимський, Савранський райони) та Миколаївщини (Кривоозерський район) відійшли до «Трансністрії». Її Румунія отримала за договором з Німеччиною від 30 серпня 1941 р. під тимчасову румунську цивільну управу. Більша частина території Поділля потрапила в зону німецької окупації Райхскомісаріат «Україна» (20 серпня 1941 р.).

Найбільш жорсткі акції з винищення єврейського населення проводилися в німецьких зонах окупації подільських земель. Дослідниця В. Лауер вважає, що територію північно-східного Поділля разом із Житомирщиною Німеччина розглядала як основу колонізації Сходу (території СРСР). Саме тому вона стала центром діяльності нацистської еліти в Україні та лабораторією з питань переселення, а навколо Вінниці та Житомира розміщувалися бункери ідеологів расистської теорії знищення євреїв і німецької колонізації на Схід Гітлера, Герінга та Гімmlера [590, с. 23].

Дещо інші форми розв'язання «єврейського питання» застосовувалися в «Трансністрії», оскільки каральні акції до єврейського населення здебільшого проводилися румунською жандармерією та військовими підрозділами. У «Трансністрії» були зосереджені не тільки євреї, що проживали на цих територіях, а й значна частина євреїв Румунії, Бессарабії та Північної Буковини. І. Арад вважає, що поведінка румунської влади була тісно пов'язана з антисемітизмом, а також із розвитком подій на політичному та військовому фронтах [358, с. 328]. Ф. Винокурова прямо вказує, що в тих районах Вінницької області, які входили до складу Трансністрії (повіти Могилів, Тульчин, Ямпіль, Балта), з осені 1941-го по 1944 р. масові розстріли не проводилися [277]. На її думку, румунська

адміністрація після грудня 1942 р. у здійсненні політики стосовно єврейського населення орієнтувалася не на масові розстріли, а на поступове вимирання людей у певних створених умовах, що, своєю чергою, призвело до того, що в місцях зосередження єврейського населення зберігалися певні елементи общинного життя: діяли дрібноремісничі майстерні, артіль, створювалися певні соціальні структури [418, с. 158]. У цю зону окупації, куди входили Балтський, Могилівський, Тульчинський, Бершадський повіти Поділля, потрапили такі населені пункти з чисельними єврейськими громадами, як Бершадь, Шаргород, Могилів-Подільський, Томашпіль, Джурин, Жмеринка, Мурафа, Тиврів, Балта тощо.

Уже в перші дні окупації єврейське населення Поділля було зігнане в гетто. У час нацистської окупації під гетто використовувалася частина території будь-якого населеного пункту, виділена для примусового утримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення [785, с. 14]. Утримування тут євреїв розглядалось окупаційною владою як тимчасовий захід до остаточного розв'язання «єврейського питання». Звідси єврейське населення відправляли до концентраційних, трудових таборів та до місць масових розстрілів. Ці резервації повинні були зламати волю утримуваних та створити нестерпні умови для життя через голод, хвороби, примусову працю. Під примусові єврейські квартали використовувалися склади, будівлі колгоспів (свинарники, телятники, курники, конюшні), території та будівлі заводів і фабрик, інші непридатні приміщення, а також окремі помешкання євреїв, тимчасові бараки тощо. Так, в оголошенні «До жидівського населення Кам'янця-Подільського» євреям міста та окремих навколишніх сіл було наказано звільнити всі житлові та господарські приміщення до третьої години дня 9 серпня 1941 р. та переселитися до гетто у Старому місті. Мешканці могли взяти з собою не більше 50 кг ручного багажу, залишивши все своє майно [172, с. 43]. Мешканцям гетто було заборонено купувати продукти харчування за межами кварталу, а місцевому населенню вести з ними торгівлю [172, с. 44]. Майно, що залишалось, потрапляло в користування окупаційною владою, передавалось в користування іншим

громадянам, а іноді й розграбовувалося. Наприклад, мешканка с. Трясилівці теперішнього Красилівського району Васелюк Катерина проживала у будинку євреїв з дозволу сільської управи, сплачуючи щорічно страховку в розмірі 22 руб. 50 коп. [166, с. 233-234].

Усе єврейське населення окупованих територій позбавлялося будь-яких громадянських прав. Староста Кам'янець-Подільської міської управи обурювався фактами вживання в довідках євреям терміна «громадянин» і категорично вимагав видавати офіційні документи за формулою «жидові такому» [172, с. 72].

Гетто на території Поділля були утворені в кожному районному центрі та в багатьох селах, де проживало єврейське населення. Проте у сучасній історіографії цього питання помітні істотні розбіжності щодо кількості таких резервацій на території Поділля. Автори праці «Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг.» стверджують, що вже в перший місяць окупації на території області створено 35 гетто, де утримувалося понад 106 тис. осіб [159, с. 41]. І. Альтман вважає, що всього на території області їх було утворено мінімум 150, із яких 35 – у німецькій зоні окупації, а 110–115 – у межах території під окупацією Румунії [349, с. 81]. Проте сам автор на карті «Табори смерті та гетто на території «Трансністрії» 1941–1945 рр.» в межах території Поділля вказує 24 гетто (у Балті, Бершаді, Джурині, Дзигівці, Жмеринці, Комаргороді, Копайгороді, Красному, Крижополі, Могилів-Подільському, Мурафі, Ободівці, Ольгополі, Піщанці, Саврані, Станіславчику, Тиврові, Томашполі, Тульчині, Чечельнику, Шаргороді, Ямполі, Ярузі) та 1 концентраційний табір (у Печері) [349, с. 80]. Ф. Винокурова вважає, що у румунській зоні окупації тільки Вінниччини було створено 112 гетто, колоній і поселень для депортованих й місцевих євреїв [420, с. 28]. Мережею єврейських резервацій була вкрита і Кам'янець-Подільська область. За інформацією авторів монографії «Военне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.)», у межах районів Поділля були утворені гетто у Вінківцях, Волочиську, Деражні, Дунаївцях, Кам'янці-Подільському («нове гетто», «старе гетто»), Лезневому, Летичеві, Маньківцях, Меджибожі, Новій Ушиці, Новокосянтинові, Оринині, Павликівцях, Проскурові, Старій Синяві, Хмельницькому районі (до осені 1941 р.

євреї утримувалися у власних будинках, а потім були переведені до Проскурова), Ярмолинцях, Шарівці, Фрамполі (Косогорівці) [424, с. 78-105]. Такі єврейські квартали існували до повного винищення єврейського населення або переведення до інших гетто й таборів протягом різного часового проміжку. Так, у Волочиську територія для примусового утримання євреїв існувала протягом літа–осені 1941 р., а у Маньківцях – в 1943 р., у Старій Ушиці протягом 1942–1943 рр. [172, с. 440-450]. У переважній же більшості з них євреї утримувалися з серпня–вересня 1941 р. до літа 1942 р.

Окремі дослідники вказують на істотні відмінності в організації гетто в Україні в німецькій зоні окупації на території України від подібних резервацій в окупованій Європі. Тут усі вони мали тимчасовий характер і виконували завдання концентрації єврейського населення з подальшим його знищенням, тоді як єврейське гетто в Польщі зберегли певні елементи общинного життя: єврейські ради, єврейську поліцію, соціокультурні заклади, економічні установи [590, с. 42]. Така ж модель примусового утримання єврейського населення застосовувалася і в Трансністрії.

Винищення єврейського населення краю розпочалося на окупованих територіях фактично з перших днів війни. Перші вбивства подільських євреїв відбулися 5 липня 1941 р. у Підволочиську (40 вбитих), Козовій та Бучачі (2 вбитих) Тернопільської області. Цього ж дня декілька десятків євреїв були вбиті в с. Купель Волочиському районі Хмельницької області. Масові вбивства на Тернопільщині розпочалися 14 липня 1941 р., коли у м. Чортків були розстріляно 309 євреїв [581, с. 11, 14]. Великі акції зі знищення єврейського населення в південно-східних районах Тернопільщини продовжувалися до кінця літа 1943 р.: у Борщові – 13 березня, 19 квітня, 9 червня, 14 серпня (відповідно вбито 400, 800, 1800 та 360 осіб), у Бучачі – 13 квітня, 11 червня, 26 червня (відповідно 1250, 500 та 100 осіб) [581, с. 153-170]. Окрім того, єврейське населення Тернопільської області вивозилося на знищення до польських таборів. Зокрема, за окупаційний період було вивезено та вбито до 40 тис. громадян єврейської національності [292].

Південно-східні райони Поділля були окуповані протягом кінця липня – початку серпня 1941 р. (22 липня – Кодима, 30 липня – Саврань, 5 серпня – Балта). Перші акції з винищення євреїв тут розпочалися 1 серпня, коли було розстріляно 97 євреїв у Кодимі, а 8 серпня вбито біля 200 євреїв у Балті [581, с. 20, 22].

Масові акції з ліквідації єврейського населення супроводжувалися шаленою пропагандистською кампанією. Листівками антисемітського спрямування були обклеєні людні місця не тільки на окупованих територіях, їх скидали з літаків при наступі й на території, що були під контролем радянської влади. За розрахунком окупаційної влади, це повинно було призвести до початку антиєврейських погромів.

Проте маємо твердження, що більшість українців на території Поділля (принаймні, яка знаходилася в генеральній окрузі Житомир) була зайнята пошуками шляхів виживання в нових умовах. А з тисяч, які пішли працювати на німецьку владу, до акцій у винищенні єврейського населення вдалася меншість, проте впливова меншість, – українська поліція. Усі спроби підштовхнути населення до активних антиєврейських погромів залишилися марними [590, с. 116-117].

Безпосередньо винищенням єврейського населення на території Поділля займалася ейнзатцгрупа С, котра діяла у складі групи армій «Південь» і поширювала свою діяльність в Україні та південно-західних регіонах Росії і складалася із зондеркоманди 4b, ейнзатцкоманди 5 і 6. Уже на 3 листопада 1941 р. ейнзатцгрупа С знищила близько 80 000 громадян, значна частина з яких були євреями [579, с. 55].

На території окупованої Вінницької області масові вбивства євреїв розпочалися в перший місяць війни. Ейнзатцкоманда 5 лише 7 грудня 1941 р. і 12 січня 1942 р. знищила близько 10 000 євреїв. Її підрозділ, що базувався у Вінниці під командуванням оберштурмфюрера Теодора Зальманцига, розстріляв 200 євреїв у Новому Дашеві, 2000 євреїв у Літині, 60 євреїв у Новій Залужній (Літинського району) [579, с. 55].

Серед наймасштабніших акцій із винищення євреїв, проведених на території області (німецька зона окупації), стали: 19 вересня 1941 р. – Вінниця, загинуло близько 20 тис. осіб; 7 листопада 1941 р. – Немирів, 2680 осіб; 12 листопада 1941 р. – Нова Прилука (колишній Турбівський район), 2500 осіб; 12–14 грудня 1941 р. – Польове (колишній Дашівський район), 1960 осіб; 12–14 грудня 1941 р. – Літин, 1986 осіб; 9 і 16 січня 1942 р. – Хмільник, 7400 осіб; 21 серпня 1942 р. – Муровані Курилівці, 2314 осіб. У румунській зоні окупації масштабні акції з винищення єврейської меншини пройшли в Жабокричі, Чернівцях (сmt у Вінницькій області), Озаринцях, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі та інших населених пунктах. Усього за період червень–серпень 1941 р. у румунській зоні окупації було винищено близько 4 тис. представників єврейського населення [159, с. 41]. Наприклад, у с. Печера (колишнього Шпиківського району) було організовано табір для євреїв, що отримав назву в місцевого населення «Острів смерті», а у в'язнів – «Мертва петля», через який за роки окупації пройшло близько 10 000 осіб. При звільненні живими залишилося лише 350 осіб.

За оцінками найновіших досліджень щодо Голокосту, лише у Вінницькій зоні окупації внаслідок геноциду було знищено 105296 євреїв, тоді коли в Трансністрії вижило близько 15 тис. місцевих євреїв та 80 тис. депортованих [159, с. 41, 42]. Усього в Трансністрію було вислано із Бессарабії, Буковини за період із 1941 по 1943 рр. 147 тис. євреїв [159, с. 41]. На 1 вересня 1943 р. у 88 населених пунктах Вінницької області, за переписом румунських окупантів, залишалось 47522 євреї (місцевих та депортованих із Бессарабії та Буковини), зокрема 13184 – у Могилеві-Подільському, 5216 – у Бершаді, 2971 – у Шаргороді, 2871 – у Джурині, 2605 – у Мурафі [581, с. 172].

Масове винищення євреїв на Вінниччині завдало цій національній меншині фатальних втрат. Якщо в 1939 р. у Вінницькій області проживало 142 тис. представників цієї національності [159, с. 9], а у Вінниці – 33 150 осіб, то станом на 1 квітня 1944 р. в обласному центрі їх залишилося лише 76 осіб [159, с. 42]. А. Круглов вважає, що на території області було знищено близько 160 тис. євреїв (включно зі 45 тис. євреїв з Буковини та Бессарабії) [581, с. 181], що складало

близько 80 % єврейського населення довоєнного періоду. Авторитетний дослідник Голокосту на Вінниччині Ф. Винокурова вважає, що втрати розстріляних, померлих від голоду та інфекційних хвороб у області сягають до 180 тис. осіб єврейської національності [230, с. 3]. Очевидно, включаючи в цю цифру євреїв, депортованих до області з інших регіонів.

Акції щодо винищення єврейського населення іноді проходили в декілька етапів. Так, у м. Хмільнику, де напередодні війни проживало близько 6000 євреїв, перші їхні вбивства відбулися 12 серпня 1941 р. – убито близько 400 євреїв-чоловіків, яких звинуватили в терорі проти українського населення, розповсюдженні пліток про швидке повернення радянської влади та блокування доріг. 9 січня 1942 р. було вбито близько 7000 євреїв міста та з навколишніх сіл, котрі утримувалися у хмільницькому гетто, а 16 січня 1942 р. вбито ще 1200 євреїв, затриманих у результаті обшуків та за доносами. На січень 1942 р. в гетто залишилося лише 400–500 осіб [358, с. 246-247].

В окремих випадках помітні розходження в оцінці жертв Голокосту. Так, аналізуючи жахливу трагедію з винищення євреїв Вінниці 19–20 вересня 1941 р. Іцхак Арад («Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)», 2007 р.) вважає вбитими близько 10 тис. євреїв, а автори книги «Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг.», що видана в 2010 р., притримуються думки, що загинуло близько 20 тис. осіб [358, с. 247], [159, с. 41]. Притримується думки про вбивство у Вінниці у ці дні близько 10 тис. євреїв і А. Круглов [581, с. 36].

Сумна доля чекала й євреїв Кам'янець-Подільської області. Винищення представників цієї національної меншини в області відбувалося у три етапи: червень 1941 – січень 1942 р., лютий 1942 – осінь 1943 р., осінь 1943 – зима 1944 р. [172, с. 9]. Перші акції із винищення єврейського населення розпочалися фактично з перших днів окупації. Так, уже 7 липня 1941 р. у районному центрі Стара Ушиця були розстріляні кілька десятків мирних мешканців. Така ж доля спіткала мешканців Жванця [729, с. 85].

Наприкінці серпня 1941 р. лише в Кам'янці-Подільському було знищено 23 тис. євреїв¹ [159, с. 9]. Дослідники міжнародної колективної праці «The Holocaust Encyclopedia» («Енциклопедія Голокосту») вважають, що тут було знищено 23600 осіб [797, с. XXX]. Усього ж протягом 1941–1944 рр. на Кам'яничині було розстріляно та закатовано близько 85 тис. осіб [729, с. 93].

На території Дунаєвецького району Хмельницької області було знищено 31 серпня 1941 р. у Миньківцях 1840 євреїв, 1 вересня під Сокільцем – 1224, у Смотричі – 1441, у Балині – 264, у Шатаві і Макові – 1218, на залізничній станції Дунаївці – 117 [701, с. 125]. Мешканка Смотрича М. Гребенчук із жахом згадує червону від крові воду місцевої річки, у якій розстріляли євреїв, та могили біля бійні, де після розстрілів «земля ще дві неділі ходила, бо там люди живі» [156, с. 126].

На території Старосинявщини в серпні 1941 р. вбито 2323 євреїв. Були знищені цілі родини: Глузштрома – 7 осіб, Ентштсана – 7, Мілімеркера – 12, Правена – 10, Франтера – 12 тощо [483, с. 95].

За спогадами в'язня гетто в Меджибожі М. Ейпгона, масові розстріли в селищі розпочалися 22 вересня 1941 р. Усього ж тут було знищено близько 3 тис. осіб [156, с. 70-71].

У грудні 1941 р., за відмову вантажити зерно в Дунаївцях, повісили на телеграфних стовпах 20 єврейських юнаків, а потім розстріляли ще 200 осіб. Живими замурували понад 2,3 тис. євреїв у Дем'янкевецьких фосфоритних шахтах, 600 засипали землею у льосі, близько 1000 розстріляли під Чаньківським лісом, майже 1600 євреїв розстріляно у Віньківцях, 20 тис. громадян, серед яких була велика кількість євреїв, було закатовано у Старокостянтинові [701, с. 125].

За ствердженням П. Слободянюка, загалом на території колишньої Кам'янець-Подільської області було вбито й закатовано 222 тис. громадян і близько 256 тис. військовополонених [701, с. 126]. На думку А. Круглова, євреїв було вбито на території області близько 115 тис. осіб (очевидно, включно з 14–16

¹ До цієї цифри включено близько 14 тис. депортованих угорських євреїв, більша частина яких була із Закарпаття).

тис. угорських євреїв, знищених у Кам'янці-Подільському – від автора) [581, с. 181]. Це складає близько 82 % довоєнного єврейського населення області.

Масові вбивства відбувалися й у інших регіонах Поділля. Так, на 15 вересня 1941 р. було закатовано 18600 з 20000 євреїв Бердичева, а на час звільнення міста від окупантів живими з них у місті залишилися тільки 15 осіб [797, с. 66].

Украї кардинально різняться оцінки загальної кількості втрат євреїв в Україні. Б. Кравченко в одній із перших праць, у якій аналізував соціальні зміни в Україні, спирається на цифру до 600 тис. осіб [576, с. 198, 221]. А за оцінками А. Круглова, тільки в Україні, без Східної Галичини, що за німецькими звітами належала до польського генерал-губернаторства, з липня 1941 по січень 1943 р. було знищено близько 750 тис. євреїв [581, с. 63, 64]. І. Альтман вважає, що число єврейських жертв було найбільшим в СРСР та включало близько четвертої частини всіх знищених євреїв Європи – більше 1 млн. 400 тис. осіб [349, с. 298]. Дотримується цієї думки й І. Арад, котрий вважає, що з 1475000–1550000 євреїв, які залишилися на окупованій території України, загинуло від 1452000 до 1518000 євреїв [358, с. 798].

Врятуватися від знищення переважній більшості євреїв було неможливо. Одні рятувалися втечею на підконтрольну румунам територію – Трансністрію, інші переховувалися в партизанських загонах, частину від неминучої смерті врятували небайдужі громадяни. Так, директор Староміського дитячого будинку м. Вінниці Л. Постоловська врятувала під час окупації 19 єврейських дітей, переховуючи їх та дві сім'ї євреїв-співробітників у дитячому будинку, на відміну від директора Калинівського дитячого будинку, який видав дітей-євреїв окупантам. Проте вже в повоєнний період Л. Постоловська була звинувачена у співробітництві з фашистами та відправлена до табору [230, с. 3].

Одиниці з єврейських громадян уціліли, переховуючись у підвалах, на горищах за підтримки небайдужих людей. Так, відомий єврейський письменник Наум Ципис в автобіографічній повісті «Білет до Вінниці», описуючи своє воєнне та післявоєнне дитинство, згадує свого товариша Д. Барана, який вижив після

розстрілу батьків, переховуючись на горищі їхнього чотириповерхового будинку завдяки колишній служниці Марії [211, с. 116].

Винищення єврейського населення відбувалося паралельно з його експлуатацією. Окупаційна влада проявляла «гуманізм» залежно від завдань, які стояли перед нею. Особливо непокоїло гітлерівський режим засилля євреїв серед ремісників та в промисловості. Наприклад, питання про використання єврейських фахівців у м. Вінниці вивчалось на спеціальному засіданні німецької влади на початку 1942 р., де зазначалося, що в місті на цей час було близько 5 тис. вінницьких євреїв, у чиїх руках «всі промисли...», і що вони працюють також на всіх важливих підприємствах» [276].

С. Швейбиш при дослідженні проблеми використання праці євреїв у період геноциду звертає увагу на те, що її використовували як для приниження та деморалізації останніх, так і через те, що вона була економічно необхідною, особливо тоді, коли не вистачало фахівців певного напрямку [320].

Так, з метою приниження у с. Зінькові гітлерівці наказали євреям цілий день ремонтувати та розбирати одне й теж місце центральної дороги біля пошти, а в Жмеринці – вичерпувати головними уборами туалет [320].

Проте основна причина використання їхньої праці навіть тоді, коли був наказ про знищення, – відсутність кваліфікованих працівників серед представників інших етносів.

В окремих містечках Поділля єврейські ради, що були посередниками між окупантами та єврейським населенням, сприяли залученню євреїв до ремісництва. Знаходимо відомості про існування єврейських ремісничих артілей у Шепетівському, Ярмолинецькому гебітах (округах) генеральної округи «Волинь-Поділля». Послугами євреїв-шевців продовжували користуватися навіть тоді, коли ті були переведені до гетто. Так, у с. Великий Жванчик Кам'янецького гебіту окупати залишили в живих 36 майстрів-євреїв і навіть організували швейну майстерню [648, с. 85-86]. На початковому етапі війни гітлерівці не гребували користуватися послугами єврейських ремісників. Окрім того, вони зазначали у

звітах, що в усіх обласних центрах та великих містах Волині та Поділля відкрито єврейські майстерні, де виробляють продукцію та навчають учнів [648, с. 85].

Експлуатувались євреї й на інших примусових роботах: прибирали приміщення, відбудовували будинки, видобували камінь, ремонтували шляхи, працювали на залізницях (розвантажували вагони, підсипали щебінь, розвантажували шпали). Проте здебільшого після використання праці євреїв до повного виснаження, поширення інфекційних хвороб, їх вбивали. С. Швейбиш єврейські табори примусової праці ділить на декілька категорій: трудові табори, що утворювалися за професійною ознакою або для роботи в певній галузі господарства; табори для ремонту доріг; трудові табори для будівництва; трудові табори для видобутку торфу та сільськогосподарські трудові табори. За його дослідженнями, у межах території Поділля трудові табори знаходилися у Скалі-Подільській Тернопільської області, у Козятині, Бершаді, Теплику, Тульчині Вінницької області. Табори для ремонту доріг були утворені вздовж автотраси IV Львів – Тернопіль – Проскурів – Вінниця – Умань – Кіровоград – Кривий Ріг – Дніпропетровськ – Сталіно – Таганрог – Ростов («Durchgangsstra IV») у Кам'янках Тернопільщини, Лезневому, Летичеві, Мацьківцях, Проскурові Кам'янець-Подільщини, Березівці, Бугакові, Вороновиці, Гулях, Зарудинцях, Коло-Михайлівці, Ладижині, Літині, Немирові, Михайлівці, Мурафі, Оляниці, Райгороді, Тарасівці, Троповому, Чукові, Якушинцях Вінниччини. Трудові табори для будівництва було зосереджено в Калинівці, Стрижавці Вінницької області та Балті Одеської області. Табір для видобування торфу знаходився в Нестерварці Вінницької області. Сільськогосподарські єврейські табори знаходилися переважно на території Тернопільщини (Королівці, Свидовій, Сосулявці, Товствому, Травному) та Вінниччини (Бабчинцях, Бершаді, Джурині, Ободівці) [320].

М. Горин, що безпосередньо аналізує у своєму дослідженні систему таборів, гетто і тюрм на території Поділля в роки окупації, стверджує, що в межах Вінницької області табори примусової праці для євреїв розташовувалися у м. Вінниці, селах Михайлівка, Тарасівка та Кунка Гайсинського, Тарасівка

Жмеринського, Хрінівка Іллінецького районів, м. Калинівка, у смт Комсомольському Козятинського, с. Дяківці Літинського та Сказинцях, Озаринцях Могилів-Подільського районів; у двох таборах смт. Брацлава, у селах Нижча Кропивна, Райгород, Чуків Немирівського, Затишне Піщанського районів, містах Тульчині, Хмільнику [438, с. 424]. Автор робить висновок про те, що таких таборів на території Кам'янець-Подільської області не існувало. Наприклад, табір у Проскурові вважає трудовим табором для для порушників окупаційного режиму та саботажників, а лезневський табір для будівництва та ремонту шосе під Проскуровом називає «українським» [438, с. 423]. Проте він вводить категорію «змішані табори», де утримувалися військовополонені, місцеве населення, євреї, цигани. До них відносить табори у Вороновиці, Гайсині, Козятині, Літині, Немирові Вінницької області [438, с. 425].

На нашу думку, причинами значної різниці щодо визначення загальної кількості трудових таборів на території Поділля є відсутність у дослідників єдиних критеріїв до визначення понять «гетто» (в яких теж використовували примусову працю), «трудоий табір» та «концентраційний табір». Окрім того, окремі гетто, як місця примусового утримання євреїв, з часом перетворювалися у трудові табори, і відповідно по-різному фігурували у джерелах. На цьому наголошують укладачі «Довідника про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)», які вказують, що в архівних документах немає суворих розмежувань між гетто та таборами примусової праці для євреїв, а тому вони відносили до категорії таборів усі місця примусового утримання євреїв, де використовувалася їхня примусова праця [785, с. 16]. У довіднику зафіксовано існування 78 таких таборів в Україні, з яких, за нашими підрахунками, на території Поділля – 24 [785, с. 274].

Ми фокусуємо свою увагу передусім на впливові окупації та Голокосту на демографічні, соціальні показники єврейського населення Поділля та традиційне життя єврейських подільських штетлів, які, незважаючи на попередні експерименти радянської влади, продовжили своє існування та зберегли більшість елементів національно-культурного життя до початку війни. Проте варто

значити, що дослідження питання Голокосту та впливу окупаційного режиму на життя єврейських громад порушує низку інших питань, що потребують додаткового вивчення і що не мають однозначної відповіді: чому стали можливими злочини проти людства у середині ХХ ст.; яка роль у вбивствах виконавців, що виправдовували свої злочини (у тому числі вбивства жінок і дітей) наказами, які необхідно було виконувати; якими були українсько-єврейські відносини в регіоні у період окупації; яка роль колаборантів у винищенні єврейського населення; яка позиція єврейського населення щодо нацистів була на початковому етапі окупації; чи все зробили самі євреї для опору ворогові, боротьби з ним та недопущення масового винищення тощо.

Насамперед зауважимо, що «людовбивство» можливе лише в тоталітарній державі, де суспільство, обдурене та заангажоване ідеологією, живе в умовах жорсткого примусу та якщо й прямо не підтримує, то, принаймні, не протестує проти таких акцій. Толерантність – ознака ліберального та демократичного суспільства. При тоталітаризмі більшість населення, і навіть убивці, виправдовували себе тим, що «вони діяли відповідно до існуючих при нацизмі законів, а за ними вони не вчиняли нічого протиправного» [359, с. 42]. Німецький тоталітаризм відрізнявся від інших тоталітарних режимів ще й расовою теорією, в основі якої була німецько-єврейська боротьба як боротьба за гегемонію у світі [590, с. 42]. П. Слободянюк вважає, що нищення єврейства стало основою національної політики гітлерівської Німеччини, яка поставила його в центр усього державно-політичного, суспільного механізму [704, с. 270].

Українським залишається питання вибору моральних орієнтирів і поведінки людей в умовах війни та окупаційного режиму, що вчиняв геноцид. До того ж, питання морального вибору прямо стояло як перед українцями, так і перед євреями.

Серед українців одні повірили в німецьку пропаганду, що всі євреї є комуністами, а тому несуть відповідальність за попередні злочини радянської влади і мають бути знищеними, інші – намагалися пристосуватися до нового режиму, а тому відверто не показувати свою позицію, треті – засуджували та

виступали проти масових акцій зі знищення єврейського населення або рятували їх, ризикуючи своїм життям та життям рідних. М. Гон вважає, що поведінка спостерігачів процесу геноциду визначалася двома факторами: високим рівнем упередженості стосовно «чужих» і результативністю пропаганди расистських ідей. На думку дослідника, своїм вчинком чи бездіяльністю окремих індивідів у умовах геноциду вирішував долю не тільки інших, а й свою, оскільки він стояв перед вибором – занапасти своє «я» чи підтвердити моральне право називатися людиною [435, с. 6, 13]. А. Шнеєр наголошує, що варто акцентувати увагу на психології особистості колабораціоніста, що формується в процесі соціального спілкування під впливом оточення. А тут необхідно зважати на індивідуально-психологічні риси, культурні та моральні цінності, сімейне виховання, збіг життєвих обставин тощо [754, с. 58, 60].

Крім того, ця поведінка визначалася позицією влади стосовно «єврейського питання». Маємо яскраві випадки підтримки єврейського населення та протидії Голокосту в окупованій Данії, де на захист євреїв виступила королівська родина та піддані; у Болгарії, що була союзником Третього Райху у Другій світовій війні, де проти геноциду єврейського населення виступили влада та церква; Боснії [435, с. 5]. Важливе значення в таких випадках має позиція не тільки влади, а й духовних авторитетів, лідерів суспільства. Наслідки Голокосту в Україні були б ще трагічніші (принаймні, у межах Західної України), якби не особиста позиція щодо винищення єврейського населення митрополита Української греко-католицької церкви А. Шептицького.

Питання вибору стояло й перед єврейським населенням. Ще в 1962 р. Х. Арендт вказувала на факти співпраці єврейських лідерів з окупаційною владою та про готовність єврейських громад на ранніх етапах гітлерівського режиму до переговорів із нацистами [359, с. 16, 25]. Так, серед тих, хто вітав окупаційну владу в липні 1941 р. у м. Вінниці, були й відомі євреї, у тому числі й духовні авторитети громади. Ф. Винокурова вважає, що вінницький рабин Ель Кордонський зустрічав гітлерівців через щире віру в цивілізованість німців. І лише тоді, коли було вбито 146 представників єврейської інтелігенції, які

зібралися за його заклик, він зрозумів їхні справжні плани [417, с. 401-402]. На нашу думку, серед основних факторів такої поведінки окремих представників єврейства були як брак інформації про нацистську політику щодо них, віра у «висококультурну» німецьку націю, так і сподівання знайти спільну мову з окупаційною владою. Єврейське населення перед окупантами представляли юденрати – адміністративні органи єврейського самоуправління, роль яких теж не завжди була однозначною, а діяльність визначалася моральними орієнтирами їхніх лідерів. П. Слободянюк у праці «Холокост на Правобережній Україні» наводить приклад співпраці з німецькою окупаційною владою протягом 1941–1942 рр. одного із керівників єврейської громади гетто м. Красиліва М. Айзенберга, який навіть після знищення фашистами своєї родини та близьких родичів, глушився над іншими євреями та разом зі старостою громади Е. Шером, секретарем К. Зельбур відбирав в них гроші, золото, цінності та передавав окупаційній владі [704, с. 268].

Проте в оцінках фашистської німецької влади помилялися як українці, так і євреї. З часом перші зрозуміли, що для влади вони «унтерменші», а інші – що місця при «новому порядку» їм немає взагалі. Одним словом, місцеве населення вже через декілька тижнів окупації усвідомило, як визначає В. Лауер, що «німецькі загарбники часів Першої світової війни відрізнялися від нинішніх нацистських окупантів і те, що німецька Kultur та нелюдськість не є взаємовиключними поняттями» [590, с. 52].

З нашого погляду, протверезіння подільського населення в оцінці діяльності німецької окупаційної влади було тісно пов'язане безпосередньо з колонізаторською політикою останньої. Усвідомлення цього призводило не тільки до переоцінки сутності окупаційного режиму, а й до зміни ставлення до єврейського населення, позбавлення пропагандистської заангажованості та вибору нових моральних орієнтирів. Змінювали свою позицію стосовно єврейського питання й українські політичні сили, зокрема ОУН, позицію якої стосовно євреїв проаналізовано в дослідженні автора даної роботи «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки»

[531]. Зокрема, у цьому дослідженні зазначено, що істотна зміна орієнтирів стосовно до євреїв ОУН та УПА відбулася саме з 1942 р. та й на початковому етапі війни участь оунівців в антиєврейських погромах дуже часто визначалася не програмними вказівками організації, а особистим баченням лідерів місцевих оунівських організацій [531, с. 312-313]. Відхід ОУН від політичної оцінки єврейського населення України як «жидокомуни», «жидобільшовизму» остаточно відбувся у 1950 р., коли в листівці цієї організації остаточно було зафіксовано, що «євреї – громадяни України» [219, с. 7].

Окрім того, українська поліція, що служила окупантам і брала безпосередню участь у винищенні євреїв, переслідувала й українське мирне населення, боролася з партизанами, відправляла на роботу до Райху українських юнаків і дівчат [704, с. 268]. До того ж, ні в якому разі відповідальність за злочини не можна покладати на увесь народ, оскільки навіть серед гітлерівців були ті, які зі співчуттям ставились до євреїв. Так, А. Круглов наводить статистику, що з більш ніж 500 німців, що отримали звання «праведників», 7 отримали це звання за порятунок євреїв в Україні. Серед них були офіцери воєнізованої дорожньо-будівельної компанії «Організація Тойд» гауптгруппфюрери Віллі Арем з Немирова та Конрад Швезер з Теплика [580, с. 39].

Із наростанням масових акцій у багатьох представників євреїв з'являлося почуття безвиході, приреченості. І тут не варто звинувачувати їх у тому, що вони були «жертвовними ягнятами», оскільки в придушенні людської волі, знищенні бажання спротиву та повному контролю над поведінкою людей проявлялася вся сутність нацистського режиму. Така тактика, наприклад, застосовувалася до військовополонених, де все зводилося до того, що ті «не були рівноправними людськими істотами», а тому мають бути знищені голодом [705, с. 235-237]. Німецькі табори для військовополонених створювалися для морального та фізичного знищення людей. Окрім того, маємо відомості про спротив окремих євреїв. Так, на допиті колишній поліцай М. Мельник, що брав участь у винищенні єврейського населення Ярмолинців та Зінькова Кам'янець-Подільської області, вказував, що коли євреї Ярмолинців зрозуміли, що їх виводять на розстріл, стали

галасувати і відмовилися виходити з казарми, де їх зібрали під виглядом відправки до Німеччини. При спробі вивести наступну партію приречених, вони побили офіцерів та вбили перекладача, а двоє з них, озброївшись гвинтівкою, при спробі втечі поранили начальника місцевої поліції, проте були знищені [172, с. 165-166].

Питання виживання та поведінки єврейського населення в умовах Голокосту ставало темою дослідження не тільки істориків, а й психологів. Наприклад, колишній в'язень концентраційного табору, психолог В. Франкл вважає, що в концентраційних таборах змогли вижити або ті, хто втратив рештки сумління в боротьбі за існування, або ті, які вижили завдяки збігу маленьких обставин та диву або жили в пошуках сенсу у стражданнях. Він, як і усі в'язні, стверджував, що «ми не любимо розмовляти про пережите. Тим, хто був у таборах, не потрібно нічого пояснювати, а інші не зрозуміють ані того, що ми відчували тоді, ані того, що відчуваємо зараз» [734, с. 21-22].

Не заперечуючи фактів співпраці окремих українців з окупаційним режимом у винищенні єврейського населення Поділля, варто звернути увагу на тих, хто, ризикуючи життям, рятував євреїв від смерті. Проявляли людяність та йшли на допомогу євреям не тільки окремі подільські громадяни, а й навіть окремі села.

Так, ще в перші повоєнні роки став відомим факт урятування євреїв мешканцями с. Яруга, на основі якого голова ЄАК С. Міхоелс хотів написати п'єсу. Невеличке подільське село, де протягом тривалого часу жили євреї і українці в мирі та злагоді, виручаючи один одного у важкі хвилини, де переплелися культури обох народів, показало приклад загального співчуття. Коли німецька влада спробувала знищити євреїв Яруги, українці декілька разів піднімалися на їхній захист, наголошуючи, що ці люди такі самі трударі, як і вони. Завдяки українцям та через те, що ця зона з часом потрапила в зону окупації румунів, більшості євреїв села вдалося вижити [668, с. 367-369]. Активну участь у їх врятуванні брав голова колгоспу, а за сумісництвом керівник районної поліції Федір Крижевський та староста села Іван Коров'янка. Завдяки таким крокам та

діям мешканців села, які переховували єврейські сім'ї по домівках, були врятовані декілька сотень євреїв, хоча 56 осіб вберегти не вдалося. А вже після війни вдячні євреї, зібравши 300 підписів, добилися перегляду справи та визволення з радянських таборів І. Коров'янка, якого звинуватили у співпраці з фашистами [238, с. 9]. А в с. Джурин місцеві українці намагалися допомогти євреям, які підтримали їх у роки колективізації [516, с. 14].

Уродженка Красного (Тиврівського району) Г. Пахольчук згадувала, як її сім'я, що сама жила у злиднях та ледь пережила голод 1930-х рр., у 1941 р. на печі переховувала дві єврейські сім'ї: працівника торгівлі Глікмана з дружиною та донькою та сім'ю перукаря Гройсмана (дружину Соню, доньку та сина). А коли одного дня до містечка пригнали євреїв з Румунії, вражені їхнім жалюгідним станом, селяни попросили, щоб поліцаї розселили євреїв по сільських хатах, дали одяг та нагодували [247, с. 5]. Колишній мешканець с. Станіславчика, в'язень місцевого гетто Д. Юдчак у своїх спогадах про життя в період окупації наголошує, що він не пам'ятає ні одного випадку антисемітизму в селі з боку українського населення [268, с. 59].

На Хмельниччині приклади порятунку українцями євреїв відомі у селах Віньковецького, Летичівського, Ізяславського, Полонського районів, містах Хмельницькому і Кам'янці-Подільському, Старокостянтиніві [704, с. 269].

На 2011 р. із 2363 праведників світу було 460 представників Вінниччини та 169 з Хмельниччини. Абсолютну першість за кількістю Праведників народів світу на українських теренах посідає сучасна Вінницька область – близько 20 %. Це більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включаючи Одеську область) та у Криму разом [760, с. 133]. Крім того, на думку І. Щупака, який провів обрахунок кількості праведників за матеріалами Меморіального комплексу жертвам Голокосту «Яд Вашем» у Єрусалимі, саме на Вінниччині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їхнього переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання.

Не варто забувати, що євреї Поділля брали участь у боротьбі з фашизмом у складі військових частин і партизанських загонах. Тривалий період радянська цензура намагалася приховати факт масової участі євреїв у війні. Дослідник ролі в розв'язанні «єврейського питання» радянської цензури А. Блюм вважає, що в публікаціях вже в роки війни поступово зникли згадки про героїв війни з єврейськими прізвищами. Зникає ця «незручна нація» зі статистичних даних про національний склад нагороджених бойовими нагородами (тоді як на 1943 р. євреї були на 4 місці за кількістю нагороджених після росіян, українців і білорусів) [272, с. 45]. На думку Арно Люстигера, реальна участь євреїв у війні та кількість нагороджених орденами та медалями стала замовчуватися ще з 1942 р., коли в журналі «Більшовик» євреїв назвали серед нагороджених на останньому місці після аварців, калмиків та якутів, не вказуючи фактичну кількість нагороджених, тоді, коли євреї за цим показником були четвертими за період 1941–1945 рр. серед національностей СРСР [599, с. 157].

Сучасні дослідники стверджують, що серед воїнів Червоної Армії в роки війни було від 350 до 501 тис. євреїв. У зіставленні з кількістю росіян, що склали 65,4 % особового складу, українців (17,7 %), білорусів (3,2 %), євреїв було лише 1,4 % [314], проте це було більше, ніж представників багатьох інших національностей, що серед населення СРСР мали вищу питому вагу, ніж євреї. У роки війни в бойових діях загинуло 142 тис. радянських євреїв (1,7 % від усіх втрат особового складу) [688, с. 238]. Воїни-євреї мужньо виконували свій військовий обов'язок.

У місцях компактного проживання єврейського населення євреї, як і представники інших національностей, були мобілізовані до Радянської Армії. Лише в період із 23 червня по 21 липня 1941 р. з Вінницької області було призвано в армію 9500–9900 євреїв, а з січня 1944 по вересень 1945 р. – близько 40 тис. євреїв, переважно зі звільненої румунської зони окупації [415, с. 13, 16].

Так, у 1941 та 1944 рр. у Шаргородській селищній раді було мобілізовано на фронт 620 осіб, із яких євреями були 345, у Джуринській сільраді євреїв було 245 з 1000, у Мурафській – 175 з 805. Чималими були втрати євреїв на фронтах. Так,

по Шаргородській селищній раді загинуло 248 осіб, із них євреї – 138 (55,6 %), по Джуринській сільраді загинуло 479 осіб, із яких євреї склали 118 (24,6 %), по Мурафській – відповідно 323 та 73 (22,6 %) [586, с. 281].

Б. Хандрос, відповідаючи на питання, «де відсиджувалися «хитрі євреї» під час війни і чи не з «ташкентського» фронту принесли вони свої ордени і медалі, наводить статистику по Могилеву-Подільському, де з 1337 прізвищ осіб, які загинули в роки війни, 405 єврейських (близько третини), по Ярузі з 238 прізвищ – 82. Крім того, зустрічаються явно єврейські прізвища, але без вказівки національності, або окремі євреї названі представниками інших національностей [210, с. 321].

На подільській землі народилося 211 Героїв Радянського Союзу: 125 на Вінниччині, 80 – на Хмельниччині і 6 – на Тернопільщині. За національним складом 193 особи – українці, 9 – євреї, 6 – росіяни, 3 – поляки [430, с. 45, 82].

Зокрема на Вінниччині народилося 6 євреїв – Героїв Радянського Союзу: молодший лейтенант Абрам Зіндельс, старший лейтенант Семен Сельський, майор Віктор Хасин, майор Мойсей Шварцман, молодший лейтенант Михайло Шнайдер, підполковник Рафаїл Мілнер [415, с. 36-53]. Наприклад, уродженець смт Липовець Вінницької області А. Зіндельс 18 жовтня 1943 р., діючи на чолі трьох штурмових груп, вибив противника з двох кварталів м. Мелітополя Запорізької області, проте при відбитті контратаки потрапив в оточення і, підпустивши фашистів на близьку відстань, підірвав себе і їх протитанковою гранатою. Уродженець міста Хмельницького Володимир Вайсер, командир танка 111-ї танкової бригади, у складі роти вів важкий бій із 30-а ворожими танками. Позицію утримав, загинувши в бою [430, с. 45, 82].

Серед 12 євреїв – повних кавалерів ордена Слави – двоє були вінничанами: В. Пеллер та Д. Сидлер. До того ж, В. Пеллер став кавалером ордена Слави, відбуваючи покарання у штрафній роті за «невиправдану великодушність до ворога» [415, с. 55-56].

Протягом тривалого періоду радянська історіографія применшувала значення участі у війні не тільки євреїв, а й українців. Проте, якщо справжня ціна

перемоги, у тому числі «українською кров'ю», стала більш-менш відомою та протягом останніх десятиліть поповнилася новими науковими дослідженнями, то тема участі євреїв у Другій світовій війні до цього часу поповнюється твердженнями, що більшість євреїв «купили свої ордени на базарі в Ташкенті» [599, с. 307].

Загальні втрати євреїв-подолян на фронтах війни оцінити складно. Проте Ф. Винокурова вважає, що втрати серед мобілізованих євреїв – солдатів і офіцерів, що народилися у Вінницькій області, складала до 5000 осіб [415, с. 16].

Отже, можемо стверджувати, що наслідки Другої світової війни для подільських євреїв особливо були непоправними в демографічному плані.

Встановити точну кількість убитих в окупації, замучених в гетто, померлих від хвороб, загиблих у боях євреїв Поділля не так просто, як і представників інших національностей. Десятиліттями справжні втрати народів СРСР у роки Другої світової війни приховувалися, і лише з часом були оголошені масштаби трагедії. Ще важче провести облік втрат єврейського народу під час Голокосту – цілеспрямованої масштабної акції з винищення цілого народу. Злочинці насамперед намагалися приховати сліди злочину, справжні масштаби «акцій». Саме з цих причин у сучасній науковій літературі існує дискусія щодо конкретних цифр знищеного цивільного єврейського населення. Так, автори збірника документів і матеріалів «Красилівщина в роки Другої світової війни» порушують питання щодо загальної кількості винищених євреїв в с. Манівці Красилівського району Хмельниччини, вважаючи, що справжня цифра вбитих складає 2–2,5 тис. осіб, на відміну від 4,5 тис., на яку тривалий час орієнтувалися дослідники [166, с. 17]. Переважна більшість документів вказує на орієнтовну кількість знищених євреїв, базуючись на показаннях свідків або обвинувачених. Навіть в офіційних державних документах натрапляємо на не зовсім точні дані. Так, в «Акті судово-медичної експертизи із розслідування злочинів, вчинених гітлерівськими загарбниками у м. Дунаївці» вказується, що в квітні 1941 р. «близько 2 тис.» дунаєвецьких євреїв були поховані живими у фосфоритній шахті, а восени 1942 р. ще «близько 5 тис.» були розстріляні біля с. Солончик у

піщаному кар'єрі [156, с. 223]. За матеріалами Кам'янець-Подільської обласної комісії зі встановлення і розслідування злочинів нацистів у регіоні в серпні 1942 р. було розстріляно 8 тис. євреїв у Волочиському районі, а у вересні цього ж року – 3800 осіб із Деражнянського гетто [167, с. 17]. Проте, за інформацією окупантів, у Волочиському районі на 15 листопада 1941 р. всього було 2031 осіб цієї національності, із яких 763 – діти до 16 років, 506 – чоловіки, 762 – жінки [648, с. 280]. Навіть усвідомлюючи, що в межах території Поділля відбувалася примусова міграція єврейського населення не тільки в межах окремих населених пунктів чи районів, а й з інших регіонів окупованої території України (Бессарабії, Північної Буковини) та інших країн (Угорщини), вказана інформація потребує додаткового дослідження. Однак переконливим залишається факт винищення в роки Другої світової війни переважної більшості євреїв Поділля, насамперед у німецькій зоні окупації. І це не є бажанням «зробити злочини фашистів більш огидними та масштабнішими» та «покласти провину на весь німецький народ», про що пишуть деякі автори [399, с. 264].

Тривалий період приховувала масштаби трагедії й радянська влада. На думку Т. Снайдера, Голокост не міг стати частиною радянської історії, оскільки влада не могла визнати, що євреї порівняно з іншими народами, які теж пережили жахливі наслідки війни, постраждали особливо, а також через те, що до знищення євреїв були причетні радянські громадяни – колабораціоністи, що підривало міф про згуртованість радянських народів [705, с. 443, 444].

Про загальні втрати Поділля в німецько-радянській війні може йтися на основі офіційної довідки «Про територію і населення УРСР на 1 квітня 1944 року», за якою населення України становило 21990 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 р. воно сягало 41657 тис. осіб [29, арк. 3]. Із часом ця цифра виросла до 27 млн осіб за рахунок повернення демобілізованих, евакуйованих та вивезених на роботу громадян. У Вінницькій області станом на 1 квітня 1944 р. проживало 1563 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 р. було 2406 тис. осіб, а населення Кам'янець-Подільської області складало відповідно 1214,4 тис. у 1941 р. та 1786 тис. осіб у 1944 р. За роки війни населення Вінниці зменшилося з

92,8 тис. до 36,8 тис., Кам'янця-Подільського – з 19,5 до 14,5 тис. осіб [29, арк. 5, 6]. До цих цифр включено як прямі втрати під час війни, так і евакуйоване та насильно вивезене окупантами населення.

Окрім того, зауважимо, що частина подолян єврейської національності була знищена під час політичних репресій у довоєнний період. Як стверджує О. Берштейн (дослідник не наводить методології отримання відомостей), у період 1920–1930-х рр. 264 тис. євреїв були засуджені по політичних і 87 тис. – по кримінальних справах [271]. Наприклад, серед розстріляних у 1937–1940 рр. 791 військового командира 234 були євреями [415, с. 13]. За межі України були вислані як «вороги народу» близько 70 тис. дорослих і 35 900 дітей [271]. А в повоєнний період частина з них були розстріляні за звинуваченнями у єврейському буржуазному націоналізмі, «низькопоклонстві перед Заходом» тощо.

Висновки до розділу 2

Отже, подільські євреї, які є невід'ємною частиною як єврейської національної меншини УРСР та СРСР, так і східноєвропейського єврейства, формували свій регіональний статус, зайнятість, структуру та національну культуру віками.

До початку Другої світової війни єврейська спільнота проживала в переважній більшості міст, селищ та сіл, що в попередні періоди були адміністративними центрами (повітовими чи районними) та центрами економічного життя Поділля. На соціальні характеристики єврейського населення Поділля вплинула як політика влади (заохочення до певних видів діяльності та заборона інших, заборона купівлі сільськогосподарської землі та проживання в сільській місцевості, дискримінаційна «смуга осілості»), так і характеристики Поділля як історико-географічної області. Наявність великої кількості єврейського населення в містах та формування особливого типу організації їхнього суспільства, що базувалося на традиційній високій ролі громади, релігії, дотримання традицій та особливого соціально-економічного життя, зберігалося

навіть в умовах збільшення населення за рахунок українських селян та громадян інших національностей.

Особливості соціально-економічного життя, зайнятість, повсякденне життя євреїв Поділля формувалися протягом тривалого часу під впливом політики офіційної влади до цієї національної меншини. Ні революція, ні громадянська війна, ні політика «воєнного комунізму», ні політичні репресії за часів довоєнної радянської влади не змогли остаточно зламати традиції штетлів як місць компактного проживання подільського єврейського населення. Навіть соціально-економічні експерименти радянської влади не змогли докорінно їх змінити. Тяжіння до торгівлі, ремесл, сфери надання послуг, чиновництва та несприйняття сільського господарства зберігалося включно до початку Другої світової війни. Окрім того, єврейське населення Поділля і в умовах царської влади, і в умовах радянського суспільства мало високий рівень грамотності, що давало їм змогу займати високі щаблі в різних галузях народного господарства.

Головними критеріями самоідентифікації євреїв регіону залишалися національна освіта, релігія, мова, культура та традиції. Усі попередні спроби повністю ліквідувати особливий тип соціальної організації життя єврейського населення та професійної зайнятості не дали бажаного результату, проте вплинули на національно-культурний розвиток громад.

Декласована єврейська спільнота після революції 1917 р. у своїй більшості повірила в комуністичні гасла, національну політику радянської влади, особливо в період «коренізації», сподіваючись отримати ті права і свободи, яких не мали в часи обмежень царського уряду. Саме тому частина з них активно включилася в радянські експерименти та підтримала більшовиків, а управління єврейським суспільством через єврейські органи управління («Євсекцію» та «Євком») мало працювати на ілюзію продовження автономного життя євреїв за часів кагалів. З кінця 1930-х рр. вищим партійним керівництвом держави було взято курс на ліквідацію національно-культурної відособленості євреїв та їхню повну асиміляцію. Проте внаслідок того, що єврейські громади Поділля були зосереджені переважно в невеликих населених пунктах аграрного регіону, де

процеси урбанізації та радянзації були не такими інтенсивними, як у великих містах, а традиції національної освіти, виховання, релігії були ще занадто сильними та перешкоджали їхній повній асиміляції, включно до початку Другої світової війни зберігалися традиційні соціальні характеристики громади. Національно-культурне життя меншини було переважно радянзоване, але зберігало певні особливості національної самобутності у формі пролетарської культури ідиш.

Наслідки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. призвели як до непоправних змін соціально-демографічних характеристик єврейської спільноти Поділля, так і визначили особливості національно-культурного життя євреїв в перспективі.

За нашими підрахунками, майже дві третини подільських євреїв залишилися на окупованих територіях, що й визначило їхню подальшу долю. Ніяких організаційних заходів з евакуації як єврейської спільноти, так і інших категорій населення, що, відповідно до нацистської ідеології, підлягали знищенню, за винятком державно-партійної еліти, не проводилося. Лише невелика частина євреїв, як кваліфікованих працівників підприємств, установ та організацій, що підлягала обов'язковій евакуації, змогла організовано залишити територію переважно аграрного краю. Незважаючи на відому інформацію щодо смертельної загрози цій національній меншині, радянські органи влади не тільки не вжили заходів щодо організованої евакуації з ідеологічних міркувань, а й приховали її від цивільного населення, мотивуючи недопущенням хаосу. Через брак інформації, недооцінку складності ситуації, стереотипи історичної пам'яті щодо наслідків німецької окупації 1918 р., обтяженість побутовими проблемами частина євреїв залишилася на окупованих територіях, що стало для них фатальною помилкою. Їхня самостійна втеча з території Поділля ускладнювалася швидким рухом лінії фронту. Відсоток евакуйованих євреїв є мінімальним (не більше 10–12 %) на території Західного Поділля та дещо вищим у північних, південних та східних районах.

Зі встановленням окупаційного режиму єврейська спільнота зазнала експлуатації та геноциду. Територія регіону була вкрита мережею гетто та трудовими таборами для примусової праці євреїв. Головне їхнє призначення – зосередження населення до остаточного розв'язання «єврейського питання» та його експлуатація до повного виснаження голодом та хворобами. Найбільші втрати серед євреїв спостерігаємо в західній частині Поділля. Можемо стверджувати, що єврейська меншина південно-східних районів Тернопільської області та західних районів Хмельницької області фактично була знищена повністю внаслідок швидкого просування фронту та окупації цієї території в перші тижні війни. Загальні ж втрати єврейського населення Поділля оцінюємо у межах 60–70 % від довоєнного рівня. Найбільше євреїв уціліло на території Трансністрії, що потрапила у румунську зону окупації передусім на території півдня Вінницької області. Унаслідок зазначених вище причин на території України їхня кількість в повоєнний період скоротилася до 2 % і складала 840,3 тис. за Всесоюзним переписом населення 1959 р., тоді як до війни в Українській РСР і західних регіонах українських етнічних земель їхня чисельність становила щонайменше 2,5 млн. У межах Тернопільської області проживало лише 1,1 тис. громадян єврейської національності. На території Вінницької області в цей період проживало 50,2 тис. євреїв (- 64,6 % від довоєнного рівня), Хмельницької – 19,1 тис. (- 84,3 % від довоєнного рівня). Більш-менш чисельні єврейські громади на Поділлі збереглися лише в обласних і великих районних центрах регіону, у місцях їхнього традиційного поселення.

РОЗДІЛ 3

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

3.1. Єврейська національна меншина як об'єкт радянської національної політики.

Національна політика радянської влади у наприкінці війни та в повоєнний період сталінського тоталітаризму мала двоякий характер: з одного боку, ілюзія – розширення прав національних республік, з іншого, – навальний ідеологічний наступ сталінізму, що був зупинений лише після смерті Й. Сталіна.

«Рівність громадян СРСР, незалежно від їх національності і раси, в усіх галузях господарського, державного, культурного та громадсько-політичного життя є непорушним законом. Яке б то не було пряме чи посереднє обмеження прав або, навпаки, встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової і національної приналежності, так само як усяка проповідь расової або національної винятковості, або ненависті і зневаги – караються законом» – саме такий принцип національної політики Радянського Союзу було закріплено статтею 123 Конституції СРСР 1936 р. [142, с. 57]. На практиці для керівництва країною цей принцип, як і багато інших демократичних принципів, закріплених в Основному законі, залишився лише декларацією.

У цілому, правове регулювання національного життя в СРСР у повоєнний період проходило в річищі загальних тенденцій розвитку країни того часу. Як і в інших сферах, спостерігається паралельне існування двох структур влади: офіційної – в особі Верховної Ради, Ради Міністрів, відповідних органів на місцях і неофіційної – Політбюро ЦК ВКП(б), НКВС–НКДБ тощо [566, с. 110].

Відповідно до статті 30 Конституції СРСР 1936 р., найвищим органом влади СРСР була Верховна Рада СРСР, виключно якій належала законодавча влада. Сповідуючи декларативний принцип національної політики, Верховна Рада СРСР складалася з двох палат: Ради Союзу та Ради національностей, що були

рівноправними і яким однаковою мірою належало право законодавчої ініціативи. Одночасно існувало і два види законодавства – показове у формі Конституції, цивільного, кримінального та інших кодексів, законів, постанов та фактично чинне – підзаконні укази, положення, інструкції, таємні листи, директиви тощо. Саме тіньова структура влади і підзаконні нормативні акти справляли вирішальний вплив на життя суспільства, у тому числі й національне життя [751, с. 139].

«Розквіт національних за формою та соціалістичних за змістом культур» пропагувався ще з часів Леніна. Проте на практиці перший нарком із національностей – Й. Сталін, – а потім і керівник СРСР, прагнув до «спрощення» національної структури країни та створення централізованої, унітарної держави. А тому, самостійність великих і малих народів жорстко придушувалася, юридичні права ігнорувалися [672, с. 363-364]. Війна й пов'язана з нею централізація всіх сил країни призвели до ще більшого обмеження самостійності союзних республік. Практика стосунків центру з національними регіонами все більше нагадувала систему унітарної імперії. Проте формально на федеративній устрій СРСР ніхто замаху не робив – за союзними республіками зберігалися всі права, включаючи й право виходу з СРСР.

На прийомі на честь учасників Параду Перемоги влітку 1945 р. Й. Сталін підняв сумнозвісний тост «за великий російський народ, найбільш видатну націю зі всіх націй СРСР», цим самим і визначив основну тенденцію національної політики в повоєнний період – об'єднання усіх народів Радянського Союзу навколо російського народу, а з часом злиття їх в одну історичну спільність – радянський народ, звісно, на основі російського. Й. Сталіну належить і авторство формулювання: «великий російський народ – старший брат всіх народів СРСР». Акцентування уваги на російському народові та виокремлення лише його «видатних» заслуг перед державою, фактично призвело до протиставлення його всім іншим та до викривлення національної політики, що через декілька десятиліть проявилось у формі відцентрових тенденцій цих народів стосовно Москви.

Зазначимо, що складність і суперечливість національного життя та міжнаціональних стосунків у СРСР і відповідна політика уряду були зумовлені самою політичною системою, що лягла в основу Радянського Союзу як державного утворення. У результаті в СРСР склалася ієрархічна структура радянських народів, де російський народ визнавався першим серед рівних і був на чолі ієрархії, а закривали ієрархію так звані «малі» народи. Формально всім народам декларувалося право на національно-територіальну та національно-культурну автономію [566, с. 111]. Проте змогли її реалізувати при радянській національній ієрархічній системі тільки титульні народи союзних республік, титульні народи автономних утворень – республік і областей та деякі з нечисленних народів, які отримали «національні округи». Євреї фактично не вписувалися в таку ієрархічну структуру. Пояснюється це тим, що це була дисперсна національна меншина, а всі плани з переселення їх на одну територію в межах СРСР відкидалися або владою, оскільки це заважало процесові асиміляції єврейського населення, або самими євреями, оскільки це не враховувало їхніх багатовікових традицій національно-культурного життя, соціальної структури та зайнятості.

У повоєнний період сталінського тоталітарного режиму національна політика влади спрямовувалася на розв'язання головного завдання – встановлення контролю над свідомістю громадян, що був втрачений у роки війни, та знову почала набирати репресивних рис. Звинувачення в націоналізмі, космополітизмі, порушенні соціалістичної законності стали звичним явищем. Крім того, не слід забувати, що внаслідок Другої світової війни була змінена політична карта світу. Чи не найбільше ці зміни торкнулися саме УРСР. Зокрема, внаслідок двосторонніх угод між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та УРСР до останньої була включена значна територія, що у своєму складі мала цілий конгломерат національних меншин, які абсолютно не підпадали під типовий образ «радянської людини». Об'єктивно, що все це потребувало, за уявленням влади, цілеспрямованої, гнучкої національної політики. Враховуючи з догматичний постулат тоталітарної ідеології про пріоритетність

інтернаціонального над національним, адміністративна система повністю відкидала все, що якоюсь мірою було пов'язане з виявами національної самосвідомості народу [748, с. 43]. Система намагалася виштовхнути з країни населення, яке не пройшло радянзації у 1920–1930-х рр. та за своїм менталітетом було ближче до Європи, аніж до Кремля. Через ці процеси пройшли румуни, угорці, чехи, поляки та інші народи, що опинилися у складі СРСР. Окрім того, разом із новоприєднаними територіями в межах СРСР збільшилася кількість єврейського населення країни. Євреї були одними із перших на цих територіях, яких підштовхували до виселення з території СРСР. Особливо це стосувалося євреїв Північної Буковини, яка в 1940 р. була приєднана до Радянського Союзу. Переживши Голокост у румунській зоні окупації під час Другої світової війни з меншими втратами, ніж євреї німецької зони, ці громадяни в основній своїй масі були чужими радянській системі, тому значна частина з них бажала залишити СРСР. Тільки в Чернівцях на 30 квітня 1940 р. проживав 17341 євреї, що складало 42 % усього населення міста. Через кілька місяців населення Чернівецької області складало 662844 особи, із яких євреї склали 52570 осіб (7,9 % усього населення області) [325, с. 57]. Уже в перші дні визволення від німецької окупації розпочалася нелегальна еміграція єврейського населення. Лише в період із березня по червень 1944 р. 14000 депортованих під час окупації євреїв, не чекаючи ніяких офіційних рішень, нелегально перебравися до Румунії. Серед них були не тільки північнобуковинські євреї, а й їх значна частина з Південної Буковини, частина бессарабських і польських євреїв [767, с. 37]. Насамперед їхали євреї, які не сприйняли «радянзацію» новоприєднаних радянських територій, колишні члени єврейських політичних партій та сіоністських організацій, громадяни, що розглядали Румунію як плацдарм для виїзду до Палестини. За даними секретаря Чернівецького обласного комітету КП(б)У І. Зеленюка, до середини літа 1945 р. у Румунію з Чернівецької області виїхало 12 тис. осіб. [27, арк. 23].

Після прийняття 8 серпня 1945 р. Постанови РНК СРСР № 2026–525–сс, а потім рішення РНК УРСР № 1398–102–сс від 31 серпня 1945 р. був дозволений

вихід із радянського громадянства та виїзд із Чернівецької області до Румунії тим особам єврейської національності, що були мешканцями Північної Буковини та не перебували до 28 червня 1940 р. в громадянстві СРСР [27, арк. 1]. На його виконання в порядку організованої евакуації румунській владі було передано 22307 осіб єврейської національності, серед яких 7133 – чоловіки, 10 072 – жінки, 5102 – діти [27, арк. 18].

За підрахунками сучасних дослідників, кількість осіб єврейської національності, що емігрували до Румунії з радянської Буковини та Бессарабії до кінця серпня 1946 р., сягає близько 40000 осіб [767, с. 40].

Проте події Другої світової війни та її катастрофічні наслідки для усіх галузей суспільного життя все-таки змусили владу йти на окремі поступки у внутрішній політиці, у тому числі в національній. Відверте нехтування інтересами окремих націй, тотальний наступ на національну освіту, культуру, релігію з метою створення нового суспільного утворення – радянського народу – змінилося певним заграванням до окремих народів, підвищенням їхньої ролі в суспільних процесах, пом'якшенням стосовно них національно-культурної політики. На нашу думку, зміни в національній політиці радянської влади в роки війни були продиктовані кількома причинами: страхом втратити в умовах війни суспільну підтримку народу; бажанням нівелювати наслідки німецької пропаганди про комунізм як ярмо народів; частково розчинити, приховати попередні жахливі наслідки антинаціональної політики; знайти додаткову підтримку міжнародної спільноти в боротьбі з ворогом та внутрішніми проблемами, передусім, – економічними. І якщо загравання із союзними республіками відбувалося в контексті Конституції 1936 р., де вони проголошувалися суверенними утвореннями, незалежність яких обмежувалася лише в частині положень статті 14 (питання, які належать до відомо Союзу Радянських Соціалістичних Республік) і за якими, відповідно до статті 17, навіть зберігалось право на вихід із СРСР, то зміна національної політики стосовно євреїв мала певною мірою кон'юнктурний характер.

У той час влада розглядала євреїв не просто як впливову внутрішньо-національну групу радянських людей (нагадаємо, що, за Всесоюзним переписом населення від 17 січня 1939 р., у межах СРСР проживало 3028538 євреїв [182, с. 57], а після включення до СРСР протягом 1939–1940-х рр. території Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії, Бессарабії та Північної Буковини євреїв було близько 5 млн 200 тис. осіб [358, с. 81]), а і як важливий елемент міжнародної політики та економіки.

У роки війни стало зрозуміло, що кампанія щодо залучення єврейського населення України до землеробської праці, яка розпочалася постановою ВУЦВК від 29 листопада 1924 р., була провалена. Переселення єврейського населення на південь України, у контексті створення єврейських землеробських колоній на території Криму, Білорусії, у Грузії, на Північному Кавказі та в Середній Азії, ставило за мету включити частину євреїв, що залишилася за межами традиційного способу життя, без засобів існування і громадянських прав, у соціальну структуру, передбачену радянською владою, використати сільськогосподарську колонізацію як альтернативу сіонізму, отримати на такі цілі кошти зарубіжних єврейських організацій. Щоб заручитися симпатіями з боку міжнародного єврейського співтовариства та посилити вплив у єврейському середовищі, 20 серпня 1930 р. у складі Далекосхідного краю був утворений Біробіджанський національний район, який 7 травня 1934 р. був перетворений на Єврейську автономну область. Проте всі ці заходи влади не допомогли остаточно розв'язати «єврейське питання», оскільки були проектами влади і не відповідали ні історичним передумовам, ні бажанням самих євреїв.

У повоєнний період вже ніхто не намагався відновлювати єврейські колгоспи, яких в Україні на 1 січня 1937 р. було 133 та ще 85 у Криму [596, с. 27]. Після війни в республіці їх було декілька, та й ті згодом були закриті. Ізраїльський дослідник єврейської сільськогосподарської колективізації М. Бейзер називає цей проект короткотривалим тактичним успіхом та стратегічною помилкою в перспективі. На його думку, влада не врахувала, що розвиток будь-якої країни супроводжується напливом сільського населення до міст, а в генах

євреїв закладено прагнення до освіти та кращого медичного обслуговування, що можна було отримати лише в містах [378, с. 26-27]. Повоєнні демографічні процеси наочно підтверджують слова дослідника. За переписом 1959 р., у містах проживало – 96,4 % євреїв [186, с. 170-171], а у 1989 р. – 99,2 % [180, с. 37, 38].

Жахливі наслідки гітлерівської окупації, які проявилися стосовно єврейського населення в масовому винищенні і які певною мірою були на совісті радянської влади (неспроможність чи небажання організувати евакуацію сотень тисяч представників єврейського народу та інших груп населення, які в ідеології нацизму підлягали винищенню) і котрі були настільки масштабними, що, навіть попри спроби їх приховати самою владою, стали очевидними для радянського суспільства та міжнародної спільноти, сприяли пошуку нових шляхів залучення єврейського населення країни та єврейської міжнародної спільноти до суспільно-політичних процесів у СРСР.

Голос радянських євреїв прозвучав з дозволу влади ще 24 серпня 1941 р., коли відомим представникам єврейської культури – І. Еренбургу, С. Ейзенштейну, П. Маркішу, Д. Бергельсону та іншим – було дозволено не тільки відкрито заявити, що вони представники єврейського народу, а й звернутися до євреїв усього світу й донести до них про біди, «які приніс фашизм людству, і з особливим завзяттям – єврейському народу...» [272, с. 44].

У 1942 р. було утворено ЄАК, який об'єднував єврейських громадських діячів і представників культури в СРСР та який під час Другої світової війни був спрямований на формування зовнішньої підтримки СРСР у боротьбі проти гітлерівської Німеччини євреїв усього світу. В ЄАК увійшли політичні діячі С. Лозовський, М. Бородін, письменники І. Еренбург і І. Бергельсон, поети С. Маршак, П. Маркіш, Л. Квітко, кінорежисер С. Ейзенштейн, музиканти Д. Острайх, Е. Гілельс, актор В. Зускін, генерали Я. Кайзер і А. Кац, Герой Радянського Союзу командир підводного човна І. Фисанович, академіки А. Фрумкін, П. Капіца, Л. Штерн, засновник камерного театру, актор, режисер А. Таіров. Очолив ЄАК актор і головний режисер Московського єврейського державного театру С. Міхельс, секретарем став Ш. Епштейн. ЄАК, що більше

виконував пропагандистську роль, мав на меті залучитися політичною та фінансовою підтримкою єврейської міжнародної спільноти, на початковому етапі успішно впорався зі своїми завданнями: у США було утворено Єврейську раду з надання допомоги Росії на чолі з А. Енштейном, а в Палестині було створено Громадський комітет допомоги СРСР у боротьбі з фашизмом на чолі з Ш. Капланським («Ліга Ві»).

За час своєї діяльності ЄАК зібрав для Червоної Армії 16 мільйонів доларів у США, 15 мільйонів – у Англії і Канаді, 1 мільйон – у Мексиці, 750 тисяч – у британській Палестині, а також надав іншу допомогу: автомобілі, санітарні автомобілі, медичне обладнання, одяг [750, с. 134]. На гроші, зібрані комітетом, було придбано для Червоної Армії 1 тис. танків, 500 літаків та інше обладнання [788, с. 88].

Проте з часом ЄАК у єврейському суспільстві починає відігравати ширшу роль, ніж уявляла собі влада. Відчуваючи підтримку єврейського населення, він перебирає на себе роль представника єврейства СРСР, свого роду національного представницького органу, посередника між широкими масами єврейських трудящих та центральними органами радянської влади. Зрозуміло, що до відновлення єврейського культурно-національного життя його діяльність не призвела. Проте, навіть діючи в межах, дозволених офіційною владою, наслідки його діяльності для відновлення суспільного, культурного, релігійного життя єврейських громад під час війни та в перші повоєнні роки (1945–1948 рр.) були надзвичайно глибокими.

Очевидно, побоюючись зростаючого впливу ЄАК, Й. Сталін ще в 1943 р. заявив: «...Деякі товариші ще не розуміють, що головна сила в нашій країні – велична великоросійська нація. Деякі товариші єврейського походження думають, що ця війна ведеться за врятування єврейської нації. Ці товариші помиляються, Велика Вітчизняна війна ведеться для порятунку, за свободу та незалежність нашої Батьківщини на чолі з великим російським народом» [520, с. 16].

З ініціативи ЄАК почала видаватися три рази на місяць газета на їдиш «Ейнікайт» («Єдність» – у перекладі з їдиш), що розповсюджувалася не тільки в

СРСР, а й за його межами й містила інформацію про життя євреїв СРСР і про події війни. Вона була єдиним друкованим органом на ідиш після закриття в 1938 р. в СРСР центральної єврейської газети «Дер Емес» («Правда» – у перекладі з ідиш) та розстрілу головного редактора часопису М. Литвакова. На її шпальтах висвітлювалися теми геноциду єврейського народу і звірств нацистів, єврейського спротиву, героїзму євреїв на фронтах і в партизанських загонах, праці в тилу, дружби народів СРСР, взаємодію євреїв зі світовим єврейством, діяльність і рішення ЄАК тощо.

Фактично, у той період це було єдине періодичне видання, де переважала національна тематика. Влада готова була це терпіти заради допомоги з-за кордону та підтримки міжнародної єврейської спільноти. «Ейнікайт» стала ланкою, каналом інформації між ЄАК і єврейським населенням. До комітету та газети кожного дня надходили листи з усіх регіонів СРСР, у яких читачі висвітлювали проблеми життя єврейського народу. Багато хто з євреїв сприйняли відкриття газети як початок відродження національного життя єврейського народу й вимагали його розбудови.

Мешканець м. Києва Б. Кіперман у листі до редакції газети «Ейнікайт» зазначає, що до війни в Києві кожного дня видавалися єврейські газети, щомісячний літературний журнал, сотні єврейських книг, а в повоєнний період (на 1946 р. – *від автора*), незважаючи на величезний інтерес єврейського населення, цього не було». Спересердя автор листа стверджує: «Єврейської культури в Києві на сьогоднішній день немає! ... Але ж в такому стані перебуває єврейська культурна робота по всій країні...» [28, арк. 2].

Зазначимо також, що в перші повоєнні роки в окремих представників єврейського суспільства навіть була ілюзія того, що найгірші часи позаду та незабаром настане відродження національно-культурного життя народу. Так, рабин Кам'янець-Подільської релігійної громади А. Липин звернувся до Ради у справах релігійних культів із пропозицією про скликання в Москві всесвітньої єврейської конференції з приводу перегляду ставлення до івриту та введення його викладання в старших класах та вузах [30, арк. 253].

В очах євреїв, у тому числі й подільських, Єврейський антифашистський комітет перетворюється на легітимний орган їхнього представництва у владі. До ЄАК зверталися з листами євреї-військовослужбовці з фронту з приводу важкого становища родичів, порушували питання відновлення національно-культурного життя, скаржилися на жахливе становище євреїв у щойно визволених районах республіки тощо.

12 травня 1944 р. ЄАК звернувся до заступника голови Ради народних комісарів СРСР В. Молотова з інформацією про надзвичайно складне становище єврейського населення у визволених районах України, де акцентував увагу на необхідності термінових заходів щодо надання допомоги євреям визволених районів Поділля – у Могилеві-Подільському, Жмеринці, Вінниці, Хмільнику, Балті. «Кожного дня ми отримуємо із визволених районів тривожні відомості про надзвичайно складне моральне і матеріальне становище євреїв, які уцілили від фашистського винищення» [22, арк. 3-4]. І лише після втручання ЄАК була призначена державна перевірка, що підтвердила наведені в листі факти та вжила заходів для виправлення ситуації.

Окремі члени ЄАК намагалися підтримувати релігію. Комітет став структурою, яка в окремих випадках була духовним центром іудаїзму, а її члени змушені були реагувати на болючі питання віруючих. Це підтвердив на суді після розгрому ЄАК один із його лідерів І. Фефер, який заявив: «Я дуже люблю єврейські традиції... Не можу сказати, що я регулярно відвідував синагогу, але у нас (ЄАК – *від автора*) був зв'язок з єврейською релігійною громадою» [569, с. 39].

Так, 15–18 серпня 1945 р. до віруючих Проскурова прибув представник ЄАК Я. Берланд. За його участі місцевою громадою було проведено огляд місць масових страт єврейського населення міста та підготовлено звернення до міського комітету Комуністичної партії щодо дозволу на встановлення на цих місцях пам'ятників. Паралельно єврейська громада спробувала відправити телеграмою привітання Й. Сталіну зі святом «Йом Кіпур», де просили Бога здоров'я для вождя та дозволу відкриття синагог [94, арк. 28].

В інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР за 4 квартал 1946 р. зазначалося, що релігійні організації намагаються до керівництва підбрати людей «впливових», які могли б встановити тісний зв'язок із відомими діячами єврейської громадськості, із керівними працівниками, із працівниками місцевих радянських установ, підприємств, організацій, листуються з письменником І. Еренбургом, з окремими членами ЄАК [30, арк. 253]. Так, віруючі Кам'янець-Подільської області через відомих у Москві людей особисто зверталися до І. Еренбурга в питанні виділення їм будівлі для молитви [26, арк. 176].

Згодом Єврейський антифашистський комітет потрапив у середовище складної внутрішньої та геополітичної політики. Його роль, статус та становище змінювалися залежно від політики й особистого бачення Й. Сталіна. Одним із перших епізодів, що негативно вплинув на його імідж в очах вищого радянського керівництва, став проект створення в Криму Єврейської республіки. 15 лютого 1944 р. керівники ЄАК направили Й. Сталіну записку з пропозицією створити Єврейську Радянську Соціалістичну Республіку на території Криму. Як вважає В. Даниленко, це викликало невдоволення Й. Сталіна, проте розмови про Кримську єврейську автономію він терпів до того часу, поки вони сприяли «викачуванню» грошей з американських євреїв [452, с. 253]. Крім того, вище радянське керівництво було зв'язане у своїх активних діях стосовно євреїв країни складною геополітичною боротьбою зі створення незалежної єврейської держави й активним діалогом із лідерами сіоністських організацій. І сіоністи, і радянська влада в цей період шукали шляхи співробітництва. У «Меморандумі про СРСР і цілі сіоністів», переданому послу СРСР у Великобританії І. Майському 2 березня 1942 р. Президентом Всесвітньої сіоністської організації Х. Вейцманом, було зафіксовано, що «не можна дозволити минулим непорозумінням стати перешкодою для розвитку нових відносин між СРСР і сіонізмом» [177, с. 43], а постійний представник при ООН А. Громико на спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН з питання Палестини 14 травня 1947 р. фактично підбив підсумок діалогу із сіоністами і заявив: «та обставина, що жодна із західноєвропейських

держав не змогла забезпечити захист елементарних прав єврейського народу і відгородити його від насилля з боку фашистських катів, пояснює стремління єврейського народу до створення своєї держави. Було б несправедливо не рахуватися з цим і заперечувати право єврейського народу на втілення такого намагання. Заперечення такого права не можна виправдати, особливо враховуючи все те, що він пережив у Другу світову війну» [177, с. 216]. Радянський Союз фактично визнав право на існування сїонїзму та незалежної держави євреїв.

Державу Ізраїль було утворено 14 травня 1948 р., що викликало піднесення серед радянських євреїв. Фактично утворення нової держави стало «символом відродження єврейської нації» [362, с. 358]. Б. Сандлер, завідувач архіву Інституту «Укрлісбудпроект», так висловив почуття більшості євреїв: «...Відродження єврейського народу, утворення держави Ізраїль і важка боротьба, що відбувалася у зв'язку з цим, викликали велике піднесення у середовищі єврейського населення і пробуджували в багатьох серцях гарячі почуття любові і повної готовності йти на допомогу своїм братам у Палестині... Треба було чекати близько 2000 років, щоб збулося таке велике чудо, коли древній народ знову воскрес до нового життя і героїчної боротьби за своє існування» [34, арк. 89].

Відродження єврейської національної держави призвело до консолідації євреїв та зародження нової хвилі єврейського національного руху в республіці, що підштовхувався, окрім того, відкритими та прихованими антисемітськими кампаніями, наявною дискримінацією євреїв і, як наслідок цього, – хронічною юдофобією серед населення [362, с. 358]. А це вже була пряма загроза існуючому політичному режиму.

Зрозуміло, що переважна більшість подільських євреїв проявляла обережність і стриманість. Висловити вголос свою думку наважувалися одиниці. Проте фраза, яку євреї говорили на Песах: «у наступному році – в Єрусалимі» – набувала вже видимих рис. Усе частіше громадяни зверталися до влади з проханнями відпустити їх до Ізраїлю. Так, до ЄАК звернулися мешканці м. Жмеринки, які також відреагували на створення держави Ізраїль. 7 червня 1948 р. на засіданні Президії ЄАК, де обговорювалося питання реакції ЄАК на

початок першої арабо-ізраїльської війни (1948–1949 рр.), член Президії, голова історичної комісії при ЄАК Л. Шейнін зазначав: «Ми тут заслухали багато листів, які прибувають на адресу комітету. Було зачитано лист і від громадян м. Жмеринки. На ньому, на настроях, які висловлені в цьому листі, необхідно серйозно зупинитися. Це шкідливі настрої, що дискредитують нас, не тільки більшовиків, але й радянських громадян. Євреї знайшли тут свою Батьківщину, тільки в Радянському Союзі вони почувають себе рівноправними громадянами. І тут приходить лист із Жмеринки від групи євреїв, які просять дозволу виїхати до себе на батьківщину, до Палестини. Це ж нечувана, обурлива річ. Потрібно боротися з такими настроями». А інший член Президії, професор-медик Б. Шимелович навіть запитав: «Що робить американська влада і Жмеринський міськвиконком?» [177, с. 318, 321].

На відміну від єврейського, неєврейське населення іноді відверто вороже сприймало утворення нової держави. Так, у протоколі допиту І. Лівшиць, що був заарештований за сіонізм, зазначав, що «у 1948 р., коли була утворена держава Ізраїль, я, як єврей, проживаючи у м. Жмеринці, зі сторони громадян української національності відчував ненависть до євреїв та утиски, тому хотів виїхати з СРСР» [90, арк. 45].

Остаточо співпраця з сіоністами припинилася, коли Радянський Союз втратив вплив на Ізраїль та не зміг реалізувати своїх потуг зі встановлення свого впливу на Близькому Сході. Офіційну владу вже ніщо не зупиняло в намаганні знову розв'язати «єврейське питання». ЄАК був не потрібен, а в знищенні особливо активних у суспільно-політичному та національно-культурному житті євреїв вже ніщо не зупиняло. Початком відкритої державної антисемітської кампанії став саме 1948 р. – рік утворення держави Ізраїль.

Державна антиєврейська кампанія збіглася з поширенням на території республіки побутового антисемітизму. Антисемітські настрої почали наростати одразу після визволення України від окупантів, а їх основна причина, на наш погляд, як соціально-економічні негаразди та складне матеріальне становище місцевого населення, так і наслідок нацистської пропаганди «жидобільшовизму»,

оскільки за цією теорією євреї є головними носіями більшовизму [517, с. 163]. Як зазначалося у попередньому розділі й національне українське підпілля принаймні на початковому етапі війни підтримувало цю тезу та вказувало, що радянська влада – «єврейсько-московська неволя» [1, арк. 1, 5]. Підтвердження цих процесів знаходимо у «Спеціальному повідомленні про антисемітські виступи на Україні», направленому на ім'я тодішнього секретаря ЦК КП(б) У М. Хрущова, де зазначалося, що «по мірі визволення території України органами НКВС майже повсюдно в містах стали фіксуватися випадки різних антисемітських проявів з боку місцевого населення. Останнім часом у низці населених пунктів УРСР нашими органами відзначається наростання антисемітських проявів, в окремих випадках прослідковується тенденція до відкритих виступів погромного характеру... В основі цього, в першу чергу, лежать сліди німецько-фашистської пропаганди і пропаганди українських націоналістів, які велись по відношенню до євреїв під час окупації» [32, арк. 1-5]. Підштовхувала до антисемітизму й відкрита та прихована антисемітська політика влади. Певною мірою шовіністична пропаганда використовувалася владою для підняття патріотизму у країні, яка була в руїнах після війни. Відволікання від нагальних економічних та соціальних проблем можливе було при переключенні уваги на внутрішніх ворогів. Такий шлях не був новим для тоталітарного суспільства. Згадаймо пошук змови євреїв у Німеччині. Євреї стали хорошою мішенню для критики, випускання пари та консолідації суспільства.

У повоєнний період радянська влада вперто намагалася замовчувати масштаби трагедії війни для всього радянського суспільства, а про масове знищення євреїв намагалася не згадувати взагалі. Очевидно, причинами такої поведінки був намір приховати справжню ціну виграної війни та небажання визнавати власні прорахунки у внутрішній та зовнішній політиці, особливо на початковому етапі німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Масштаби Голокосту приховувалися фразою «мирні радянські громадяни». Для прикладу, керівник політичного управління 1-го Українського фронту генерал-майор С. Шатилов доповідав у центральні органи партії України, що при визволенні м. Славути

(Кам'янець-Подільська область) були відкриті нові злочинства фашистського режиму, де «навколо табору для військовополонених поховано близько 120 тис. радянських людей» та ні одного слова про масові акції знищення тут єврейського населення [23, арк. 11]. Очевидно, приховування факту винищення євреїв в офіційних документах було пов'язане також із небажанням підсилувати німецьку пропаганду, у якій повсякчас заявляли, що Третій Райх бореться не з російським чи українським народом, а з «жидобільшовиками» чи з «жидовсько-комуністичною владою».

Навіть у внутрішньо-партійних документах питання щодо винищення євреїв не порушувалось. Так, у «Переписці щодо встановлення злочинів німецько-фашистською владою, вчинених у період окупації районів України» ЦК КП(б)У (230 аркушів), жодного слова не було про масове винищення єврейського населення на території України [23, арк. 1-230]. Так само відсутня будь-яка інформація про геноцид євреїв у «Довідці про завдану шкоду і здійснені злочини німецько-фашистськими окупантами та їх пособниками на території Кам'янець-Подільської області», де євреї згадані кількома реченнями лише при аналізі масового знищення громадян у м. Кам'янець-Подільському, де наприкінці серпня 1941 р., за сучасними підрахунками, було знищено більше 23 тис. євреїв (із яких близько 14 тис. депортованих угорських євреїв, більша частина яких була із Закарпаття). У довідці натрапляємо лише слова свідка, колишнього мешканця м. Ужгорода Н. Фидяка, який наводить свідчення про масові депортації угорською окупаційною владою із Закарпаття на Поділля осіб української, польської, румунської, єврейської національності (тоді як депортовані були в основному євреї), але не про факти знищення єврейського населення [91, арк. 6].

Секретар Бердичівського райкому партії у своєму звіті за 1945 р. зупинився на питаннях сівби, насіння, відбудови житла, на матеріальних збитках від окупації, проте абсолютно обійшов питання людських жертв від війни [103, арк. 1-120]. Практика замовчування масового винищення не тільки єврейського, а й усього радянського населення й приховування справжніх наслідків війни існувала в Радянському Союзі фактично до періоду перебудови.

В окремих випадках члени комісії із розслідувань злочинів німецького окупаційного режиму на місцях, ігноруючи загальні вказівки, фіксували знищення саме єврейського населення. Так, члени комісії, що склали «Акт про звірства німецько-фашистських загарбників та про завдані матеріальні збитки Кіровоградській області під час війни 1941–1945 років по с. Хащевате» Гайворонського району доповідали про масове знищення євреїв, які проживали у селі, у лютому 1942 р. та захоронення їх в яру, за двісті метрів від місцевої школи [278, арк. 30]. Члени комісії, яка встановлювала звірства німецько-фашистських загарбників та завдані матеріальні збитки по Голованівському району цієї ж області, вживали термін «розстріляні мирні громадяни – старі, жінки, діти», але додала список закатованих громадян, де вказані виключно єврейські громадяни цілими сім'ями [278, арк. 126].

У «Доповідній записці Одеської обласної комісії сприяння роботі Надзвичайній державній комісії» зазначено, що «в нагороду за постачання румунським урядом гарматного м'яса, нафти, хліба, худоби та іншого гітлерівський уряд дозволив кліці Антонеску грабувати і винищувати населення на окупованій радянській території між Бугом і Дністром» [114, арк. 11]. У висновках комісії вказано, що за роки окупації в області «розстріляно, повішено, спалено, поховано живими, замучено та загнано в рабство і гетто 279631 радянського громадянина» [114, арк. 27]. У цій довідці жодного разу не вжито слова «національність», «єврей» і лише один раз використано слово «гетто», хоча лише в одному селі Богданівка Одеської області було знищено близько 54 тис. євреїв Одеси, Одеської області та Молдавії. Комісія встановила також дані винищення єврейського населення по окремих районах області. Наприклад, за її підрахунками, в Савранському районі було знищено 182 особи, Балтському – 1380, Гайворонському – 2258 осіб [114, арк. 25]. Проте факти винищення єврейського населення у Трансністрії були загальновідомими. Так, професор Одеського державного університету П. Павлов в одному зі своїх виступів у 1944 р. зауважив, що «десятки тисяч євреїв було розстріляно, спалено, заморожено, а їхнє майно було конфісковане на користь держави» [115, арк. 11].

Про факти масових злочинів проти євреїв у СРСР було відомо й за кордоном. Так, директор Інституту єврейських досліджень при всесвітньому і американському конгресі Я. Робінсон на засіданні американської надзвичайної сіоністської ради 19 листопада 1946 р. називає міфом те, що СРСР врятував життя 5 млн євреїв – «фактично ні одного. Правда в тому, що з 2 млн євреїв, які проживали на території України та Білорусії, тільки 200–300 тис. осіб були врятовані, а інші були знищені фашистами. Тільки 400 тис. осіб було евакуйовано, а 1 млн 600 тис. осіб залишилися і були знищені» [177, с. 172].

Небажання розголошувати масштаби трагедії стало однією з причин того, що на місцях масових страт не було організовано перепоховання, не облаштовано могили чи поховальні ями та їхнє належне збереження. Так, у місці масових страт радянських громадян у Бабиному Яру м. Києва не було організованої охорони, в окремих місцях яр продовжував використовуватися як кар'єр, у деяких місцях внаслідок розмиття могил дощами трупи вбитих були на поверхні, окремими громадянами проводилися розкопки могил з метою пошуку цінних речей [30, арк. 63]. У роки війни було спалюжено велику кількість єврейських кладовищ. Так, у занедбаному стані знаходилося єврейське кладовище Проскурова, де за час окупації були зруйновані майже усі пам'ятники, вирубані дерева, а для благоустрою якого ні місцева влада, ні єврейська громада не вжила жодних заходів [2, арк. 20].

Паралельно влада намагалася всіляко зупинити процес вшанування пам'яті жертв Голокосту. Знайти офіційні документи про факти, які б чітко забороняли вшановувати пам'ять загиблих євреїв, не вдалося. Проте М. Міцель, який докладно дослідив зазначену проблему, зазначає, що республіканська і місцева влада реалізовували негласні директиви вищого партійного керівництва, які відповідали післявоєнній антисемітській політиці ВКП(б) [619, с. 10]. А. Подольський вважає, що проблема полягала також у тому, що за радянських часів комуністична ідеологія формувала офіційну політику історичної пам'яті виключно на пріоритетах політичного режиму без врахування національної історії

та хвилювань не тільки українців, росіян, але й євреїв, кримських татар, поляків тощо [664, с. 195].

У липні 1948 р. віруючі Кам'янець-Подільської релігійної громади в зверненні до Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У скаржилися на місцеву владу зі словами: «Коли ми просили голову міськвиконкому дати нам можливість відзначити траурний день, в який наші матері, батьки і безневинні діти були масово розстріляні і замучені, нам у цьому питанні відмовили» [619, с. 10].

Саме віруючі взяли на себе основний тягар щодо вшанування пам'яті загиблих євреїв. Так, керівник Бердичівської релігійної громади у розмові з Уповноваженим Ради у справах релігійних культів заявляв: «Я працюю і для віруючих, і для євреїв взагалі... Ми будемо пам'ятник Герою Радянського Союзу, ми будемо будувати пам'ятник жертвам фашизму, ми огородимо кладовище...» [30, арк. 233]. Громада виконала свою обіцянку, і пам'ятник за кошти місцевих мешканців був встановлений у 1953 р. на місці масового розстрілу євреїв поблизу аеродрому. Проте монумент простояв лише один день та за наказом аеродромного начальства був демонтований і вивезений у невідомому напрямку. Знайшли його тільки через чверть століття на єврейському кладовищі [519, с. 303]. Іудейська релігійна громада м. Шепетівки своїми силами провела благоустрій місць масових поховань у місцевому лісі, де було знищено близько 26 тис. осіб. За кошти громади були не тільки облаштовані надмогильні насипи, а й встановлена металева огорожа [2, арк. 20].

Влада не могла допустити не тільки виокремлення євреїв серед жертв війни, а й боялася написів на пам'ятниках на івриті та ідиш і зображення національної символіки. Усі спроби місцевих єврейських громад встановлення пам'ятних знаків на місцях масових страт євреїв зазнавали рішучого опору місцевого керівництва. Так, коли на початку 1960-х рр. з ініціативи місцевого єврейського активіста Г. Лернера в с. Печері (Вінницька область) єврейське населення поставило пам'ятник вшанування загиблих у місцевому концентраційному таборі, він невдовзі був знесений з ініціативи місцевої влади [220, с. 17-18]. Мешканці

Меджибожа зуміли поставити пам'ятник євреям, які загинули під час Голокосту, тільки у 1967 р. лише з умовою зняття таблички на ідиш, залишення тексту тільки російською мовою і заміни в тексті слова «євреї» на «в'язні меджибізького гетто» [322, с. 165].

Активна державна антиєврейська кампанія розпочалася вбивством 12 січня 1948 р. відомого театрального режисера, лідера ЄАК С. Міхоелса. Тоді ж розпочалися перші арешти членів Єврейського антифашистського комітету. З 1949 р. від євреїв позбавлялися у вищих державних та партійних органах, відомствах, наукових організаціях, редакціях газет і журналів (питання долі радянської інтелігенції в повоєнний період та розгортання повоєнного антисемітизму автором дослідження докладно проаналізовано у працях «Інтелігенція УРСР у 2 половині 1940-х–1950-х роках: суспільне становище та роль в умовах повоєнного сталінського тоталітаризму» [547], «Антисемітська політика радянської влади у 1948–1953 рр. (на матеріалах Поділля)» [532], «Єврейська інтелігенція України у повоєнний період (1945–1953 рр.)» [541], «Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х – 1960-х роках» [544], «Соціально-політичне становище євреїв Вінниччини у повоєнний період (у другій половині 1940-х–1950-х рр.)» [562]). Для прикладу, з метою оцінки ведення кадрової політики були перевірені апарат та система установ і організацій Вінницького обласного відділу охорони здоров'я, де станом на 1 лютого 1949 р. працювало 5611 осіб. Управління МДБ по Вінницькій області констатувало, що у відділі працюють особи, які «не справляли враження політично благонадійних», а акцент робився переважно на євреях [43, арк. 3].

Того ж року було закрито державний єврейський театр, а до 1951 р. в СРСР було ліквідовано всі єврейські культурні установи, періодичні видання та альманахи. У листі ГОЛОВЛІТу¹ секретарю ЦК ВКП(б) М. Маленкову «Про очищення бібліотечного фонду від єврейської літератури» від 12 лютого 1949 р.

¹ ГОЛОВЛІТ - Головне управління у справах літератури та видавництва. Орган державної влади, що діяв в СРСР з 1922 по 1991 рр. і здійснював цензуру друкованих творів.

було вказано на «засміченість буржуазно-націоналістичною, сіоністською та клерикальною літературою» навіть каталогів Всесоюзної бібліотеки імені В. І. Леніна. Як наслідок, – пропозиція про те, що «з огляду на особливу актуальність цих заходів важливо, щоб ЦК КП(б) союзних республік, крайкоми та райкоми ВКП(б) взяли під свій контроль всю роботу з перевірки та очищення фондів єврейської літератури на місцях» [502, с. 517-518]. Наказ ГОЛОВЛІТу № 620 «Про вилучення видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування і книготоргової мережі» включав список із близько 500 назв «сіоністських» і «націоналістичних» єврейських книг російською мовою. Почалося масове вичищення бібліотек та книгарень від шкідливої єврейської літератури [272, с. 55].

У січні 1949 р. заарештовано члена-кореспондента АН УРСР, мовознавця І. Співака, який очолював Кабінет із вивчення єврейської мови, літератури та фольклору при Академії наук УРСР. У 1950 р. Кабінет було ліквідовано. У рамках розгрому цієї наукової установи були заарештовані завідувач літературним відділом кабінету Ю. Лойцкер, а також співробітники М. Березівський, Б. Вайсман, М. Майданський, А. Веледницький, Р. Лернер, Х. Кин-Каргородський, І. Спектор та ін. Карально-репресивна машина намагалася пов'язати справу І. Співака зі жмеринською підпільною молодіжною групою «Ейнікайт», оскільки серед заарештованих лідерів організації в 1947 р. був жмеринчанин Михайло Співак, далекий родича І. Співака.

Паралельно прокотилася серія повторних арештів євреїв, що вже були звинувачені в антирадянській роботі. Так, у лютому 1949 р. був заарештований мешканець м. Гайсина Є. Вайсман, який вже відбув протягом 1940–1946 рр. п'ятирічний термін у таборах за участь у троцькістській групі 1929–1931 рр. та за участь в «антирадянській шкідницькій організації правих», нібито за завданням якої, перебуваючи на посаді директора Теплицької ТЕС Вінницької області, проводив «шкідницьку роботу по ослабленню МТС та колгоспів» [88, арк. 2]. У квітні 1949 р. громадянин Вайсман був повторно звинувачений в «участі в антирадянській шкідницькій організації, за завданням якої проводив роботу по

шкідництву у сільському господарстві» та за ст. 54–2 та 54–11 КК УРСР Особливою нарадою МДБ 15 червня 1949 р. був відправлений на поселення до Красноярського краю без вказання терміну перебування [88, арк. 40-43]. Лише в 1956 р. постановою Президії Вінницького обласного суду був виправданий за звинуваченнями в 1940 р. і 1949 р. та звільнений із поселення.

Заключним етапом переслідування євреїв у повоєнний період тоталітарного радянського режиму стала «Справа лікарів». Внаслідок активної пропаганди даного питання у пресі, тепер дехто відверто вголос звинувачував євреїв у повоєнних соціально-економічних проблемах. Як стверджував працівник редакції «Вечірній Київ» Ю. Кац з приводу публікації в центральній і республіканській пресі хроніки ТАРС¹ «Арешти групи лікарів-шкідників»: «Ця хроніка завдала в десять разів більше шкоди, ніж її завдав Гітлер, тепер почнуться перегини» [34, арк. 5].

Партійні й радянські органи Поділля, як й інших регіонів країни, активно включилися в боротьбу з лікарями-шкідниками єврейської національності після оголошення повідомлення ТАРС від 13 січня 1953 р. «Про арешт групи лікарів-шкідників». На виконання рішень обласних комітетів партії в областях були проведені заходи щодо підвищення «пильності в боротьбі з неухажливістю» (російською мовою вживався радикальний термін – у боротьбі з «ротозейством») у зв'язку з повідомленням ТАРС. Зокрема, Кам'янець-Подільський обком КПУ звітував про проведені збори секретарів первинних партійних організацій обласних, міських лікувально-профілактичних закладів, збори керівників цих закладів, нараду перших секретарів міськомів і райкомів партії, збори в медичних закладах. Не обійшло його увагу й повідомлення про оцінки громадян повідомлення та їхню реакцію на нього. Так, лікар Кам'янець-Подільського туберкульозного госпіталю громадянка Мінштейн заявила, що «цей випадок приведе до обмежень стосовно євреїв» і що вона «навіть чи зможе дати вищу освіту своїй доньці», а працівник санітарної станції м. Кам'янця-Подільського

¹ ТАРС – Телеграфне агенство Радянського Союзу.

громадянин Шклярс взагалі вважав, що «після цього повідомлення почнуться погроми» [39, арк. 28-30].

Підсилені постійною пропагандою в газетах і радіо паралельно по республіці були зафіксовані випадки відмови лікування в лікарів-євреїв. У Проскурівській районній поліклініці були зафіксовані факти, коли хворі, щоб потрапити на прийом до лікаря-українця чи росіянина, очікували їхнього чергування, не бажаючи відвідувати лікарів-євреїв [39, арк. 31]. А мешканці с. Погурець Уланівського району Вінницької області з листом про «бездушне і злочинне ставлення головного лікаря Уланівської районної лікарні Вайсмана до хворих» звернулися аж до ЦК КП(б) У [37, арк. 3]. Ми можемо допускати факти певних зловживань лікарями єврейської національності, як і представниками будь-якої іншої, проте з проаналізованих документів видно, що йшла цілеспрямована кампанія із дискредитації саме євреїв, акцентувалася увага на таких фактах для створення у свідомості людей відповідного сприйняття осіб єврейської національності [538, с. 81]. Як наслідок, утворилася загальна атмосфера недовіри до євреїв, що проявлялося навіть серед школярів. Так, 14 січня 1953 р. кілька учнів 5–Б класу школи № 71 м. Києва побили свого товариша з класу Новака, мотивуючи це тим, що він єврей, а вороги-євреї вбили товаришів Жданова та Щербакова (партійні лідери СРСР – *від автора*), а один з учнів школи № 54 до початку уроків написав на класній дошці заклик бити євреїв [36, арк. 28].

Повоєнні антиєврейські акції були добре спланованими й мали шалену пропагандистську підтримку контрольованих владою засобів масової інформації. Не обходилися рішення партії і без мітингів, демонстрацій, зборів, що були необхідним елементом комуністичного виховання. У боротьбі з єврейськими лікарями-шкідниками, сіоністами, космополітами партійні гасла потрапляли в родючу землю побутового антисемітизму. В. Даниленко вважає, що, «надаючи гласності «Справі лікарів», сталінське керівництво прагнуло підготувати громадську думку до майбутнього публічного процесу». На його думку, навіть офіційні формулювання повідомлень ТАРС були вдало оформлені фразами про

лікарів-вбивць, проти яких «слідство буде завершено найближчим часом» [707, с. 117]. Оголошення дати суду над лікарями на 5 березня 1953 р. та публічної страти на 12 березня 1953 р. (дата страти оголошена до суддівського вироку, бо вороги вже були відомі) працювали на розповсюдження в країні антиєврейського психозу та панічних настроїв серед євреїв, у тому числі про можливу їхню масову депортацію на Далекий Схід.

Боротьба з євреями-шпигунами та євреями-шкідниками одночасно підсилювалася гаслами в центральній та місцевій пресі про необхідність «повсякденно працювати з пропагандистами» [250, с. 1] та «покінчити з ротозійством» [253, с. 1].

У ці роки активізувалася боротьба з сіонізмом та контрреволюційною діяльністю «єврейського підпілля». Особливо зручно було висувати звинувачення в сіоністській діяльності активним віруючим. Сама фраза, якою закінчувалася молитва на свято Песах – «в наступному році – в Єрусалимі» і яку неодноразово можна було чути в синагогах, давала підстави для підозри в сіоністській діяльності. Так, за контрреволюційну діяльність було заарештовано в 1950 р. органами МДБ голову єврейської громади м. Проскурова Г. Остатнегроша та групу її віруючих: З. Фріцмана, А. Грузмака, І. Шафеля, Ш. Гольцмана, Я. Мільштейна, М. Шаміса, Б. Вайсмана, М. Клопук-Мільштейна, Б. Вахалевського, В. Фаєрмана [96, арк. 38].

У лютому 1953 р. МДБ України звітувало ЦК КПУ про викриття і арешт членів 8 «єврейських буржуазних національно-сіоністських організацій» у м. Києві [34, арк. 88].

У контексті боротьби із сіонізмом 16 березня 1953 р. у Вінниці було заарештовано 16 релігійних діячів: Б. Бродського, І. Гробмана, П. Гробмана, З. Деховича, У. Лернера, М.-Х. Лівшиця, М.-Л. Лунера, І. Новака, Л. Спектора, У. Співака, Я. Співака, Б. Трахтенгерца, Х. Фейгіна, Ш. Ходорова, І. Шапіро, Х. Шойхета [538, с. 81-82]. Тих, хто активно сприяв відновленню релігійної діяльності євреїв у повоєнний період, звинуватили у належності до антирадянської сіоністської клерикальної організації. Докладний аналіз матеріалів

справ заарештованих провели укладачі праці «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг.», де дійшли висновку, що основною підставою арешту стали їхні релігійні переконання, а звинувачення були настільки надуманими та безпідставними, що одразу ж після смерті Й. Сталіна їх відпустили, навіть не знявши обвинувачень [162, с. 253]. У матеріалах допитів Пейсаха Гробмана, якого державні органи безпеки визначили як одного з організаторів та керівників «антирадянської групи єврейських клерикалів у м. Вінниці», слідчий регулярно та методично зазначав одне й теж питання: «Ви заарештовані за участь в антирадянській сіоністській організації. Розкажіть про вашу практичну антирадянську діяльність» (допит від 15 березня 1953 р.), «Вам повторно пропонується відверто розповісти слідчим органам про свою приналежність до єврейської антирадянської буржуазно-націоналістичної організації та антирадянську роботу» (допит від 16 березня 1953 р.), «Ще раз вимагаю від вас правдивих показів про свою приналежність до єврейської націоналістичної організації та свою антирадянську роботу» (допит від 19 березня 1953 р.) [162, с. 253-270]. Заарештованого методично допитували з 14 березня по 2 квітня 1953 р., а 9 квітня прийняли рішення звільнити з-під варти через відсутність підтвердження антирадянської націоналістичної діяльності, хоча ще раніше, не отримавши «добровільних» показів від заарештованого П. Гробмана, старший лейтенант держбезпеки Іванічкін ухвалив рішення про звинувачення останнього у вчиненні злочинів за ст. 54–10 ч. II (агітацію, яка полягала в закличові до повалення, підриву або ослаблення радянської влади) та ст. 54–11 (організаційну діяльність, спрямовану на підготовку або вчинення контрреволюційних злочинів, участь в організації, утвореній для підготовки або вчинення контрреволюційних злочинів) Кримінального кодексу УРСР 1934 р., оскільки, на його думку, Гробман «достатньо викривається в тому, що він є активним учасником антирадянського сіоністського угруповання, у зборищах якого брав активну участь і під виглядом відправлення релігійних культів проводив серед них антирадянську націоналістичну пропаганду» [162, с. 266].

Переслідування за національною ознакою в сталінську добу, у тому числі й повоєнну, набувало здебільшого форм депортацій. Однак єврейська національна меншина – одна із тих, до якої така форма репресій фактично в повоєнний радянський час не застосовувалася, хоча й серед євреїв активно ходили плітки про їхню масову депортацію на Далекий Схід. Наступ проти євреїв здебільшого проходив у формі арештів, звільнення з роботи (у тому числі відомих фахівців академічних, наукових установ), закриття єврейських періодичних видань, знищення установ єврейської культури. Владі не вдалося остаточно знищити вплив єврейської нації на суспільні процеси, оскільки останні були важливою складовою української радянської культури, науки, освіти тощо. Проте вдалося обмежити його, зробити підконтрольним і безпечним для державної машини.

Зі смертю Й. Сталіна та з початком «десталінізації» було засуджено методи та форми сталінського керівництва, проте не змінені цілі та завдання стратегічного курсу Комуністичної партії. Євреї залишалися об'єктом дискримінаційної національної політики, форми і методи якої були іншими при незмінній загальній сутності.

3.2. Особливості духовного та культурного життя подільських євреїв.

У повоєнний період національно-культурне життя євреїв залишалося тісно переплетеним із релігією та освітою. Із перемогою у війні в певній частини єврейського суспільства з'явилася надія на відновлення цих національних інститутів. Проте воно йшло у розріз із планами влади, що продовжила цілеспрямовану репресивну діяльність із їхнього знищення. Якщо в 1930-х рр. основна увага була спрямована на усунення із вжитку іврити, відхід від релігійної єврейської національної освіти до радянської національної освіти, обмеження впливу іудаїзму, залучення широких мас населення до пролетарської культури ідиш, то в повоєнний період державна політика була спрямована на знищення

фактично всіх елементів національно-культурної автономії. Активна фаза руйнації єврейської культури припала на 1948–1953 рр., і розпочалася вона зі знищення ЄАК. Основна увага була зосереджена на знищенні єврейської національної літератури, національного театру, музики, усунення євреїв із культурного життя країни.

Однією з перших була знищена єврейська національна освіта. Якщо для титульних націй у цей період принаймні гарантувалося право на національну освіту, то для євреїв це право збереглося тільки в Єврейській автономній області (ЄАО).

Єврейські діти виокремлювалися в українському освітньому просторі хіба що за графою національності. На всю Україну з визволенням її території від окупантів була відкрита лише одна єврейська школа у м. Чернівцях, яка була закрита вже в 1948 р. під час боротьби з космополітами й націоналістами. Надалі освітня діяльність євреїв відродилася лише у формі ульпанів – гуртків з вивчення мови іврит, що діяли в республіці в найбільших містах з 1960-х рр. [788, с. 87]. У деяких ульпанах вивчали єврейську історію та основи іудаїзму.

Прискорювачем партійного курсу на зміцнення інтернаціональної єдності народів та усунення національних відмінностей у культурі стала політика русифікації, розгорнута в широких масштабах ще з кінця 1930-х рр., коли були прийняті партійні постанови про ліквідацію будь-яких форм культурного життя національних меншин та про обов'язкове вивчення російської мови в національних школах (Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 13 березня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей») [710, с. 484]. Вона активізувала прийняття нормативних актів у республіках, за вимогами яких згорталася система національної освіти. 10 квітня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», де зазначалося: «Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські,

грецькі й інші школи, перетворюючи їх на вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей» [427, с. 55].

Остаточно було ліквідовано систему національної освіти відповідно до Постанови РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів та класів у школах, технікумах і вузах УРСР» (29 червня 1938 р.).

Частково сприяла відновленню єврейської національної освіти та виховання на Поділлі, як не дивно, окупація. Мова йде про Трансністрію, що знаходилася в румунській зоні окупації, і де окупаційний режим не наважився вдатися до практики масового винищення євреїв, а морив останніх голодом у таборах та гетто. Завдяки самоорганізації єврейської громади, підкупу румунських чиновників в окремих гетто вдалося забезпечити євреїв не тільки медичною допомогою, продуктами харчування, а й частково відновити окремі елементи національного життя.

Так, завдяки діяльності общин у гетто Жмеринки, Бершаді було організовано дитсадок і школу, у Тульчині – школу, а єврейські дитячі будинки діяли в Бершаді, Джурині, Могилеві-Подільському, Мурафі, Соколівці, Тиврові, Шаргороді [418, с. 162, 163].

Наприклад, у школі м. Тульчина навчалася 90 дітей, де діти отримували не тільки освіту, а й вчилися традиційному для євреїв ремеслу та відвідували музичні заняття, а в дитячому будинку гетто Бершаді опікувалися 186 дітьми [418, с. 163]. У школі гетто Жмеринки в 1943 р. було 250 учнів і близько 30 вчителів. Навчання відбувалося російською мовою. З 4 класу діти вивчали румунську та німецьку мову, а з 5 – ідиш та іврит [294].

Із визволенням території Поділля від окупантів єврейська національна освіта остаточно припинила своє існування. У повоєнні роки вона відновилася хіба що в підпільних гуртках по вивченню івриту – ульпанах.

Русифікація була неможлива без звуження дії національної мови. Для українських, як і для більшості європейських євреїв, рідною мовою був ідиш.

Ця мова активну роль у формуванні ідентичності євреїв на Поділлі починає відігравати з XIX ст. Проте довгий період їдиш використовувався переважно як мова спілкування євреїв Поділля. В Україні до XIX ст. єврейська світська література базувалася на івриті (староєврейській мові). Проте ця мова була невідома широким масам населення, які в побуті використовували їдиш як діалект німецької мови, а івритом послуговувалися переважно в релігійному житті. На відміну від ортодоксальних віруючих євреїв, хасиди намагалися позбутися догматично-обрядового формалізму в релігії, а підхід до народу в тому числі шукали через зрозумілу мову. Саме хасидизм сприяв запровадженню їдишу не тільки в релігійному житті, а й формуванні на ньому світської літератури, яка з часом стала важливим елементом національно-культурного життя євреїв регіону. Уже в 1815 р. були видані на їдиш «Шивхей ха-Бешт» («Славослів'я Бешту) на честь основоположника хасидизму Баал-Шем-Това з Меджибожа. Його послідовник та правнук Нахман Брацлавський радив «молитися тією мовою, на якій розмовляють» [279].

Вихідці з Поділля стали одними з основоположників єврейської світської літератури на їдиш. Так, філософ Мендл Лефін (1742–1819), який народився в Сатанові, переклав на їдиш «Книгу притч» та «Книгу казок» Нахмана Брацлавського. Уродженець Немирова Аксенфельд Ізраїль (1787–1866) став відомим послідовником Хаскали та одним із перших письменників, що описував побут євреїв Російської імперії. Готлобер Авраам Бер (1811–1899) із Старокостянтинова викладав у Кам'янець-Подільську, а на їдиш писав поезію та прозу [279]. У Вінниці в хасидській сім'ї народився письменник-сатирик Іцхак Йоль Линецький (1839–1915). У Збаражі народився поет і виконавець пісень на їдиш Бін'ямін Вольф Еренкранц (Велвл Збаржер, 1819–1883). У Старокостянтинові народився засновник професійного театру на їдиш, драматург і поет Гольдфаден Аврахам (1840–1908) [282]. На Поділлі народилися також майбутній американський єврейський письменник Рабой Айзик, єврейський поет, романіст і драматург Маркіш Перец, єврейські поети Квітко Лейб, Дріз Шике,

Керлер Йосеф, Котляр Йосиф, єврейський письменник Альбертон Меір та інші представники ідишської культури [288].

Протягом XIX ст. література на ідиш разом з івритом стала основою національної культури єврейського населення Поділля.

У період між двома світовими війнами в Україні існували освітні та культурні установи на ідиш, а в окремих населених пунктах, де компактно проживало єврейське населення й було утворено єврейські національні ради, ця мова була офіційною в суді та в діяльності місцевих органів влади. При радянській владі статус ідиш було визначено Постановою Наркомату освіти УРСР «Про використання ідиш для викладання в єврейських школах» ще в жовтні 1920 р. За цією постановою ідиш, а не іврит, визначався «материнською мовою єврейських мас». Ідиш став мовою викладання в єврейських школах на всій території УРСР, а іврит, як давньоєврейська мова, що уможлиблювала існування єврейської традиції та використовувалася переважно в релігії, була виключена з навчальної програми шкіл. Цілком зрозумілою є логіка таких дій. Радянізація єврейського суспільства неможлива без позбавлення тисячолітньої основи його національного життя – релігії, традиції та мови. Знищення традиційної єврейської освіти, нерозривно пов'язаної з релігією, та заборона івриту – необхідні кроки з асиміляції євреїв. Навіть санкція на існування ідиш була тимчасовою, оскільки із кінця 1930-х рр. із припиненням політики коренізації, що передбачала культурну автономію національних меншин, кількість навчальних закладів на ідиш почала швидко скорочуватися. Результати не забарилися. За переписом 1939 р., лише 39,7 % євреїв СРСР вважали рідною мову своєї національності, тоді як 54,6 % вважали рідною мовою – російську [182, с. 80].

На 1941 р. у більшості єврейських шкіл навчання велося російською або українською мовами, викладання на ідиш збереглося лише в національних районах півдня України та Криму. У другій половині 40-х рр. ліквідація ідиш набула репресивних форм, оскільки цю мову намагалися не тільки викинути з освітньо-культурних установ, а й ліквідувати літературу, пресу, театр, заарештувати, а іноді й знищити відомих представників культури ідиш.

Красномовно підтверджують відсутність навчання у Вінницькій області на ідиш «Відомості про національний склад учнів з виділенням мови навчання по школах на початок 1945–1946 навчального року». Так, у містах і селищах Вінницької області серед учнів 1–10 класів було українців – 17245, росіян – 4249, євреїв – 6735. Для переважної більшості з них мова національності була рідною: українців – 17164 (99,5 %), росіян – 4219 (99,3 %), євреїв – 6190 (91,9 %). Проте учнів, що навчалися рідною мовою, було серед українців – 16147 (93,6 %), росіян – 2840 (66,8 %), євреїв – не було [80, арк. 25] (*дивись додаток E*). Звертаємо увагу на те, що учні-євреї серед цієї категорії учнів (міст і міських поселень) в аналізованій період мали високий рівень визнання рідною мовою ідиш – 91,9 %, проте реалізувати своє право на навчання рідною мовою не могли. Серед опрацьованих статистичних звітів Вінницького відділу народної освіти це був єдиний звіт, у якому подано докладний аналіз учнів за національністю. У наступних звітах таких даних не було, оскільки, на нашу думку, вони показували явно дискримінаційний характер діяльності влади та нехтування національними інтересами щодо освіти для деяких національних меншин, у тому числі й євреїв. У 1947–1948 навчальному році у Вінницькій області у 1511 початкових, семирічних та середніх школах було 320929 учнів та вчителів, а у Кам'янець-Подільській – 246342 (у 1445 школах), у яких діти навчалися переважно українською та російською мовою [17, арк. 22, 26]. Тоді як у цілому в республіці в наступному навчальному році з 29139 загальноосвітніх шкіл нараховувалося 26129 з українською мовою навчання, з російською – 2720, молдавською – 166, угорською – 102, румунською – 13, польською – 6 та по одній з узбецькою і вірменською мовами навчання [18, арк. 7]. Навіть після активної боротьби з «національними ухилами» на 1953–1954 навчальний рік в УРСР існувало 25192 школи з українською мовою навчання, 4027 – з російською, 52 – з українською та російською, 96 – з угорською, 6 – з польською, 3 – з російською та молдавською [19, арк. 2].

У повоєнний період надзвичайної активізації набрав процес русифікації. Послідовно проводилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення

її позицій у суспільстві. Центральний орган КПРС журнал «Комуніст» пропагував ідею, за якою «на вищих стадіях комуністичного суспільства невідворотним є зникнення національних відмінностей та злиття націй. Майбутнє злиття націй призведе до виникнення єдиної мови для всіх народів». Зрозуміло, що єдиною мовою мала стати російська [449, с. 234].

Прикметно, що серед євреїв русифікація набрала шалених обертів. У невеликих подільських містах та селищах – місцях традиційного проживання, молодше покоління, яке росло навіть у єврейських сім'ях з міцними національними традиціями, більше орієнтувалося на російську мову. Так, євреї Жмеринки у 1950–1960-х рр. навчалися переважно у загальноосвітній школі № 2 [265, с. 117]. Ця колишня єврейська національна школа перейшла на російську мову навчання «за проханням батьків» у 1940 р. Статус переважно єврейської вона зберігала до кінця 1980-х рр. Загалом на кінець 1960–1961 навчального року у Вінницькій області було 1486 школи: 533 – початкові, 612 – восьмирічних, 341 – середня. Серед них 1445 шкіл з українською мовою навчання, 41 школа з російською [80, арк. 2].

Наслідки русифікації для єврейської національної культури були трагічними. Так, у лютому 1953 р. жмеринський єврей Е. Лівшиць був звинувачений у націоналістичній діяльності та наклепах на радянський лад через те, що з болем у душі в листі до своєї сестри в Палестину писав, що «ось мої діти хоч і живуть у єврейському будинку, релігійному будинку, націоналістичному будинку, але вони звикли в школі, з товаришами розмовляти виключно російською», через що заздрив своїм родичам, діти яких виховані по-іншому [90, арк. 12]. А в іншому листі писав про те, «що у нас народ сильно асимільований. Немає сім'ї, в якій би не відчувалась асиміляція» [89, арк. 7].

Із знищенням національних закладів культури та національної освіти фактично єдиним легітимним органом, що представляв національно-культурне життя євреїв, стала релігійна громада.

У роки Другої світової війни в Україні спостерігається активне зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження

релігійного життя на окупованих територіях, відновлення храмів, що були знищені радянським режимом у довоєнний період під час політики «войовничого атеїзму», зародження та розвиток релігійних громад нового спрямування. Серед основних причин цих процесів варто назвати намагання звичайних людей в умовах військового лихоліття знайти підтримку в Бога, у тимчасовому припиненні антирелігійної політики радянської влади, більш-менш лояльному ставленні до релігії німецької окупаційної влади тощо. Майже не зазнало антирелігійного впливу населення приєднаних західноукраїнських земель.

Проте зазначені процеси характерні передусім для християнських конфесій. Іудейська релігія в роки війни, навпаки, не могла розвиватися. Унаслідок злочинної політики гітлерівських окупантів, спрямованої на винищення єврейського народу, матеріальному та духовному світу євреїв на території України було завдано непоправних втрат.

Лише в одній частині окупованої території Поділля в умовах панування загарбників якоюсь мірою релігійне життя не згасало – у Трансністрії. В окупаційний період функціонували синагоги у Красному Тиврівського району, Ямполі й Дзигівці, Жмеринці, Чернівцях [418, с. 163]. Саме релігія великою мірою допомогла збереженню існування єврейства в цей трагічний період. Ф. Винокурова наводить слова колишнього в'язня Томашпільського гетто Я. Цаповського: «Під час життя в гетто багато з євреїв почали повертатися до єврейства. Якщо до війни не всі євреї були релігійними, то тепер кожен єврей щоденно молився» [418, с. 163].

Проте для переважної більшості євреїв віра проявлялася насамперед в дотриманні обрядовості та свят. Та навіть трагічні наслідки Голокосту не допомогли уникнути євреям СРСР репресій у релігійному житті в повоєнний період.

У перші повоєнні роки органи влади уважно вивчали питання релігійного життя, намагалися контролювати процес, проте активно в нього не втручалися. Проте з активізацією релігійного життя в Україні вони стали на перешкоді офіційній комуністичній ідеології. У тоталітарному суспільстві не мав права на

існування позадержавний центр впливу на людину. Тому було два шляхи у стосунках із церквою: або знищити її, або співпрацювати з нею. В умовах, коли сталінізм тримався на всеохоплюючому впливі на свідомість людини, влада намагалася якщо не знищити, то звести вплив релігії до мінімуму. Через те, що в роки війни відбувся поворот суспільства до релігійних цінностей, які багато в чому визначають моральний стан людини, то для відновлення втраченої довіри владі потрібно було або повернути церкву на свій бік, або знищити її. Це не можна було зробити через страх народного протесту одним рішенням, тому на релігію почався цілеспрямований поступовий тиск.

Проте до іудаїзму простежується особлива увага, оскільки це була не просто релігія, а одна з підвалин збереження самобутності єврейського населення та національної самоідентифікації. Питання владно-іудейських стосунків у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму проаналізовано у працях автора «Правове регулювання діяльності іудейських громад в Україні (XIX–XX ст.)» [556], «Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945–1953 рр.)» [563], «Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.)» [552].

Зауважимо, що іудеї і в Україні, і в СРСР, на відміну від інших релігійних конфесій, не мали власного духовного центру, що значно ослаблювало роботу із відстоювання своїх інтересів з центральною владою. І якщо в перші повоєнні роки віруючі активно зверталися до Єврейського антифашистського комітету або відомих єврейських діячів науки, культури з проханнями сприяти реєстрації релігійних громад та відкриттю нових чи збереженню існуючих синагог, то з розгромом останнього у 1948 р. та з посиленням боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом, космополітизмом, сіонізмом громади залишилися без зовнішньої підтримки.

Саме тому іудейські релігійні громади існували та діяли в Україні на автономних засадах, а робота з цими релігійними громадами в основному проводилася на рівні місцевої влади. Загальний контроль над питаннями

реєстрації, зняття з реєстрації, відкриття-закриття синагог та молитовних будинків здійснювала Рада у справах релігійних культів РНК СРСР, що була утворена 19 травня 1944 р. та мала своїх уповноважених у кожному обласному центрі УРСР. На думку дослідника О. Гури, основним завданням уповноваженого Ради було стримування розвитку релігійних об'єднань, створення перешкод для їхнього нормального функціонування та поступова їхня ліквідація. Тобто в Радянському Союзі в особі РСРК з'явився потужний орган, який фактично і навіть юридично керував діяльністю релігійних об'єднань [446, с. 79].

У перші повоєнні роки віруючі, у тому числі й іудеї, переважали органи влади проханнями про відкриття культових споруд. Щоб якось впорядкувати цей процес, а, на наш погляд, більш ускладнити його, було прийнято Постанову РНК СРСР від 19 листопада 1944 р. «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів». Формально визнаючи можливість повернення культових споруд, радянська влада зробила цю процедуру надто складною: до прийняття рішення були залучені обласні виконавчі комітети рад депутатів трудящих, уповноважені Ради у справах релігійних культів РНК СРСР, сама Рада у справах релігійних культів РНК СРСР, яка погоджувала відкриття й надсилала своє рішення Раді Народних Комісарів СРСР, і лише після повідомлення останнього облвиконкомом передавали будівлю віруючим [446, с. 79-80].

Правові засади діяльності молитовних будинків регулювали також Постанова РНК від 28 січня 1946 р. «Про молитовні будинки релігійних громад» та Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 лютого 1955 р. «Про зміни порядку відкриття молитовних будинків релігійних культів».

У середині 1950-х рр. серед віруючих активізувалася релігійна діяльність за межами культових споруд, паломництво та поклоніння віруючих святим місцям, що почало активно ширитися й серед іудеїв. З метою виправлення зазначених проблем у 1959 р. було прийнято Постанову «Про припинення культової діяльності поза межами храмів» та постанову Президії ЦК КПРС «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць».

Одним із перших дослідників, який докладно проаналізував радянське законодавство про релігійні культу, був відомий дисидент І. Шафаревич. Уже в 1973 р. у Доповіді Комітету прав людини ООН «Законодавство про релігію в СРСР» він звернув увагу на те, що законодавство цього періоду не забезпечувало достатніх гарантій нормального розвитку релігійного життя, проголошеного в Конституції СРСР принципу свободи совісті; інструкції, які повинні були роз'яснювати застосування законів (мається на увазі Декрет 1918 р. та Постанову 1929 р.) містять нові положення, що не випливають із законів, а в деяких випадках їм суперечать. Крім того, на його думку, «є вагомні підстави остерігатися, що на практиці порушуються й інструкції, і закони про релігію» [212, с. 116].

Уважний аналіз законодавства підтверджує думку І. Шафаревича. Зокрема в Постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. не прописано підстав відмови в реєстрації релігійних громад та процедури оскарження цього рішення, що робило органи, уповноважені приймати такі рішення, єдиною інстанцією та породжувало зловживання. Також не були докладно прописані підстави припинення їхньої реєстрації, а підстави розірвання договору оренди молитовного приміщення іноді були винятково формальними. У 1940–1960-х рр. найчастіше формальною підставою закриття синагог і молитовних будинків було їх перетворення на «зборище торгашно-спекулятивного елементу» чи на «гнізда поширення сіонізму» (порушення пункту про користування наданим майном виключно для задоволення релігійних потреб).

Деталізували положення Постанови від 1929 р. низка підзаконних нормативно-правових актів: Циркуляр Наркомату комунального господарства РРФСР «Про порядок передання комунальним органам і включення в муніципальний фонд ліквідованих молитовних будівель» (9 серпня 1931 р.), Інструкція Постійної комісії при Президії ВЦВК з питань культів «Про порядок введення в життя законодавства з культів» (30 січня 1931 р.), «Інструкція про застосування законодавства про релігійні культу» (16 березня 1961 р.), «Інструкція про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і будівель, а

також про порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і служителів культу» (31 жовтня 1968 р.).

Із відновленням радянської влади на колишніх окупованих територіях після розгрому Німеччини державні органи повернулася до розв'язання національного питання на імперських принципах. Наступ на етноконфесійні осередки став одним з основних засобів здійснення національної політики в Україні у другій половині 1940-х – у 1950-х рр. Становище єврейських національних громад ускладнювалося ще й тим, що антирелігійна політика проти єврейського населення збігалася з політикою державного антисемітизму в СРСР. Незважаючи на жахливі страждання в гетто і таборах смерті, переважна більшість євреїв залишилася вірними іудаїзму та сповідували концепцію готовності віддати життя в ім'я Бога [663, с. 283].

Із визволенням території України від окупантів, користуючись послабленням тиску на релігію з боку радянської влади, євреї Поділля, як і представники інших конфесій, активно повертаються до іудаїзму. У місцях компактного проживання єврейського населення виникають іудейські громади, переважна більшість яких не була зареєстрована у встановленому порядку. Причому їхня кількість із кожним роком збільшувалася. На початковому етапі влада змушена була реєструвати їх по факту, і у перші повоєнні роки навіть послабила жорсткий контроль над віруючими або була змушена шукати різноманітні причини для відмови в реєстрації релігійної громади. Паралельно в перші повоєнні роки євреї зареєстрованих релігійних громад масово звертаються про відкриття синагог. Так, у 1945 р. звертаються з проханням про відкриття синагоги іудеї м. Вінниці. Уповноважений Ради у справах релігійних культур при Раднаркомі СРСР по Вінницькій області, вивчивши питання, дійшов висновку про неможливість передачі будівель колишніх молитовних будинків по вулиці Братській, 7 (розміщувалася дитяча спортивна школа), Дем'яна Бедного, 8 (на другому поверсі будівлі перебував медичний заклад) та доцільність передачі приміщення колишньої синагоги по вул. Козицького, 24, де на той час були розміщені склади та знаходилася шевська майстерня [162, с. 160]. Протягом

другого кварталу 1945 р. надійшли звернення про відкриття синагог від іудеїв Проскурова, Кам'янця-Подільського та Славути Кам'янець-Подільської області [94, арк. 10]. Проте, наприклад, приміщення синагоги Проскурова, що була закрита в 1936 р. та використовувалося під склади та майстерні обласного автотракторного об'єднання, не було повернене через весняні польові роботи [94, арк. 7].

На 1 грудня 1945 р. в Україні було взято на облік 59 синагог. Проте відкритих за рішенням Ради у справах релігійних культів було тільки 5. Інші розпочали свою роботу до створення інституту Уповноваженого Ради у справах релігійних культів у другій половині 1944 – на початку 1945 рр. під час масового повернення євреїв до місць постійного проживання [26, арк. 102]. Уповноважений відзначав активізацію діяльності релігійних громад іудейського спрямування з відкриття нових синагог.

На 1 січня 1946 р. в Україні вже було взято на облік 65 іудейських громад, з яких за рішенням Ради залишалось відкритими тільки 5. Лише у 1944 р. виникли релігійні громади у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Шепетівці, Старокостянтиніві Кам'янець-Подільської області, а в першій половині 1945 р. було взято на облік 13 релігійних громад у Вінницькій області [26, арк. 176]. Крім того, Уповноважений акцентував свою увагу на зв'язок релігійних громад із Московською синагогою як «центральною», ЄАК та окремими відомими діячами єврейської громади і з державно-партійними керівниками. Так, віруючі Кам'янець-Подільської області зверталися через Берланда Якова, що працював у Москві, до ЄАК і особисто до його голови І. Еренбурга у питанні про виділення їм будівель для молитви [26, арк. 176].

Проведена впродовж 1945–1947 рр. робота з виявлення діяльності релігійних культів, реєстрація їх по факту, відмова у відкритті нових громад та передачі синагог були лише підготовчими заходами до нового наступу на іудаїзм.

Із відновленням ідеологічного контролю над суспільством та початком «ждановщини» розпочався цілеспрямований процес зі зняття з реєстрації іудейських громад та закриття синагог і молитовних будинків, який

продовжувався навіть у період після смерті Й. Сталіна протягом 1953–1960-х рр., за винятком короткої паузи в 1954–1956 рр., пов'язаної з періодом десталінізації радянського суспільства.

Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що початком активного наступу на іудейські релігійні громади слід вважати другу половину 1949 р. Включно до першої половини 1949 р. у цілому по СРСР навіть спостерігалось невелике збільшення кількості іудейських релігійних громад. Згідно доповідної записки Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР від 23 квітня 1949 р., на 1 січня 1947 р. в СРСР було 162 іудейські релігійні громади, на 1 січня 1948 р. – 181, на 1 січня 1949 р. – 180. Із 180 молитовних будинків 70 діяли в УРСР, 36 – в РРФСР, 13 – в Молдавській РСР, 8 – в Узбецькій РСР, 31 – в Грузинській РСР, 7 – у Латвії, 4 – у Литві, по 3 – в Таджикицькій та Азербайджанській РСР, 2 – в БРСР, по 1 – в Естонській, Казахській та Киргизькій РСР [309]. У цій доповідній записці було наголошено, що «...діяльність синагог відрізняється підвищеною активністю й підтримується не стільки релігійними переконаннями віруючих, скільки активною діяльністю націоналістично налаштованих клерикалів й інших осіб, що спекулюють на національних почуттях. Вони намагаються, називаючи себе «представниками єврейського народу», надати діяльності синагог суспільно-національного характеру, перетворити синагоги в свого роду «єврейські клуби» і проводити в них всякого роду націоналістичну діяльність, що нічого спільного не має ні з іудаїзмом, ні з релігійним культом» [309]. В УРСР наступ на іудаїзм став помітним ще з 1947 р.

Уже на початок 1947 р. визначалися профілактичні та упереджувальні дії влади стосовно релігійних громад (у тому числі їхньої ліквідації), оскільки в інформаційному звіті апарату Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР на квітень-червень 1947 р. зазначалося, що «проведенням цієї роботи ми намагаємось скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад» [30, арк. 358]. За першу половину 1947 р. в Україні було закрито 9 синагог [30, арк. 358]. Ці

процеси посилювалися впродовж другої половини 1947 р. та у 1948 р. Проте особливо результативно знімалися з реєстрації громади впродовж 1949–1953 рр.

Якщо на 1 січня 1949 р. в Україні нараховувалося 70 іудейських релігійних громад, із яких 52 були зареєстровані у встановленому порядку (18 незареєстрованих громад діяли на Закарпатті) [31, арк. 58], то в 1950 – 45 діючих громад, на 1951 – 43, на 1953 – 37 релігійних громад [38, арк. 17]. Протягом 1960–1980-х рр. кількість зареєстрованих іудейських громад в Україні трималася в межах 40.

На початок 1949 р. на території Вінницької області легально діяли громади в Бершаді (зареєстрована 25.06.1946 р.), Вінниці (21.11.1946 р.), Жмеринці (16.07.1946 р.), Чернівцях (12.05.1947 р.), Ямполі (16.05.1947 р.). Орієнтована кількість віруючих – 4620 осіб [3, арк. 6]. Проте вже в цьому році Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області призупинив діяльність синагоги в м. Вінниці. Підставою стали численні порушення законодавства про релігійні культи: відвідування синагоги для вивчення Тори в час, коли не було богослужінь, існування похоронного товариства, продаж місць у синагозі і за читання Тори, існування комітету допомоги бідним «Биккер Хойлим» (голова – Шойфет Хаім). Рішенням Вінницького обласного виконавчого комітету від 4 травня 1949 р. синагога була закрита [77, арк. 50].

У Кам'янець-Подільській області з 1945 по 1948 р. діяло 7 зареєстрованих та незареєстрованих релігійних громад [387, с. 142]. Проте за короткий період їхня кількість була зменшена до 4. Так, у першому кварталі 1948 р. була закрита Кам'янець-Подільська іудейська релігійна община як така, що не мала власного молитовного приміщення, а свої зібрання проводила в приватних будинках [387, с. 141]. На кінець 1948 р. релігійні громади діяли у Проскурові (зареєстрована 06.07.1945 р.), Славуті (30.01.45 р.), Старокостянтинові (05.03.1946 р.) та Шепетівці (10.01.1945 р.) [95, арк. 33].

На думку представників влади, «націоналістичні барви» діяльності багатьох єврейських релігійних громад стали ще яскравішими після утворення в Палестині

держави Ізраїль. Деякі синагоги відслужили з цього приводу святкові богослужіння. Наприклад, на такому богослужінні в Московській хоральній синагозі зібралося більше 10 тис. осіб [309].

Активізувалася робота з єврейськими релігійними громадами під час боротьби з «космополітами», що мала відверто антисемітське забарвлення. Саме в цей період відбувається масове закриття синагог та звуження практичної діяльності іудейських релігійних громад в Україні. У період з 1949 по 1953 рр. у республіці було скорочено 14 зареєстрованих релігійних громад.

Було релігійних громад та служителів культу							
1949		1950		1951		На 1.01.1953	
громад	священиків	громад	священиків	громад	священиків	громад	священиків
51	66	45	41	43	43	37	37

Таблиця 4.3. Скорочення іудейських релігійних громад в УРСР у період з 1949 по 1953 рр. [38, арк.17].

На території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей з 1948 по 1953 рр. було закрито 4 зареєстровані іудейські релігійні громади, і на 1 січня 1953 р. їх діяло 4 у Вінницькій та 2 у Кам'янець-Подільській області. Так, 7 травня 1950 р. «за систематичне порушення законодавства про релігійні культури» було знято з реєстрації іудейську громаду Проскурова [4, арк. 154].

Кількість релігійних громад по роках					
	1948	1949	1950	1951	На 1.01.1953
Вінницька область	5	4	4	4	4
Кам'янець-Подільська область	5	4	4	2	2

Таблиця 4.4. Скорочення іудейських релігійних громад у період з 1948 по 1953 р. на території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей [38, арк.18].

На 1953 р. на території Вінницької області синагоги діяли тільки в районних центрах – Чернівцях, Бершаді, Жмеринці та Ямполі [35, арк. 129]. До того ж усі рабини були місцевого походження. Синагоги залишалися діючими з кількох причин. По-перше, вони відновили свою діяльність ще в роки окупації. По-друге, на території колишньої Трансністрії, куди входили ці міста, втрати серед

єврейського населення були найменшими на Поділлі. По-третє, населення цих населених пунктів зберігало високий рівень релігійності.

Водночас Міськвиконком Вінницької міської ради депутатів трудящих, враховуючи постійні прохання віруючих міста про відновлення діяльності синагоги та існування постійної групи вірян, як виняток, дозволив проведення богослужіння в дні осінніх релігійних свят на приватній квартирі. Легалізація міньяну призвела до різкого зростання кількості віруючих. Якщо 18 вересня 1953 р. на богослужінні були присутніми від 55 до 70 осіб, то 19 вересня вранці – до 400, ввечері – близько 600 осіб [35, арк. 34].

Практика проведення богослужінь у приватних домоволодіннях була притаманна й іншим регіонам України. Зокрема, у другому кварталі 1953 р. з 40 молитовних приміщень іудеїв 11 знаходилися у приватних домоволодіннях [38, арк. 85].

У Кам'янець-Подільській області в 1953 р. діючими залишалися лише синагоги Славути та Шепетівки, які територіально до району Поділля ми не відносимо. Проскурівська релігійна громада була розпущена наприкінці 1950 р. у зв'язку з «чисельними порушеннями законодавства протягом останніх років», а релігійна громада Староконстантинова була закрита в 1951 р. через відсутність молитовного приміщення [387, с. 143]. Прохання віруючих області про відновлення діяльності релігійних громад Вінківців, Ізяслава, Дунаєвець і Полонного не були задоволені.

У межах території Поділля з 1945 р. також діяли релігійні громади Балти та Бердичева [3, арк. 27, 51]. Час від часу їхня діяльність піддавалась жорсткій критиці. Наприклад, на думку уповноваженого Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового, «Бердичівська єврейська релігійна громада перетворилася на торговельно-спекулятивну контору, яка займалася чим завгодно, тільки не релігією», оскільки на нижньому поверсі синагоги була організована артіль (працювало 17 осіб) з випічки маці (була офіційно зареєстрована), влаштовувалися систематично концерти за участю канторів і артистів, продавалися місця у синагозі, збиралися кошти за межами

синагоги серед єврейського населення, релігійна громада взяла участь у створенні сітки міньянів. Окрім того, цю синагогу відвідували комуністи та комсомольці. Так, синагогу на свято Йом-Кіппур («Судний день») 1949 р. відвідали комуністи і комсомольці: Гланц А. Л. – член ВКП (б), заступник директора швейної фабрики, Балин М.-С. А. – член ВКП (б), секретар партійної організації райспоживспілки, директор заготівельної контори, Корко Х. І. – член ВКП (б), заввідділом райспоживспілки, Фурер А. М. – член ВЛКСМ, заступник секретаря комсомольської організації [31, арк. 362-371]. Над синагогою було встановлено пильний контроль з боку органів державної безпеки, а про всі факти її відвідування комуністами та комсомольцями Бердичівське міське відділення МДБ одразу ж повідомляло секретаря районної партійної організації [104, арк. 85]. Очевидно, тільки завдяки певній лояльності партійного та державного апарату та через значну кількість єврейського населення в місті синагога продовжила своє існування. Лише під час нової антирелігійної кампанії на початку 1960-х рр. синагога в м. Бердичеві була закрита, а її приміщення було передано швейній фабриці.

Особливістю антирелігійної політики стосовно юдейського культу цього періоду стало те, що вона мала неприховану антисемітську складову, що була спрямована не просто на знищення релігійних громад, а на знищення способу життя євреїв, де релігійна громада завжди посідала вагоме місце. У квітні 1949 р. П. Вільховий зазначав: «Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних громад говорить про те, що багато з цих громад використовуються нецерковним елементом, який, пробираючись у громади до керівництва, займається зовсім не властивими релігійній громаді функціями, перетворюючи досить часто синагоги в гнізда націоналістичних проявів» [31, арк. 93].

Розпочата Ждановим боротьба проти «низькопоклонства» перед Заходом дуже швидко перетворилася на кампанію боротьби проти «космополітизму», що мала на меті кримінально-політичне переслідування єврейських організацій, у тому числі релігійних. Чітко спланованих форм державний антисемітизм набув з

ліквідацією ЄАК, який звинуватили в «антирадянській пропаганді» та «надаванні інформації іноземній розвідці».

У цей період лідерів іудейських громад дуже часто кваліфікували як антирадянські елементи. Так, на думку представників влади, до антирадянських центрів належала Львівська синагога, яка відновила своє існування в перші дні визволення міста. Голова львівської громади Д. Соболю підозрювався у «причетності до агентури американської розвідки» і був «кадровим єврейським націоналістом» [31, арк. 347]. Не був кращим, на думку влади, «активний сіоніст» Л. Серебряний, який замінив Д. Соболя після від'їзду до Польщі в жовтні 1945 р. [31, арк. 347].

Як пише В. Войналович, у перші повоєнні роки м. Львів перетворилося на своєрідну пересильну базу радянських євреїв до еміграції в Польщу й далі у Палестину. У лютому 1946 р. органами МГБ було викрито і ліквідовано нелегальний пункт переправляння євреїв до Польщі, а його організатора К. Скопа було засуджено до 10 років ув'язнення в таборах [425, с. 214, 215].

Коли євреї Меджибожа (у містечку проживало близько двох десятків сімей євреїв) на початку 1950-х рр. зібралися, щоб зустріти свято Песах, одразу ж були заарештовані на кілька місяців за «сіоністську пропаганду» [322, с. 166].

Проте, навіть в умовах репресій іудейські релігійні громади в повоєнний період перетворилися на активні центри відновлення національного життя громади, осередки благодійності, центри сприяння розвитку освіти та культури єврейського населення України. Факти благодійної діяльності юдейських громад були зафіксовані в Чернівцях, Житомирі, Харкові, Дніпропетровську, Бердичеві, Вінниці та низки інших міст України. Влада намагалася зупинити ріст такої діяльності іудейських громад, оскільки це сприяло зростанню їхнього авторитету серед єврейського населення та перетворенню на представницький соціальний інститут єврейської національної меншини. Як ми вже згадували, саме існування комітету допомоги бідним «Биккер Хойлим» у Вінницькій релігійній громаді стало однією з причин її закриття.

Паралельно нарастав тиск на віруючих громадян. Жорстке покарання чекало за відправлення та дотримання релігійних культів євреїв – членів Комуністичної партії та ВЛКСМ, профспілкових організацій. Так, у 1948 р. інспектору з набору робочої сили Брацлавського району М. Каліхману за здійснення релігійного обряду (обрізання сина) було оголошено догану, працівника Ялтушківського цукрового району Барського району Ш. Вайсермана за ті ж дії виключили з партії. У Вінницькій області тільки за 1948 р. було виявлено 110 фактів хрещення або обрізання дітей [52, арк. 5, 9, 13]. Євреї-працівники за невихід на роботу в релігійні свята каралися відповідно до трудового законодавства. Боротьба з нелегальними міньянами проводилася передусім через застосування адміністративного законодавства. Школярі та студенти були під пильним контролем педагогічних колективів. Особливо активних завжди була нагода притягнути до кримінальної відповідальності, звинувативши в «сіоністській пропаганді». А над усією цією пірамідою кругової поруки стояли органи карально-репресивної системи: КДБ, МВС, прокуратура. Як свідчать матеріали архівів, з віруючими проводили роботу представники фактично усіх державних та партійних органів, проте інформація щодо діяльності нелегальних релігійних громад акумулювалася безпосередньо КДБ [33, арк. 25]. Усе це призводило до того, що особливо активними віруючими залишалися люди переважно похилого віку.

Якщо загалом ситуацію вдавалося тримати під контролем, то в дні великих іудейських свят спроби залякати віруючих зазнавали поразки. Максимальна кількість віруючих припадала саме на найбільші єврейські свята (навесні та восени) і в так званий «судний день» [310]. У дні великих єврейських свят у республіці масовими ставали порушення трудової дисципліни, особливо в торгівлі та промисловості. Так, у «судний день», 10 жовтня 1951 р., лише в одному Подільському районі м. Києва не працювало 34 установи торгівлі, працівники яких були в цей час у синагозі. Подібна ситуація відбувалася і в інших містах України, де діяли чисельні єврейські громади: в Одесі (38 магазинів і торговельних палаток), в Чернігові (33 майстерні побутового обслуговування, а 50

працювали неповний робочий день), в Житомирі не працювало 24 магазини, в Чернівцях – 33 майстерні сфери побутового обслуговування [310].

Скорочення кількості зареєстрованих юдейських громад призводило до збільшення кількості незареєстрованих релігійних організацій – міньянів. У республіці їх діяло десятки. Нелегальні міньяни збиралися здебільшого на приватних квартирах або в будинках. В окремих випадках громади навіть купували приватні квартири для здійснення релігійних обрядів.

Боротьба з міньянами велася шляхом обкладення податками осіб, на квартирах яких відбувалися богослужіння, застосуванні до останніх адміністративних заходів, якщо міньяни влаштовувалися в державних чи комунальних будівлях. Проте ці заходи не принесли бажаних результатів, а кількість нелегальних діючих релігійних об'єднань була доволі високою. Лише в одній Вінницькій області на 1949 р. діяло більше 40 міньянів [309]. На 1 січня 1952 р. із 244 діючих без реєстрації релігійних об'єднань в СРСР в Україні вели свою діяльність 148. Як зазначалося представниками влади, «ці дані, безумовно, не могли відображати наявності справжньої кількості міньянів, які існували всюди, де проживали віруючі євреї» [309].

У боротьбі проти іудаїзму радянська влада дійшла навіть до Хазарського каганату. Про релігійний підтекст цієї боротьби свідчать слова, надруковані в газеті «Правда» 25 грудня 1951 р., де було зазначено «про невірну, явно завищену роль у радянській історичній науці оцінці Хазарського каганату, офіційною релігією якого був іудаїзм» [633, с. 51].

Отже, можемо стверджувати, що в повоєнний період сталінського тоталітарного режиму після короткого ліберального етапу у взаєминах влади з релігією 1944–1946 рр. наступив період планового та неухильного нищення іудаїзму в контексті політики державного антисемітизму як однієї з основних підвалин національно-культурного життя єврейського населення Поділля, що ще діяла в повоєнний період. Були знищені іудейські громади не тільки сіл, селищ, а й більшості міст, незважаючи на те, що там була зосереджена значна частина єврейського населення краю. За нашими підрахунками, до 1953 р. в краї

залишилося офіційно зареєстрованих тільки 7 іудейських релігійних громад, що діяли в районних центрах. Більша їхня частина (4) діяла на території півдня Вінницької області, що входили до колишньої зони окупації – Трансністрії.

Проте, навіть незважаючи на постійний тиск і контроль над релігійним життям, іудейські громади в той період залишалися фактично єдиними легітимними органами єврейського населення, що представляли його інтереси перед владою. Релігійні громади опікувалися не тільки релігійним життям населення, а й перебрали на себе функції духовного просвітництва, збереження національної спадщини, активізації національної пам'яті, підтримки бідних, встановлення пам'ятників жертвам Голокосту, упорядкування єврейських кладовищ тощо. Поряд із єврейською народною культурою іудаїзм залишався основною підвалиною національної самоідентифікації навіть для тих євреїв, які не вважали себе віруючими.

3.3. Соціальні процеси в середовищі єврейської громади регіону.

Війна кардинально вплинула на загальну чисельність, професійну структуру та соціально-побутові умови населення України. Розорення, карткова система на продукти харчування, голод, відсутність елементарних побутових умов, житла – основні ознаки повоєнного суспільства. Війна змінила звичне життя усіх. Проте в євреїв вона назавжди змінила своєрідність організації їхнього суспільного та економічного життя. Якщо в довоєнний період вони все-таки проживали єврейською національною, хоч і радянською громадою, то в більш пізній період традиції, побут, ті ознаки, що відрізняли їх від інших етносів, навіть в умовах радянської дійсності, були майже знищені. Поділля залишалося фактично певним феноменом серед місць традиційного поселення єврейського населення не тільки в Україні, а й в СРСР. З одного боку, єврейська національна меншина зазнала значних демографічних втрат, проте продовжила своє існування. З іншого, – на території Поділля яскраво простежуються загальні тенденції життя єврейського суспільства в повоєнний період: наростання русифікації євреїв у

містах, долучення їх передусім до російської культури, та збереження елементів традиційного життя, єврейської народної (або ідишської) культури в містечках і поєднання її з культурою їх переважного оточення – українців.

Друга світова війна позначилася для єврейського населення не тільки глибокими демографічними наслідками, а й фактично повним зникненням, за винятком окремих регіонів, ознак «штетлів». Значних демографічних втрат зазнали всі покоління єврейського населення. Зникли цілі покоління. Як наслідок, – збереження та передача єврейської традиції нащадкам стало фактично неможливим [588, с. 20].

Частково вдалося зберегти свою структуру й чисельність єврейській громаді, вдалося, що в роки війни перебувала на території Трансністрії, яка була в управлінні румунською окупаційною адміністрацією (особливості окупаційного режиму в цій зоні окупації зазначені в розділі 3). Як згадував у своєму виступі підполковник Радянської Армії, єврей за національністю, С. Фридман на мітингу на честь визволення містечка Шаргорода Вінницької області від німецько-фашистських загарбників 21 березня 1944 р., це було перше місто, де він зустрів живих євреїв [419, с. 82]. Проте скупчення не тільки подільського єврейського населення, а й євреїв із Бессарабії, Північної Буковини та Румунії на колишній території Трансністрії призвело до їхнього складного становища (дивись працю автора «Повсякденне життя євреїв Поділля у повоєнний період (1945–1953 рр.)») [555].

Інформація про надзвичайно важке становище єврейського населення на визволених від окупантів територіях почала надходити до вищих органів влади республіки ще з осені 1943 р. У деяких регіонах євреї протягом тривалого часу не могли покинути гетто, їм не завжди повертали житло й власність, часто створювалися штучні перешкоди у вортті зі східних регіонів СРСР, вони не завжди отримували гуманітарну допомогу, що надсилалася з-за кордону [623, с. 206]. У травні 1944 р. керівники ЄАК направили доповідну записку заступникові голови Ради народних комісарів СРСР В. Молотову, де зазначали: «Кожного дня ми отримуємо з визволених районів тривожні відомості про вкрай

важке моральне і матеріальне становище євреїв, що залишилися живими й уцілили від фашистського винищення. У ряді місцевостей (Бердичів, Могилів-Подільський, Балта, Жмеринка, Вінниця...) багато з тих, хто врятувався, продовжують залишатися на території гетто. Житло їм не повертається. Не повертається їм також упізнане розграбоване майно» [507, с. 16].

Влада змушена була відреагувати на звернення голови ЄАК С. Міхоелса про становище єврейського населення – РНК УРСР провела інспекційну перевірку місць їхньої концентрації в УРСР і підготувала доповідну записку від 28 червня 1944 р. Фактично були обстежені основні центри зосередження єврейської спільноти в Україні на цей період, що в основному збігаються з межами Поділля. Зокрема, інспекційній перевірці підлягали такі населені пункти як Бердичів, Вінниця, Могилів-Подільський, Жмеринка, Шаргород, Томашпіль, Ямпіль, Тульчин, Балта. За результатами перевірки, комісія зазначила, що на цей час у Вінниці проживало 754 євреї (341 з них із Чернівецької області та Румунії), у Могилеві-Подільському – 4127 (1829 осіб – з Північної Буковини та Румунії), у Балті – 1795 (175 з Північної Буковини), у Жмеринському районі – 1165 (60 осіб – з Північної Буковини, 163 – з інших регіонів СРСР), у Шаргородському районі – 7208 осіб (2541 з Північної Буковини та інших регіонів СРСР), у Томашпільському районі – 1308 осіб (9 осіб з Північної Буковини), у Ямпільському районі – 686 (19 осіб з інших регіонів СРСР), у Тульчинському районі – 624 особи (8 осіб з інших регіонів СРСР) [285].

Отже, на півдні Вінницької області відбулась значна концентрація єврейського населення з інших регіонів УРСР та СРСР. Основна причина – близькість фронту та відсутність стабільної переправи (мосту) через р. Дністер. Комісія вважала, що основною проблемою для значної частини єврейського населення на цій території стала відсутність житла. Наприклад, у м. Бердичеві було спалено і зруйновано 40000 кв. м. житлової площі з 89000 кв. м., у м. Вінниці – 44000 кв. м. з 116000 кв. м., у м. Могилів-Подільському – 10000 кв. м. з 29000 кв. м. житлової площі [285]. Щоб переселити євреїв із гетто та з метою

розв'язання житлової проблеми, влада розселила єврейське населення шляхом ущільнення, підселення до інших мешканців, у тому числі по селах.

Зауважимо, що житлова проблема в цей період була однією з найгостріших, оскільки в Україні фашистські загарбники зруйнували сотні населених пунктів, знищили більше 40 млн м² житла, що складало 50 % довоєнного житлового фонду. Унаслідок цього майже 10 млн людей залишилося без даху [774, с. 117]. Житловий фонд великих міст України був зруйнований фактично наполовину: вийшли з експлуатації понад 28,2 млн м² будівель різного типу. Рівень забезпечення житловою площею на душу населення в містах СРСР катастрофічно впав, 31,8 % городян проживали на площі менше 5 м². На кожну вцілілу міську квартиру припадало 1,5–2 сім'ї. На чужій житловій площі (самовільне займання квартир під час окупації, заселення за тимчасовими ордерами) на кінець війни проживало 400 тис. громадян [529, с. 132]. І найбільше це стосувалося евакуйованого або тимчасово переміщеного населення, тобто у значній масі євреїв. Із поверненням до попередніх місць проживання з полону, евакуації, армії євреї натрапляли на типову картину: їхній будинок чи квартира були або зруйновані або заселені іншими людьми. На думку історика М. Міцеля, саме реевакуація супроводжувалася антисемітськими спалахами, спричиненими дуже часто найгострішою проблемою – житловою кризою [623, с. 208].

Розпочалася боротьба за повернення житла або за його надання. Йшли скарги до партійних органів. Через неможливість розв'язання цього питання на місцях мешканці зверталися до вищих органів влади. Лише в 1945 р. в приймальні Президії Верховної Ради СРСР було зареєстровано 10148 звернень громадян із житлового питання, серед яких 45,2 % були скаргами колишніх мешканців квартир. У 1946 р. число звернень збільшилося до 133405 і тільки в 1947 р. різко зменшилося – до 4 875 звернень [499, с. 55]. Як стверджує О. Зубкова, це не означає, що проблема була розв'язана, оскільки масове будівництво житла розпочалося лише із середини 1950-х рр. Радше ці проблеми перейшли на рутинний рівень, перетворилися в побутову проблему [499, с. 55]. Зауважимо, що влада вживала певних заходів щодо відновлення житлового фонду республіки.

Наприклад, за звітами влади в містах Вінницької області на кінець 1945 р. було відремонтовано значну кількість наявної житлової площі: Вінниця – 41%, Могилів-Подільський – 53%, Жмеринка – 51%, Гайсин – 14%, Козятин – 43%, Тульчин – 23%, Бар – 8%. Проте при плані відремонтувати 10180 м² фактично було відбудовано лише 4162, тобто 40,8 % [44, арк. 89].

Іншою проблемою для єврейського етносу стало їхнє розграбоване майно. Під час винищення євреїв дуже часто місцеві мешканці сіл, містечок розграбовували помешкання, забирали майно, мотивуючи тим, що «воно їм більше не знадобиться». Грабували майно не тільки вбитих євреїв, а й переміщених у гетто та тих, що евакуювалися або втекли із зони окупації. Державні органи влади постійно отримували скарги, прохання щодо підтримки єврейського населення. Підкреслимо, що, за архівними матеріалами, влада оперативно розглядала запити та прохання військовослужбовців, по можливості, намагалася розв'язати проблему, і це стосувалося не тільки єврейського населення. Справи щодо повернення майна громадянам розглядалися в судовому порядку. Так, наприклад, народний суд Погребищенського району Вінницької області розглянув справу за позовом громадянки Голдфарб проти громадянки Калашнікової про повернення речей на суму 31600 руб. і його задовільнив [285].

Окремо зверталася увага на роботу щодо влаштування безпритульних дітей. Тільки в дитячому будинку м. Могилева-Подільського було 82 єврейських дітей із 85. У м. Балті було організовано дитячий будинок для єврейських дітей, де влаштували 58 осіб, а 14 осіб взяли мешканці під патронування. По 26 районах Вінницької області було розміщено в дитячих будинках 316 єврейських дітей [285].

Уже в жовтні 1944 р. Л. Берія звернувся до ЦК КП(б)У та Раднаркому України (персонально до М. Хрущова) вжити «необхідних заходів щодо працевлаштування та побутового облаштування у визволених районах євреїв, що були репресовані німецькими окупантами (концтабори, гетто тощо)», проте республіканська влада фактично проігнорувала такі рекомендації [623, с. 207].

Для виправлення ситуації щодо складного становища євреїв розпорядження отримали голови виконавчих комітетів Вінницької, Чернівецької, Одеської, Рівненської обласних рад трудящих. Проте іноді органи влади так кардинально намагалися розв'язати питання, що це не сприймалося самим єврейським населенням. Так, у постанові бюро Вінницького обкому КП(б)У від 15 червня 1944 р. «Про побутові умови єврейського населення, переселеного з Північної Буковини в райони Вінницької області, що постраждали від німецько-румунських окупантів», пропонувалося відправляти євреїв не до місць звичного проживання, а у «Донбас та інші промислові центри». Очевидно, за задумом влади, це вело до того, що «їдишкайт» (єврейство) остаточно забудеться, розчиниться в масі «єдиного радянського народу» [623, с. 17]. Іноді самі євреї відмовлялися від запропонованої роботи, особливо в сільській місцевості. Так, коли 400 євреїв Шаргорода намагалися направити на роботу в радгоспи Соснівського та Дербчинківського цукрових заводів, то всі вони почали масово виїжджати до визволених районів Північної Буковини та Бессарабії, а в Могилеві-Подільському більше 300 румунських євреїв залишили місто протягом однієї ночі, не бажаючи бути мобілізованими на роботу в інші регіони СРСР [285].

Протягом десятиліть, особливо у скрутні часи, становище єврейської спільноти ставало об'єктом уваги Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету, що утворився ще під час Першої світової війни в 1914 р. і відомий більше як фонд «Джойнт». Наприкінці Другої світової війни ця структура надавала підтримку СРСР через міжнародну організацію «Червоний Хрест». За угодою з радянським урядом допомога повинна була розподілятися на територіях, де масово було представлено єврейське населення, з розрахунку на те, що значна її частина потрапить євреям. Проте насправді так виходило не завжди. Зокрема про це повідомлялося в листі голови ЄАК С. Міхоелса і відповідального секретаря ЄАК Ш. Епштейна секретареві ЦК ВКП(б) і голові Радінформбюро О. Щербакову [685, с. 7].

У листопаді 1945 р. для допомоги євреям України й Білорусії «Джойнт» перенаправив 1 млн доларів, які кілька місяців тому були виділені для

відновлення єврейського сільського господарства в Криму [572, с. 314]. Від завершення війни до 1948 р. «Джойнт» сам направляв допомогу релігійним громадам і приватним особам у СРСР. Але надалі кошти, речі та продовольство євреям СРСР надавалася переважно через посередників. Після фабрикування «Справи лікарів» та «викриття» групи «лікарів-шкідників», в основному євреїв за походженням, що через «шкідливе лікування» знищили високопоставлених радянських державних чиновників О. Щербакова та А. Жданова, «Джойнт» було визнано шпигунською терористичною сіоністською організацією, яка працювала на американську та англійську розвідку [555, с. 482]. Проте підтримка євреїв у вигляді посилок продовжувала надходити. За даними «Джойнта», навіть на 1963 р. серед євреїв, що проживали в СРСР (без республік Прибалтики), такої допомоги потребували 25 тис. осіб. Щомісячно фонд надсилав їм до 1000 посилок [572, с. 8].

До підтримки радянських євреїв долучалися єврейські організації інших країн. Так, Палестинський комітет допомоги євреям у вересні 1944 р. передав радянському посольству в Тегерані першу партію благодійних посилок для євреїв СРСР, яка складалася з 2507 пар взуття, 1172 пуловерів, 1600 пар панчох, 1388 комплектів білизни, 8000 піжам [177, с. 108].

У перші повоєнні роки в СРСР діяла карткова система розподілу продовольчих та промислових товарів. Саме за рахунок цього вдавалося виживати значній частині єврейського населення. Наприклад, державне забезпечення хлібом поширювалося на робітників і службовців промислових підприємств, будов, організацій, установ, дитячі будинки, лікарні, будинки інвалідів та сільську інтелігенцію – учителів, лікарів, працівників районних підприємств та установ, серед яких звично був великий відсоток єврейського населення, але ця система не поширювалася на працівників колгоспів і ремісничих артілей.

Перші повоєнні роки позначилися фактами побутового антисемітизму, що особливо загострювався на фоні негативних соціально-економічних процесів та економічних промахів влади. В умовах непослідовної соціальної політики уряду євреями було незадоволене іонаціональне міське населення, яке бачило в них,

насамперед, представників торгівлі та спекулянтів. Ще під час грошової реформи 1947 р. можна було почути, «що нам, росіянам, все одно краще не буде. Це покращення не для нас, а для євреїв, вони були з грішми і будуть, а ми будемо злидарювати» або «...робітникові тепер прийшов капут. А це тому, що наш уряд дав життя лише євреям, які на сьогоднішній день живуть, а робітничий клас бідує» [48, арк. 27]. А окремі мешканці м. Києва протестували проти того, що «українська столиця перетворилася в єврейську» [25, арк. 15]. В унісон їм працівник залізничної станції Котовськ Одеської області М. Запорожець стверджував: «Уся влада в нас єврейська...» [25, арк. 9].

У травні 1945 р. у бюлетені «Joint Rescue Commitee» при Єврейському агентстві для Палестини зазначалося, що українці вороже зустрічають євреїв, які повертаються. Наприклад, у Харкові, навіть через декілька тижнів після звільнення, ніхто з євреїв не наважувався показуватися на вулиці вночі поодиночі. Було багато випадків побиття євреїв на базарах. Євреї, що поверталися у свої будинки, знаходили там тільки частину свого майна, але коли вони зверталися до суду, то українці, часто фальшиві свідки, свідчили проти них. Окрім того, державні органи були пройняті антисемітизмом [515, с. 146].

Проте навіть у злиднях євреї Поділля не наважувалися покидати рідних місць і на заклики влади їхати до Єврейської автономної області реагували вкрай мляво. Так, у період упродовж грудня 1946 – травня 1947 рр. (пік голодомору) до Біробіджану виїхало лише 466 єврейських родин Вінницької області загальною чисельністю 1671 особа [623, с. 209]. М. Міцель стверджує, що в повоєнний період від'їжджали переважно фахівці, а також значно збільшилася кількість євреїв, що була готова зайнятися сільським господарством. З 1770 єврейських родин, що прибули в 9 ешелонах з території України (Вінницької, Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської областей, Кримської області РРФСР) 830 пішли працювати до колгоспів, радгоспів та МТС [623, с. 210].

До 1948 р. радянська влада, що була зацікавлена в підтримці міжнародного іміджу стосовно єврейського питання, змогла забезпечити доволі високий соціально-політичний статус єврейської громади, принаймні на державному рівні.

У цей період продовжували існувати деякі єврейські навчальні заклади, збільшувалася кількість студентів-євреїв, представництва євреїв у наукових, культурних, мистецьких колах. Після початку втілення в життя політики «ждановщини» розпочалося планомірне витіснення євреїв із керівних органів, наукових установ, введено негласне обмеження прийому до вузів абітурієнтів єврейського походження, особливо на престижні спеціальності. Проте навіть у наступні десятиліття євреї залишалися високоосвіченою нацією. На 1959 р. доля осіб із вищою освітою серед євреїв складала 12,6 %, тоді як серед росіян – 7,1 %, серед українців – 5,2 %, серед білорусів – 4,8 % [568, с. 212, 213].

Уродженець м. Вінниці С. Вайштейн, згадуючи повоєнні роки, стверджує, що державний антисемітизм був помітний тільки серед партійної та радянської верхівки області та міста. Але серед керівників організацій євреїв було чимало. Так, у м. Вінниці телефонну станцію очолював Майзенберг, Ощадкасу – Зільберт, Союздрук – Зарудий, різні лікарні – Солітерман, Гааз, Кадиш, Мар'янчик, «швидку допомогу» – Бродська, обласну станцію переливання крові – Коган, стоматологічну поліклініку – Поляченко, медичне училище – Лойферман, кінотеатр ім. М. Коцюбинського, а потім парк культури і відпочинку ім. М. Горького – Шереметкер, в медінституті завідували кафедрами професори Брітван, Левін, Лекарєв, Мілімовка, Шкляр, Шраєр, Ярославський, доцент Ройзман, обласним аптечним управлінням завідував Едельман, лабораторією галенових препаратів керував Аківісон, будівельним трестом – Рузман, воєнним будівельним трестом – Добровинський, директором музичної школи був Гирзон, заступником головного редактора рупора Комуністичної партії Вінницької області «Вінницької правди» – Ландер, і навіть два «придворних» фотографи, які обслуговували вище партійне та радянське керівництво області, були євреями – Попелянський та Копит [202, с. 18-22].

Особливо активно було представлено єврейство серед промислової еліти. Так, на початок 1950-х рр. серед 13 керівників Вінницького приладоремонтного заводу 10 були євреями, серед 11 керівників протезного заводу – 5, серед 11 керівників кондитерсько-макаронної фабрики – 8, серед 28 керівних кадрів на

Трест-майданчику м. Вінниці – 15, серед 36 керівників Вінницької швейної фабрики – 21 [49, арк.57, 58, 64, 65, 79, 98, 100, 117].

Картина широкого представлення євреїв серед господарської еліти та інтелігенції спостерігалася фактично в усіх населених пунктах Поділля в перші повоєнні десятиріччя, де збереглося єврейське населення. Пояснення цьому дав ізраїльський історик М. Альтшуллер у передмові до видання «Червоний штетл...» Ч. Гоффмана: «Шаргород – як і подібні йому містечка – зберіг взаємовигідний симбіоз між місцевою господарською адміністрацією, в якій працювали переважно євреї, і комуністичним режимом» [331, с. ix].

За переписом 1959 р., структура зайнятості єврейського населення дещо змінилася порівняно з довоєнним періодом. Більшість євреїв республіки була зосереджена в промисловості, торгівлі, громадському харчуванні, охороні здоров'я та освіті. У сільському та лісному господарстві працювало лише 1,5 % євреїв, тоді коли в сільському господарстві було зайнято 40,6 % усього населення країни.

Галузі	Євреї (у СРСР, %)	Євреї (в УРСР, %)	Усе населення (у СРСР, %)
Промисловість	37,8	41,1	24,6
Будівництво	8,0	7,4	5,7
Сільське та лісне господарство	1,3	1,5	40,6
Транспорт	3,3	3,4	5,6
Зв'язок	1,0	1,0	0,5
Торгівля та громадське харчування	12,6	14,7	5,4
Житлово-побутові послуги	4,0	4,4	1,5
Охорона здоров'я та спорт	9,8	9,5	3,5
Наука	4,9	2,0	1,6

Освіта	10,4	9,0	4,5
Культура та мистецтво	1,5	1,2	0,7
Державні установи	5,5	4,7	3,5

Таблиця 4.5. Галузева структура зайнятого єврейського населення за переписом населення 1959 р. (За даними В. Константинова) [568, с. 221].

Зосередження євреїв у торгівлі та у закладах громадського харчування, очевидно, дань структурі професійної зайнятості євреїв, що складалася віками. Про значний відсоток представників цього народу в торговельних організаціях Поділля свідчать, зокрема, доповідні записки керівників торговельних організацій Вінницької області за 1952 р., де простежується явно антиєврейська спрямованість і стурбованість кадровою політикою. Так, серед працівників мережі Змішторгу (російською – Смешторг)¹ Жмеринського району з 176 працюючих 83 (47,2 %) були українцями, 63 (35,8 %) – євреями, 23 (13,1 %) – росіянами, 7 (4,0 %) – представниками інших національностей; серед фахівців ВРП (російською – ОРС)² з 405, що числились у штаті, 298 (73,6 %) були українцями, 57 (14,1 %) – євреями, 51 (12,6 %) росіянами, 4 (1,0 %) – представниками інших національностей; серед 263 працівників Райспоживсоюзу³ 115 (43,7 %) були українцями, 85 (32,3 %) – євреями, 13 (4,9 %) – росіянами [46, арк. 4, 5].

На 1 березня 1955 р. у центральному магазині Укрспортторгу м. Вінниці працювало 11 українців, 6 євреїв та 1 росіянин, а на 1 березня 1956 р. – 10 євреїв, 8 українців, 2 росіян [74, арк. 140].

Значна концентрація єврейського населення в торгівлі прослідковується і в Одеській області, куди входять Балтський, Кодимський, Савранський райони Поділля, а до середини 1950-х рр. у її складі були також теперішні Гайворонський, Голованівський та Ульяновський райони Кіровоградської та Кривоозерський район Миколаївської областей. Так, у складі системи одеського

¹ Радянська торговельна організація, яка відповідала за змішану торгівлю промисловими та продовольчими товарами.

² Відділ робітничого постачання – заклади роздрібної торгівлі в СРСР.

³ Районний споживчий союз – організація, що об'єднувала заклади роздрібної торгівлі в СРСР.

універмагу на 1 січня 1955 р. працювало 277 євреїв (52,2 %), тоді як росіян 129 (24,3 %), українців – 111 (20, 9 %). У системі «Головторгодняг» із 65 працівників євреями були 42 (64,6 %), українцями – 14 (21,5 %), росіянами – 8 (12,3 %). Серед працівників одеської контори «Головбакалія» (всього 91 особа) було 28 євреїв (30,8 %) [117, арк. 6, 25, 113].

Чищення рядів торгівлі від «зловживань», а фактично від євреїв, розпочалося ще за часів «ждановщини». Так, у 1948 р. влада Кодимського району вважала, що в системі торгівлі «процвітає розкрадання соціалістичної власності, розтрата, хабарництво, обмірювання, обважування та спекуляція», і, як приклад, було наведено справу голови кодимського сільпо Шрайберга, який влаштував заготівельником свого тестя і платив йому протягом 11 місяців 1947 р. зарплату по 7–8 тис. руб., тоді як іншим заготівельникам – від 300 до 500 руб. [127, арк. 34, 44].

Зайнятість за групами професій	1939 р.	1959 р.
Партійно-державний апарат	1,3	0,4
Керівники середньої ланки	8,3	8,7
Науковці та викладачі ВНЗ	0,8	1,2
Інші спеціалісти вищої кваліфікації	12,8	20,1
Спеціалісти середньої кваліфікації	16,8	20,0
Службовці найнижчого рангу	10,2	9,2
Працівники торгівлі та послуг	11,4	8,4
Кваліфіковані робітники	24,2	25,7
Некваліфіковані робітники	11,2	5,8
Робітники сільського господарства	3,2	0,6

Таблиця 4.6. Соціально-професійна структура зайнятого єврейського населення за переписом населення 1959 р. [568, с. 221].

З аналізу професійної зайнятості видно, що євреї продовжували займати чільне місце серед науковців та освітян. У 1947 р. в СРСР євреїв серед науковців було 26,2 тис. осіб (18,0 % від загальної кількості). В Україні на цей період євреї-науковці нараховували 5234 особи. Частка українських євреїв серед науковців та викладачів вузів у 1947 р. склала 26,4 %, і цей показник поступався лише білоруським євреям-науковцям – 27,1 %. Проте в подальші роки відсоток євреїв серед науковців Радянського Союзу неухильно зменшувався: 1950 р. – 15,5 %, 1955 р. – 11,0 % [568, с. 224-226].

Традиційно євреї Поділля продовжували займати чільне місце серед учителів шкіл. Так, серед учителів 1–10 класів (всього 13898 осіб) по Вінницькій області у 1953 р. було 12319 (88,6 %) українців, 882 (6,3 %) євреї, 540 росіян (3,9 %) і лише 157 (1,1 %) інших національностей. Висока кількість учителів єврейської національності була в місцях компактного проживання євреїв: у м. Вінниці – 99 з 538 (18,4 %), у Жмеринському районі – 31 з 377 (9,8 %), у Могилів-Подільському – 62 з 442 (14 %), у Тростянецькому – 27 з 263 (11,4 %), у Томашпільському – 27 з 312 (8,7 %), у Хмільницькому – 37 з 430 (8,6 %), у Шаргородському районі – 43 з 281 (15,3 %). Вінниця була фактично єдиним містом на Вінниччині, де педагоги-євреї поступалися чисельністю педагогам-росіянам (111 осіб, 20,6 %), а педагогів-українців було лише 59,5 %) [80, арк. 2] (*дивись додаток Ж*).

Зазначимо, що цей звіт про якісний склад вчителів з акцентом на національному складі серед матеріалів роботи Вінницького відділу народної освіти в повоєнний період з'явився в 1953 р., що вкотре підкреслює пильність органів державної влади до кадрового складу установ та організацій, які формують світогляд людини в період боротьби з буржуазним націоналізмом як українського, так і єврейського зразка. У цей період серед працівників райвно (191 особа) працювало 164 українці (85,9 %), 17 євреїв (8,9 %), 8 росіян (4,2 %), 2 представники інших національностей (1 %) [80, арк.4]. Серед працівників шкіл Вінницької області (2254 особи) 2091 були українцями, 77 – євреями, 58 – росіянами та 28 – представниками інших національностей [80, арк. 4].

Євреї були представлені в системі освіти й в інших регіонах Поділля. Так, серед директорів середніх шкіл Одеської області (до Поділля включаємо Балтський, Кодимський, Савранський, Гайворонський, Голованівський, Ульяновський, Кривоозерський райони) на 1 січня 1945 р. євреї склали 14,4 %, серед директорів неповно-середніх шкіл – 3,0 %, серед завідувачів початковими школами – 6,8 % [122, арк. 1]. Фактично такий же відсоток склали євреї серед учнів педагогічних училищ. Так, серед студентів Балтського педагогічного училища євреї на 1 січня 1945 р. склали 5,6 % [122, арк. 5]. Проте найбільше євреїв було серед осіб, що навчалися у вищих навчальних закладів Одеси. Так, у цей же період серед студентів державного університету євреї склали 10,5 % (114 осіб), педагогічного інституту – 13,8 % (103), інституту консервної промисловості – 13,0 % (115), медичного інституту – 21,0 % (419), сільськогосподарського інституту – 1,3 % (7), інституту інженерів водного транспорту – 10,3 %, інституту інженерів мукомельної промисловості та мукомельного обладнання – 25,9 % (141). Усього серед студентів вищих навчальних закладів Одеси (9353 особи) євреї тоді склали 1348 осіб (14,4 %) [122, арк. 4-5].

Структура професійної зайнятості єврейського населення може бути пояснена високим рівнем освіти єврейського населення та традиційним культом знання, намаганням отримати добру освіту, що завжди високими були серед єврейського населення. Як згадувала одна із активісток відродження єврейського національного життя в часи незалежної України у м. Жмеринка Белла Мершон, у їхній сім'ї був культ книги, а батько був високоосвіченою людиною: екстерном закінчив гімназію, знав шість мов – давньоєврейську, ідиш, російську, українську, німецьку, французьку, здобув диплом зубного лікаря в Новоросійському імператорському університеті, а пізніше закінчив Харківський стоматологічний інститут [215, с. 6].

У місцях компактного проживання євреї часто представляли більшу частину навіть сільської інтелігенції. Так, наприклад, у Мурафі Шаргородського району Вінницької області, де в перші повоєнні роки нараховувалося 788 господарств, 87

були єврейськими, з чисельністю кожного господарства 8–9 осіб за рахунок того, що воно складалося з кількох поколінь [376, с. 230]. І. Батирева, проаналізувавши господарські книги за 1947–1949 та 1950–1952 рр., дійшла висновку, що єврейська громада зберегла свою національну монолітність і навіть деяку замкненість, оскільки в ці роки шлюбів між українцями та євреями зафіксовано не було [376, с. 230]. Частина єврейського населення села входила до національного єврейського колгоспу, інша – займалася ремісництвом у єврейських артілях. Зовсім невелика кількість єврейського населення працювала в українських колгоспах, але на посадах агронома, рахівника, комірника, контролера тощо. Жінки-єврейки склали найбільшу частку серед сільських учителів і медсестр. Значна частина євреїв була службовцями: голова сільради, секретар сільської ради, бухгалтер, завідувач буфетом, завідувач бібліотекою, голова сільпо, завідувач ковбасного цеху. Євреями були також заготівельник сільпо, комірник, базарком, завідувач дитячим садком, завідувач районним промисловим комбінатом [376, с. 231]. Більшість із них були малоземельними (2–3 сотки), і лише ті євреї, які працювали в артілях, мали по 15–20 соток землі, де вирощували городину, особливо велику кількість квасолі та кукурудзи, а от розведення худоби фактично ніхто не практикував [376, с. 231-232]. Отже, можемо стверджувати, що в період відбудови єврейське населення в багатьох подільських населених пунктів зберегло традиційну структуру професійної зайнятості.

У повоєнний період євреї невеличких містечок були більше пов'язані з єврейською мовою, традиціями, музикою, фольклорними традиціями, ніж їх представники інших міст [731, с. 46]. Єврейські громади Вінниччини жили компактною радянською системою традиційного єврейського містечка, що дало змогу Ч. Гоффману ввести до наукового обігу таке поняття як «радянський штетл». Проте в цей період відбувається поступова заміна традиційної культури, яка зберігалася в національній освіті та релігії, народною єврейською культурою, що швидше змогла пристосуватися до радянської дійсності та витримала дискримінаційні, антисемітські форми національної політики з середини 1930-х рр. Окремі дослідники вважають, що почався новий етап історії

радянського єврейства, коли для євреїв опорою передусім стала єврейська сім'я. А. Кантор вважає, що якраз єврейська сім'я стала «стіною» та «опорою» етнічності. Вона була єдиним єврейським «містечком» цілого етносу, оскільки зберегла риси етнічної культури: чадолобство, повагу до освіти та знань, підвищену особисту відповідальність, орієнтацію на інтелігентні професії: вчителя, лікаря, адвоката тощо) [290, с. 56-57].

Єврейське життя в подільських містах, селищах та селах мало певні свої особливості. І якщо в більшості великих міст радянський повоєнний період асоціюється з якщо не з повним знищенням єврейського національно-культурного життя, то значним тиском на нього, то в окремих містах збереглися основи традиційного життя. Так, як стверджує А. Львов, учасник експедиції Центру «Петербузька юдаїка» до колишніх єврейських містечок України, у м. Тульчині цей час асоціюється вперше з тезою «було багато євреїв». Тут, незважаючи на значне знищення єврейського населення, єврейське життя тривало і, насамперед, було пов'язане з вул. Леніна (Главне-гос). «Тут євреї, як кажуть, збиралися групами, домовлялися про справи, обмінювалися новинами та плітками, просто гуляли вечорами» [235, с. 3].

У містах, де була велика кількість єврейського населення, навіть закриття синагог не зупинило дотримання традицій. Так, уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР по Вінницькій області І. Шумков доповідав секретарю Вінницького обкому КПУ(б) В. Лойкову у 1950 р., що в районах Вінницької області, де синагоги зачинені або віруючим відмовлено у їх відкритті, служителі культу використовують посади різників курей у системі облхарчопрому та облспоживсоюзу. Головними відвідувачами птахорізок є віруючі євреї, «які спостерігають, як радянські робітники ріжуть курей з дотриманням релігійного культу». Зокрема, у Вінниці на новому базарі різав курей колишній рабин закритої синагоги Абрам Бортник, а на базарі «Каліча» – кантор розпущеної громади Лейб Спектор [53, арк. 51].

Унаслідок «ждановщини» та наступу державного антисемітизму в повоєнний період значно знизилося представництво євреїв серед партійного та

державного керівництва республіки, а в окремих випадках воно було зведене нанівець. У 1946 р. серед секретарів міськкомів та райкомів партії нараховувалося 1918 українців (70 %), 739 росіян (27 %) і лише 4 євреї (0,15 %). Проте серед первинних партійних організацій по установах, закладах і підприємствах цей відсоток був значно вищим. Так, на 1 лютого 1946 р. 5 євреїв очолювали первинні партійні організації Балтського району – міськторгу, районного відділу здоров'я, педучилища, промсистеми та райуповнаркомзагу. Усього в 37 організаціях секретарями місцевих осередків було 26 українців, 6 – росіян, 1 – болгарин, 1 – молдаванин. А вже на 1 жовтня 1946 р. євреї очолювали 9 первинних партійних організацій з 60 (українці – 39, росіяни – 12, молдавани – 1) [123, арк. 3-4, 40-41]. Серед 55 первинних партійних організацій Кодимського району євреї очолювали парторганізацію спиртзаводу та районного відділу охорони здоров'я (С. Даненберг та Р. Койфман) [128, арк. 3].

На 1 січня 1953 р. в МВС України нараховувався 21081 українець (59,3 %), 11753 росіяни (33 %), 1521 єврей (4,3 %) [507, с. 46, 58]. Станом на 10 липня 1950 р. серед відповідальних працівників апарату Вінницького обласного комітету ЛКСМУ євреями було лише 2 особи (інструктор відділу комсомольських органів та інструктор відділу пропаганди й агітації) з 23 осіб [68, арк. 10, 11]. Проте представленість євреїв серед рядового складу партійних та громадських організацій залишалася високою.

Так, згідно зі «Статистичним звітом про склад комсомольської організації...» на 1952 р., комсомольська організація Вінницького району нараховувала 9061 особу, з них 1414 (15,6 %) були єврейської національності [69, арк. 5].

Впливовою силою євреї залишалися й у ВКП(б). На 1 січня 1946 р. у ній перебувало 202878 (3,7 %) євреїв при загальній чисельності партії 5513649 осіб, і це було дещо менше, ніж на 1 січня 1941 р. – 176884 (4,6 %) при загальній чисельності членів 3872465 [570, с. 352-353]. Проте на Поділлі відсоток євреїв, яких нараховувалося в рядах ВКП (б), був вищим. Так, серед комуністів Вінницької області (членів партії та кандидатів) на 1 січня 1947 р. було 3099

(11,7 %) євреїв при загальній кількості комуністів 26560. Зазначимо, що чисельність комуністів-євреїв поступалася чисельності в партії росіянам – 4493 (16,9 %), але була вищою, ніж представників інших національностей, наприклад, білорусів – 239 (0,9 %), поляків – 192 (0,7%) [51, арк. 41]. У Проскурівському міському комітетові КП(б) У Кам'янець-Подільської області на 1 січня 1945 р. серед 1102 комуністів євреями назвалися 184 (16,7 %), у Кам'янець-Подільському міському комітетові КП(б)У перебувало 64 євреї-комуністи на 375 осіб (17 %), тоді як у Кам'янець-Подільському РК КП(б)У на 102 комуністи не було жодного єврея [92, арк. 1, 2, 14]. Серед комуністів південно-східних районів Поділля, які входили в повоєнні роки до складу Одеської області, євреї також становили вагомий кількість. Так, серед комуністів Балтського районного комітету КП(б)У на 1 січня 1947 р. євреями були 68 осіб (12,4 %), Кодимського – 54 (12,2 %), Кривоозерського – 28 (7,7 %), Савранського – 34 (11,7 %), Голованівського – 15 (3,2 %) (*дивись додаток Є*) [116, арк. 16, 22, 27, 31, 42]. На Бердичівщині відсоток євреїв-комуністів в перші повоєнні роки навіть дещо підвищився. Очевидно, це пояснюється їхнім поверненням з евакуації. Якщо в 1945 р. їх було 15 осіб (8,2 %) серед 158 комуністів районного комітету партії (українців – 116 (73,4 %), росіян – 26 (16,5 %) [102, арк. 33], то в 1950 р. серед 404 членів партії району – 42 (10,2 %) (українців – 296 (73,3 %), росіян – 56 (13,7 %) [106, арк. 81].

На нашу думку, кількість євреїв у партії, навіть на перші повоєнні роки в цілому відповідає загальній чисельності єврейського населення в цих регіонах та аж ніяк не відповідає тезі про високу відданість комуністичним ідеалам євреїв. Для прикладу, росіян у Проскурівському МК КП(б)У було 423 особи (38,4 %), а в Кам'янець-Подільському міському комітетові КП(б)У – 180 (48 %), у чому безсумнівно прослідковується слід «старшого брата» [92, арк. 1, 2].

Високою залишалася зайнятість євреїв у закладах культури. Так, на 1 травня 1956 р. серед кадрів районних будинків культури Вінницької області (завідувачі районними відділами культури – 44 особи, заступники завідувачів районними відділами культури з експлуатації кіносітки – 44 особи, інспектори районних відділів культури – 36 осіб, усього – 124 особи) працювало 11 євреїв (8,9 %), в

обласному музично-драматичному театрі з 58 осіб – 3 (5,2 %), в обласній філармонії – 4 з 32 (12,5 %), і найбільше серед кадрів музичних шкіл – 15 із 41 особи (36,6 %) [54, арк. 18-20].

Євреїв, які не представляли партійну та державну номенклатуру, продовжували цінувати за якісно виконувану роботу й навіть, в окремих випадках, відкрито ставали на їхній захист. Так, коли в 1950 р. (а це період активного сталінського державного антисемітизму) в Бердичівському районі стався конфлікт між місцевим прокурором Метельським і завідувачем районним фінансовим відділом Прейгерманом, секретар Бердичівського РК КП(б)У К. Губарець став на захист останнього, характеризуючи його винятково як сумлінного й відповідального працівника, хоча й змушений був оголосити йому сувору догану із записом в облікову картку за грубе ставлення до працівника правоохоронних органів району [105, арк. 29].

У багатьох випадках ставлення до євреїв визначалося особистою позицією керівників району або активністю антисемітської кампанії. Так, секретар Балтського РК КПУ пояснювала завідувачу обласного відділу здоров'я, що завідувач районним відділом здоров'я Р. А. Ерліхман не рекомендується кандидатом у депутати районної ради депутатів трудящих, оскільки не забезпечує належної роботи відділу, хоча остання на цій посаді працювала протягом тривалого повоєнного періоду. Позиція секретаря Балтського РК КПУ А. Вінницької стає зрозумілою після аналізу дати документу. А це було 13 січня 1953 р., коли в центральній пресі було оголошено про арешт групи лікарів-шкідників, шпигунів міжнародної сіоністської підпільної організації «Джойнт» [125, арк. 1].

Отже, у повоєнний період соціальні процеси в середовищі єврейського населення Поділля вирізнялися певними особливостями. По-перше, єврейська громада краю зазнала масштабних демографічних втрат та опинилася у складному матеріальному становищі. У перші роки після визволення з окупації та повернення з евакуації значна частина єврейського населення краю змушена була повертати своє житло та майно в судовому порядку. Складне становище було в

місцях скупчення євреїв, особливо в колишній окупаційній зоні Трансністрії, що визнавали як центральні, так і місцеві державно-партійні органи. Намагаючись змінити ситуацію, органи влади не завжди зважали на традиційні основи життя та зайнятість євреїв, що викликало незадоволення серед останніх.

Із загостренням наприкінці 1940-х рр. політики державного антисемітизму, основний акцент був зроблений на усунення євреїв із партійно-державної номенклатури, правоохоронних органів, армії. Проте, якщо серед керівних кадрів партії та державного апарату кількість євреїв істотно зменшилася, то серед нижчої керівної ланки, місцевих партійних осередків, господарської еліти, кваліфікованого інженерного складу, освітньої, наукової та культурної інтелігенції відсоток євреїв був і залишався високим. В окремих випадках він був значно вищим загального представлення цього етносу серед населення Поділля.

У пропорційному відношенні в межах загальної чисельності серед усього населення краю була представленість євреїв серед членів місцевих осередків ВКП(б). Проте цей відсоток був значно вищим ніж у поляків, що теж мали чисельну національну громаду на теренах краю.

У місцях компактного проживання, фактично сталою залишається структура професійної зайнятості єврейського населення. Чільні місця займали євреї Поділля серед керівників середньої ланки, науковців та викладачів вищих навчальних закладів, фахівців вищої та середньої кваліфікації, різного роду службовців найнижчого рангу, проте залишалися широко представленими серед працівників торгівлі та сфери послуг, кваліфікованих робітників. Традиційно євреї Поділля продовжували займати чільне місце серед директорів, учителів шкіл, працівників охорони здоров'я.

Однією з головних соціальних характеристик єврейської спільноти в цей час було високе бажання отримати середню спеціальну та вищу освіту.

Можемо стверджувати, що в місцях компактного проживання (передусім це південно-східні райони Поділля) єврейські громади жили компактною радянською системою традиційного єврейського містечка зі своєю

специфікою соціальних процесів, що дало можливість низці сучасних дослідників вживати термін «повоєнний радянський штетл».

3.4. Єврейський націоналістичний молодіжний рух в перші повоєнні роки.

Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. для суспільства СРСР стала не тільки важким випробуванням, але й подією, яка змінила окремі підвалини функціонування самої держави та призупинила, нехай на деякий час, ідеологічні репресії, що розпочалися в 1930-х рр. Звернення до національних почуттів народів, які склали СРСР і які влада намагалася використати в боротьбі з ворогом, сприяли росту їхнього національного самоусвідомлення навіть в умовах радянської дійсності, хоча й не в тих масштабах, як це було при «коренізації» 1920-х рр. Євреї, як й інші нації, відчули на собі особливості національної політики радянської влади. Проте на розвиток цієї національної меншини в перші післявоєнні роки вплинуло чимало інших чинників як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Так, їм довелося пережити одну з найбільших національних трагедій – Голокост, унаслідок якого єврейському населенню було завдано як фізичних, так і моральних невиліковних травм. Проте цей злочин проти цілого народу призвів до консолідації радянського та світового єврейства. Геноцид збігся з послабленням тиску на євреїв у роки війни з боку влади через намагання використати їхні зв'язки зі світовим єврейством для боротьби з фашизмом. Однак навіть із визволенням території України від окупантів, звільненням їх з таборів, гетто, поверненням з евакуації життя десятків тисяч представників цієї громади залишалося складним і в матеріальному, і в моральному аспектах. Зокрема й на території Поділля, де в окупаційній зоні Трансністрії була зосереджена значна частина єврейського населення не тільки з подільського регіону, а й з Буковини та Бессарабії. Багато євреїв вважало, що навіть із визволенням їхні випробування не припиняться. Усі ці чинники сприяли росту не тільки рівня національної

свідомості, а й сіонізму, особливо в молодіжному єврейському середовищі. Яскравим прикладом існування молодіжного єврейського націоналістичного руху на Поділлі є діяльність підпільної молодіжної організації «Ейнікайт» («Єдність») у м. Жмеринці.

Окремо зауважимо, що традиції сіонізму, підпільної боротьби мають в регіоні давнє коріння. Поділля як регіон, що входив до смуги осілості євреїв та який був представлений значною кількістю єврейського населення, що зазнавало дискримінаційної політики з боку влади, опинився в епіцентрі сіоністського руху ще з ХІХ ст. Сіонізм був закономірною реакцією єврейського населення на утиски та дискримінацію. Окрім того, на думку окремих дослідників, сіонізм був одним із виявів політизації іудеїв [723, с. 230]. Причинами політизації єврейського національного руху, на нашу думку, були державний і побутовий антисемітизм, що набував форм погромів, та формування міжнародних центрів сіоністського руху. Власне антисемітизм, погроми та зростання національної свідомості спровокували першу (1882–1903 рр.) та другу (1904–1914 рр.) хвилю еміграції євреїв з Поділля.

На Поділлі сіонізм набув як громадських, так і політичних форм. Саме в подільському містечку Томашпіль народився один із лідерів міжнародного руху «Ховевей Ціон» (ті, що люблять Сіон) Леон Пінскер (Єгуда Лейб). «Автоемансипація» (1882 р.) Леона Пінскера стала ідеологічною програмою руху. Рух «Ховевей Ціон» («палестинофіли») розпочав розвиватися в Україні після утворення координаційного центру в Одесі та в 1880-х рр. став першим неполітичним рухом за переселення євреїв на свою історичну батьківщину – Ерець-Ізраель, який був дозволений у Російській імперії. «Ховевей Ціон» знайшов своїх прихильників й на Поділлі та сприяв переселенню євреїв краю до Палестини. Здебільшого активну участь у русі брали люди з хорошою освітою та твердими релігійними переконаннями, які намагалися повернутися на свою історичну батьківщину. Наприклад, у м. Вінниці засновником і керівником гуртка руху «Ховевей Ціон» був Мойсей Камйонський, що отримав освіту в найбільш престижній єшиві Російської імперії – Воложинській (сучасна Мінська обл.,

Білорусь). М. Камйонський був одним із перших сіоністів Російської імперії, який у 1882 р. висунув ідею про збір добровільних пожертв серед заможних євреїв для придбання у Палестині ділянок землі і переселення туди вихідців із Російської імперії, яка отримала всляку підтримку з боку лідерів руху [595, с. 349].

У подальшому сіоністський рух в краї став набувати переважно політичних форм. На початковому етапі з'явилися послідовники засновника політичного сіонізму Теодора Герцля. Пізніше подільські євреї стали активними учасниками єврейських політичних партій, переважно сіоністського чи лівого спрямування. Власне сіоністський напрямок активно починає формуватися під керівництвом Загальних сіоністів, а також під егідою Всесвітньої сіоністської організації. Основна мета сіоністів полягала у відновленні власної держави на території тодішньої Палестини [375, с. 263].

На початку ХХ ст. на Поділлі з'явилися осередки єврейської політичної партії БУНД (Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі та Росії). Уже в 1905 р. виокремлювалися своєю організаційною структурою осередки партії (місцеві комітети) у Проскурові, Кам'янці-Подільському, Вінниці, а на початку Першої російської революції осередки партії були в 10 подільських містах [698, с. 131]. Із часом осередки БУНДу оформилися в більшості повітових міст губернії – Хмельнику, Жмеринці, Літині, Немирові, Тульчині, Ольгополі, Летичеві, Гайсині та інших [698, с. 131]. О. Симчишин вважає, що причина активного поширення діяльності БУНДу була в тому, що «соціал-демократичні ідеї добре співжувалися з іудейськими уявленнями про особливі страждання їхнього народу» [782, с. 13]. БУНД стояв на позиціях соціал-демократії та марксизму, проте в національному питанні відстоював позицію національної культурної автономії.

У губернії свою діяльність розгорнула й Єврейська Соціал-Демократична Робітничая Партія «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»), яка утворилася в 1906 р., проте як рух, де співіснували гасла сіонізму та соціалізму, розпочала свою діяльність із 1900 р. У 1902 р. «Поалей Ціон» у Подільській губернії був представлений 1 осередком, тоді як БУНД – 7 [784, с. 10].

Також на території краю діяли й інші партії сіоністсько-соціалістичного спрямування. Так, у добу Першої російської революції в містах Бердичеві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Літині, Хмільнику діяла Сіоністська Соціалістична Робітнича партія (ССРП), а у м. Могилеві-Подільському – осередок Соціалістичної Єврейської Робітничої Партії (СЄРП) [723, с. 233, 237]. За підрахунками С. Ткача, на лютий 1917 р. на території Поділля діяло 15 осередків БУНДу, 6 – «Поалей Ціон», 3 – ССРП та 2 – СЄРП [784, с. 15].

Наголошуємо також, що значна частина євреїв була зосереджена в осередках російських та українських політичних партій. Єврейські політичні партії різного спрямування взяли активну участь у політичному житті країни після лютого 1917 р. Наприклад, у серпні цього року після реалізації положень II Універсалу Центральної Ради єврейські політичні партії отримали в Центральній Раді 50 місць. Найбільше місць отримали БУНД, ССРП і сіоністи – по 13 кожна та «Поалей Ціон» – 9 [375, с. 267].

У роки радянської влади єврейський політичний рух зазнав значної трансформації. Окремі єврейські політичні партії увійшли до РСДРП (б), інші склали основу Євсекції, а окремі пішли в підпілля. Єдиною легальною опозиційною до більшовиків організацією була Єврейська комуністична партія «Поалей Ціон». Проте навіть на початку 1920-х рр. на території Подільської губернії діяли як сіоністські політичні партії (Сіоністи-соціалісти (Ц. С.), Народна фракція «Ціорей Ціон»), так і молодіжні сіоністські рухи та організації: Сіоністсько-соціалістична спілка молоді (СССМ), Організація сіоністської молоді (ОСМ), Гехолуц (об'єднання кустарно-ремісничої молоді), спортивно гімнастичне товариство «Маккабі», що свідчило, за словами працівників ГПУ, що «сіоністські організації міцніють, а їхня діяльність направлена проти Комуністичної Партії та Комуністичної спілки молоді» [45, арк. 14, 15]. Саме з огляду на зазначене вище відродження сіоністського руху в 1940-х рр. не стало випадковим.

Сучасна українська історіографія питання діяльності сіоністських організацій у повоєнний період представлена більше в контексті досліджень боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом, низькопоклонством перед

Заходом, космополітизмом та антисемітською політикою радянської влади наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. [451, 221]. Крім того, довгий час діяльність організації «Ейнікайт» розглядалася як повністю сфабрикована органами державної безпеки справа проти єврейської молоді в рамках антисемітської державної політики в повоєнний період. Проте новітні дослідження та інформація самих учасників організації свідчать, що це була дієва підпільна організація, хоча й не позбавлена певного юнацького романтизму у способах реалізації поставлених завдань. Закордонна історіографія акцентує свою увагу на «Ейнікайт» у контексті розвитку сіоністського руху в повоєнній Україні та СРСР, оскільки місцевий керівник організації М. Гельфонд був одним із лідерів сіоністського руху в СРСР включно до виїзду у 1971 р. до Ізраїлю [793]. Недостатньо представлена і джерельна база цього питання. Зокрема в Державному архіві Вінницької області, на теренах якої і діяла ця організація, навіть в офіційних повідомленнях влади немає інформації про діяльність цієї організації, і лише знайдена одна справа заарештованого студента Вінницького медичного університету Й. Альтермана, у якій стверджувалося про його зв'язок з одним із лідерів «Ейнікайт» М. Співаком. З огляду на серйозність питання та через те, що заарештовували учасників єврейського підпілля в різних регіонах СРСР (колишні школярі стали студентами цілої низки ВНЗ країни), слідство проводилося в Москві. Саме тому основним джерелом дослідження багатьох аспектів діяльності організації стали спогади її учасників. Зокрема, у дослідженні викладені мемуари учасників організації М. Гельфонда [204], Є. Вольфа [280], співкамерника М. Гельфонда – Ц. Прейгензона [208], Б. Мершон [295].

Із визволенням території України єврейська національна меншина намагалася повернутися до мирного життя. Одиниці з них уцілили у вирі винищення німецькою окупаційною владою, інші пройшли через гетто, треті поступово поверталися з евакуації. Проте навіть після закінчення війни повернутися до звичного життя було не просто. І причиною була не стільки важка економічна ситуація, повоєнна розруха, скільки офіційна державна політика. Крім того, Україною прокотилася хвиля антисемітизму, про що було неодноразово

зазначено вищими партійними органами, а владу все частіше почали турбувати випадки націоналістичної та сіоністської діяльності євреїв. У своїх роздумах колишній малолітній в'язень жмеринського гетто Белла Мершон, що в період незалежної України активно відроджувала єврейське життя м. Жмеринки, написала: «Війна залишила глибокий слід не тільки в житті вчителів, але й змусила замислитися про майбутнє і 14–15-річних підлітків, їх учнів. А інакше і бути не могло! Справа в тому, що коли єврейські сім'ї після визволення почали повертатися в свої будинки, вони наштовхнулися на вороже ставленням неєврейського населення. Багато місцевих за роки окупації звикли до думки, що євреї ніколи не повернуться з гетто, не вимагатимуть своє майно. Вони з великою неохотою звільняли квартири, відмовлялися повертати речі. Пам'ятаю, мама розповідала, як важко нашій родині вдалося повернутися в свою квартиру, в якому жахливому стані повернули нам квартиру люди, які прожили в нашій квартирі всю війну. Серед євреїв з'явилося побоювання, що Катастрофа може повторитися» [295]. Ось саме ці страхи, очевидно, стали основою росту стихійного сіонізму.

Державна антисемітська політика, побутовий антисемітизм, що прокотився територією України, сприяли формуванню серед багатьох представників єврейської національної меншини націоналістичних поглядів. Усе частіше лунають серед євреїв думки про необхідність відновлення єврейської освіти, культури, релігії. Особливо радикальні представники цієї меншини ратують за створення свого національного державного утворення, як єдиної можливої передумови для виконання цих завдань. На їхню думку, відновлення національного життя можливе лише при поверненні на свою історичну Батьківщину – Ерець-Ізраель (Землю Ізраїльську) або створенні справжньої національної автономії чи то в Криму, чи то в Біробіджані.

Цві-Гірш (Григорій Ізраїльович) Прейгензон, інженер, вчений, відомий єврейський письменник, що писав твори на івриті і який був ув'язнений у 1949–1955 рр. за «антирадянську націоналістичну діяльність» та особисто був знайомий по таборах з багатьма членами жмеринської групи «Ейнікайт», згадує, що навіть в

евакуації було складно. Крім фізичних страждань – голоду, важкої праці, найчастіше неймовірного холоду, були страждання й душевні: загибель близьких людей, переживання за тих, хто залишився в окупації, страх, що їх уб'ють, труднощі звикання до важких умов, нове незвичне середовище, а іноді й розгнуждане антисемітське цькування. На його думку, усе це гнітило, було для багатьох важким тягарем. Окрім того, серед них не було жодного, хто не відчував би додаткового пригнічення як євреїв [208, с. 72]. У вересні 1944 р. до ЦК КП(б)У надійшов анонімний лист, де стверджувалося, що в Києві активно поширювався антисемітизм, усі негаразди повоєнного життя приписувалися євреям, а в установах та на підприємствах намагалися уникати прийому їх на роботу, у тому числі членів партії зі стажем [24, арк. 5]. При обговоренні результатів грошової реформи 1947 р. на Вінниччині серед мас лунало, «що нам, росіянам, все одно краще не буде. Це покращення не для нас, а для євреїв, вони були з грішми і будуть, а ми будемо злидарювати» або «...робітнику тепер прийшов капут. А це тому, що наш уряд дав життя лише євреям, які на сьогоднішній день живуть, а робітничий клас бідує» [47, арк. 27].

Підтверджує думку про повоєнний антисемітизм в Україні В. Костирченко, який у праці «Сталин против космополитов. Власть и еврейская интеллигенция в СССР» наводить слова зі звернення демобілізованих євреїв-фронтовиків м. Києва, що восени 1945 р. надійшло в ЦК ВКП(б) на ім'я Й. Сталіна, Л. Берії та редактора «Правди» П. Поспелова: «Тут сильно відчувається вплив німців. Боротьби з політичними наслідками їх політичного шкідництва тут не ведеться ніякої. Тут розперезалися різного роду націоналісти, іноді з партійним квитком в кишені... Тут лютує ще небачений у нашій радянській дійсності антисемітизм. Слово «жид» або «бий жидів» ... соковито лунає на вулицях столиці України, у трамваях, в тролейбусах, в магазинах, на базарах і навіть у деяких радянських установах» [572, с. 138].

На думку Ц. Прейгензона, єврейське питання в повоєнний період постало дуже гостро. Гітлер довів і підтвердив, що асиміляція не є виходом, захистом: він знищував навіть напівкровок. Тому залишилося одне – Ерець-Ізраель. Стати як усі

народи. Національне почуття охопило всі верстви єврейського народу. Відкритий антисемітизм, утиски і переслідування, тим більше фізичне знищення, завжди є причинами відродження національного почуття [208, с. 72].

Каталізатором націоналістичних настроїв серед єврейського населення стало створення держави Ізраїль. Багато радянських євреїв вважали своїм обов'язком взяти посильну участь у підтримці молодого держави. Одні готові були поїхати добровольцями і взяти участь у війні за її незалежність з арабами та англійцями, інші готові були допомогти фінансово, треті сподівалися, що СРСР відкриє їм кордони для масового виїзду на свою історичну Батьківщину. Так, близько 500 євреїв м. Жмеринки звернулось до влади щодо можливості організованої еміграції до Ізраїлю усією громадою [570, с. 404]. Проте масовий виїзд євреїв з СРСР, створення нового національного державного утворення чи розбудова вже існуючої Єврейської автономної області не входило у плани влади. Усі зусилля були спрямовані на одне: остаточне розв'язання єврейського питання в СРСР.

Унаслідок цього в країні виникають перші єврейські підпільні організації. Так, у Москві діяла група студентів, яка розповсюджувала сіоністські ідеї серед студентів-євреїв і вела підготовку до нелегального виїзду в Ізраїль під керівництвом М. Маргуліса і В. Свечинського. Члени групи були заарештовані в 1950 р. та засуджені до 10 років таборів. Підпільні групи студентів-євреїв існували в Ленінграді (група Л. Тарасюка), у Брянську (група В. Левітіна і А. Фарберова). На території України діяла група Х. Співаківського в Харкові, «Спілка єврейської молоді» у Львові, група старшокласників «Сун-2» у Києві на чолі з Б. Альтером і А. Полонським. Діяльність усіх цих груп була припинена, а її члени були заарештовані протягом 1949–1950 рр. Переважну більшість членів підпільних єврейських молодіжних організації засуджено до тривалих строків ув'язнення за підпільну антирадянську діяльність, і звільнено було лише після смерті Й. Сталіна, у 1955–1956 рр.

Підпільна молодіжна організація «Ейнікайт» у м. Жмеринці виникла наприкінці 1944 р. Засновниками організації були жмеринські школярі Меір

Гельфонд, Володимир Керцман, Михайло Співак, Олександр Ходоровський. У 1945 р. до організації приєдналися Тетяна Хорол, Клара Шпігельман, які навчались в одному класі з Володимиром Керцманом, учнем школи № 2 м. Жмеринки, де директором школи був батько Олександра Ходоровського – Лейб Яківлевич Ходоровський. Членами організації також були школярі Олександр Сухер, Давид Гервіс, Ілля Мішпатман, Мойсей Гейсман. Улітку 1945 р. до організації вступив Єфраїм Вольф [295].

Основу організації склали колишні в'язні жмеринського гетто (М. Співак, В. Керцман, Є. Вольф, О. Сухер, Д. Гервіс) та школярі, що повернулися з евакуації. Один із організаторів підпільної групи, Михайло Співак, згадував: «Після звільнення декілька хлопців мого віку, років по чотирнадцять-п'ятнадцять, які пройшли через гетто, задумались над тим, чому нас, євреїв, так переслідують, знищують, чому ми виявились беззахисними... Якби у євреїв була своя держава, то нічого подібного з єврейським народом відбутись би не могло... Ми знали, що в Палестині євреї ведуть боротьбу за створення своєї держави, і вирішили якось взяти участь... Це був стихійний сіонізм... реакція на пережите, побачене і вистраждане...» [507, с. 137]. Інший лідер організації Меір Гельфонд вважає, що основна причина їхньої діяльності – «потрясіння від масового винищення євреїв на окупованих територіях та неприхований антисемітизм радянської влади» [204, с. 5].

Ніхто з дорослих до організації не був залученим, а батьки не знали про діяльність їхніх дітей. Члени групи вважали, що час вимагав діяти підпільно, проте чинний режим у країні потрібно підтримувати, а єдиним розв'язання єврейського питання є створення своєї держави в Палестині. За основну мету члени організації поставили агітацію за виїзд до історичної Батьківщини єврейського народу, на крайній випадок, – створення власної держави на будь-якій іншій території. За форми роботи школярі обрали індивідуальні бесіди з надійними людьми, написання та розповсюдження листівок російською мовою та на їдиш. Листівки розповсюджувалися в Жмеринці, Вінниці, Києві в місцях проживання або скупчення єврейського населення – у синагозі, на базарі, вокзалі,

у чергах у магазинах, поштовими ящиками єврейських квартир. Перекладав листівки на ідиш Д. Гервіс, який виріс у традиційній єврейській сім'ї та володів цією мовою [295]. Перші листівки роздано на свято Симхат-Тори в жмеринській синагозі. Були й спроби залучити дорослих. Як згадує один із лідерів організації М. Гельфонд, «перші кроки – розповсюдження листівок під час Симхат-Тори – переконали нас, що без керівництва старших товаришів наша діяльність залишиться безрезультатною. В місті було багато євреїв із Румунії та Польщі; серед них, без сумніву, були люди, які могли допомогти нам. Могли, але не захотіли – побоялися. Місцевий рабин, до якого ми звернулися за допомогою, вигнав нас. Атмосфера страху, пам'ять про розправи над сіоністами в тридцятих роках створили вакуум навколо нас» [204, с. 6].

На початку 1946 р. організація розкололася на дві частини – групу М. Співака та групу М. Гельфонда. У Песах (свято звільнення єврейського народу з єгипетського рабства) 1946 р. у м. Жмеринці сталася подія, якою одразу зацікавилися органи державної безпеки. На навчання у школі № 2 не вийшли учні 8 та 9 класів, де навчались члени групи «Ейнікайт». Очевидно, саме після цих подій органам стало відомо про діяльність групи. У зраді члени групи М. Гельфонда запідозрили комсорга 9 класу, тому свою діяльність обмежили індивідуальними бесідами з людьми.

У 1947 р. Є. Вольф підготував брошуру «Наш шлях» – нарис з історії єврейського народу. Саме Єфраїм Вольф пізніше на допиті у МДБ сформулював своє бачення розв'язання єврейської проблеми в СРСР: «1) повсюдно створюються, в основному, молодіжні, ГСП (Групи сприяння переселенню), члени яких вивчають історію єврейського народу, мову ідиш і готують себе до фізичної праці; 2) коли число членів ГСП наблизиться до тисячі, буде скликано I з'їзд ГСП, який звернеться до радянського уряду з проханням провести ряд заходів щодо перетворення ЄАО (Єврейської автономної області – *від автора*) в ЄРСР (Єврейську радянську соціалістичну республіку – *від автора*); 3) радянський уряд відправить до Біробіджана ряд комісій та на основі їх доповідей складе п'ятирічний і десятирічний плани розвитку Біробіджана;

4) протягом перших п'яти років у Біробіджані буде прокладена розгалужена мережа доріг, будуть закладені нові сільськогосподарські поселення, індустріальні об'єкти та прилеглі до них житлові масиви; 5) протягом наступної п'ятирічки буде здійснено переселення в Біробіджан майже всіх євреїв СРСР» [280, с. 387]. Про те, що організація мала серйозні наміри, свідчить вилучене при обшуку з письмового стола Є. Вольфа: щоденник, текст брошури «Наш шлях», «Типовий статут ГСП», дві книги афоризмів, «Лютневі тези» [280, с. 401].

Організація «Ейнікайт» активно існувала до 1947 р. Протягом 1947–1948 рр. більшість колишніх членів групи стали студентами і поїхали зі Жмеринки до інших міст для навчання у вищих навчальних закладах. Саме тому арешти членів групи відбувалися по різних регіонах СРСР: М. Співака – у Львові, Є. Вольфа та О. Сухера – у Києві, М. Гельфонда – у Вінниці, В. Керцмана – в Ленінграді, О. Ходорковського – в Одесі, І. Мішпатмана – в Челябінську, Т. Хорол – у Саратові.

Арешти членів групи «Ейнікайт» проходили в контексті боротьби з «єврейськими націоналістами» – широкомасштабної кампанії в межах усієї країни. Для розправи з «єврейськими націоналістами» в масштабах СРСР сталінський режим сфабрикував «сіоністську змову». До «змовників» було віднесено членів Єврейського антифашистського комітету, керівників Єврейського театру в Москві та Радінформбюро, яких звинуватили у «шпигунстві» на користь США, у намірі реалізувати «план американських капіталістичних сил щодо створення у Криму єврейської держави». Упродовж січня-лютого 1949 р. в ув'язненні опинилися десятки відомих письменників, поетів, журналістів, театральних діячів, учених [280, с. 298]. Справу «Ейнікайт» розглядали в контексті «єврейської змови» безпосередньо в Москві і об'єднана вона була зі справами інших «єврейських націоналістів», у тому числі зі справою ЄАК. Є. Вольф згадував, що при ознайомленні з показами інших підозрюваних у справі «Ейнікайт» на допитах у справі М. Співака він помітив протокол допиту Іллі Григоровича (Елі Гершовича) Співака – мовознавця, ідишиста, члена-кореспондента АН УРСР, директора Кабінету єврейської культури АН УРСР та

члена Президії ЄАК, що був далеким родичем М. Співака. На думку Є. Вольфа, саме через Співаків справу «Ейнікайт» хотіли пов'язати з ЄАК. Була там і копія протоколу допиту підозрюваної зі справи «Спілки єврейської молоді» м. Львова, з відомостями про виступ Михайла Співака на засіданні «СЄМ» про необхідність переселення євреїв на єдину територію, але не в Палестину, а до ЄАО [280, с. 434]. Як згадував сам М. Співак, він був найбільш придатною фігурою на роль виконавця «злочинних задумів» свого родича І. Г. Співака та ЄАК. На допитах його усіляко намагалися схилити до визнання цього факту та підписати протокол, але він уперто відмовлявся це робити [507, с. 139]. Очевидно, саме за це М. Співака як «злісного ворога радянської влади» засудили до 25 років таборів. Окрім того, його було визнано одним із керівників львівської групи «СЄМ» [89, арк. 78].

Після слідства, що тривало більше 5 місяців, члени групи були засуджені Особливою нарадою до тривалих термінів ув'язнення (8–25 років). Лише після смерті Сталіна та початку періоду десталінізації майже усі члени групи були звільнені восени 1954 р. [750, с. 137]. Лише М. Співак, який отримав найбільше покарання, був звільнений у 1956 р. Слід зазначити, що із заарештованих лише 9 осіб мали відношення до «Ейнікайту» [793, с. 240]. Інші троє були засуджені за принципом «МДБ ніколи не помиляється».

За спогадами Є. Вольфа, у справі «Ейнікайта» були притягнуті до відповідальності 12 осіб: одинадцять жмеринчан та один вінничанин (І. Мішпотман). М. Співака, М. Гельфонда, А. Ходорковського, В. Керцмана, О. Сухера, Т. Хорол, Д. Гервіса, І. Мішпотмана, Є. Вольфа звинуватили в безпосередній участі в підпільній організації «Ейнікайт», а М. Блуменфельда та С. Кеніса – у тому, що вони не повідомили про злочинну організацію до правоохоронних органів.

17 травня 1949 р. ухвалою Вінницького обласного суду засуджено до виправних трудових таборів строком на 10 років уродженця м. Жмеринки, студента другого курсу Вінницького медичного університету Йосипа Альтермана. У ході досудового слідства він був звинувачений в участі в антирадянській

націоналістичній організації «СЕМ» (Союз єврейської молоді) та в тому, що був особисто завербованим одним із лідерів «Ейнікайт» М. Співаком, якому в цей час приписували лідерство у Спілці єврейської молоді, оскільки він навчався у Львові. Й. Альтермана звинуватили у вербуванні до організації інших представників єврейської молоді та розповсюдженні наклепу на національну політику Радянської держави. У протоколі допиту від 18 березня 1949 р. було зазначено, що, за словами М. Співака, у «СЕМ» на 1948 р. входило 15–20 осіб зі Львова, Одеси та інших міст [89, арк. 18-19]. Підставою для вироку Й. Альтермана стало особисте визнання провини, показання кількох свідків, про спробу їх вербування та один-єдиний лист, написаний до М. Співака, у якому він наголошує на небажанні молодих євреїв брати участь в організації та включенню до організації лише одного члена – Ізі Вайнера [89, арк. 74]. Й. Альтерман був звільнений із таборів у 1955 р. достроково, а його справа Верховним Судом СРСР була закрита 29 листопада 1959 р. за відсутністю в його діях складу злочину [89, арк. 112-113].

Звичайно, не можемо говорити про організований характер діяльності «Ейнікайту» в межах сіоністського руху в СРСР, та варто цілком погодитися з твердженням Є. Вольфа, що це був «стихийний сіонізм» як прояв бажання зберегти свою національну самобутність, культуру, релігію, спосіб життя при шаленій асиміляції та посиленні побутового, а потім і владного антисемітизму [280]. Така реакція молоді на процеси, що відбувалися в радянському суспільстві, була характерною для всього багатонаціонального суспільства СРСР. Учні-старшокласники, студенти, вірили, що причина усіх негараздів у країні – відхід від справжнього «марксистсько-ленінського вчення».

Так, ще в лютому 1941 р. Джалал-Абадський обласний суд Киргизької РСР покарав ув'язненням терміном від 8 до 10 років учнів 10 класу школи № 1 м. Джалал-Абад, що утворили «контрреволюційний гурток» «Справжніх комуністів» і ставили собі за мету «боротьбу з партією та радянським урядом» [659, с. 528-535]. У вересні 1946 р. був викритий «Военно-трудовий союз», що був створений у школі № 4 м. Вінниці з ініціативи учня 10 класу Юрія Ситого [50,

арк.102], а в середній школі № 1 м. Шепетівки Кам'янець-Подільської області учнями 8–Б класу була організована нелегальна юнацька організація «Гвардія юних», до складу якої входило 14 учнів [93, арк.24].

Новітні дослідження розкривають інформацію про існування учнівських і студентських підпільних молодіжних організацій у Москві, Ленінграді, Тбілісі, Казані, Мінську та інших містах СРСР. Про характер діяльності свідчать їхні назви: «Справжні комуністи», «Воєнно-трудоий союз», «Гвардія юних», «Комуністична партія молоді», «Союз боротьби за справу революції», «Юні комуністи», «Армія революції». Юні романтики сподівалися змінити в умовах радянської влади й комуністичного ладу основні засади функціонування держави.

Після звільнення з таборів активну діяльність продовжив М. Гельфонд, який у 1963 р. в м. Москві організував видавництво сіоністської літератури, створив підпільну сітку з розповсюдження «самвидаву», посібників із вивчення івриту та єврейської історії. М. Гельфонд виїхав до Ізраїлю в числі перших радянських євреїв у 1971 р. За його віддану діяльність справі інший активний діяч руху за повернення на свою історичну Батьківщину відомий радянський правозахисник А. Якобсон назвав останнього «героєм сіонізму» [768, с. 238]. У 1973 р. виїхав до Ізраїлю Є. Вольф. Проте переважна більшість членів організації змогли реалізувати свою мрію тільки на початку 1990-х рр., із розпадом Радянського Союзу: у 1990 р. репатріювалися О. Сухер та А. Ходорковський, у 1991 р. – Д. Гервіс, у 1993 р. – Т. Хорол.

Отже, можемо стверджувати, що спільний біль та згуртованість євреїв через Голокост, важке матеріальне становище громади, наростання державного та побутового антисемітизму в повоєнний період сприяли як зростанню рівня національної свідомості, так і поширенню націоналістичних настроїв у формі сіонізму. Особливо активно ці заклики поширювалися серед єврейської молоді. Проте, якщо для більшості молодіжних організацій основним питанням було повернення до справжнього марксистсько-ленінського вчення, то для молодіжних сіоністських організацій постало питання створення або власної держави, або свого національного утворення в межах СРСР. У цьому плані діяльність

молодіжних сіоністських організацій була подібною до діяльності молодіжних націоналістичних рухів у повоєнний період в Україні та Прибалтиці. Різниця полягала лише в тому, що одні вели свою боротьбу за відновлення своєї державності, а інші – за її втілення.

Єврейська молодіжна організація «Ейнікайт» стояла на позиціях сіонізму як єдиного можливого способу, на думку членів організації, зберегти свою культуру, історію, релігію та інші особливості свого національного життя та як реакцію на ті державні та суспільні процеси, що відбувалися в перші повоєнні роки.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що становище єврейської національної меншини наприкінці війни та в повоєнний період сталінського тоталітарного режиму визначалося загальними тенденціями у сфері національних відносин. З одного боку, законодавча система декларувала права і свободи євреям як і іншим національним спільнотам, з іншого, – вони, як одна з найбільших дисперсних національних меншин, не зайняла нішу, що б гарантувала їй національно-територіальну чи національно-культурну автономію.

У силу багатьох внутрішніх та зовнішньополітичних чинників політика вищого державного та партійного керівництва змінилася від більш-менш толерантного ставлення до цієї меншини у роки Другої світової війни до відкритого державного антисемітизму наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр.

Зі знищенням Єврейського антифашистського комітету, що перетворився на центр національного життя євреїв, розпочалися послідовні репресії зі знищення всіх елементів їхнього національного життя. Єврейська національна меншина Поділля відчула на собі всі форми та методи повоєнного антисемітизму: усунення євреїв із партійних та державних органів, боротьбу з буржуазним націоналізмом та сіонізмом, боротьбу з лікарями-шкідниками, «космополітами» тощо.

У повоєнний період радянська влада вперто намагалася замовчувати масштаби трагедії війни для всього радянського суспільства, а про масове знищення євреїв намагалася не згадувати взагалі. Паралельно вона намагалася всіляко зупинити процес вшанування пам'яті жертв Голокосту.

Помітна активна діяльність органів влади з усунення євреїв із вищої державно-партійної номенклатури та формування негативного образу єврея. Місцева преса фактично провокувала побутовий антисемітизм, натякаючи на засилля євреїв в освіті, медицині, торгівлі, сфері побуту. З одного боку, це призводило до росту антисемітських настроїв у суспільстві, з іншого, – в євреїв виховувався комплекс вини. Для євреїв, як і для більшості радянських громадян, звичним станом стає конформізм, пристосування до обставин, які склалися на той момент. Менша частина обрала шлях спротиву алгоритму радянської влади, спрямованого на розпорошення та радянізацію етносу.

Соціальні процеси в середовищі єврейської національної меншини Поділля в повоєнний період визначалися як істотними демографічними втратами внаслідок Голокосту, що вплинули на загальну чисельність та розселення єврейського населення, його соціальну та професійну структуру, так і національною політикою стосовно цієї меншини. Найбільше збереглася довоєнна соціальна, економічна та культурна особливість організації єврейського населення на території Південного Поділля, найменше – на Західному Поділлі.

Єврейська меншина краю мала широке представництво серед нижчої ланки керівників державних органів та місцевих партійних осередків, господарської еліти, кваліфікованого інженерного складу, освітньої, наукової та культурної інтелігенції. Окрім того, можемо стверджувати, що в місцях компактного проживання сталою залишається структура професійної зайнятості єврейського населення, що сформувалася в довоєнний період.

Євреї мали один із найвищих показників грамотності серед населення, а прагнення здобути середню спеціальну та вищу освіту залишалось однією з головних характеристик єврейської спільноти того часу.

У повоєнний період національно-культурне життя єврейського населення Поділля базувалося переважно на релігії. Незважаючи на постійний тиск та контроль над релігійним життям, іудейські громади залишалися фактично єдиним легітимним органом єврейського населення, який представляв інтереси євреїв перед владою. Релігійні громади опікувалися не тільки релігійним життям

населення, а й перебрали на себе функції духовного просвітництва, збереження національної спадщини, активізації національної пам'яті, підтримки бідних, встановлення пам'ятників жертвам Голокосту, упорядкування єврейських кладовищ тощо. Поряд із єврейською народною культурою, іудаїзм залишався основною підвалиною національної самоідентифікації навіть для тих євреїв, які не дотримувалися релігійних культів.

Державна антисемітська політика, побутовий антисемітизм, що прокотився територією України, сприяли формуванню серед багатьох представників єврейської національної меншини націоналістичних поглядів. Усе частіше лунали думки серед євреїв про необхідність відновлення єврейської освіти, культури, релігії. Особливо радикальні представники цієї національної меншини прагнули створення свого національного державного утворення як єдиної можливої передумови для виконання цих завдань. На їхню думку, відновлення національного життя можливе лише при поверненні на свою історичну батьківщину – Ерец-Ізраель (Землю Ізраїльську) – або створенні справжньої національної автономії чи то в Криму, чи то в Біробіджані. Яскравим прикладом прояву «стихійного сіонізму» як намагання зберегти свою національну самобутність, культуру, релігію, спосіб життя при шаленій асиміляції та посиленні побутового, а потім і владного антисемітизму, стала діяльність організації «Ейнікайт».

Єврейське населення Поділля зазнало всіх форм дискримінаційної та антисемітської за формою національної політики, не оминули її й повоєнні ідеологічні процеси та політичні репресії. Проте якщо у великих містах єврейська національна меншина втратила більшу частину елементів національно-культурного життя, то в невеликих подільських містах, селищах єврейська громада змогла зберегти свою самобутність навіть в умовах політичного тиску, що дає підстави стверджувати про збереження в них радянської системи традиційного єврейського поселення зі своєю специфікою соціальних процесів та характеристик, які визначаються у низці сучасних зарубіжних та вітчизняних досліджень як «повоєнний радянський штетл».

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ В 1950-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РР.

4.1. Євреї як об'єкт національної політики в умовах десталінізації та неосталінізму.

Смерть Й. Сталіна поклала початок десталінізації у всіх галузях суспільного життя. Проте вона не зачепила основи радянського ладу, тим більше, не ставила перед собою завдання змінити основи внутрішньої та зовнішньої політики. Змінились передусім форми та методи роботи партійних, керівних та правоохоронних органів у регулюванні суспільних відносин при незмінності стратегічних цілей. Національна політика радянської влади цього періоду не стала винятком [551, с. 125]. Вона, як один з аспектів внутрішньої політики держави, була невід'ємною частиною стратегічного курсу правлячої комуністичної партії та владних структур СРСР [626, с. 160].

Доктрина комуністичної партії в національному питанні була суперечливою і значною мірою залежала від політичної кон'юнктури цього періоду. Цілком закономірним є те, що зміни в національній політиці в постсталінську добу в умовах десталінізації мали часом незавершений, половинчастий характер. Тим більше, не може йти мова про якісь докорінні зміни суспільного ладу після 1953 р. Насамперед відбувається зміна форм і методів реалізації стратегічних орієнтирів [373, с. 219]. Тут слід погодитися з оцінкою В. Данилюка та О. Бажана, які вважають, що «ідеологічно заангажованими стали твердження про розв'язання в СРСР національного питання». На їхню думку, ці наукові обґрунтування здійснювалися на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер житку національних мов, ігнорування багатовікових традицій народів, що входили до складу СРСР [361, с. 17]. Ми маємо всі підстави вважати, що в ці перші роки після смерті «вождя, вчителя і батька народів» не стільки змінилися

основні принципи національної політики, скільки підходи до регулювання національних процесів. У газеті «Правда» в січні 1954 р. зазначалося, що «ленінські програмні вказівки з національного питання знайшли свій подальший розвиток у творах великого продовжувача безсмертної справи Леніна – Сталіна» [251, с. 1].

До XX з'їзду КПРС зміни, що відбувалися в суспільному житті, усе ще перебували в ореолі культу особи Сталіна, що, як і раніше, ототожнювався офіційною пропагандою з класиками марксизму-ленінізму [713, с. 54]. Фактично в період 1953–1956 рр. проходив перший етап десталінізації, що був часом обережної, негласної, прихованої десталінізації, коли елементи сталінського минулого ще домінували в політичній практиці та суспільній свідомості [371, с. 110].

Про те, що стратегічний курс у національній політиці залишиться незмінним, свідчив той факт, що влада не стала змінювати сформульовану ще 24 травня 1945 р. у своєму відомому тості «за здоров'я російського народу» Й. Сталіном ідеологічну установку, у якій назвав російський народ «керівною силою Радянського Союзу серед всіх народів нашої країни», оскільки росіяни вирізнялися своїм «ясним розумом», «сильним характером» і «терпимістю», і ніколи не зраджували радянський уряд у найважчу хвилину [254, с. 1]. Ця теза продовжувала працювати на ідеологічну міфологему про злиття націй у «радянський народ» та виправдовувала русифікацію. Р. Сольчаник стверджує, що ідеологема, що нації СРСР становлять єдину наднаціональну «нову історичну спільність» – «радянський народ», набула значного поширення саме в 1960-х рр. [706, с. 124].

Нова програма КПРС, що була прийнята в 1961 р., насправді продовжила основні тенденції національної політики, оскільки знову дбала про «непримиренну боротьбу проти проявів і пережитків всякого націоналізму і шовінізму, проти тенденцій до національної обмеженості і винятковості» [151, с. 116]. Тема була розвинута на Всесоюзній конференції «Розвиток національних відносин за умов переходу від соціалізму до комунізму» наприкінці 1963 р., де

вказувалося на обов'язок кожної радянської людини «непримиренно боротися з усіма проявами націоналізму, але передусім з проявами націоналізму власної нації» [171, с. 118].

Відліком десталінізації слід вважати смерть Й. Сталіна і арешт одного з його найближчих соратників Л. Берія. Саме Л. Берія зробив останню спробу еволюції тоталітарної держави, намагаючись поступово відмежуватися від злочинів Й. Сталіна. Можливо, сам Л. Берія одним із перших зрозумів необхідність змін, у тому числі і в національній політиці, або ж намагався використати національне питання у внутрішньо-партійній боротьбі за владу. Саме цим можна пояснити зміну місцевих керівних кадрів у національних республіках [374, с. 117].

Окрім того, у цьому контексті слід розглядати доповідну записку Л. Берія у Президію ЦК КПРС, присвячену становищу в західних областях УРСР. 26 травня 1953 р. ЦК КПРС прийняв щодо неї постанову, де вказав «на грубе викривлення ленінсько-сталінської національної політики». До недоліків керівництва було віднесено «хибну практику... висування на керівну та партійну роботу в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР» [412, с. 289].

У республіці фактично відбувалася політика «прихованої коренізації», яка сприяла посиленню національного елемента в політичному керівництві. 26 березня 1954 р. Пленум ЦК КП України обрав до складу Президії ЦК майже виключно українців (членами – О. Кириченка, М. Гречуху, Н. Кальченка, О. Корнійчука, Д. Коротченка, І. Назаренка, М. Підгорного, І. Сеніна, кандидатами у члени – Г. Гришка, І. Конєва, Б. Чуйкова), а до складу Секретаріату ЦК увійшли лише українці (О. Кириченко, М. Підгорний, М. Бубновський, І. Назаренко) [374, с. 109]. Проте прихована «коренізація» не зачепила євреїв. Ніхто не наважувся поновлювати на роботі євреїв, які були звільнені в період загострення боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом, космополітизмом. Вищі партійні посади, що на республіканському, що на місцевому рівні для єврейського населення насправді були закриті. Серед вищого керівництва республіки на той час євреїв не було. Проте вони складали вагомий відсоток комуністів, були широко представлені серед інтелігенції, господарської

еліти та кваліфікованого інженерно-робітничого персоналу, тому об'єктивно були представлені в державному керівництві нижчої ланки. Так, М. Шестопал стверджує, що обидва помічники Голови Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка були євреями. Також євреї очолювали окремі відділи (юридичний та адміністративно-господарчий). На інших посадах працювали також євреї, які ще в добу активної антисемітської політики воліли приховувати свою справжню національність. На думку М. Шестопала, аналогічне становище було в апараті Ради Міністрів і Держплану УРСР, у численних міністерствах та відомствах, і лише у ЦК КПУ їх вдалося потіснити, проте їхнє місце зайняли росіяни [749, с. 154].

На нашу думку, не слід шукати тенденційності в тому, що євреї були широко представлені в державній та господарській еліті. Навіть після Голокосту вони були другою національною меншиною республіки й поступалися тільки росіянам. Євреї України представляли переважно міське населення, яке активно намагалось отримати вищу та середню спеціальну освіту. Серед членів партії вони не набагато поступалися росіянам. У 1940 р. у складі КП(б)У було 521 тис. комуністів, із яких 63,1 % були українцями, 19,1 % росіянами, 13,4 % євреями. В Україні доля євреїв серед комуністів з 1927 по 1940 рр. зросла з 12,1% до 13,4% [789, с. 514]. За підрахунками В. Константинова, навіть в умовах післявоєнного державного антисемітизму кількість євреїв у партії неухильно зростала. Він вважає, що з 1945 по 1961 рр. кількість євреїв у КПРС зросла з 203 до 260 тис., а на кінець 1966 р. досягнула максимуму – 307 тис. осіб. Зменшення кількості євреїв у партії розпочалося лише після 1967 р., коли були розірвані дипломатичні відносини з Ізраїлем і розпочалася нова хвиля антисіоністської кампанії. З цього моменту кількість євреїв в Комуністичній партії постійно зменшувалася і до 1989 р. скоротилася майже на 200 тис. осіб [568, с. 240].

Висновки В. Константинова цілком підтверджено аналізом статистичних даних складу Вінницького обкому КПУ. Так, на 1 січня 1958 р. євреї склали серед членів та кандидатів партії області 20,2 % (1766 осіб з 8744) [55, арк. 18]. На 1 січня 1960 р. – 8,6 % (3941 особа з 48342) [61, арк. 7]. На 1 січня 1967 р. у складі

Вінницького обкому КПУ було 70224 членів та кандидатів у члени партії. Серед них: 56629 осіб (80,6 %) – українців, 7768 (13,7 %) – росіян, 4479 (6,4 %) – євреїв [63, арк. 6]. Проте, вже на 1 січня 1986 р. у складі обласної партійної організації було 104266 членів партії та 3679 кандидатів у члени партії, але чисельність євреїв-комуністів впала до 3179 осіб (2,9 %), тоді як українців у складі обласної партійної організації було 91392 (84,7 %), росіян – 11622 (10,8 %) [67, арк. 6]. Нагадаємо, що на 1 січня 1947 р. серед комуністів Вінницької обласної організації КП(б)У євреїв було 11,7 %. Зменшення кількості євреїв-комуністів в обласній партійній організації відбулося з кількох причин. По-перше, кількість євреїв області за період з 1959 р. до 1989 р. зменшилася вдвічі. По-друге, лояльність євреїв до Комуністичної партії в умовах прихованої антисемітської політики, наростання алії та опозиційного руху до влади з кожним роком падала й наприкінці 1980-х рр. була вкрай низькою.

Схожі процеси характерні були й для інших районів Поділля. Так, якщо серед комуністів Балтського району на 1 січня 1947 р. євреї склали 12,4 % (68 осіб з 547) [116, арк. 16], на 1 січня 1950 р. – 13,7 % (107 осіб з 658) [124, арк. 34], то на 1 січня 1972 р. їх у складі районної партійної організації було 3,8 % (98 осіб з 2600 комуністів) [126, арк. 7].

Смерть Й. Сталіна в єврейському суспільстві сприймалася неоднозначно. З одного боку, євреї склали вагомий частину партійної системи держави, вони представляли державну номенклатуру та господарську еліту, і для них смерть вождя – це закінчення цілої епохи. З іншого, вони пройшли через антиєврейську політику влади в 1930-х рр. та наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. і відчували на собі тоталітарну національну політику. Євреї вважали, що з його смертю припиняться їхні переслідування, і сподівалися на зміну життя на краще. Так, у березні 1953 р. була засуджена учениця 7 класу середньої школи № 50 м. Львова єврейка Л. Огоринська, яка на траурному мітингу у зв'язку зі смертю Й. Сталіна заявила, що «туди йому дорога», а на допитах вказала, що це результат домашніх розмов, у яких її вітчим заявляв, що «всюди високі пости займають росіяни і українці, а євреїв з керівних постів знімають» [165, с. 94]. Багато з них боялися,

що антисемітизм переросте у відверту боротьбу з ними та в погроми, звинуваченнями у смерті вождя. Тим більше, що антиєврейські настрої посилилися ще при повідомленні про важку хворобу Й. Сталіна. Питання «а чи не доклали до його здоров'я руку євреї?» або констатація факту, що винні лікарі-вбивці (зрозуміло якої національності), достатньо часто лунали в цей час [165, с. 84]. Так, у березні 1954 р., після смерті Сталіна, Ізмаїльський обком КПУ повідомляв про знайдені в Білгород-Дністровську листівки з текстом, де євреїв прямо звинувачували у смерті «батька і вчителя товариша Сталіна» [34, арк. 101].

Бажання певною мірою відмежуватися від злочинних дій свого попередника, у тому числі й в антисемітизмі, спонукали Л. Берію одним із перших повернутися до «єврейського питання». Саме за постановою Л. Берії як міністра внутрішніх справ СРСР вже 31 грудня 1953 р. було закрито справу Антифашистського єврейського комітету, а вже за рішенням Президії ЦК КПРС 3 квітня 1953 р. за його пропозицією «усіх заарештованих лікарів і членів їх сімей повністю і негайно з-під арешту звільнити», було звільнено заарештованих у рамках даної справи [573, с. 16].

У 1954 р. створено комісію Президії ЦК КПРС для розслідування злочинів Й. Сталіна. Важливе значення мала амністія громадян, що співробітничали з фашистською окупаційною владою. Посилення контролю за органами МВС СРСР та КДБ при Раді Міністрів СРСР, спроби усунути порушення законності, широка увага до дій сприяли істотному зменшенню чисельності засуджених громадян за контрреволюційні злочини. Як стверджує В. Земсков, за період із квітня 1954 по 1 квітня 1959 р. кількість політв'язнів скоротилася в 40,7 раза, а їхня частка в складі всіх ув'язнених – із 33 до 1,2 % [492, с. 154]. Цей процес стосувався представників різних народів, які були засуджені за «націоналістичні розмови», «контрреволюційні випадки проти вождя народів» та інші прояви «антирадянської агітації і пропаганди» [551, с. 128]. Зрозуміло, що у таку категорію справ потрапили і євреї, які були засуджені за цими статтями. Зокрема, протягом 1955–1956 рр. були звільнені учасники молодіжної підпільної організації «Ейнікайт» та інші євреї Поділля, засуджені за антирадянські злочини.

Масштабна перевірка справи Антифашистського єврейського комітету була проведена вже після розстрілу Л. Берії, якого звинуватили у шпигунстві, а окрім того, натякали на його лояльність до «єврейського питання», зокрема у підтримці питання щодо відновлення єврейського театру та випуску єврейської газети.

У 1955 р. проведена перевірка показала, що висунуті обвинувачення у справі ЄАК було сфабриковано. Верховний Суд СРСР 22 листопада 1955 р. розглянув висновок Генерального прокурора СРСР та скасував вирок щодо всіх засуджених за цією справою і припинив справу через відсутність у їхніх діях складу злочину. Було реабілітовано 110 осіб, яких звинувачували у справі ЄАК, та поновлено у складі КПРС С. Лозовського, І. Фефера, І. Юзефовича, Л. Квітко, П. Маркіша, Е. Теуміна, С. Брегмана, Л. Штерна. Підкреслимо, що реабілітація засуджених у справі ЄАК відбулася без оголошення в пресі. Лише після висновків 29 грудня 1988 р. Комісії Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, що пов'язані з репресіями, які мали місце в період 1930–1940-х і на початку 1950-х рр., було дозволено оприлюднити інформацію з цього питання. Проте результати перевірки справи опубліковано в газеті «Известия ЦК КПСС» тільки в 1989 р.

Якраз намагання обійти увагою єврейську проблему, небажання вести публічну полеміку, офіційно оголошувати будь-які зміни стосовно політики щодо євреїв були характерними для періоду десталінізації.

25 лютого 1956 р. М. Хрущов виголосив доповідь ХХ з'їзду КПРС «Про культ особи та його наслідки», де зазначив, що «кричущими є дії, ініціатором яких був Сталін і які представляють собою грубе порушення основних ленінських принципів національної політики Радянської держави», акцентувавши свою увагу на масових депортаціях народів [463, с. 93-94]. Проте вже з аналізу тексту доповіді щодо порушень і перекирчувань національної політики видно вибіркоий підхід до критики сталінської політики. М. Хрущов згадав про депортованих карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, проте ні слова не сказав про кримських татар, повертати яких на історичну батьківщину ніхто не збирався.

У доповіді не порушувалося питання державного антисемітизму чи антиєврейської політики, проте М. Хрущов не оминув увагою «Справу лікарів», акцентуючи увагу на тому, що ніякої «справи» не було, а всю відповідальність за боротьбу з лікарями-шкідниками та арешт групи відомих спеціалістів радянської медицини покладав особисто на Сталіна, який, за словами Хрущова, «сам давав вказівки, як вести слідство, як допитувати заарештованих», а також «сам викликав слідчого, інструктував його, вказував на методи слідства, а методи були одні – бити і бити» [463, с. 98-99].

У республіці, як і в усій країні, організовано обговорення доповіді «Про культ особи та його наслідки», проголошеної М. Хрущовим, та однойменної постанови ЦК КПРС. Окрім того, що було проведене роз'яснення постанови на відкритих та закритих зборах первинних партійних організацій, організовувалися збори та мітинги, на яких оратори висловлювали підтримку «рідній партії». Так, у Бердичівському районі 21 липня 1956 р. було проведено збори інтелігенції, де були присутніми близько 200 осіб, а з доповіддю виступив секретар райкому [107, арк. 32]. По Кодимському району Одеської області в період з 19 по 31 березня 1956 р. відбулося 43 закритих зборів первинних партійних організацій, де одноголосно підтримали доповідь М. Хрущова, оскільки він «націлює первинні партійні організації на подальше покращення колективного керівництва» [118, арк. 59].

Незважаючи на те, що на окремих зборах іноді лунали критичні запитання («Чому при житті Сталіна ніхто не виступив проти культу особи?», «Чому вказівку В. І. Леніна про недоліки Сталіна і його дій не взяли до уваги при виборах його генсеком?»), переважна більшість питань стосувалася того, що робити з портретами, бюстами Сталіна, як використовувати його твори та що пояснювати безпартійним [118, арк. 60, 87]. Зрозуміло, що питання про зміни в національній політиці КПРС на зборах не порушувалися, окрім того, й не було закликів до припинення антисемітської кампанії.

Вірити у щирість слова комуністів на таких зборах вкрай складно. Так, Кодимська районна партійна організація в липні 1953 р. аплодисментами зустріла

заходи комуністичної партії «по ліквідації злочинних антипартійних та антидержавних дій Л. Берії як єдино правильне рішення» [129, арк. 4].

Замовчування антисемітської політики Сталіна не могло пройти безслідно. У середовищі радянських євреїв виникали питання, на які влада не бажала давати відповіді, оскільки не мала наміру змінювати політику стосовно них, у тому й числі через особисті переконання нового лідера країни М. Хрущова.

У доповідній записці академіка АН СРСР А. Панкратової в ЦК КПРС за наслідками виступу з лекціями в Ленінграді і доповідями на тему «XX з'їзд КПРС і завдання історичної науки» (написана, очевидно, у березні 1956 р.) зазначено, що при виступах велика група питань стосувалася антисемітизму та боротьби з ним. Характерними були питання, які звучали по всій країні: «Чому у нас до цих пір продовжується антисемітизм? Чому до цих пір прямо і відкрито ЦК не виступив проти цього чужого марксизму явища? Чому накази про зняття євреїв з роботи не вилучені зі секретних сейфів? Чому у вузи на окремі факультети не приймають євреїв?». Крім того, постали питання щодо покарання винних у хвилі антисемітизму, про збочення у боротьбі з низькопоклонством перед Заходом та космополітизмом наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. [463, с. 439].

Жодна масштабна кампанія в СРСР не проходила без вивчення громадської думки та реакції населення на ті чи інші події. Радянська влада фактично поіменно знала, хто і як реагував на дії партії. Агенти КДБ вивчали настрої і серед єврейського населення, особливо з огляду на те, що після смерті Сталіна починає різко зростати кількість радянських євреїв, які хотіли виїхати на постійне місце проживання в Ізраїль. Якщо у 1951 р. таких заяв у республіці була лише одна, то в 1955 р. – 315, а за дев'ять місяців 1956 р. – 1260 заяв [707, с. 296].

У період хрущовської «відлиги» на декілька років було призупинено активну боротьбу з іудаїзмом. 10 листопада 1954 р. прийнято «Постанову ЦК КПРС про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», якою влада наголосила на тому, що останнім часом у науково-атеїстичній пропаганді серед населення були допущені грубі помилки і, як висновок, вказала на необхідність у «проведенні глибокої систематичної науково-атеїстичної

пропаганди, не допускаючи при цьому образ релігійних почуттів віруючих, а також служителів культу» [708, с. 477]. Прийняття цієї постанови було одним із кроків деякого послаблення антирелігійної політики, проте не зміни стратегічного курсу з «подолання релігійних пережитків». Окрім того, на думку Г. Костирченка, на такий компроміс М. Хрущова змусили піти внутрішня боротьба за владу проти групи Г. Маленкова та протести впливових іноземних політичних і громадських кіл, але це зразу відобразилося на іудаїзмі [573, с. 67]. Віддаємо належне розумінню віруючих євреїв, що послаблення може в будь-який момент змінитися на «закручування гайок» та адміністративний тиск, що вилилось в їхню «схвальну» оцінку постанови та загравання до влади, як-то у молитвах за здоров'я керівників держави чи у подяках віруючих за можливість відправляти релігійні культу. Так, рабин Київської синагоги А. Панич та члени правління синагоги А. Злобинський, Я. Карлштейн та М. Юровецький заявили: «Ми дуже задоволені постановою, ми вважали і вважаємо своєю Батьківщиною Радянський Союз, а не державу Ізраїль. Нам, старим, дали можливість молитися в синагозі, і ми вдячні нашому урядові. Правильно написано в постанові, що «корінна відмінність науки і релігії очевидна». Але партія правильно враховує і те, що нам, віруючим євреям, в силу звички доводиться виконувати і старі обряди, ті, що перейшли від діда, від батька...» [40, арк. 11]. У цей час іноземні дипломати, представники Ізраїлю, хоч і під контролем відповідних органів, та знову змогли зустрітися зі своїми одновірцями. Так, у 1959 р. перший та другий секретар посольства Ізраїлю в СРСР Еліаф та Горев відвідали синагоги Коростеня, Бердичева, Житомира та Вінниці, де зустрілися з віруючими, передали їм релігійні книги, надали грошову допомогу та розпитали про життя віруючих [41, арк. 26].

Утім, реабілітація ЄАК загалом не зупинила державну машину в антиєврейській політиці [557, с. 148]. Тепер євреї ставали «агентами імперіалізму», а КДБ отримав від КПРС пряму вказівку посилити боротьбу з агентурою розвідок імперіалістичних держав [164, с. 374]. У грудні 1958 р. ЦК КПУ поставив на розгляд звіт КДБ УРСР і зажадав від нього «посилити роботу

щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки» [584, с. 93].

Відділ адміністративних органів ЦК КПУ інформував 18 вересня 1959 р. про низький рівень боротьби з викриттям і припиненням ворожої діяльності єврейських буржуазних націоналістів. Постанова ЦК КПУ від 1 грудня 1959 р. «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР» зобов'язувала це відомство усунути виявлені недоліки, у тому числі розширити сітку агентури, здатної проникати в середовище антирадянських елементів, особливо сіоністів [692, с. 326, 327, 320-323]. Пленум Чернівецького обкому КПУ, розглядаючи 29 серпня 1962 р. питання про масово-політичну роботу серед населення, відзначив необхідність посилити боротьбу проти ворожої ідеології сіонізму [692, с. 541].

Побоюючись втратити контроль над суспільно-політичною ситуацією в державі, влада продовжувала придушувати прояви всякого «вільнодумства», застосовуючи практику попереднього режиму (критика та тиск на окремих діячів культури та мистецтва через засоби масової інформації та збори, звинувачення в «антирадянській діяльності», арешти) та модернізуючи її новими формами роботи (усунення від суспільно-політичного чи громадського життя, заборона працювати за фахом представникам інтелігенції, звільнення з роботи, постійний тиск та контроль із боку КДБ, примусове лікування тощо). Особливо небезпечними були будь-які реформаторські рухи, які особливо активно зароджувалися серед молоді. Молодіжна фронда (за О. Зубковою), або младореформатори-неомарксистки (за Г. Костирченко) зі своїм притаманним молодіжним радикалізмом реально бажали змін у державі. Зароджувався цей рух і в єврейському середовищі.

Навесні 1956 р. заарештовано киян єврейського походження А. Парташникова, А. Фельдмана, М.-Р. Гарцмана та росіянин В. Шахматова за звинуваченнями у створенні на початку 1956 р. «Соціалістичного союзу за свободу». Розповсюджуючи листівки, вони стверджували, що «придушення всілякої вільної думки і творчої ініціативи веде до застою в усіх сферах науки, культури і мистецтва» [573, с. 77].

Восени 1956 р. був заарештований киянин К. Стерник, а в липні 1957 р. у Києві відбувся судовий процес із звинувачення в сіоністській діяльності Б. Вайсмана, М. Діаманта, М. Дрезніна, Б. Лейбензона, Х. Ременика та інших українських євреїв.

В останні роки діяльності М. Хрущова владна машина перейшла до відкритого державного антисемітизму. Наслідком цього стало видання книги Т. Кичка «Іудаїзм без прикрас» у 1963 р. Книга, написана як прості розповіді, що «викривають» іудаїзм та сіонізм як зброю американського імперіалізму, а ілюстрації до книги, підготовлені художником М. Савченком, були не просто юдофобськими, а й принизливими за своєю сутністю для всього народу, для якого іудаїзм є одним із найважливіших елементів національного самоусвідомлення. Видання книги в Україні спричинило скандал далеко за її межами. Міністерство закордонних справ УРСР інформувало Першого секретаря КПУ П. Шелеста про негативну реакцію на книгу Комісії з прав людини ООН, що незабаром вилилося в засудження праці Т. Кичка ідеологічною комісією ЦК КПРС [756, с. 126].

Утім, послаблення на короткий період ідеологічного тиску в епоху М. Хрущова дало можливість прорости паросткам єврейської культури. Намагаючись збити хвилю критики закордонного єврейства щодо становища євреїв у країні, радянська влада частково дозволила відновлення єврейської культури. Проте в масштабах країни та відносно до кількості євреїв у ній цей процес був настільки мізерним, що це було радше імітацією відновлення національної культури єврейського народу. Наприклад, із 1959 по 1967 р. в країні було видано 19 книг єврейською мовою, тоді як лише в одному 1962 р. було видано 34 книги удмуртською, 49 – марійською 116 – башкирською [507, с. 399].

Із 1961 р. на ідиш видається журнал «Советиш Геймланд» (Радянська Батьківщина). Проте його тираж поступово зменшувався. Якщо в перший рік було видано 25 тис. примірників, то в 1966 р. – 16 тис., 1971 р. – 10 тис., 1991 р. – 4 тис. Розквіту ідишської єврейської культури не відбулося не тільки через офіційну політику влади, а й через позицію самого єврейства. Насамперед – через масову русифікацію єврейського населення, особливо в містах, де на 1959 р. проживало

97 % євреїв України. Якщо на кінець 1950-х рр. мову своєї національності рідною вважали 17,7 % євреїв СРСР, а рідною російську вважали 78,2 % євреїв, то в 1979 р. мову своєї національності назвали рідною лише 14,2 % євреїв СРСР, а російську мову – 83,3 %. Протягом усього цього періоду влада продовжила дискримінаційну політику стосовно євреїв у можливості вивчати та навчатися рідною мовою. Навіть у Єврейській автономній області, де єврейська національна освіта була остаточно знищена в 1949 р., питання про відновлення національної компоненти в школі не виникало, і усі прояви єврейської національної культури зводилися до короткотривалих радіопрограм на їдиш та видання газети «Біробіджан штерн». Їдиш, як у Біробіджані, так і в інших радянських містах залишився лише серед літніх людей. Лише в 1988 р. у Біробіджані до 50-річчя утворення ЄАО було видано буквар на їдиш для початкової школи та почалося факультативне вивчення цієї мови у двох школах.

В Україні, як й інших республіках СРСР, питання про відновлення єврейської національної освіти взагалі не порушувалося.

Унаслідок арабо-ізраїльського конфлікту (шестиденної війни) 10 червня 1967 р. дипломатичні стосунки між СРСР та Ізраїлем було розірвано з ініціативи радянського уряду. СРСР не підтримував політичних, економічних та культурних контактів з Ізраїлем до середини 1980-х рр. Антиізраїльська, антисіоністська кампанія СРСР на міжнародній арені, яка продовжувалася увесь цей період, зрозуміло, вплинула на внутрішню політику стосовно євреїв. Тим більше, що перемога Ізраїлю в шестиденній війні сприяла росту національного самоусвідомлення навіть в асимільованих радянських євреїв. Намагаючись приборкати наростання єврейського національного руху, що тільки посилювався у зв'язку з відмовами громадянам єврейської національності залишити СРСР, влада вдалася до нової антисіоністської компанії, яка зачепила усі галузі суспільного життя та, особливо, інформаційну. Лише в УРСР у 1967–1984 рр. було опубліковано 135 антиізраїльських та антисіоністських книг. В одному 1981 р. їх було видано 18 [311]. Шалена інформаційна кампанія була відповіддю на

зростання інтересу серед євреїв до вивчення івриту та ідиш, до повернення до релігійних традицій, поширення єврейської літератури через самвидав.

Ще з початком «відлиги» та з відновленням діалогу між СРСР та Ізраїлем єврейська міжнародна спільнота сподівалася у знятті заборони радянським євреям на виїзд за кордон, оскільки всі попередні спроби схилити уряд країни до більш лояльної еміграційної політики були провальними. За період 1948–1953 рр. з Радянського Союзу виїхало за ізраїльськими візами лише 18 осіб [573, с. 44]. Незважаючи на те, що, починаючи з 1950-х рр., потік євреїв-емігрантів значно зріс (1951–1960 рр. кількість євреїв, що виїхала, склала 1199 осіб, у 1961–1970 рр. – 10062 особи [637, с. 5]), загальна риторика СРСР на чолі з М. Хрущовим залишилася незмінною – будь-які розмови про масовий виїзд євреїв, про дозвіл вести пропаганду серед єврейського населення про виїзд, про встановлення контактів між сім'ями, що опинилися по обидва боки кордону, розглядалися як втручання у внутрішні справи СРСР.

Незважаючи на заборону та постійний тиск, з середини 1950-х рр. рух за виїзд з СРСР починає наростати. Окремі дослідники цього питання вважають, що коріння виїзду євреїв з СРСР лежало не тільки в національній площині, а й значно ширше – у соціально-економічній та політичній [165, с. 124]. До виїзду передусім прагнули науковці, представники творчої інтелігенції, кваліфіковані працівники, що були незадоволені як відсутністю свободи, так і зрівнялівкою в оплаті праці. Проте в єврейському середовищі це бажання підсилювалося сіоністською пропагандою, побутовим антисемітизмом та дискримінацією з боку влади.

Активно зростаюча кількість бажаючих залишити СРСР та відмова у задоволенні такого бажання призвели до росту кількості «відмовників», які з 1950-х рр. починають об'єднуватися та координувати свої дії та відверто тиснути на владу заради дозволу на виїзд до Ізраїлю. Рух «відмовників» став фактично фундаментом підпільного радянського сіонізму, росту єврейського самвидаву особливо в 1960 – першій половині 1980-х рр., а всі спроби влади придушити його отримували опір. Тоді для радянської влади залишалося фактично два основні варіанти розв'язання цього питання: випускати за межі СРСР невеликими

партіями особливо активних діячів єврейського руху або спробувати придушити його арештами.

У 1970–1971 рр. відбулися судові процеси над єврейськими активістами по усьому Радянському Союзу, у тому числі й в Україні. У цей час засудили Рейзу Палатник з Одеси, Ігоря Гольця з Луцька. Судили не за «сіонізм», що було звичною практикою для сталінізму, а за «антирадянську пропаганду», «шпигунство». Нові підходи до цього озвучив А. Мікоян ще в 1956 р.: «Ми переслідуюмо не за сіонізм, і це не сіоністські судові процеси. Якщо сіоністи є американськими шпигунами чи шпигунами інших країн, то їх можливо... карати за шпигунство, а не за сіоністську діяльність» [573, с. 52]. Саме за звинуваченнями у шпигунстві був засуджений у 1973 р. слюсар з м. Вінниці І. Школьник. А невдовзі в Києві «за хуліганство» був засуджений А. Фельдман (1973 р.), у Вінниці «за хабарництво» – М. Штерн (1974 р.), в Одесі «за спротив владі» Л. Ройтбурд (1975 р.), за відмову від служби в армії в цьому ж році були засуджені активісти з Києва та Харкова [348, с. 126]. Очевидно, що метою арештів і переслідувань було, намагання зупинити ріст кількості бажаючих євреїв до виїзду до Ізраїлю та покарання особливо активних громадян, які виступали за алію.

На Поділлі вони вилилися в два показові судові процеси над І. Школьником і М. Штерном. Вінницький інженер Іцхак Школьник був заарештований у 1972 р. за звинуваченням у шпигунстві на користь Ізраїлю. У 1973 р. його засуджено до 10 років покарання у виправно-трудовах таборах, пізніше, в порядку касації, термін був зменшений до 7 років. Інший вінницький єврей Михайло Штерн, який із 1963 р. працював завідувачем консультативно-поліклінічного відділення Вінницького ендокринологічного диспансеру, 31 грудня 1974 р. Вінницьким обласним судом був засуджений до 8 років колонії посиленого режиму з конфіскацією майна за хабарництво та шахрайство. Зі слів прокурора слідчого відділу Вінницької обласної прокуратури Кравченка, «пред'явлення обвинувачення пов'язане з бажанням сім'ї виїхати в державу Ізраїль». Мова йшла про меншого сина обвинуваченого – Августа Штерна, медика-біолога, кандидата

технічних наук, який разом з дружиною отримав дозвіл на виїзд у травні 1974 р. [261, с. 16].

Євреї вдавалися до різних форм боротьби за свої права. Якщо спочатку це було переважно підпільне поширення самвидаву, вивчення івриту, то з часом вони все частіше вдавалися до ненасильницьких акцій спротиву – голодування, демонстрацій, ушанування пам'яті євреїв – жертв фашизму.

Саме рух за вшанування пам'яті жертв єврейського народу, що всіляко намагалася заборонити влада, став однією з наймасштабніших акцій євреїв СРСР цього періоду.

Для євреїв України однією з найбільших трагедій стало винищення євреїв в урочищі Бабин Яр м. Києва.

Уже 29 вересня 1966 р. відбувся один із перших пам'ятних мітингів на місці масового розстрілу. Як доповідали агенти органів державної безпеки «...сюди самовільно зібралися жителі Києва, переважно єврейської національності. Перед присутніми різні особи проголошували промови, у яких разом із закликами вшанувати пам'ять загиблих висловлювалося незадоволення, що досі на цьому місці немає пам'ятника, що в державі нібито євреї перебувають у нерівних умовах стосовно інших національностей, посиляючись на відсутність єврейських шкіл, театрів, друкованих органів тощо» [525, с. 148]. Участь у заходах взяли і представники українського національного руху. Зокрема, дисидент І. Дзюба закликав згуртуватися українців та євреїв для захисту національної культури та мови. Представники органів влади вважали, що «мітинг був організований українськими та єврейськими націоналістами з числа інтелігенції не з метою вшанування пам'яті загиблих євреїв, а з метою розпалювання націоналізму серед єврейського населення Києва» [8, арк. 86].

І якщо один із перших мітингів відвідало декілька десятків киян, то невдовзі сюди стали їхати євреї з інших міст СРСР. У 1968 р. у траурних заходах взяли участь 50–70 осіб, у 1969 р. – 300–400, у 1970 р. – 700–800, а у 1971 р. близько 1000 осіб, у тому числі представники з Москви, Ленінграда, Свердловська, Тбілісі [348, с. 128]. У вересні 1976 р. ініціативна група на чолі з киянином

О. Мізрухіним від імені євреїв 11 міст СРСР звернулася до голови Київського міськвиконкому з проханням «не чинити перешкод євреям вшанувати пам'ять рідних та близьких». Утім, керівники органів влади намагалися через правління іудейської релігійної громади міста відмовити єврейське населення від участі у заходах [12, арк. 184].

З часом владі було все важче стримати наростаючий рух за виїзд з СРСР, який, особливо у 1970–1980-х рр., ставав масовим. У цілому з СРСР протягом 1970–1980 рр. виїхали за ізраїльськими візами близько 250 тис. осіб, і з кожним роком кількість дозволів збільшувалася: 1975 р. – 13 тис., 1976 р. – 14 тис., 1977 р. – 17 тис., 1978 р. – 36 тис., 1979 р. – більше 51 тис. Проте значна частина євреїв цих дозволів не отримала. Лише в Києві на 1979 р. було близько 2 тис. «відмовників» [348, с. 139-140].

9 січня 1979 р. прийнято Постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого викриття реакційної суті міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди», яка в Україні була втілена за допомогою постанови Секретаріату ЦК КПУ від 19 березня 1979 р. «Про організацію виконання Постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого викриття реакційної суті міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди». Метою цієї постанови було активізувати боротьбу із сіонізмом в умовах його наростаючих тенденцій в УРСР. Областями прокотилася хвиля заходів боротьби із сіонізмом та сіоністською пропагандою.

Так, план із організації виконання та контролю за виконанням цієї постанови ЦК КПУ Вінницьким обкомом КПУ складався з 6 пунктів і передбачав такі заходи: 1. Проведення наради секретарів міських комітетів та районних комітетів партії з питань посилення боротьби з сіоністською пропагандою. 2. На засіданні обласної комісії заслухати хід виконання постанов ЦК КПРС та ЦК Компартії України з цих питань. Розробити рекомендації. 3. Направляти міським комітетам та районним комітетам партії матеріали на допомогу промовцям з критики міжнародного сіонізму. 4. Проаналізувати висвітлення боротьби з буржуазною пропагандою на сторінках обласних, Могилів-Подільської та Жмеринської

міських, Хмільницької, Бершадської і Шаргородської районних газет. 5. Вивчити роботу міської організації товариства «Знання» по боротьбі з сіоністською пропагандою в м. Вінниці. 6. Проінформувати ЦК Компартії України по виконанню заходів по подальшому викритті реакційної сутності міжнародного сіонізму та антирадянської сіоністської пропаганди [66, арк. 1].

У довідці про виконання заходів Вінницький обком Компартії України докладно звітував про проведену роботу. Окрім прочитаних лекцій групами лекторів та агітаторів із числа євреїв-комуністів, проведених зборів трудових колективів, індивідуальних бесід з єврейськими сім'ями, статей у пресі, виступів на радіо, були проведені й інші заходи. Зокрема, були вилучені з бібліотек області праці звинуваченого у сіоністській діяльності одеського письменника Аркадія Львова (Бинштейна). Також були вилучені з бібліотеки книги київського письменника Віктора Некрасова, який у статтях активно наполягав на необхідності вшанувати пам'ять радянських людей, які були розстріляні в Бабиному Яру, за що був звинувачений у закликах до «масових сіоністських зборищ». У контексті боротьби зі сіонізмом вилучено також книги українського письменника, правозахисника, керівника і засновника Української Гельсінської групи Миколи Руденка, а також українського письменника-фантаста, одного із засновників даної організації Олеся Бердника [66, арк. 41-42].

Очевидно, шляхом «перевиховування», індивідуальних бесід та, насамперед, постійним тиском наприкінці 1970-х рр. владі дещо вдалося збити хвилю євреїв, що бажали виїхати за кордон. Якщо в 1979 р. таких звернень по Вінницькій області було 749, то в 1980 р. – 42, а за чотири місяці 1981 р. – лише 2 [66, арк. 1]. Тиск на бажуючих виїхати за кордон був постійний. Так, секретар Томашпільського райкому Компартії України І. Стеблина з гордістю доповідала, що за період з 1971 по 1979 р. з району виїхало лише 2 особи єврейської національності [66, арк. 21].

Знаходимо свідчення, що робота у Вінницькій області з боротьби з сіонізмом, до якої на початку 1980-х рр. було залучено обласну, 12 міських та районних

комісій, десятки груп «протидії і впливу», схвально була оцінена відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ, очолюваного Л. М. Кравчуком [362, с. 361].

У рамках антисіоністської пропаганди та агітації країною наприкінці 1970 – на початку 1980-х рр. прокотилася хвиля виступів лекторських груп із різноманітною тематикою: «Нам з сіоністами не по дорозі», «Сіонізм – ілюзії і реальність», «Реакційна сутність ідеології і політики міжнародного імперіалізму», «Сіоністська пропаганда на службі імперіалізму», «Сіонізм у системі імперіалізму», «Сіонізм – ідеологія антикомунізму», «Українські буржуазні націоналісти та сіоністи – вороги миру, прогресу і соціалізму» тощо. Здебільшого доручали боротися із сіоністською пропагандою євреям-комуністам, представникам творчої інтелігенції. Так, учитель Барської середньої школи № 2 А. Гонтмахер лише в 1979 р. виступив з критикою «міжнародного сіонізму» близько 40 разів [66, арк. 5]. Алію вдалося загальмувати, проте не зупинити. Загалом по СРСР у 1979 р. виїхало більше 51 тис. осіб [311]. Цей рік був одним із наймасовіших років в аспекті виїзду євреїв з СРСР до періоду перебудови.

Із початку 1980-х рр. становище українських євреїв погіршилося. На тлі загострення міжнародних відносин владу вже ніщо не зупиняло у знищенні внутрішньої опозиції. У цей період відбулося різке скорочення дозволів для виїзду за кордон, почалися гоніння учасників єврейського руху, знову пройшли судові процеси над єврейськими активістами.

У цей час в Україні відбулися судові процеси над В. Кисликом (1981 р.), С. Зубком (1981 р.), А. Парицьким (1981 р.), Ю. Тарнопольським (1983 р.), І. Беренштейном (1984 р.), Я. Левиним (1984 р.), М. Непомнящим (1985 р.) [311].

Продовжувалася антисіоністська пропаганда у пресі та книгах. У 1982 р. за рубрикою «Критика ідеології й політики і антикомунізму» в Києві видано книгу О. Коренєва «Класова сутність сіонізму».

На прикладі розв'язання «єврейського питання» помітні істотні зміни форм національної політики у постсталінський період радянської влади. Євреї цієї епохи були активними учасниками правозахисного та релігійного дисидентства. Тому до них застосовували увесь арсенал заходів впливу, як і до інших учасників

руху. Засудження та примусове «лікування» в психіатричних лікарнях були чи не найтяжчими. Проте єврейський рух переплітався зі власне національними завданнями. Сіонізм став реакцією євреїв на заборону виїзду з СРСР. Серед основних форм роботи з єврейським населенням варто виокремити такі: показові судові процеси над євреями-активістами, дозвіл на еміграцію за кордон, позбавлення радянського громадянства, «переконливі» індивідуальні бесіди правоохоронних органів, узяття на контроль окремих представників єврейського населення, внесення до списку неблагонадійних, прикріплення до окремих єврейських сімей євреїв-комуністів. Відсутність широкомасштабних репресій, основна відмінність хрущовської та брежнєвської епох від тоталітарного режиму Й. Сталіна. Те, за що колись можна було отримати десятки років за «антирадянську діяльність», замінювалося більш «м'якшими» формами роботи. Так, група єврейської молоді Вінницького медичного інституту імені М. Пирогова (Б. Гуревич, М. Двойрис, А. Масежник) була звинувачена в тому, що вела проізраїльські сіоністські розмови, слухала голос Ізраїлю, займалася компрометацією радянського способу життя. Коли ж вони «розкаялись у своїй поведінці, відреклися від своєї діяльності, запевнили колектив інституту, що надалі такого не повториться» – продовжили навчання в інституті [65, арк. 8].

У контексті прихованої антисемітської політики розглядаються питання боротьби з економічними злочинами, що активно розпочалася за керівництва державою М. Хрущовим та активно продовжувалася за часів Л. Брежнєва. Проте тут думки дослідників поділилися й не завжди є однозначними щодо того, чи була це власне антиєврейська акція. Автори «Єврейської електронної енциклопедії» вважають, що кампанія боротьби з «розкраданням соціалістичної власності» мала відверто антиєврейський характер [311]. С. Шварц вважає, що «немає жодних підстав вважати, що ця нова політика задумана була як система антиєврейських заходів. Але із самого початку застосування нового законодавства йому надали антиєврейського характеру» [515, с. 330]. Один з авторів «Книги про російське єврейство. 1917–1967» Л. Шапіро, що була написана саме в період активного розгортання боротьби з економічними злочинами, звертає увагу на те, «що

радянські газети стали підкреслювати єврейське походження обвинувачених у різних злочинах майнового характеру», та робить висновок, що «очевидно, хотіли створити враження, що більшість спекулянтів і шахраїв – євреї» [515, с. 370]. Г. Костирченко на неоднозначність цього питання натякає у своїй праці вже в назві розділу «Чи були «економічні процеси» антиєврейськими?» Проте вказуючи, що євреї склали значну кількість серед засуджених за економічними злочинами в цей період, а то й 50 % від них, робить висновок, що «версія про те, що етнічний або, точніше, антисемітський чинник був головним провокувальним моментом у цих переслідуваннях, немає під собою скільки-небудь вагомої фактичної основи» [573, с. 417-436].

На наш погляд, широке представлення українських євреїв серед засуджених за економічні злочини пов'язане насамперед із загальною кількістю єврейського населення в республіці та з тим, що через певні об'єктивні та суб'єктивні обставини вони навіть у 1960-х – 1970-х рр. широко були представлені в торгівлі, сфері побуту, в управлінні організаціями та закладами, або, як зазначає Л. Шапіро, «в Радянському Союзі до певної міри збереглася знайома єврейській соціології тенденція концентрації євреїв у специфічних галузях економічного життя країни» [515, с. 362].

За даними КДБ, тільки за незаконні валютні операції в СРСР у 1960–1966 рр. до кримінальної відповідальності притягнули 1061 осіб. Водночас євреїв за ці самі злочини в період 1961–1967 рр. було засуджено 497 [573, с. 433].

Очевидно, що центральна та регіональна радянська преса, яка не побачила офіційного засудження сталінського антисемітизму та відчувала настрої побутового антисемітизму на початку 1960-х рр., певною мірою упереджено висвітлювала у фейлетонах та повідомленнях із суду про процеси, що були пов'язані з євреями. Тим більше, вона звикла працювати такими методами ще в попередній період. Так, «Вінницька правда» 14 лютого 1953 р. у статті «Як Хазін з води сухим вийшов (хвилююча повість з прологом і без епілога)» сатирично оповідала про керуючого колгоспними ринками у Томашпільському районі, який «спритно перетворив звичайний брукт чорного металу в солідну суму грошей»,

але був викритий ревізорами. Особливо акцентувалася увага на підписах у документах людей, з допомогою яких було скоєно злочин: Хазін, Гейсман [269, с. 4]. Ця ж газета 3 березня 1953 р. у фейлетоні «Скандал у Чечельнику» розповідала, як голова місцевої райспоживспілки відмовився приймати на роботу комірником у чайну районного центру Соломона Ісаковича Вількіса із заявою, що він йому не довіряє. Газета підкреслювала, що останнього настирливо рекомендували голова виконкому Чечельницької районної ради депутатів трудящих Маруненко та секретар райкому КПУ Мельник [236, с. 3]. Зрозуміло, що вплутувати у справу з євреями вище керівництво Чечельницького району Вінницької області автор фейлетону міг тільки за санкції вищого партійного керівництва.

Зазначимо також, що формування образу єврея-хапуги, казнокрада, лицеміра було звичною практикою в часи загострення «єврейського питання». Іноді самої назви фейлетону було достатньо, щоб сформувати в читачів певну думку. Наприклад, достатньо було прочитати «Бережіться перукаря Ласмана» та ще й чітко вказану адресу (м. Вінниця, вул. Леніна, 91), щоб більше не виникало бажання йти до єврея-перукаря [216, с. 4].

Боротьба з економічними злочинами продовжувалася і в період керівництва Л. Брежнєва. Так, 22 липня 1972 р. Вінницький обласний суд, розглянувши справу про розкрадання соціалістичної власності в особливо великих розмірах, засудив до різних термінів ув'язнення з конфіскацією майна працівників Ялтушківського радгоспробкоопу Барської райспоживспілки та працівників плодоовочевої бази оптово-роздрібної контори Шевченківського району м. Києва євреїв Баргу І. Г (15 років ув'язнення), Лехтгольца І. І. (12 років), Падву Ш. М. (10 років), Храпка Й. С. (8 років), українців Савчук Л. П., Боднара І. П. (8 років), Косаківського В. І., Бугу А. П., Яська О. С., Корчинського О. А. (4 роки), Сокола І. Е., Ковалю П. Є. (3 роки), Шемчук Є. М. (2 роки), болгар Гарановського В. А. (3 роки), Гарановську А. П. (2 роки), і лише українець Невидничий І. Н. та єврейка Фішман А. М. були виправдані [64, арк. 49-52].

Із сказаного вище випливає, що національна політика радянської влади стосовно єврейського населення протягом другої половини 1950 – першої половини 1980-х рр. була незмінною за характером, проте новою за формою. Не слід заперечувати істотних змін, особливо поступової ліквідації наслідків сталінського тоталітаризму, з одного боку, а з іншого, – фактично не змінювались основні напрямки та принципи національної політики. Державний антисемітизм, що в цей період офіційно існував у формі антисіоністської пропаганди та боротьби з сіонізмом, підкріплювався прихованою дискримінацією єврейського населення України в освіті, кар'єрному рості, партійному будівництві, знищенням національної культури та освіти, утисків релігійного життя, заохочення русифікації, асиміляції та міграційних процесів тощо.

4.2. Демографічні процеси серед єврейського населення регіону.

Демографічні процеси в українському суспільстві в повоєнний період були повністю залежними від соціальної й національної політики влади та її підходів до побудови радянського суспільства як історичної спільності людей у нових суспільно-політичних умовах – соціалізмові, що згодом повинен був трансформуватися в комунізм. Інтернаціоналізм, боротьба з націоналізмом, асиміляція, примусова та заохочувана міграція населення в межах величезної країни, заохочення укладання міжнаціональних шлюбів, русифікація поряд із природним приростом населення були лише окремими формами та методами управління владою суспільно-демографічними процесами як у масштабі всієї країни, так і окремого народу. Задля впливу на демографічні та соціальні процеси того чи іншого народу влада вдавалася навіть до голодоморів як чинників та важелів національної політики [534, с. 74]. Докладніше цей чинник національної політики проаналізовано у працях автора цього дослідження «Вплив голодоморів 1932–33, 1946–47 років на національну та соціальну структуру населення Вінниччини у повоєнний період» [533] та «Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики» [534]. Цей інструментарій управління був

доповнений власне «національними» підходами до розв'язання «єврейського питання»: майже повне знищення релігії як основи національного життя, заборона івриту як ланцюга, що поєднував радянських, європейських, американських та палестинських євреїв. Але найдієвішим способом впливу на національну самоідентифікацію євреїв у другій половині ХХ ст. став антисемітизм: коли практикувався відверто державний (як-от: боротьба з єврейським буржуазним націоналізмом, сіонізмом, із лікарями-шкідниками), коли – прихований (введення квот на студентів-євреїв, обмеження у службі в органах і армії, чистка кадрів керівних та партійних органів цілої низки установ та організацій), коли – побутовий (звинувачення євреїв у своїх бідах, формування образу єврея-торгаша, поширення анекдотів, неприховане висміювання тощо).

Саме через антисемітизм багато представників цієї нації, починаючи з 1950-х рр., «соромилися» бути євреями, намагалися приховати свою національність, а то й змінити її на іншу. Характерними ці процеси були і для євреїв Поділля. Соціально-демографічні процеси серед єврейського населення Поділля знайшли своє відображення в попередніх роботах автора цього дослідження: «Зміни в національній структурі населення України 1930 – 1950-х рр. у контексті перепису населення 1959 р.» [546], «Демографічні процеси серед єврейського населення Поділля у другій половині ХХ століття» [535], «Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940 – 1980-х роках ХХ століття» [539], «Демографічні процеси серед єврейського населення Вінниччини в 1950 – 1980-х рр.» [536], «Демографічні характеристики єврейського населення Хмельниччини у 1950-1960-х роках ХХ століття» [537].

При дослідженні демографічних процесів серед євреїв Поділля автор спирався насамперед на опубліковані та архівні результати всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 та 1989 рр. Проте названі цифри кількісних характеристик єврейського населення Поділля не будуть остаточно достовірними з кількох причин. Передусім йдеться про тих, хто вважав себе євреєм, був євреєм за офіційним документом, а це були переважно ті, у кого і батько, і мати були євреями. Оскільки, за твердженням В. Константинова, оскільки лише 5–10 %

дітей від змішаних шлюбів в СРСР записувалися євреями, тому говорити про «розширене єврейське населення» на відміну від «власне єврейського населення» у більшості випадків складно з огляду на відсутність даних щодо його соціально-демографічної структури [568, с. 9]. Й. Зісельс при дослідженні проблем чисельності єврейського населення України оперує такими поняттями як «ядро єврейської популяції», яке визначається власне переписами, та «розширена єврейська популяція», яка включає в себе як «ядро» меншини, так і «маргіналів» [286]. На думку М. Куповецького, динаміка чисельності єврейського населення України у другій половині ХХ ст. визначалася трьома основними факторами: природним рухом, міграцією і асиміляцією, і вплив кожного із цих факторів на процес зменшення єврейського населення змінювався протягом даного періоду [585, с. 165].

Для об'єктивності дослідження та усвідомлення масштабів зміни демографічних показників єврейського населення Подільського регіону у другій половині ХХ ст. варто зацентрувати увагу на окремих показниках останнього довоєнного Всесоюзного перепису населення 1939 р. в СРСР, що містить дані про переважну частину етнографічного регіону Поділля (Вінницька, Кам'янець-Подільська області, частина Київської, Одеської областей та Молдавської АРСР (Балтський та Кодимський район), за винятком територій, які чимало українських істориків відносять до регіону і які перебували на цей час у складі Польщі та Румунії (південно-східні райони сучасної Тернопільської області та Заставнівський район і північна частина Хотинського району Чернівецької області).

У цей період євреї – одна з найбільших національних меншин СРСР, що була активно представлена в республіках європейської частини країни й особливо компактно на тій території, яка входила в так звану «смугу осілості», у тому числі на Поділлі. За даними перепису, на території СРСР проживало 3028538 євреїв (1,8 % усього населення країни). В УРСР на цей період проживало 1532776 євреїв, що складало майже 5 % населення республіки та 50,6 % усіх євреїв Радянського Союзу. Уже тоді ця національна меншина була переважно міською, оскільки

міське населення складало 1310336 (85,5 %), тоді як сільське – лише 222440 (14,5 %) [182, с. 57, 68]. На території Вінницької області проживало 141825 (6,0 % населення області), а євреї Кам'янець-Подільської області склали 121335 осіб (7,0 % населення області) [182, с. 68, 69]. Зазначимо, що розрив між кількістю єврейського населення Вінницької та Кам'янець-Подільської областей був у той час мінімальним і складав лише трохи більше 20 тис. осіб, а питома вага євреїв серед населення Кам'янець-Подільщини була навіть вищою, ніж на Вінниччині, тоді як, починаючи з повоєнного періоду, різниця в кількості єврейського населення між областями істотно змінилася. Вже у 1959 р. вона складала 2,6 раза, що підтверджує нашу тезу про те, що масштаби винищення єврейського населення окупаційною владою в роки Другої світової війни були більшими, що далі на захід республіки, і мінімальними у її східних регіонах.

Подальші відмінності в демографічних процесах серед єврейської спільноти в цих областях у другій половині ХХ ст., на нашу думку, визначалися передусім особливостями соціально-економічного розвитку названих регіонів, природних процесів серед цієї національної меншини, міграції, а з часом – й еміграції. Результати перепису свідчать, що серед населення багатьох міст Поділля в цей період євреї склали вагомий частину населення, а в окремих з них – навіть переважаючи, а їхнє розселення навіть на кінець 1930-х р. було тісно пов'язано зі смугою осілості євреїв, визначеною ще царським урядом. Наприклад, євреї становили значну частину населення Бердичева – 23266 (37,5 %), Любара – 1857 (70,3) (північні регіони Поділля), Вінниці – 33150 (35,6 %), Бершаді – 4271 (73,6 %), Гайсина – 4109 (27,7 %), Шаргорода – 1664 (74,4 %), Могилева-Подільського – 8703 (39,8 %), Кам'янця-Подільського – 13796 (38,1 %), Проскурова – 14518 (38,7 %), Деражні – 2651 (40,6 %), Меджибожа – 1347 (51,6 %) та низки інших міст та містечок Західного та Східного Поділля, тоді як відсоток питомої ваги євреїв серед усього населення був значно нижчим у південних районах даного етнографічного регіону (Голованівськ – 1393 (21,2 %), Криве Озеро – 1447 (15,9 %), Балта 4711 (26,3 %), Кодима – 1641 (25,6 %),

Саврань – 1101 (21,2 %) та мінімальним у північно-східних районах (Христинівка – 405 (7,4 %), Гайворон – 811 (8,8 %)) [281].

Уже в цей період проявила себе тенденція русифікації євреїв країни. Лише 39,7 % євреїв СРСР вважали рідною мову своєї національності, тоді як 54,6 % вважали рідною мовою – російську. Для порівняння: у поляків цей показник складав 29,3 %, а у німців – лише 9,7 % [182, с. 80].

Перший повоєнний перепис, що відбувся через двадцять років після попереднього, засвідчив, що в демографічних показниках цієї національної меншини відбулися колосальні зміни через вплив низки факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Якщо загалом населення країни й республіки поступово відновлюється після величезних демографічних втрат, отриманих унаслідок Другої світової війни передусім через природний приріст населення, то в середовищі радянських євреїв розпочалися процеси зі зменшення чисельності цієї національної меншини, а в окремих регіонах навіть йдеться про її повне зникнення.

За переписом 1959 р., населення Української СРСР складало 41869046 осіб, із яких більшість представляло сільське населення 22721627 (54,3 %), а 19147419 (45,7 %) – міське. Навіть незважаючи на втрати в роки війни, в республіці неухильно відбувалися урбанізаційні процеси. Якщо в 1939 р. частка міського населення складала 33,5 %, то на 1959 р. вона збільшилася більше ніж на 12 % [186, с. 16].

Відбулися значні зміни в кількості населення серед областей, які репрезентували Подільський регіон, а це, насамперед, Вінницька та Хмельницька області. Якщо в довоєнний період населення Вінницької області поступалося лише промислово розвиненим областям (Донецькій та Харківській обл.) та Львівській обл., а населення Хмельницької області було більшим, ніж населення Запорізької, Сумської, Волинської, Житомирської та навіть Київської областей, то за переписом 1959 р., населення цих областей не досягло довоєнного рівня і особливо поступалося промисловим регіонам Сходу республіки. У ті роки населення Вінницької області складало 2142045 осіб, з яких 363135 осіб (17 %)

складало міське населення та 1778910 (83 %) – сільське. Населення Хмельницької області складало 1611412 осіб, з яких – 304880 (19 %) міське та 1306532 (81%) сільське населення [186, с. 16].

Найбільшими містами Поділля того часу були Вінниця – 121854 мешканці, Хмельницький – 62473, Бердичів – 53206, Кам'янець-Подільський – 40299, Жмеринка – 29368, Козятин – 22784, Могилів-Подільський – 21208, Гайсин – 17680, Балта – 17922, Чортків – 15294, Хмільник – 13288, Тульчин – 12492, Гайворон – 11239 [186, с. 19-23].

Єврейська громада в досліджуваній період продовжувала посідати чільне місце в національній структурі населення як СРСР, так і України, хоча його чисельність істотно скоротилося. У межах Радянського Союзу на 1959 р. проживало 2267814 осіб єврейської національності [185, с. 184]. Це була одна з найбільших національних меншин, яка була представлена фактично в усіх регіонах СРСР та не мала (за винятком Біробіджанської АРСР) свого національно-територіального утворення. Переважна більшість радянських євреїв була зосереджена в містах – 2161702 (95,3 %), тоді як у межах сіл проживало лише 106112 євреїв (4,7 %) [185, с. 190, 196]. За переписом населення 1959 р., у межах УРСР проживало 840311 осіб єврейської національності, що складало 2 % від усього населення республіки [185, с. 206]. Незважаючи на те, що внаслідок Голокосту в роки Другої світової війни та через державний антисемітизм у повоєнні роки чисельність громади зменшилася, вона залишалася третьою національною громадою після українців та росіян та другою національною меншиною в республіці. Проте питома вага євреїв України в масштабах СРСР зменшується. Якщо за переписом населення 1926 р. у тогочасних межах України з 2601 тис. євреїв Радянського Союзу в республіці проживало 1574 тис. (60,4 %), тоді як у Російській Федерації – 567 тис. (21,8 %), Білорусії – 407 тис. (15,7 %), у 1939 р. – 1533 тис. (50,6 %) (без урахування євреїв Західної України та Північної Буковини, що були приєднані у 1939 та 1940 р.), то на 1959 р. вона складала лише 37,1 % усього єврейського населення країни. Основними причинами зменшення єврейської національної громади на території України в 1940 – 50-х рр. були

знищення євреїв у роки війни, військові втрати, неповернення з евакуації, міграційні та асиміляційні процеси, які посилювалися під тиском антисемітської політики влади в повоєнний період. Еміграційні процеси для цієї громади в повоєнний період ще не були характерними (навіть після утворення держави Ізраїль). У 1951–1960 рр. з СРСР виїхало всього 1199 осіб єврейської національності [637, с. 5].

Єврейська громада залишалася переважно міською. За проведенням переписом, у містах проживало 810 тис. громадян єврейської національності (97 %), тоді як у сільській місцевості 30 тис. осіб (3 %). Серед регіонів України найбільше представників цієї меншини проживало в Києві та Київській області (153,5 тис. і майже 15 тис. відповідно), Одеській області (121 тис.), Харківській області (84 тис.), Дніпропетровській області (73 тис.) [186, с. 170-179].

Вінниччина за кількістю єврейського населення посідала 5 місце в республіці. На цей період у межах області проживало 50157 осіб єврейської національності [186, с. 170-179]. Більшість євреїв Вінниччини проживали в містах – 41 648 осіб (83,0 %), тоді як у сільській місцевості проживало лише 8509 осіб [186, с. 180, 186]. Проте зауважимо, що у цілому питома вага сільського єврейського населення Вінниччини була однією з найбільших у республіці і поступалася у відсотковому співвідношенні до всього населення області тільки Закарпатській області, де євреїв у сільській місцевості проживало 24,2 % [536, с. 365].

На серпень 1959 р. найбільше євреїв проживало у м. Вінниці (16497 (13,7 % від населення міста)), Бершаді (2238), Гайсині (1554), Жмеринці (3256), Тульчині (2268), Могилеві-Подільському (4445) [60, арк. 1-4]. Переважно вони проживали у обласному центрі та районних центрах (*дивись додаток 3*).

Усього в межах обласного та районних центрів Вінницької області зосереджено 40 857 осіб єврейської національності (81,5 %), причому 16497 з них проживало у м. Вінниці (40,4 %). Тут варто погодитися з М. Куповецьким, який вважає, що після Другої світової війни якраз на території Хмельницької, Вінницької та Житомирської областей найбільше євреїв проживало в колишніх

містечках, переважна більшість з яких складала районні центри. За його підрахунками, у 1959 р. ця категорія єврейського населення складала 60,7 % (11,6 тис осіб) у Хмельницькій, 60,2% (25,3 тис.) у Житомирській та 50,0 % (25,1 тис.) у Вінницькій областях. Проте до 1979 р. цей показник впав відповідно до 51,5 % (6,8 тис. осіб), 54,8 % (15,9 тис. осіб) і 43,3% (14,7 тис. осіб) [585, с. 172].

У межах Хмельницької області в цей період проживало 19050 євреїв. Переважна більшість євреїв області була зосереджена в містах – 17733 особи (93,1 %, проте у ці дані також включені євреї міст, які не відносяться до регіону Поділля). У сільській місцевості проживало лише 1317 (6,9 %) [186, с. 184, 190]. Нагадаємо, що за даними 1939 р. на території області проживало 121,3 тис. євреїв. За 20 років чисельність єврейського населення зменшилася більше ніж у 6 разів. В окремих районах Хмельницької області євреїв не було зовсім або проживало по декілька сімей [537, с. 229]. Так, працівники Виконавчого комітету Староушицької Ради депутатів трудящих доповідали Уповноваженому Ради у справах релігійних культів при Хмельницькому виконавчому комітетові Ради депутатів трудящих, що на квітень 1955 р. у Староушицькому районі проживало тільки 2 сім'ї євреїв, члени яких працювали на керівних посадах району, а за інформацією Базалійської Ради депутатів трудящих (район був ліквідований 23 вересня 1959 р.), у районі на цей самий період проживало 4 єврейські сім'ї [98, арк. 31, 35]. А керівництво Плужнянського виконкому доповідало, що «єврейського населення в Плужнянському районі немає, а є два євреї, комуністи, які працюють на відповідальних посадах і живуть у комунальних квартирах» [97, арк. 47].

Найбільша питома вага євреїв у населенні серед найбільших міст Поділля, за підсумками перепису, була у Могилеві-Подільському (21,2 %), у Тульчині (18,4 %), Козятині (13,4 %), Вінниці (13,1 %), Бердичеві (11,8 %), Балті (11,2 %), Жмеринці (10,9 %), Хмельницькому (10,4 %).

Переважна більшість єврейського населення республіки була російськомовною – 79,9 %. Причому, цей показник сягав 81,4 % у містах, та

навіть у сільській місцевості складав 41 %. Лише 2,8 % євреїв назвали українську мову рідною, тоді як серед поляків цей показник складав 68,4 %, білорусів – 9,1 %, молдаван – 6,6 % і лише серед росіян цей показник був ще нижчим – 1,8 % [186, с. 168-173].

Більшість євреїв Вінниччини також була російськомовним населенням – 24633 особи (49,1 %), тоді як мову своєї національності рідною назвали 18927 (37,7 %), а українську – 6575 (13,1 %) євреїв [186, с. 180, 186]. У Хмельницькій області рідною мову своєї національності визнали 4976 євреїв (26,1 %), тоді як російську – 12179 (63,9 %), а українську лише – 1889 (9,9 %) [186, с. 178].

Зазначимо, що, аналізуючи демографічні процеси серед подільських євреїв, автор не аналізує відомості по південно-східних районах Тернопільської області, які належать до Поділля, з огляду на те, що у цілому в області на 1959 р. проживало близько 1,1 тис. євреїв, на 1970 р. – 1,5 тис., на 1979 р. – 1,0 тис., на 1989 р. – 0,7 тис. Причому, основна маса євреїв проживала саме в обласному центрі [186, с. 287].

Однак перепис 1959 р. лише підкреслив складні демографічні процеси, що відбувалися всередині єврейської національної меншини України. У подальші роки кількість єврейського населення на Поділлі, як і загалом в Україні, постійно зменшується. Розпочалися процеси активного переселення євреїв у великі адміністративні, промислові та наукові центри. Міграція подільських євреїв проходила не тільки в межах області чи республіки, а й у межах СРСР. Унаслідок послаблення національних традицій, особливо у великих містах, підштовхувані та заохочувані владою євреї стали частіше укладати міжнаціональні шлюби. В. Константинов також вважає, що причиною міжнаціональних шлюбів став переїзд євреїв з містечок у великі міста, інтеграція їх на великі підприємства, держустанови та вузи. За його підрахунками, вже в 1939 р. доля змішаних шлюбів серед євреїв України складала 18 % серед чоловіків та 17 % серед жінок, а на кінець 1950-х рр. частка дітей, народжених матерями-єврейками від чоловіків, що не були євреями, становила 17,4 %. У подальші роки частка міжнаціональних шлюбів тільки збільшувалася. Так, у 1970 р. змішані шлюби серед єврейських

чоловіків і жінок України складали відповідно 37,6 % і 31,6 %. На 1978 р. ці показники зросли до 44,7 % і 34,2 %, а на 1988 р. складали 54,1 % і 44,7 %. Відповідно виростили показники і народження дітей матерями-єврейками від батьків іншої національності: 1968 р. – 29,6 %, 1979 р. – 37,1 %, 1989 р. – 46,8 % [568, с. 69-71].

Проведений перепис населення в 1970 р. зафіксував збільшення кількості населення як республіки загалом, так і районів, які репрезентували подільський регіон. Так, загальна чисельність мешканців УРСР на цей час складала 47126517 осіб, з яких сільське населення складало 21437957 осіб (45,5 %), міське населення – 25688560 (54,5 %) [187, с. 158, 164]. Якщо в цілому по республіці кількість сільського населення поступалася міському, то Вінницька та Хмельницька області продовжували залишатися аграрними, незважаючи на збільшення міського населення. Так, населення Вінницької області на цей період складало 2131902 (міське населення – 542127 (25,4 %), сільське – 1589775 (74,6 %)), а населення Хмельницької області – 1615373, з яких міське населення складало – 431654 особи (26,7 %), сільське населення – 1183719 (73,3 %) [187, с. 189].

У 1970 р. у межах СРСР проживало 2150707 євреїв (0,9 % усього населення країни), із яких в Україні проживало 777126 (36,1 % від усіх євреїв СРСР, та 1,5 % від усього населення республіки) [187, с. 9, 10, 12]. Кількість українських євреїв лише на 30789 осіб поступалася кількості євреїв РРФСР, територія якої та склад населення значно перевищували показники УРСР. Переважна більшість євреїв мешкала в містах – 764238 осіб (98,3 %), тоді як у сільській місцевості проживало лише 12888 осіб (1,7 %) [187, с. 158, 164]. Переважна більшість українських євреїв, а це більше 467 тис., що складало 60 % єврейського населення республіки, була зосереджена в межах кількох областей: у Дніпропетровській області – 69287 (68776 (99,3 %) – міське населення й лише 511 (0,7 %) – сільське), у Києві та Київській області – 164634 (причому переважна більшість були мешканцями Києва – 152006 (92,3 %), а в області проживало лише 12626 (7,7 %), з яких 12251 (97 %) – міське населення й лише 377 (0,3 %) – сільське), в Одеській області – 117233 (116218 (99,1 %) – міське населення і лише 953 (0,9 %) – сільське), у

Харківській області – 76487 (76211 (99,6 %) – міське населення і лише 216 (0,4 % – сільське), у Донецькій області – 39988 (39834 (99,6 %) – міське населення і лише 154 (0,4 %) – сільське) [187, с. 172-191]. Єврейське населення Вінницької області у цей період складало 42251 особу, причому 17984 з них проживали у м. Вінниці (42,6 %). Хоча кількість єврейського населення Вінниці порівняно з 1959 р. зросла майже на 1500 осіб у відсотковому відношенні до усього населення, частка єврейського населення міста впала майже вдвічі – до 8,5 % з 13,1 %. На теренах Хмельницької області у цей період проживало лише 16089 євреїв, з яких 15684 (97,5 %) проживало в містах та лише 404 (2,5 %) у сільській місцевості [187, с. 171, 189].

Містами з-понад 10 % євреїв у населенні залишалися Могилів-Подільський (16,9 %), Томашпіль (16,3 %), Бершадь (15,8 %), Тульчин (13,7 %), Шаргород (29,4 %) (*дивись додаток Б*).

Мову своєї національності назвали рідною лише 17,7 % євреїв СРСР, а рідною назвали російську мову – 78,2 %. 13,1 % українських євреїв назвали рідною мову своєї національності, а 84,2 % – російську й лише 2,3 % – українську [187, с. 9, 20, 152]. На Поділлі показники володіння рідною мовою були ще нижчими. Так, лише 2,4 % євреїв Хмельницької області рідною назвали мову своєї національності, тоді як російську – 67,5 %, а українську – 7,5 % [187, с. 189].

Результати перепису 1970 р. підтвердили зниження єврейського населення на Поділлі. Якби це був результат виключно міграційних процесів у межах області (із села в місто), республіки (міграція переважно у великі адміністративні та промислові центри) та СРСР (міграція в інші великі міста країни та республіки), то загальна цифра єврейського населення СРСР і республіки була б незмінною, а то й дещо вищою, враховуючи, що до початку 1959 р. єврейське населення СРСР майже не змінилося та був, хоча і низький, природний приріст населення цієї національної меншини.

Однак, на думку В. Константинова, у демографічних процесах серед єврейського населення з 1960-х рр. переважали старіння та асиміляція, внаслідок чого загальна чисельність євреїв почала неухильно знижуватися, а внаслідок того,

що в багатьох інших народів СРСР продовжувався природний приріст, питома вага представників цієї національності серед населення областей, республіки та країни поступово зменшувалася [568, с. 17].

За даними перепису, подільські міста, що традиційно були густонаселені євреями, продовжували збільшувати свою чисельність, тоді як кількість єврейського населення падала. Так, у цей час у Вінниці проживало 211572 мешканці, у Жмеринці – 36195, у Козятині – 26649, у Могилеві-Подільському – 26051, Гайсині – 23741, у Хмільнику – 18490, у Бердичеві – 71495, у Чорткові – 19183, у Хмельницькому – 112959, Кам'янці-Подільському – 57111 [188, с. 46, 48]. Зауважимо, що урбанізаційні процеси в республіці неухильно продовжувалися з 1930-х рр. Якщо в 1939 р. у містах проживало лише 34 % населення республіки, то в 1959 р. – 46 %, 1970 р. – 55 %, 1979 р. – 61 %, 1982 р. – 63 % [190, с. 33]. Єврейське населення як республіки, так і подільського регіону зафіксувало стабільну тенденцію збільшення міського населення у відсотковому відношенні до всього єврейського населення. Якщо показник урбанізованості в цілому по республіці на цей час серед росіян республіки складав 84,5 %, білорусів – 76,5 %, поляків – 55,2 %, молдаван – 26,8 %, то у євреїв він складав 98,3 %.

Населення України, за переписом 1979 р. складало 49755 тис. осіб, із яких міське населення – 30512 тис. (61,3 %), сільське населення – 19243 тис. (38,7 %) [191, с. 8]. У Вінницькій області проживало 2046 тис. осіб (720 тис. (35 %) – міське населення, 1 326 тис. (65 %) сільське населення. У Хмельницькій області – 1 558 тис. (560 тис. (36 %) і 998 тис. (64 %)) [191, с. 8].

У СРСР на цей час проживало 1811 тис. євреїв. На нашу думку, саме через внутрішню міграцію збільшився розрив між кількістю єврейського населення РРФСР (701 тис. осіб) та України (634 тис.) до 67 тис. Проте в межах України проживало 35 % євреїв СРСР, а в пропорції до всього населення республіки в 1979 р. євреї в Україні склали 1,3 % від загальної кількості населення, і це була третя за величиною національна група після українців і росіян, тоді як у РРФСР – 0,5 % (більше було лише у Білоруській РСР – 1,4 %, Молдавській РСР – 2,0) [191, с. 24, 27, 28].

Зазначимо, що скорочувалося, передусім, єврейське населення невеликих районних центрів (міст та селищ). А от у обласних центрах певний період зберігалася стабільність і навіть відбулось деяке підвищення кількості євреїв. Якщо у Вінниці у 1959 р. проживало 16,6 тис. євреїв, то в 1970 р. – 17,1 тис., 1979 р. – 17,5 тис., і лише у 1989 р. – 15,2 тис. євреїв [568, с. 38]. Підкреслимо, що Вінниця була єдиним обласним центром УРСР, у якому за період із 1959 по 1979 р. кількість єврейського населення не тільки не зменшувалася, а навіть дещо збільшувалася. Основна причина цього: поступове перетворення Вінниці у промисловий, освітній центр Поділля. Єврейське населення Вінниці поповнювалося переважно за рахунок внутрішньої міграції з невеликих містечок у межах області. Тоді як у інших містах Поділля кількість єврейського населення неухильно падала. Для прикладу, у 1979 р. населення м. Балти складало 20504 особи, з яких 759 (3,7 %) були євреями, а у смт Кодимі з 10197 осіб євреями були лише 89 (0,9 %), то у 1989 р. 480 (2,1 %) з 23157 та 54 (0,5 %) з 11151 [388, с. 85, 86]. Дослідник Ю. Богуславська вважає, що такі процеси є цілком закономірними й пояснюються внутрішнією міграцією та дією факторів етнічної асиміляції [388, с. 87].

Упродовж 1970-х рр. урбанізаційні процеси на Поділлі стали ще активнішими. Подільські міста поступово збільшувалися, але переважно за рахунок українського населення із сіл та кваліфікованих кадрів, представників інших регіонів СРСР. Особливо активно розвиваються обласні центри та міста, які стають промисловими у загалом аграрних областях Поділля. Наприклад, тільки за 1970–1979 рр. населення Вінниці збільшилося на понад 102 тис. осіб і складало 314 тис. мешканців, Хмельницького – на 59 тис. осіб і складало 172 тис. мешканців. Проте єврейське населення переважної більшості міст єврейського регіону продовжувало стійку тенденцію до зменшення.

Найвища частка євреїв була зафіксована в Шаргороді (22,9 %), Могилеві-Подільському (12,5 %) та Бершаді (11,9 %). Проте мова йде про невеликі подільські районні центри, з відносно невеликою кількістю населення, а отже, доволі низькою кількістю єврейського населення. Приміром, у Шаргороді на той

час проживало близько 800 євреїв, у Могилеві-Подільському – 3,9 тис., у Бершаді – 1,5 тис.

У 1989 р. населення УРСР складало 51700 тис. осіб (у 1979 р. – 49755 тис.). Міське населення республіки нараховувало 34588 тис. осіб (66,9 %), а сільське – 17119 тис. осіб (33,1 %). У Вінницькій області – 1933 тис. осіб (857 тис. – міське населення (44,3 %), 1076 – сільське (55,7)), у Хмельницькій області – 1527 тис. осіб (відповідно 723 (47,3 %) та 804 (52,7 %) тис. осіб [180, с. 9, 14, 15].

За переписом населення 1989 р., в СРСР проживало 1449 тис. євреїв (у тому числі – 1378 тис. євреїв, 19 тис. гірських євреїв, 16 тис. грузинських євреїв, 36 тис. середньоазійських євреїв). Загалом єврейське населення складало 0,5 % усього населення країни [180, с. 37, 38]. В Україні на зазначений момент проживало 486326 євреїв (33,6 % усіх євреїв СРСР). Переважна більшість українських євреїв проживала у містах – 482246 (99,2 %), тоді як у сільській місцевості тільки 4080 осіб (0,8 %). Подільський регіон фактично втратив славу густонаселеного єврейським регіону. Так, у Вінницькій області проживало лише 26200 євреїв, з яких у міській місцевості – 25599 (місцевості – 97,7 %), тоді як у сільській лише 601 особа (2,3 %). У Хмельницькій області проживало 10323 євреїв, з яких 10208 (98,9 %) осіб – у містах, і лише 115 (1,1 %) осіб у сільській місцевості. У всій Тернопільській області проживало лише 693 євреїв. У двох основних областях, що репрезентують Поділля і здавна мали велику кількість єврейського населення, у цей період було зосереджено лише 1/13 єврейського населення республіки, це притому, що 1/5 усіх євреїв проживала в Києві (всього 100,7 тис.), 1/7 – в Одеській обл. (69,1 тис.). До того ж більшість євреїв мешкала в обласних центрах. Наприклад, у Вінниці перебувало 15,2 тис. (58 %) з 26,2 тис. мешканців області [568, с. 37, 38]. А єврейське населення колись густозаселених єврейськими подільських містечок значно зменшилось. Наприклад, у трьох районних центрах півночі Одеської області, які ми відносимо до регіону Поділля, – Балті, Кодимі, Саврані – проживало усього 608 євреїв (у Балті – 480, Кодимі – 54, Саврані 74), і це тоді, коли всього в Одеській області на цей час було 69105 євреїв. Можна не сумніватися, що це фактично всі євреї репрезентованої частини Поділля, оскільки

у сільських поселеннях зосереджено лиш 435 євреїв (0,05 %) області [388, с. 85, 86]. На цей час у Бердичеві проживало лише 3,5 тис. євреїв, у Кам'янці-Подільському – 0,5 тис., Могилеві-Подільському – 2,8 тис., Балті – 0,5 тис., Гайсині – 0,4 тис.

Крім того, у цей період фактично завершився процес русифікації єврейського населення. Євреї разом із росіянами склали найбільшу частку російськомовного населення міських населених пунктів Поділля. Лише 7,1 % українських євреїв назвали рідною мову своєї національності, тоді як російську – 90,6 %, українську – 2,1 %. Погоджуємося з В. Даниленком, що саме представники національних меншин в Україні під впливом русифікації масово набували рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки [707, с. 83].

Серед подільських міст у 1989 р. найвища питома вага євреїв була зафіксована в Могилеві-Подільському (9,4 %), Вінниці (4,1 %), Бердичеві (3,9 %).

Отже, загалом в Україні у період із 1959 по 1989 рр. єврейське населення скоротилося на 42 %: із 840,3 тис. до 486,3 тис. Основні зміни в середовищі єврейської спільноти України, на думку В. Константинова, відбулися переважно за рахунок внутрішніх чинників (природного спаду населення, смертності й міграції між республіками). Якщо загалом єврейське населення республіки зменшилося на 353 тис. осіб, то за рахунок внутрішніх факторів – на 242,9 тис. осіб і лише на 110,1 тис. – за рахунок зовнішньої еміграції до Ізраїлю, США та до інших країн [568, с. 34]. Проте, на нашу думку, до цих причин варто додати асиміляцію єврейського населення, що активно відбувалася у цей період. В. Скляр вважає, що причиною значного скорочення єврейського населення 1960–1980-х рр. стала не тільки еміграція до інших країн та низький природний приріст населення, а й етнічна асиміляція, що була переважно у формі зросійщення. Антисемітизм, антисіоністська пропаганда призвели до того, що значна частина євреїв відмовлялася не тільки від рідної мови, а й від визнання етнічного походження, реєструючись переважно росіянами [699, с. 229, 374].

Протягом усіх зазначених тридцяти років єврейське населення як України, так і Поділля відбивало негативну динаміку свого розвитку: 1959–1970 рр. (- 63,2 тис. (- 7,52 %)), 1970–1979 рр. (- 142,9 тис. (- 18,39 %)), 1979–1989 рр. (- 147,9 тис. (- 23,32 %)), 1959–1989 рр. (- 354,0 тис. (- 42,13 %). У 1989 р. євреї становили усього 0,94 % населення України [699, с. 229, 374].

Можемо зазначити, що протягом тривалого часу територія України була одним з основних ареалів проживання євреїв. Навіть дискримінаційні обмеження російського самодержавства не могли стримати активний розвиток цієї національної меншини. На демографічні процеси в цій національній меншині в період царизму та перші роки радянської влади передусім впливали внутрішні міграційні процеси. Проте із середини ХХ ст. після різкого зменшення єврейської національної меншини внаслідок Голокосту на розвиток цієї національної меншини впливали, передусім, особливості національної політики радянської влади. Якщо в 1897–1900 рр. у межах території України мешкало 2615,3 тис. євреїв, що становило 8,9 % від усього населення, і євреї були другими за чисельністю після українців, то за переписом 1926 р. їхня питома вага, передовсім, унаслідок внутрішніх міграційних процесів, зменшилась до 2491,9 тис. (6,5 %), а на 1959 р. їх чисельність в УРСР становила 840,3 тис. чол. (2 %), а на друге місце вийшли росіяни – 7091,3 тис. чол. (6,9 %). За даними перепису 1989 р., в Україні налічувалося 486,3 тис. євреїв, які становили лише 0,9 % всього населення республіки. На думку В. М. Кабузана та В. І. Наулка, на 1989 р. залишилося лише 18,6 % від тієї чисельності євреїв, яка була у сучасних межах УРСР в 1897–1900 рр. [504, с. 61].

Єврейське населення Подільського краю, що традиційно тут віками проживало, спочатку було знищене окупаційною владою, а потім остаточно втратило свої позиції протягом 1960–1980-х рр. Населені пункти, які протягом тривалого часу були центрами єврейського життя (штетлами), у другій половині ХХ століття в переважній більшості втратили свою єврейську ідентичність і стали типовими радянськими містами та селищами. Протягом усього зазначеного періоду чисельність єврейського населення Поділля відображала негативну

динаміку. Лише по Вінницькій області з 1939 по 1989 рр. чисельність євреїв знизилася з 141,8 тис. осіб у 1939 р. до 26,2 тис. у 1989 р. Єврейське населення Хмельниччини зменшилося з 121,3 тис. до 10,3 тис. З усього вищезазначеного можемо зробити висновок, що єврейське населення Української РСР загалом і Поділля зокрема протягом 50-х – 80-х рр. ХХ ст. неухильно скорочувалось. Єврейська національна меншина до кінця 1980-х рр. помітно втрачає свій вплив у регіоні, проте залишається найбільшою національною громадою після росіян.

4.3. Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейської громади.

Антиєврейська політика в попередні роки, яка була особливо активною в 1948–1953 рр., та прихований антисемітизм у постсталінську епоху, що фактично не був зупинений навіть у перші роки десталінізації, а далі з кожним роком набирал обертів, істотно вплинули на всі сфери життя єврейського суспільства. Євреї Поділля, як і представники інших національних меншин та навіть титульних націй, опинилися під жорстким пресом ідеологічної машини, що була спрямована на ліквідацію національної самобутності та знищення тих інститутів, які її визначали. Єврейське населення в ці роки проявило стійку тенденцію до зменшення загальної кількості населення. І, як зазначалося, причиною було не тільки падіння природного приросту єврейського населення, міграція, еміграція, а й складні та іноді суперечливі процеси в єврейському суспільстві.

Продовжувалися активні урбанізаційні процеси, які призвели до того, що на 1989 р. 99,2 % українських євреїв проживало в містах. І навіть у таких аграрно-індустріальних областях Поділля, як Вінницька та Хмельницька відсоток урбанізації складав 97,7 та 98,9 % відповідно (докладний аналіз проведено в попередньому розділі). Перетворення євреїв на виключно міську громаду визначали особливі соціальні характеристики цієї громади та складні процеси в національно-культурному житті згадуваної національної меншини.

У цей період єврейське суспільство остаточно поділилося на декілька груп. Більша та переважна частина євреїв, яка проживала у великих містах, зберігаючи певні особливості національного життя, що проявлялися в побутовому житті, загалом була русифікована, вихована на російській культурі та була її типовим представником. Відсоток тих, хто готовий підкреслювати свою національну належність у цій групі, був невисоким і залежав від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників. Здебільшого почуття національної гордості та усвідомлення належності до єврейського народу було пов'язане з успіхами держави Ізраїль на міжнародній арені (наприклад, перемога в арабо-ізраїльських війнах), а найнижчим він був в період чергового приступу антисемітизму у внутрішній політиці, наприклад, з 1979 р., що значно зменшило кількість євреїв, які бажали емігрувати.

Найсильніше зберігали особливості свого національно-культурного життя євреї, які проживали в невеликих населених пунктах, де вони склали значну групу населення. На території Поділля єврейська громада продовжувала виокремлюватися своїми соціальними характеристиками та національно-культурним життям передусім на півдні Вінницької області, у таких містах та селищах як Шаргород, Бершадь, Ямпіль, Томашпіль, Чернівці, Жмеринка, Тульчин, Могилів-Подільський, та зберігала окремі елементи національного життя в тих населених пунктах, де євреї в цей період були помітною національною групою серед місцевого населення (Немирів, Балта, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Гайсин тощо).

Як уже було зазначено у попередніх розділах дослідження, феномен існування кількох паралельних груп радянського єврейського населення, які різнилися ставленням до національно-культурного життя, зародився ще в довоєнні роки. Розкол єврейського суспільства тільки поглиблювався в подальші роки, поки не сягнув свого апогею наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр.

Це дало можливість дослідникові Цві Гітельману (Zvi Gitelman) стверджувати, що переважна більшість пострадянських євреїв підтримувала так звану «тонку» культуру (англійською мовою – «thin culture»), що ґрунтувалася на

почуттях, спогадах, обміні досвідом без так званої більш «насиченої», «товстішої» культури (англійською – «thick culture»), фундаментом якої були мова, релігія, звичаї, харчування, одяг, музика та інші етнічні особливості [345, с. 49].

А. Штерншис робить висновок про наявність серед єврейської національної меншини двох типів культур – зрусифікованої в містах та більш національної в невеликих містечках [341]. Серед основних чинників такої трансформації єврейської культури вона виокремлює швидку індустріалізацію, урбанізацію і зміну професій. Проте не відкидає дослідниця й радянські культурні програми, що були спрямовані на євреїв і допомогли «виробити позитивну етнічну ідентичність, пов'язану з радянським режимом», яка була універсальною для євреїв у міжвоєнний період та зіграла важливу роль у тому, «яку єврейську свідомість було передано наступним поколінням» [341, с. XIV].

Ю. Кошаровський ділить єврейське суспільство в СРСР на три групи залежно від часу участі в радянських перетвореннях. Найбільших змін зазнали ті євреї, які стали об'єктами революційних перетворень із перших років влади. Другу групу складають східні євреї Грузії, Дагестану й республік Середньої Азії, що знаходилися під меншим антирелігійним та антинаціональним тиском влади. До третьої групи належали євреї західних областей України, Молдавії (очевидно, має на увазі більше Бессарабію та Північну Буковину – *від автора*), Прибалтики, що остаточно були приєднані до СРСР тільки після Другої світової війни й проживали на кінець 1970-х рр. у СРСР протягом одного покоління [291]. Саме грузинські, бухарські та татські (гірські) євреї СРСР, що не належать до групи ашкеназійських євреїв, найбільш повно зберегли спосіб життя, традиційну сім'ю і зв'язок з громадою та синагогою.

Зрозуміло, що єврейське населення Поділля, переважна частина якого була під тиском із самого початку антиєврейської політики царського режиму, а потім радянських експериментів, опинилося в найбільшій групі ризику, якій загрожувала повна втрата своєї національної самобутності. Проте, оскільки значна частина подільських євреїв проживала саме в невеликих містечках, де всі ці процеси не були настільки активними, це допомогло їм уникнути повної

асиміляції у аналізований період. Один із факторів життєдіяльності й постійно відновлюваного духовного світу єврейського народу тут, на думку Ф. Браверман-Горбач, була «постійність щодо слідування традиціям в їх просторово-часовому прояві, що й складало специфіку штетла» [218, с. 7].

На думку Ю. Плясовиці, саме в другій половині 1960-х рр. – першій половині 1970-х рр. розмилося єврейське населення великих міст, коли нарощувався промисловий потенціал. У 1966–1975 рр. тільки у Вінниці побудовано десяток нових підприємств – електротехнічний і радіоламповий заводи, олієжировий комбінат, швейна й галантерейна фабрики, заводи «Кристал», «Термінал», газових аналізаторів, підшипниковий завод. Промисловість сприяла міграції українського сільського населення до міста, яка, крім того, збіглася з міграцією та еміграцією єврейського населення, що змінювало культурний вигляд міста – він став більш українським, але втратив свою, майже одеську, «родзинку». Населення міста збільшувалося швидкими темпами. Якщо в 1965 р. у Вінниці проживало 165 тис. населення, то в 1972 р. – 240 тис., а в 1979 р. – 274 тис, у 1989 р. – 384 тис. мешканців [661, с. 215].

Концентрація подільського єврейського населення у містах визначило його соціальні характеристики. За професійною зайнятістю євреї зосереджувалися в цей період серед інтелігенції, насамперед, у науковій, педагогічній, культурній та медичній галузях, серед господарської еліти, інженерного складу та кваліфікованих робітників у промисловості. Концентрації євреїв у цих напрямках народного господарства сприяв високий загальний рівень освіти серед єврейського населення.

Так, тільки в період з 1939 по 1959 рр. в Україні частка євреїв із вищою освітою збільшилася у 3, а в Білорусії навіть у 4 рази [568, с. 90]. З 1959 р. по 1989 р. росла частка євреїв із середньою спеціальною освітою серед євреїв СРСР старших 20 років: 1959 р. – 12,6 % (росіяни – 7,1 %, українці – 5,2 %), 1970 р. – 15,3 % (росіяни – 10,4 %, українці – 7,9 %), 1979 р. – 17,5 % (росіяни – 15,3 %, українці – 12,4 %), 1989 р. – 21,5 % (росіяни – 21,6 %, українці – 18,9 %) [568,

с. 103]. Як бачимо, показники практично зрівнялися тільки наприкінці 1980-х рр. і були пов'язані з виїздом з СРСР творчої інтелігенції єврейського походження.

Про широке представлення євреїв у другій половині 1950-х – у 1960-х рр. у зазначених напрямках народного господарства свідчать статистичні дані. Окрім того, влада в цей період у своїх звітах послуговувалася показниками «національності», що спрощує нам аналіз, чого фактично вже не було в 1970-х – 1980-х рр.

Так, у другій половині 1960-х рр. тільки у вищих навчальних закладах Києва працювало 7124 науково-педагогічних працівники, із яких докторів наук було 275, кандидатів наук – 2415. Національний склад науково-педагогічних працівників був такий: українці у вишах склали 4163 особи, із них докторів наук – 143, кандидатів наук – 1482; росіяни склали у вишах – 2188 чол., з них докторів наук – 82, кандидатів наук – 691; євреїв – 368 осіб, із них докторів наук – 38, кандидатів наук – 164 [707, с. 562].

Проте до кінця 1950-х рр. євреї фактично були усунені з керівництва вищих навчальних закладів, середніх спеціальних закладів та кафедр суспільствознавчих наук. Наприклад, серед цих категорій керівників по Одеській області на 1 листопада 1958 р. євреї склали лише 2,9 % (2 особи з 68 керівників) [122, арк. 27].

Утім, серед інших категорій інтелігенції та керівників нижчої ланки євреї зберігали високі позиції. Наприклад, у складі кафедр Вінницького медичного університету в 1958 р. було багато євреїв, а окремі з них були сформовані переважно з представників цієї національної меншини або очолювалися ними. Приміром, на кафедрі біохімії 6 з 8 членів кафедри були євреями [58, арк. 7]. Євреї-науковці, доктори медичних наук, професори очолювали кафедри біохімії, хімії, патологічної фізіології, загальної гігієни, факультетської терапії, нервових хвороб, шкірно-венеричних хвороб, акушерства і гінекології, психіатрії, госпітальної хірургії цього інституту [58, арк. 7-15].

Викладачі-євреї викладали значну кількість дисциплін у Вінницькому медичному училищі: внутрішні хвороби, дитячі хвороби, мікробіологію,

фізіологію, інфекційні хвороби, математику, анатомію, військову підготовку, хірургію тощо [58, арк. 26-27].

Серед 36 лікарів міської лікарні № 3 м. Вінниці було 16 євреїв (44,4 %), тоді як українців – 14 (38,9 %), росіян – 6 (16,7 %). Серед 93 лікарів міської лікарні № 2 м. Вінниці євреями було 52 особи (55,9 %), українцями – 28 (30,1 %), росіянами – 10 (10,8 %) [62, арк. 17, 74].

Євреї були чільно представлені серед директорів шкіл, учителів історії, російської мови (для більшості з них вона була рідною) [58, арк. 29-37].

Як трактувати названі цифри опрацьованих архівних джерел? На нашу думку, відповідь очевидна, коли досліджуєш проблему комплексно. Перша причина широкого представлення євреїв серед інтелігенції полягала в тому, що Вінниччина за їх кількістю посідала 5 місце в республіці. У цей період у межах області проживало 50 тис. осіб єврейської національності. Більшість євреїв Вінниччини мешкали в містах – 41 648 осіб, тоді як у сільській місцевості проживало лише 8 509 осіб. На серпень 1959 р. найбільше євреїв проживало в м. Вінниці (16497), а це 13,7 % від населення міста, Бершаді (2238), Гайсині (1554), Жмеринці (3256), Тульчині (2268), Могилеві-Подільському (4445). На Хмельниччині, за переписом 1959 р., проживало 19 050 євреїв (1,18 % відносно всього населення області). Іншою причиною широкого представлення євреїв серед інтелігенції була те, що вони мали один із найбільших показників освіченості серед усіх народів СРСР. Крім того, євреї в цей період традиційно широко були представлені серед студентів середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів, незважаючи на негласний наказ обмежувати прийом їх кількості на навчання [561, с. 101]. Для прикладу, серед поданих для вступу 1102 заяв до Вінницького медичного інституту в 1957–1958 навчальному році було 885 українців (80,3 %), 141 росіянин (12,8 %), 43 євреї (3,9 %). До Вінницького енерготехнікуму в цьому ж навчальному році було подано на перший курс 553 заяви. З них: українців 430 (77,8 %), росіян – 57 (10,3 %), євреїв – 55 (9,9 %), поляків – 6 (1,1 %), білорусів – 3 (0,5 %), вірмен та молдаван по 1 особі (0,2 %). Із них стали студентами 210 осіб: 143 українці (68,1 %), 41 росіянин (19,5 %), 22

євреї (10,5 %), по 1 білорусу, молдаванину, вірменину та поляку (0,5 %) [56, арк. 4, 20]. Загалом, серед студентів вищих навчальних закладів УРСР (всього 417748 осіб) у 1960 р. євреї займали третю позицію після українців (260945 (62,5 %)) та росіян (125464 (30 %) із загальною чисельністю 18673 осіб (4,5 %) [528, с. 190].

Бажання вчитися сприяло тому, що євреї займали чільні місця в усіх галузях народного господарства. Загалом у республіці у 1961 р. вони серед спеціалістів з середньою спеціальною освітою склали 4,5 % (54521 особа) і за цим показником поступалися тільки українцям (67,7 %) та росіянам (24,3 %) [528, с. 192]. Серед спеціалістів із вищою освітою вони склали 12,2 % (83689 осіб), традиційно поступаючись лише українцям (399931 (58,3 %)) та росіянам (181489 (26,5 %)), тоді як частка євреїв серед усього населення республіки в це період складала лише 2 % [185, с. 206].

Відповідно до звіту про чисельність і склад фахівців, які мали середню спеціальну освіту в галузях народного господарства на 16 листопада 1970 р., у Вінницькій області було 37271 фахівець з вищою освітою, серед яких українців – 28527 (76,5 %), росіян – 4760 (12,8 %), євреїв – 3363 (9 %). Серед фахівців зі середньою спеціальною освітою (всього 66520 осіб) українців нараховувалося 54574 (82 %), росіян – 6470 (9,7 %), євреїв – 4455 (6,7 %), білорусів – 327 (0,5 %) [75, арк. 10].

У промисловості традиційно відсоток із вищою та середньою спеціальною освітою євреїв був ще вищим.

№ п/п	Національність	Чисельність фахівців			
		Із вищою освітою		Із середньою спеціальною освітою	
		Всього	У тому числі жінок	Всього	У тому числі жінок
1.	Усього фахівців	4374	1625	10986	5496
2.	Росіяни	994 (22,7 %)	450	1813 (16,5 %)	958
3.	Євреї	520 (11,9 %)	170	933 (8,5 %)	351

4.	Білоруси	40 (0,9 %)	6	60 (0,5)	26
----	----------	------------	---	----------	----

Таблиця 5.7. Євреї з вищою та середньою спеціальною освітою у промисловості Вінницької області на 16 листопада 1970 р. [75, арк.24].

І зовсім незначним був відсоток євреїв у будівництві – 7,8 % з вищою освітою та 8,5 % із середньою спеціальною [75, арк. 34]. Та фактично зовсім не було євреїв у сільському господарстві. Так, серед 1704 фахівців із вищою освітою в колгоспах Вінницької області було лише 11 євреїв (0,6 %), серед 7127 фахівців із середньою спеціальною освітою євреїв було 8 (0,1 %) [75, арк. 94].

Безумовно, відсоток євреїв із вищою освітою був би ще вищим, якби не існувала негласна норма про встановлення певної квоти для навчання єврейської молоді, що почала запроваджуватися з кінця 1940-х та діяла аж до 1980-х рр. [543, с. 261].

Проведений активістами єврейського національного руху та Московської Гельсінської групи аналіз складу прийнятих до механіко-математичного факультету Московського університету з 1978 р. та протягом кількох наступних років показав, що негласна норма кількості прийому на навчання для євреїв була навіть удвічі нижчою, ніж у царський період. Саме вона, на думку Л. Алексеевої, стала найбільш чутливою з усіх дискримінаційних норм проти єврейського населення, «бо бажання дати освіту дітям було єврейською традицією, що збереглася навіть у радянський період» [348, с. 123].

Окрім того, квота прийому євреїв на навчання залежала від періодів активності у розв'язанні «єврейського питання». Так, Ю. Плясовиця згадує, що коли в 1963 р. він вступив до Вінницького будівельного технікуму, ніяких національних непорозумінь не існувало, незважаючи на те, що група складалася з 14 єврейських дітей та 14 українців і росіян. Це було характерно для всього суспільства й тривало до 1970-х рр., коли мала частина єврейського населення домоглася права еміграції в Ізраїль, а влада з допомогою КДБ намагалася збити алію, віддала негласний наказ про скорочення прийому на навчання до вузів осіб єврейської національності та розпочала антиєврейську пропаганду в засобах масової інформації [661, с. 225].

У нас є всі підстави стверджувати, що в постсталінський період і при М. Хрущові, та й інших керівниках КПРС, продовжувалося витіснення євреїв із партійно-державного керівництва та керівництва промисловими підприємствами. Ми проаналізували національний склад номенклатури Балтського, Кодимського та Савранського районів Одеської області в період 1954–1959 рр. У справі «Відомості відділу про якісний і кількісний склад працівників номенклатури міськкомів, райкомів партії по районах і узагальнені дані по категоріях працівників області» за 1959 р., що зберігається в Держархіві Одеської області, євреї серед росіян, українців, болгар та молдаван приховані у графу «інші». На нашу думку, виокремлення цієї національної групи в групу «інші» з паралельним збереженням графи «болгари» та «молдавани», населення яких в області зовсім не набагато перевищувало єврейське (болгари – 153115 осіб, молдавани – 125045 осіб, євреї – 121377 [186, с. 178]) і які ніколи масово не представляли партійну та промислову еліту області, було спробою не акцентувати увагу на «єврейському питанні». За даними звітів у Балтському районі на 1 жовтня 1959 р., номенклатура, що представляла партійно-державних працівників (усього 267 осіб), складалася лише з українців та росіян, і зовсім не було представників інших національних груп. Їх обліковано, відповідно, 144 (53,9 %) та 36 осіб (13,5 %). Тоді як на 1 січня 1954 р. з 269 осіб українцями були 175 (65,0 %), росіянами – 73 (27,1 %), «іншими» – 21 (7,9 %). Болгар і молдаван серед номенклатури не нараховувалося ні в 1954, ні в 1959 рр. Серед 13 керівників промислових підприємств Балтського району 6 (50 %) були українцями, 4 (33,3 %) – росіянами, 2 (16,7 %) – «іншими». Подібна ситуація спостерігалася й по Кодимському та Савранському районах області [119, арк. 12-13, 56-57, 126].

Зовсім іншою була ситуація серед середньої ланки керівників промислових підприємств. Так, серед начальників цехів по Одеському обласному управлінні харчової промисловості Раднаргоспу на 1 січня 1956 р. українцями були 32 особи (33,7 %), росіянами – 24 (25,3 %), «іншими» – 39 (41,0 %). На 1 жовтня 1959 р. склад змінився не набагато. Серед 60 осіб нараховувалося 20 українців (33,3 %), 14 росіян (23,3 %), 39 «інших» (65,0 %). Серед керівників цехів по підприємствах

Одеського управління машинобудівної та хімічної промисловості Раднаргоспу (всього 249 осіб) на 10 жовтня 1959 р. українцями були 51 особа (20,5 %), росіянами – 90 (36,1 %), «іншими» – 108 (43,4 %) [119, арк. 179].

Традиційно широке представництво мали євреї в торгівлі. Так, на початок 1958 р. в мережі Бершадської районної споживчої спілки із 295 працівників євреями були 106 (35,9 %) [59, арк. 56]. 28,3 % євреїв працювало в Могилів-Подільській райспоживспілці, 25,7 % – у Хмельницькій, 22,2 % – у Вінницькій, 17,8 % – у Жмеринській, 11,7 % – у Гайсинській [59, арк. 70, 81, 127, 199]. Загалом серед кадрів обласної споживчої спілки євреї склали 12,7 % (1984 особи), тоді як росіяни – 5,2 % (807), представники інших національностей – 1,6 % (248), і лише українців у цій структурі працювало 12588 (80,5 %) [59, арк. 208]. Серед працівників Одеської обласної фірми «Меблі» євреї у 1966 р. становили 38,3 %, тоді як українці – 35,8 %, росіяни – 22,3 % [121, арк. 97].

Колективний портрет радянського єврейства початку 1970-х рр. зробив КДБ, який направив у ЦК КПРС довідкові матеріали щодо становища євреїв у СРСР від 10 травня 1972 р. «для можливого використання на прес-конференціях для іноземних журналістів у період перебування в Радянському Союзі президента США» (мова йде про візит до СРСР президента США Р. Ніксона у травні 1972 р. – *від автора*) [157, с. 139].

У документі, що мав справити враження на іноземну громадськість, зазначалося, що в СРСР на 1972 р. євреї представлені 521 тис. фахівців народного господарства (3,5 % усіх фахівців СРСР). 110,1 тис. євреїв – студенти вищих навчальних закладів (5,1 % усіх студентів ВНЗ СРСР, п'яте місце серед народів СРСР). 63,7 тис. євреїв працювало у галузі науки (7,2 % від науковців СРСР), з яких 3,5 тис. – доктори наук, 20 тис. – кандидати наук, 5,5 тис. – аспіранти (третє місце після росіян та українців, а за кількістю докторів наук – друге після росіян) [157, с.139].

8 тис. євреїв було обрано до складу Верховної Ради СРСР, Верховних Рад республік та місцевих Рад. Нагороджені званням Героя Радянського Союзу 117 євреїв, а званням Героя Соціалістичної Праці – 71, з яких двічі Героями

Радянського Союзу стали 2, двічі Героями Соціалістичної Праці – 4, тричі Героями Соціалістичної Праці – 3 [157, с. 139].

Серед лауреатів Ленінської премії було 11 євреїв із 116 осіб, у галузі науки і техніки – 105 з 955 осіб. Лауреатами Державної премії в галузі літератури і мистецтва стали 213 євреїв з 1781 особи, а в галузі науки і техніки – 1180 з 9272 осіб [157, с. 140].

Значна кількість євреїв зосереджена в літературі та пресі – 9,8 % від усіх фахівців, мистецтві – 8,1 %, медицині – 5,8 % [157, с. 140].

З початку 1970-х рр. соціальний портрет єврейського населення починає змінюватися. Значні зміни в соціальних характеристиках були пов'язані з різким скороченням кількості українських євреїв внаслідок скорочення природного приросту населення, внутрішньої міграції та еміграції.

Мігрували євреї переважно у великі міста, культурні та промислові центри, а також у місця скупчення значної частини єврейського населення, центри національно-культурного життя євреїв. Наприклад, для подільських євреїв, особливо південних районів регіону та євреїв Буковини, окрім великих радянських міст, де концентрувалося єврейське населення (Москва, Ленінград, Київ, Одеса, Дніпропетровськ), таким центром були Чернівці, де в повоєнний період майже не залишилося місцевих євреїв, а єврейська громада складалася в основному із переселенців: подільських, бессарабських та буковинських євреїв [353, с. 260]. Однією з причин посилення міграційних процесів у середині СРСР стала нерівномірність економічного розвитку низки міст та селищ, що були представлені єврейським населенням. Окремі з них із війною втратили свої особливості соціально-економічного розвитку й з колишніх єврейських штетлів перетворилися на нічим не примітні аграрні села, селища або районні центри Поділля. На нашу думку, це відбулося, у тому числі, через масові втрати єврейського населення в роки війни, що, звичайно, сприяло міграції єврейського населення. Мігрували здебільшого висококваліфіковані фахівці, здатні облаштуватися на новому місці. Єврейська молодь намагалася отримати якісну освіту і своє життя продовжити, принаймні, в обласних центрах. Такі процеси

були характерними не тільки для єврейської національної меншини. Масово покидали села й невеликі населені пункти представники інших меншин та навіть українці, проте в середовищі євреїв ці питання поставали надзвичайно гостро через високий рівень урбанізованості єврейської громади.

Кардинально почав мінятися соціальний портрет також внаслідок масової еміграції єврейського населення. У 1970–1988 рр. з СРСР емігрувало 291 тис. осіб, а частка тільки євреїв України в усій єврейській еміграції в цей період складала 37 %, тоді як євреїв із Російської Федерації лише 11 % [315]. До того ж, їхали не тільки політично активні громадяни єврейської національності, а й висококваліфіковані фахівці різних галузей народного господарства та кращі представники єврейського народу: науковці, кваліфіковані лікарі, інженери, культурні та мистецькі діячі тощо. Зауважимо, що держава Ізраїль ціленаправлено проводила політику по алії в країну емігрантів, розглядаючи їх не тільки як значний демографічний ресурс, а як інтелектуальний потенціал, необхідний для розвитку держави. Зустрівши жорстку позицію СРСР у питанні репатріації євреїв, Ізраїль виводить це питання на міжнародний рівень, зокрема на обговорення в ООН, а в 1974 р. Конгрес США прийняв поправку Джексона Веника, що накладала значні економічні санкції на торгівлю з СРСР за непоступливість у цьому питанні [624, с. 86].

У цей період євреї їхали переважно з великих міст, а внаслідок цього змінилися не тільки соціальні характеристики єврейського населення Поділля, а й набула нових рис етносоціальна структура українських міст.

Значні зміни відбулися в зазначений період у суспільній свідомості єврейського населення України. Не витримуючи державного та побутового антисемітизму, значна частина євреїв намагалася всіляко приховати п'ятий пункт графі паспорта, який вказував на національність. Причини цього явища були різноманітні: боязнь антисемітизму, намагання зробити кар'єру, вступити на навчання до престижних вищих навчальних закладів тощо.

Робили це в різноманітний спосіб. Одні, скориставшись повоєнною руїною, відновлюючи втрачені документи, змінювали національність. Інші внаслідок

змішаних шлюбів цілком законно вибирали своїм дітям інакшу національність. А дехто намагався розв'язати питання й підкупом.

На нашу думку, відчуття себе євреєм залежало передусім від самоповаги, самоусвідомлення, виховання. Як згадував В. Альштетер, коли отримував паспорт у часи антисемітизму, боротьби зі сіонізмом, можна було назватися представником будь-якої національності, тим більше, він виріс у дитячому будинку, а у відомостях про батьків стояли прочерки, проте він ніколи не приховував, що він єврей, і не міг зрадити пам'яті своєї родини, яка загинула у війну – батька, матір, сестру, брата [210, с. 153]. Лише стійке внутрішнє переконання визначало остаточний вибір людини.

Починаючи з 1950-х рр. та особливо в 1960–1980-х рр., активізувалася практика при виборі імен новонародженим замість традиційних єврейських імен обирати етнічно нейтральні замітники. Не зупинила ці процеси навіть єврейська традиція, що передбачала вибір імені новонародженого на честь померлих близьких родичів. Замість вибору повного імені померлого родича, обирали, здебільшого, першу літеру імені або окремий склад слова й шукали відповідник у неєврейських іменах.

Науковці Санкт-Петербурзького центру «Сефер» С. Амосова та С. Ніколаєва провели дослідження протягом 2005–2009 рр. шляхом експедицій до Тульчина, Могилева-Подільського, Балти й Чернівців, та зробили висновок про те, що у 1950–1980-х рр. існувало два основні шляхи зміни єврейських імен: при виборі імені новонародженій дитині чи заміні його вже в дорослому віці [353, с. 260].

Наприклад, серед єврейських дітей було популярним ім'я Олександр, яке заміняло такі єврейські як Сура, Шабсе, Шая, Шикель і Шимон. Часто зустрічалося ім'я Михайло (Міша), що міняло єврейське ім'я Мойсей (Мойша). Окрім того, створювалися інші пари для заміни імен з єврейських на етнічно нейтральні: Абрам – Аркадій, Арон – Анатолій, Беня – Борис, Дора – Діна, Іцик – Ігор, Рахиль – Раїса, Хаїм – Єфим тощо [353, с. 263, 275-277].

Практикувало єврейське населення в повсякденному житті, особливо в організаціях, установах, закладах, користуватися іншими, «більш слов'янськими» іменами.

Наприклад, мешканка м. Балти Ліза Беніївна Горберг у повсякденному житті завжди називала себе Єлизаветою Петрівною, а в графі «по батькові» свого сина, який вступав у комсомол і не хотів, щоб його записували «Лейбович», в органі реєстрації актів цивільного стану за коробку цукерок та 15 рублів виправила на «Львович», виписавши інше свідоцтво про народження [353, с. 267].

Іноді доходило до смішних ситуацій. Так, Ю. Паляниця згадує історію свого товариша, єврея Ізі Генцерберга, який на військовій комісії пояснював відмову від свого повного імені (а звали його Ізраїль) небажанням асоціюватися з ворожою державою, а у військовій частині на першому шикунанні при знайомстві з командирами назвався Ігорем Генцербергом, білорусом за національністю, чим розсмішив увесь взвод [661, с. 110].

Незважаючи на масовість таких фактів у другій половині ХХ ст., зауважимо, що були й ті, хто відверто підкреслював своє єврейське походження. Одні ніколи його не приховували і через виховання та сімейні традиції користувалися звичними єврейськими іменами, інші починали підкреслювати свою єврейськість у силу окремих причин: зміни самооцінки, включення в опозиційний рух тощо. Такі зворотні процеси особливо активно відбувалися після Шестиденної арабо-ізраїльської війни 1967 р., коли перемога Ізраїлю сприяла пробудженню національної свідомості, почуття національної гордості, відчуття приналежності до єврейського народу. У цей час відбуваються навіть зворотні процеси із переписування імен.

Істотні зміни сталися у використанні ідиш, яка була рідною мовою для подільських євреїв. Переживши розквіт у період коренізації 1920-х – 1930-х рр. та коротке піднесення в 1944–1948 рр., ідиш витісняється з масової єврейської культури в наступні роки. Витіснення її з широкого вжитку, знищення ідишської культури й залишення лише показових елементів використання цієї мови у СРСР, нарешті, форсована асиміляція зробили свою справу. Для цілих поколінь євреїв,

особливо русифікованих міст, ця мова зникла із вжитку й підтримувалася хіба що поколіннями старших людей. Склалася парадоксальна ситуація, коли навіть діти відомих радянських єврейських письменників не володіли цією мовою. Молодше покоління не тільки не знало, а й дуже часто соромилося її, не бажаючи підкреслювати своє єврейське походження. Із часом наступив той момент, коли розмовляти ідиш було навіть непристойно.

Проте мова не була остаточно витіснена з масової практики, оскільки в невеликих подільських містах та селищах дуже часто нею послуговувалися у побуті та єврейському фольклорі. У зазначений період деякі молоді люди могли розмовляти, співати єврейських пісень, проте абсолютно не вміли нею писати. Узагалі в цей період склалася ситуація, коли українці розмовляли українською, євреї – єврейською, а телевизор – російською мовою. Окрім того, народний, не літературний ідиш активно запозичував слова з української та російської мов. Сучасні дослідники вважають, що до 30 % від того, що вживалося в тогочасній єврейській лексиці, було запозиченнями з української. М. Феллер цього приводу зазначає: «Євреї брали з українських діалектів слова, необхідні для позначення того, серед чого жили, чим користувалися, що споживали» [727, с. 87].

У цей період єврейські традиції зберігалися переважно у невеликих населених пунктах регіону, пристосовуючись до радянської реальності. Наприклад, у Шаргороді після закриття синагоги в 1948 р. релігійне життя перемістилося до молитовного будинку, який був влаштований у приватному будинку. Після його закриття на початку 1960-х рр. під час нової антирелігійної кампанії релігійне життя тривало у вигляді міньянів, а також через інші обряди, що були пов'язані з релігією: смерть, поховання, народження дитини.

Під тиском обставин релігійні культу трансформувалися й зазнавали змін, пристосовуючись до нових умов, виникав так званий «народний іудаїзм». На думку М. Каспиної, він виник унаслідок вимушеної відмови від дотримання заповідей іудаїзму й утворення його народних варіантів, з допомогою яких обходили релігійні норми, а також свідомої відмови від дотримання заповідей іудаїзму та збереженні мінімальних контактів з його ортодоксальним напрямом,

формуванням власних норм для вибіркового дотримання релігійних культів [511, с. 14].

Під тиском цих обставин формувалися нові традиції єврейських громад, а то й окремих сімей. Наприклад, щоб дотриматися обряду семиденного трауру за померлим, в умовах, коли особа не могла залишити своє робоче місце та бути у траурі обов'язково босою, часто насипали у шкарпетки чи у взуття землі з могили, вважаючи, що в такий спосіб особа відвідувала могилу померлого та виконувала умови трауру. Саме так дотримувався трауру мешканець м. Могилева-Подільського М. Койфман та ряд інших, і така практика була поширеною на Поділлі [511, с. 16].

Окрім цих, формувалися нові й інші традиції, які явно відходили від жорстких релігійних норм. Наприклад, рахування для міньяну дерев, коли не вистачало чоловіків для початку богослужіння, одягнення померлого у ритуальний одяг при похованні під звичайний тощо.

Проте найбільше зберігалось в цей час єврейських традицій у побуті, наприклад, через традиційну їжу, хоча й тут не відбувалося без змін передусім пов'язаних із переплетенням єврейських традицій із традиціями українців. Жорстке правило вживати кошерну їжу дуже часто порушувалося, і мешканці містечок вживали навіть ті продукти, які було суворо заборонено, наприклад, свинину. Окрім того, українське населення широко використовувало єврейську кухню. У містечках Поділля фактично ні одне застілля не обходилося без фаршированої риби, фаршированої гусячої шиї, форшмаку чи єврейських солодощів.

Із зазначеного вище можемо зробити такі висновки. Архівні матеріали дають змогу більш-менш точно встановити місце євреїв у народному господарстві, науці, освіті Поділля, проаналізувати їхнє повсякденне життя до середини 60-х років ХХ століття, до часу, коли в документах широко вказувалася національність працівників різних галузей господарства. До трактування архівних документів слід підходити, враховуючи особливості демографічних процесів єврейського населення Поділля, рівня освіти, зайнятості, ареалу проживання

євреїв. Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейської національної громади Поділля, як і всієї єврейської громади України, у другій половині 1950–1980-х рр., зазнали істотних змін. Протягом цього періоду відбувалося скорочення впливу єврейського населення в усіх галузях господарства. Якщо в 1960–1970 рр. євреї були широко представлені в освіті, медицині, науці, господарській еліті, то наприкінці 1980-х рр. у зв'язку з різким скороченням єврейського населення, що було спричинене падінням його природного приросту, внутрішньою міграцією, еміграцією та асиміляцією, їхня присутність у цих галузях значно скорочується. Унаслідок поширення алії сотні кваліфікованих представників єврейського народу добиваються виїзду за кордон.

Повсякденне життя переважної більшості подільських євреїв, особливо обласних центрів Вінниці та Хмельницького, не дуже відрізнялося від повсякденного життя звичайної радянської людини цього періоду. Прихована політика державного антисемітизму, асиміляція, русифікація перетворили більшість євреїв у носіїв здебільшого російської культури, в окремих випадках – української, проте негативно вплинула на єврейську культуру. Єдиним винятком із загальної картини стала наявність значної кількості єврейського населення на півдні Поділля, що й пояснює збереження певних елементів національного життя в повсякденні єврейської громади, проте й тут сталися істотні зміни, що призвели до виникнення, наприклад, такого соціального явища як «народний іудаїзм».

Під впливом дискримінаційної політики, побутового антисемітизму, асимілятивної політики єврейське населення іноді свідомо йде до приховання свого національного походження. Конформізм, як стиль поведінки більшості радянських людей, у євреїв підсилювався власне національними переконаннями, спричиненими названими вище чинниками. Відмова від національної мови, відхід від ідишської культури часто ставав свідомим вибором більшості представників єврейської громади.

4.4. Релігійне життя як основа національно-культурного життя євреїв Поділля в умовах декларативної демократії.

Після нетривалої лібералізації владно-релігійних відносин на початку періоду хрущовської «відлиги» вже з кінця 1950-х – на початку 1960-х рр. радянська влада поновила наступ на віруючих. Цілеспрямована політика влади із застосуванням різноманітних методів управління та суспільного впливу (постійний суворий контроль і податковий тиск на зареєстровані релігійні громади, боротьба з нелегальними об'єднаннями віруючих, «профілактичні бесіди» в компетентних органах, притягнення до адміністративної відповідальності лідерів релігійних громад і віруючих, антирелігійна пропаганда і агітація тощо) дала результати: молодь у переважній більшості схилилася до атеїзму, колишні релігійні споруди стали сільськими клубами, складами, конюшнями, а вірними своїм релігійним переконанням залишилися переважно представники старшого покоління. Цей період історії України, час «розвинутого соціалізму», однозначно можна вважати періодом безбожництва [548, с. 124].

Становище іудейських громад Поділля в цей період у цілому визначалося антирелігійною політикою радянської влади. Проте становище іудеїв мало низку істотних особливостей.

Окрім того, іудаїзм залишався у цей час фактично єдиною основою національно-культурного життя єврейського населення регіону. За відсутності інших національних інститутів, із різким скороченням вживання рідної мови за часів асиміляції та русифікації саме іудаїзм став основним індикатором національної самоідентифікації більшості євреїв. Для цього не обов'язково було йти до синагоги чи міньяну, головне, – відчувати себе іудеєм душею. Навіть різноманітні трансформації релігійних обрядів у радянському суспільстві, відхід від ортодоксального релігійного життя, самотійне уникнення в афішуванні свого релігійного життя залишало в душі людини промінь віри в Бога, єдиний аспект людської свідомості, куди остаточно не дісталася офіційна ідеологія.

Деяке пом'якшення в стосунках між церквою і владою у другій половині 1950-х рр. аж ніяк не означало розширення прав і свобод віруючих, а, радше, характеризувало зміну форм і методів боротьби з релігією в період лібералізації суспільно-політичного життя в країні. У період хрущовської «відлиги» замість жорстких каральних акцій стосовно віруючих застосовувалися більш ліберальні форми роботи. В основі такого підходу фігурував адміністративний та податковий тиск, що повинен був тримати під контролем релігійні громади. Так, Уповноважений ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області наголошував виконавчому комітету Вінницької обласної ради депутатів трудящих на необхідності дотримання в регулюванні релігійного життя в області Постанови ЦК КПРС від 11 листопада 1954 р. «Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення» і рекомендував стосовно єврейських релігійних громад, у тому числі незареєстрованих, застосовувати заходи фінансового характеру у вигляді податку на прибутки фізичних осіб на основі вказівки Міністерства фінансів СРСР № 19–541–3–С від 23 лютого 1954 р. [76, арк.73-74]. Своєю чергою Уповноважений Ради у справах релігій при РМ СРСР по Українській РСР П. Вільховий у звіті про роботу за першу половину 1955 р. навіть вказував на факти «незаконного втручання в релігійне життя віруючих» та на «елементи адміністрування» в діяльності уповноважених з областей [7, арк. 6].

Чергове послаблення антирелігійної риторики не призвело до масової реєстрації релігійних громад, тим більше, передачі в користування відібраних синагог. Були зроблені окремі кроки, які, на нашу думку, спрямовувалися на виправлення міжнародного іміджу СРСР, у тому числі у ставленні до євреїв. Так, у 1956 р. відновлено функціонування Вищої іудейської релігійної школи, студентів до якої відбирали під пильним наглядом КДБ, дозволено випікати мацу, у тому числі й в домашніх умовах, та відкрито декілька синагог. Усього за період з 1953 по 1955 р. в республіці було зареєстровано тільки 4 іудейські релігійні громади. Якщо на 1953 р. їх діяло 37 [38, арк. 17], то в 1955 р. – 41 громада [7, арк. 10]. Варто зазначити, що за кількістю зареєстрованих громад іудеїв Вінницька область, у якій на цей період функціонувало 4 громади, поступалася

лише Житомирській, де їх діяло 6 [7387, арк. 11]. На території Кам'янець-Подільської області на 1 січня 1956 р. громади іудеїв офіційно діяли у Славуті та Шепетівці [4387, арк. 152-153]. Серед нововідкритих до 1959 р. релігійних громад були 2 громади з Поділля – Вінниці та Хмельницького, що, безперечно, свідчить про певне відродження релігійного життя віруючих обласних центрів та послаблення тиску влади. Проте офіційна реєстрація цих релігійних громад та надання їм правового статусу не призвела до повернення синагог. Так, у м. Вінниці богослужіння відбувалися не в повернутій синагозі, а в молитовному приватному будинку, придбаному за кошти віруючих. У цілому ми не можемо констатувати різкого збільшення кількості віруючих громадян. Очільники органів партійної влади Хмельницької області доповідали, що порівняно з 1953 р. кількість віруючих в області не змінилася і становить 450 осіб, а релігійні громади діяли у Хмельницькому, Славуті, Шепетівці [387, с. 144-145].

На 1 січня 1957 р. у Вінницькій області було зареєстровано 5 іудейських громад (у містах Вінниці, Жмеринці, Бершаді, Ямполі та селі Чернівцях) із загальною кількістю віруючих 4850 осіб. Проте лише в Чернівцях громаду очолював священнослужитель (рабин) [76, арк. 120-124]. Утім, через порушення законодавства (боротьбу за владу у громаді, збір та розтрату коштів) Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Вінницькому облвиконкомі Крижановський пропонував зняти Вінницьку іудейську громаду з реєстрації на 6 місяців вже у вересні 1958 р. [57, арк. 149].

Цілком очевидно, що невелика кількість віруючих – прямий наслідок попереднього тиску на релігійну громаду та релігійної антипропаганди. У цей час уже виросло нове покоління людей, яке було поза релігією, а інші, зазвичай, «ідейні» комуністи, навіть виступали проти розширення її впливу та скаржилися в місцеві органи влади на діяльність релігійних громад. Так, у травні 1956 р. вінницький пенсіонер Н. Гандельман скаржився на своїх сусідів, що винаймали поряд квартиру, через те, що ті влаштували там молебні. Крім того, він зазначав, що «до реєстрації єврейської общини в синагозі було тихо і спокійно» [78, арк. 36].

Із кінця 1950-х – початку 1960-х рр. після Постанови ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»» від 4 жовтня 1958 р. ліберальні стосунки церкви і влади закінчилися. Релігія знову оголошувалася одним із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи.

Черговий наступ на іудаїзм в Україні став яскраво проявлятися з 1959 р., коли комісія при Раді Міністрів УРСР з вивчення змісту й громадсько-політичної спрямованості єврейської літератури визнала іудейську релігійну літературу, у тому числі й священні тексти, як такою, що просякнута духом войовничого націоналізму, духовного расизму, основою сіонізму, та такою, що «може широко використовуватись ворожими елементами для пропаганди серед єврейського населення СРСР» [481, с. 347].

Маючи такий висновок, влада вдалася до тиску на іудейську релігію не тільки адміністративними чи фінансовими методами, а й до заходів відверто провокаційного характеру, що були спрямовані на зниження авторитету як окремих священиків, так і релігії загалом.

Так, 21 квітня 1962 р. завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Г. Шевель інформував вище партійне керівництво про те, що «...Львівський обком партії разом із органами КДБ провів ряд заходів по компрометації активу юдейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті «Львівська правда» було опубліковано серію статей, в яких розвінчувались шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні та спекулятивні махінації і отримували значні прибутки за рахунок віруючих... Виходячи з цього, виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою у справах релігійних культів при РМ СРСР про зняття з реєстрації іудейської релігійної громади м. Львова». Уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К. Поклонник пропонував поширити досвід

«львівських партійних та радянських організацій» в інших областях УРСР [42, арк.57-58, 231-232].

У цілому, якщо в 1959 р. в республіці діяла 41 релігійна іудейська громада, то на початку 1962 р. їх залишилося тільки 15, а синагоги мали лише 13 громад [365, с. 221].

Не минули ці процеси й Поділля. У 1960 р. була закрита за порушення законодавства про культ синагога в Шепетівці [387, с. 144]. На 1960 р. в Хмельницькій області було зареєстровано лише 2 іудейські громади – у Славуті та Хмельницькому, незареєстрована громада діяла у Красилові та діяло 8 міньянів, які об'єднували 150–200 осіб [703, с. 122]. Із часом було закрито й нещодавно відновлену релігійну громаду у м. Хмельницькому, і до кінця 1980-х рр. в області діяла лише іудейська релігійна громада в м. Славуті, яку територіально до Поділля ми не відносимо. На території Вінницької області на 1 січня 1962 р. зареєстрованими залишилося 2 громади (у Вінниці та Бершаді) [6, арк. 1]. На середину 1960-х рр. представники органів влади не бачили «ніякого поживлення в іудейських громадах» області, а молитви відбувалися без канторів. У дні великих релігійних свят кількість віруючих у синагогах складала від 200 до 300 осіб [9, арк. 154]. Продовжувала діяти синагога в Бердичеві. Вона не тільки збирала значну частину віруючих у дні свят (до 500 осіб), а й була одним із центрів по випічці дозволеного до вживання у дні Песах прісного хліба – маці. Попит на неї був настільки високим, що в місті, окрім офіційної пекарні при релігійній громаді, діяла підпільна, яку організували місцеві мешканці С. Болтак та І. Зусь [9, арк. 132]. Зазначимо, що в 1960–1970-х рр. влада змушена була офіційно надавати дозвіл на випічку ритуального хліба в пекарнях при великих релігійних громадах, за умови, що ті не будуть прибутковими. Так, у 1971 р. мацепекарнею при Житомирській синагозі було випечено більше 32 тонн хліба, у Коростені – більше 13, а у Бердичеві – майже 6,5 тонн [10, арк. 27]. Пекарнею іудейської релігійної громади Києва в 1973 р. було реалізовано 62 тонни хліба [11, арк. 3], у 1979 р. – близько 70, що дало можливість забезпечити ним до 50 тис. осіб

[13, арк. 146]. Паралельно Київська синагога надсилала мацу до Житомира, Білої Церкви, Козятина, Жмеринки та інших міст [11, арк. 3].

Уже до середини 1960-х рр. фактично повністю було ліквідоване релігійне життя в Балтському, Кодимському, Савранському районах Одеської області. У звіті про стан науково-атеїстичної пропаганди в Балтському районі було зазначено, що в 1966 р. за 11 місяців було проведено 866 лекцій на науково-атеїстичні теми й вказано про конкретну проведену роботу з віруючими. Так, лектори звертали свою увагу на роботу з віруючими православної церкви, старообрядцями, інокентіївцями, проте абсолютно відсутня будь-яка інформація про роботу з іудеями району [120, арк. 19-23]. Проте ще на початок 1959 р. громада іудеїв Балти включала до свого складу 150 віруючих [5, арк. 15].

Уже на початку 1970-х рр. у складних умовах були всі релігійні громади. Навіть православні віруючі, які складали переважну більшість віруючих на Поділлі, свободи віросповідання не мали. Так, серед православних релігійних громад Немирівського району Вінницької області офіційно зареєстрована була лише одна – у селі Велика Бушинка [84, арк. 24].

Влада всіляко намагалася обмежити діяльність навіть зареєстрованих іудейських громад. Релігійна община приходу мала право наймати служителя храму тільки за умови отримання ним реєстраційного посвідчення в Уповноваженого у справах релігії при виконавчому комітеті обласної ради. Священнослужителів позбавляли можливостей контролювати фінансові справи релігійних громад, вони не могли також втручатися в питання їхньої управлінської діяльності. Культові споруди закривалися внаслідок «слабкої релігійної активності населення» [441, с. 345]. Так, вінницька релігійна громада звернулася до виконкому Вінницької міської ради про дозвіл прийняти на посаду кантора (особи, що вела богослужіння в синагозі), громадянина Гамбурга, що приїхав із Чернівецької області, проте отримала відмову. А пізніше представник комісії з релігійних культів перевірів, чи не веде він службу там нелегально [82, арк. 11].

У Вінницькій області на 1 січня 1971 р. було офіційно зареєстровано лише 2 іудейські громади: у місті Вінниці (1200 віруючих) та Бершаді (850 віруючих) з 5 діючих до 1959 р. Лише в цих містах функціонували синагоги. А ось переважна більшість громад були незареєстрованими й діяли нелегально через небажання влади з різних причин ці громади реєструвати. Як скаржилися представники влади, вони не могли остаточно припинити діяльність незареєстрованих громад, оскільки у випадку тиску на них, віруючі вимагали від влади їх офіційної реєстрації [9, арк. 189]. Як приклад, подамо вибірку, складену за звітом Уповноваженого у справах релігії при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області на початок 1971 р. [84, арк. 2-24]. За нею незареєстровані релігійні громади діяли у містах Бар, Гайсин, Жмеринка, Козятин, Крижопіль, Літин, Могилів-Подільський, Тульчин, Шаргород, Ямпіль та селах Ялтушків, Копайгород, Городківка, Чернівці, Муровані Курилівці, Теплик, Томашпіль, Шпиків, Чечельник, Мурафа. Загальна кількість віруючих – 2456 осіб (*дивись додаток II*).

Цей звіт Уповноваженого у справах релігії при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області варто сприймати певною мірою критично. На нашу думку, він показує радше тенденції, особливості функціонування релігійного життя єврейських громад Вінниччини аналізованого періоду, ніж кількісні характеристики. Насамперед критично сприймається кількість учасників незареєстрованих релігійних громад по населеним пунктам: 10, 20, 40 тощо. Без сумнівів, можна погодитися лише з цифрою 10, оскільки у традиційному єврейському праві – це мінімальна кількість віруючих для молитви (мін'ян – 10 осіб чоловічої статі старших 13 років). Без цієї кількості віруючих не можна було читати найважливіші молитви. Але дивує, що відомості про кількість віруючих у звіті подаються в округленні до десятків.

На 1 січня 1974 р. у м. Вінниці була зареєстрована 1 релігійна громада, яка діяла за адресою: вулиця Некрасова, 17. Але навіть у цієї найбільшої іудейської громади області не було священика [548, с. 126]. Загалом на 1974 р. у складі двох зареєстрованих громад іудеїв (м. Вінниця і м. Бершадь) нараховувалося 3500 віруючих. Це було дещо більше, ніж у 1971 р. – 2050 осіб [85, арк. 10, 14, 15]. На

травень 1974 р. функціонувало 20 незареєстрованих громад із загальною кількістю віруючих 340 осіб [85, арк. 16-20]. Незареєстровані релігійні громади були зосереджені переважно у місцях традиційного проживання євреїв. Як правило, у кожному місті чи селищі компактного проживання представників цієї національної меншини діяла одна незареєстрована релігійна громада.

На території Хмельниччини релігійне життя іудеїв зосереджувалося навколо єдиної в області синагоги у Славуті. Сюди в дні велих релігійних свят тягнулися віруючі з інших районів. Проте їхня загальна кількість не перевищувала 150–200 осіб [11, арк. 32].

Усі намагання влади остаточно розпоршити, дискредитувати іудейські релігійні громади не дали бажаного результату. У подальші роки їх кількість не тільки не скорочувалася, а й збільшувалася. У період із кінця 1950-х – до початку 1960-х рр. у республіці навіть з'явилася мережа стаціонарних та пересувних підпільних хедерів (іудейська релігійна початкова школа для хлопчиків). Органи КДБ зафіксували в цей період такі навчальні заклади на Закарпатті – у м. Ужгороді, м. Виноградіві, с. Середнє Водяне Рахівського району та в ряді інших населених пунктів республіки [365, с. 222]. Масований наступ на іудаїзм прискорив перехід іудейських релігійних громад на підпільне становище.

Міньяни здебільшого діяли, постійно змінюючи місце своїх зібрань, для того щоб не привертати увагу представників органів державної влади. Тому боротися з нелегальними релігійними громадами було складно. Крім того, переважна більшість віруючих були людьми похилого віку та з погляду права вважалися непрацездатними особами, тому до них не можна було застосувати норми юридичної відповідальності, визначені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1961 р. «Про антигромадський паразитичний спосіб життя». А кримінальна відповідальність не застосовувалася, оскільки не було складу злочину.

Робота з незареєстрованими релігійними громадами в 1970–1980-х рр. велась в основному через притягнення до адміністративної відповідальності лідерів громад та власників житла, де молилися віруючі. Підставою

адміністративної відповідальності став Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу». Цей указ визначив перелік дій, які підпадали під юридичну відповідальність у вигляді адміністративного стягнення: ухилення керівників релігійних громад від реєстрації об'єднань в органах влади, порушення правил організації релігійних зібрань та юнацьких релігійних зібрань, що мали відношення до відправлення культів. Адміністративна відповідальність встановлювалася у вигляді штрафу у розмірі до 50 рублів [560, с. 115].

Статтею 212 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. було розширено перелік дій, пов'язаних із релігією, що підпадали під адміністративну відповідальність: ухилення керівників релігійних об'єднань від реєстрації об'єднання в органах державного управління, порушення встановлених законодавством правил організації, проведення релігійних зібрань, рухів та інших церемоній культу, організація та проведення службовцями культу та членами релігійних об'єднань спеціальних дитячих та юнацьких зібрань, а також трудових та інших гуртків та груп, які не мають відношення до відправлення культу [464, ст. 338].

До адміністративної відповідальності громадян притягували зазвичай адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських та сільських рад депутатів трудящих. Так, 29 вересня 1971 р. було зафіксовано проведення релігійного обряду «Судний день» у громадянки м. Гайсина Г. Школьник. Релігійний обряд проводив громадянин Л. Спектор. За порушення законодавства про релігійні культу ці громадяни були оштрафовані комісією на суму 50 рублів кожен [83, арк. 116-117]. У жовтні 1971 р. була зафіксована робота міньяну в с. Чернівцях у кількості 13 осіб. 7 осіб із числа віруючих були оштрафовані адміністративною комісією на суму від 25 до 50 карбованців [83, арк. 139-140].

Зауважимо, що релігійне законодавство РРФСР регулювало питання здійснення релігійних культів в Україні до 1976 р. Лише 19 листопада 1976 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», з подальшими змінами та

доповненнями від 9 вересня 1981 р. та 26 вересня 1990 р. було введено в дію українське Положення.

До початку 1980-х рр. життя іудейських громад було зведено фактично нанівець. В інформації голові Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР Куроєдову В. А. та Голові Ради Міністрів УРСР Колеснику М. А. Уповноваженого у справах релігії по Вінницькій області Конверського В. Н. про пасхальні свята було зазначено, що в іудейських синагогах м. Вінниці та м. Бершаді на пасхальних богослужіннях у квітні 1980 р. були присутніми близько 110 осіб у кожній. У 1981 р. в іудейських громадах цих міст молилось ще менше осіб: 37 – у Вінниці та 22 – у Бершаді. Як наголошувалося доповідачем, усі віруючі були людьми похилого віку. «Зборищ» (у звітах державних органів влади найчастіше вживався саме цей термін) нелегальних міньянів теж не було. У 1982 р. пасхальні богослужіння відвідало по всій області лише 64 особи (50 чоловіків і 14 жінок). Осіб, молодших 50-ти років, помічено не було [86, арк. 4, 8, 25]. На кінець 1980-х років у Хмельницькій області діяла лише Славутська релігійна громада [387, с. 145], та й ту відвідувала незначна кількість осіб, число яких збільшувалося за рахунок віруючих євреїв під час великих релігійних свят. Так, під час святкування свята Пейсах 1, 2, 3, 4 квітня 1961 р. у ній збиралося в середньому 150–250 віруючих, серед яких молоді до 25 років було лише 15–20 осіб, а дітей та жінок та дітей не було взагалі [99, арк. 13].

Звичайно, віруючих, у тому числі й іудеїв, у 1960-х – 1980-х рр. не розстрілювали, не відправляли до Сибіру, до них не застосовували норм кримінальної відповідальності. Передусім влада намагалася зруйнувати звичний спосіб життя євреїв, знищити традиції, обмежити поширення релігійності, перервати зв'язок поколінь. Підкреслимо, що тиск влади на іудейські релігійні громади виконав своє основне завдання: євреї стали чи не найменш релігійним народом в Україні. У «Відомостях про релігійну обрядність на території Вінницької області» з 1 січня 1962 р. по 1 січня 1972 р., де аналізувалося такі релігійні обряди як хрещення, вінчання, поховання, є відомості про представників усіх релігійних конфесій, окрім іудеїв. Так, у 1962 р. на території області було

13209 хрещень (33,1 % від народжених дітей), 514 вінчань (2,7 % від одружень), 4450 відспівувань покійників (23,9 % від поховань). Ці відомості стосувалися православних, католиків, старообрядців, євангельських християн баптистів, адвентистів сьомого дня, проте не було зафіксовано жодної з цих подій, пов'язаної з іудеями [81, арк. 15].

На початку 80-х рр. ХХ ст. релігійне життя євреїв майже остаточно вщухло. Такий висновок напрашується через те, що в річних звітах по роботі з контролю за дотриманням законодавства з релігійних культів, що був у вигляді форм 2АП – зафіксовані правопорушення законодавства з культів, 3АП – кількість притягнених до відповідальності за порушення законодавства з культів та 4АП – про судимих за порушення законодавства про релігійні культи, є відомості про православних, католиків, протестантів, проте не іудеїв, або такі випадки були настільки дрібними і несуттєвими, що їх виділяли в групу «інші» [86, арк. 158]. У цілому, за інформацією Ради у справах релігій при РМ УРСР, релігійне життя серед іудеїв у цей період позначене двома основними тенденціями: з одного боку, вони займали більш лояльну позицію до радянської влади, проте з іншого, – були «схильними до впливу «міжнародного сіонізму» [14, арк. 64]. А синагоги в цей період стали не тільки місцями проведення релігійних обрядів, а й місцями зустрічей, обміну інформацією, думками, та виконували роль, за визначенням контролюючих органів, «синагог-клубів» [14, арк. 64], тобто єдиними легальними інститутами національно-культурного життя меншини.

Отже, релігійне життя євреїв у другій половині 1950-х – 1980-х рр. загалом відбувалося у правових межах функціонування інших релігійних конфесій СРСР та УРСР, проте, беручи до уваги особливості традиційного життя, звичаїв, обрядів, місця проживання євреїв, їхнє релігійне життя мало певні відмінності.

Найголовнішою особливістю було те, що з руйнуванням звичного способу життя євреїв, єврейських громад, релігія залишалася основою, стрижнем духовного, традиційного життя цієї національної меншини та, на думку влади, джерелом сіонізму, оскільки мала у своїх віруваннях політичний підтекст. З

огляду на це, іудейські релігійні громади перебували під постійним жорстким контролем влади.

Після короткої паузи в період хрущовської «відлиги», у часи авторитарного консервативного режиму в СРСР з 1964 до середини 1980-х рр. на території Поділля в результаті чітко спланованих заходів проти іудаїзму було знищено або загнано в підпілля переважну більшість іудеїв. Під тиском влади були розігнані навіть ті релігійні громади та закриті синагоги тих населених пунктів Поділля, де євреїв проживало найбільше і де діяли релігійні громади навіть у період окупації та в період сталінських репресій (Ямпіль, Шаргород, Чернівці Вінницької області).

Постійний тиск на віруючих, антирелігійна пропаганда призвели до того, що переважна більшість єврейського населення до релігії ставилася байдуже або релігійність проявлялася в побуті під час святкування релігійних свят чи відправленні релігійних культів при проведенні обрядів смерті, поховання, народження.

Висновки до розділу 4

Отже, національна політика радянської влади стосовно єврейського населення протягом зазначеного періоду була незмінною за завданнями, проте була новою за формою. Не слід заперечувати істотних змін та поступової ліквідації наслідків сталінського тоталітаризму з одного боку, а з іншого, – фактично не змінювалися основні напрямки та принципи національної політики.

Державний антисемітизм у формі антисіоністської пропаганди та боротьби з сіонізмом, підкріплювався прихованою дискримінацією єврейського населення України в освіті, кар'єрному рості, партійному будівництві, знищенням національної культури та освіти, утисками релігійного життя, заохочення русифікації, асиміляції та міграційних процесів тощо. Десталінізація в роки хрущовської відлиги зупинила відкритий державний антисемітизм, а реабілітація членів Єврейського антифашистського комітету, «лікарів-шкідників», сіоністів не набула широкого розголосу та була проігнорована засобами масової інформації. У цілому була припинена практика усунення євреїв з партійних та державних посад,

проте політика «прихованої коренізації» з 1954 р. зачепила національні кадри титульних націй, а не представників дисперсної єврейської національної меншини. Але євреї широко були представлені в середній та місцевій ланці державної та господарської еліти.

У часи авторитарного консервативного режиму в СРСР з 1964 р. національна політика стосовно євреїв набула рис «прихованого антисемітизму», а нова хвиля антисіоністської кампанії збіглася з розривом дипломатичних відносин з Ізраїлем у 1967 р. З цього часу наростає кількість євреїв, які бажали виїхати з СРСР, що досягла апогею у 1979 р. На Поділлі влада на це відповіла показовими судовими процесами над І. Школьником та М. Штерном та іншими євреями, яких звинувачували насамперед у різних кримінальних злочинах, у тому числі й економічних. Проте загалом у невеличких подільських містах та селищах, де вагомою частиною населення залишалися євреї, фактично відбувся симбіоз між місцевою неєврейською партійною та єврейською господарською елітою.

Єврейське населення Української РСР і Поділля зокрема протягом 50-х – 80-х років ХХ ст. неухильно скорочувалося. Основними причинами зменшення єврейського населення краю був низький природній приріст населення, внутрішня міграція, асиміляція, еміграція. Єврейська національна меншина до кінця 80-х рр. ХХ ст. помітно втрачає свій вплив у регіоні, проте залишається найбільшою національною громадою після росіян.

Якщо населення країни й республіки поступово відновлюється після величезних демографічних втрат, отриманих унаслідок Другої світової війни передусім через природний приріст населення, то в середовищі радянських євреїв розпочалися процеси зі зменшення чисельності цієї національної меншини, а в окремих регіонах навіть ідеться про її повне зникнення. Населені пункти Поділля, що протягом тривалого часу були центрами єврейського життя (штетлами), у другій половині ХХ століття в переважній більшості втратили свою єврейську ідентичність і стали типовими радянськими містами та селищами. У цей період фактично завершився процес русифікації єврейського населення. Євреї разом із росіянами склали найбільшу частку російськомовного населення подільських

міст. Лише 7,1 % українських євреїв назвали рідною мову своєї національності, тоді як російську – 90,6 %, українську – 2,1 %.

Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейського населення Поділля визначалося поділом єврейської спільноти на дві групи. Більша та переважна частина євреїв, що проживала у великих містах, зберігаючи певні особливості національного життя, які проявлялися в побутовому житті, загалом була русифікована, вихована на російській культурі та була її типовим представником. Відсоток тих, хто готовий був підкреслювати свою національну належність у цій групі, невисокий і залежав передусім від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників. Найбільше зберігали особливості свого національно-культурного життя євреї, які проживали в невеликих містах та селищах, де єврейське населення складало значну групу населення.

Повсякденне життя переважної більшості подільських євреїв, особливо обласних центрів Вінниці та Хмельницького, не дуже відрізнялося від повсякденного життя звичайної радянської людини цього періоду. Єдиним винятком із загальної картини стала наявність значної кількості єврейського населення на півдні Поділля, що й визначало збереження тут певних елементів національного життя в повсякденні єврейської громади, проте й тут сталися істотні зміни, що призвели до виникнення, наприклад, такого соціального явища як «народний іудаїзм».

Під впливом дискримінаційної політики, побутового антисемітизму, асимілятивної політики єврейське населення іноді свідомо йде до приховання свого національного походження. Конформізм як стиль поведінки більшості радянських людей, у євреїв підсилювався власне національними чинниками, спричиненими названими вище причинами. Пасивне ставлення до національної мови, відхід від ідишської культури часто ставав свідомим вибором більшості представників єврейської громади. Проте, дискримінаційній політиці влади протистояли окремі члени єврейського суспільства, що позначилося ростом сіонізму, поверненням до національних традицій, боротьбою за відновлення релігійного життя, відстоювання можливості вшанувати жертви Голокосту,

збільшенням кількості євреїв-репатріантів та організованою діяльністю «відмовників».

Становище іудеїв краю у 1960-х – 1980-х рр. порівняно із іншими релігійними конфесіями мало низку істотних особливостей. По-перше, євреї не змогли відновити повною мірою свою релігійну діяльність після фашистського геноциду. По-друге, у повоєнний період фактично було знищено поняття «єврейське містечко» як певний соціальний феномен, де з покоління в покоління передавалися національні традиції, звичаї та зберігалися особливості релігійного життя. По-третє, євреї активно переживали період урбанізації, мігруючи із сіл та невеликих містечок до великих міст республіки та СРСР, що, безперечно, послаблювало позиції місцевих релігійних громад. По-четверте, маючи високий рівень освіти, представляючи службовців різного ґатунку, євреї поступово ставали менш релігійними, а то й зовсім атеїстами. Усі названі фактори поступово перетворили релігійне життя євреїв Поділля більше на виняток, аніж на правило. До початку 1980-х рр. життя іудейських громад було зведено нанівець. Без синагог та офіційного правового статусу релігійних громад, життя віруючих євреїв тривало переважно у формі незареєстрованих об'єднань – міньянів. Проте іудаїзм залишався в цей час фактично єдиною основою національно-культурного життя єврейського населення регіону. За відсутності інших національних інститутів, із різким скороченням використання рідної мови саме іудаїзм став основним індикатором національної самоідентифікації більшості євреїв.

РОЗДІЛ 5

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ПОДІЛЛЯ В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ ТА В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

5.1. Соціально-демографічні процеси серед єврейського населення.

У середині 1980-х рр., із проголошенням курсу на «перебудову», починають істотно змінюватися основні принципи внутрішньої та зовнішньої політики СРСР. Відхід від командно-адміністративної системи оголив значні проблеми в регулюванні багатьох суспільних процесів, у тому числі в галузі національних відносин. Попередня національна політика влади не тільки не розв'язала національного питання, а й призвела до загострення багатьох суперечностей, які склалися в цій сфері протягом десятиліть. Зауважимо, що й сама влада, очевидно, не була готова до кардинальних змін у регулюванні національними відносинами та не розуміла тих викликів, які на неї чекають. У виступі на XXVII з'їзді КПРС 25 лютого 1986 р. Генеральний секретар КПРС М. Горбачов був впевнений, що ленінська національна політика, реалізована Комуністичною партією, «увійшла в свідомість десятків мільйонів людей як непорушна дружба народів, повага до національної культури і національної гідності усіх народів. Радянський народ виступає як нова соціальна та інтернаціональна спільність, об'єднана єдністю економічних інтересів, ідеології та політичних цілей» та закликав, «щоби здоровий інтерес до усього цінного, що є в національній культурі, не перероджувався в спроби відмежуватися від об'єктивного процесу взаємодії і зближення національних культур» [153, с. 75, 76]. Фактично навіть на початку перебудови Комуністична партія була впевнена, що створення СРСР та утворення нового радянського суспільства, де поступово стираються національні особливості, – це закономірний процес.

Повторив цю тезу М. Горбачов і на XIX Всесоюзній конференції КПРС 28 червня – 1 липня 1988 р., заявивши, що «Союз витримав перевірку часом. Він продовжує залишатися рішучою передумовою подальшого розвитку всіх наших

народів», проте визнав, що були питання в міжнаціональних стосунках, які не завжди враховувалися: «питання, що пов'язані з мовою, культурою, літературою і мистецтвом, історичними пам'ятниками, охороною природи» [152, с. 65, 66].

Політика перебудови, яка була передусім направлена на зміну функціонування комуністичної системи, оголила проблеми, що склалися у багатонаціональному радянському суспільстві. Найголовніші з них: нехтування національними інтересами цілих народів, цілеспрямована політика асиміляції, русифікація, примусова та заохочувана міграція населення, нехтування історичними етнічними кордонами проживання націй при формуванні адміністративного устрою СРСР тощо. Послаблення адміністративно-командної системи сприяло активізації опозиційних процесів у суспільстві, росту національної свідомості серед народів СРСР, унаслідок чого почали збільшуватися суперечності у стосунках націй із центром. Усе частіше почала порушуватися ідея переходу до справжньої федералізації в стосунках із Москвою та реалізації гарантованого національним законодавством права на мову та національну культуру, тобто на національно-культурну автономію, що було реалізовано фактично тільки для титульних націй 15 республік СРСР та й то під постійним пресом русифікації та асиміляції.

Проте, якщо для більшості націй СРСР період перебудови позначився зростанням рівня національної свідомості, руху за свої національно-культурні права та посиленням відцентрових тенденцій, що згодом переросло в парад суверенітетів, то для євреїв цей період позначився ще й складними внутрішніми процесами відновлення національної ідентифікації русифікованого та переважно нерелігійного суспільства, що втратило за роки радянської влади більшість елементів національно-культурного життя.

Для єврейського суспільства перші роки перебудови характеризувалися наростанням нової хвилі бажаючих залишити СРСР та виїхати до Ізраїлю, США та країн Західної Європи. Для переважної більшості єврейського населення вихід у відновленні свого національного життя тільки один – еміграція з метою возз'єднання зі своєю історичною батьківщиною або з єврейськими

національними громадами інших країн, де в умовах демократії рівень розвитку їхнього національно-культурного життя був значно вищим, ніж у Радянському Союзі.

У ставленні державної влади СРСР до «єврейського питання» в цей період можна виділити декілька етапів: 1985–1986 рр. – відсутність реальних змін та продовження попередньої національної політики та політики обмеження еміграції; 1986–1987 рр. – послаблення репресій проти лідерів національного руху та звільнення засуджених за сіонізм, дозвіл на виїзд «відмовникам»; 1987–1989 рр. – лібералізація політичного життя в СРСР та створення перших єврейських громадських організацій; 1989–1991 рр. – зняття обмежень з євреїв на еміграцію, початок масового виїзду радянських євреїв за кордон та лібералізація діяльності єврейських громадських організацій.

Ініціаторами утворення перших національних організацій були євреї Москви, Ленінграда, Прибалтики. Переважна більшість їх прагнули відновлення національно-культурного життя. Однією з перших єврейських організацій в Україні стало товариство єврейської культури імені Шолом-Алейхема у Львові. У 1988 р. у Києві при Українському фонді культури було засновано Київське товариство єврейської культури. У цьому ж році побачило світ перше незалежне єврейське видання в Україні – Інформаційний бюлетень Чернівецького єврейського громадсько-культурного фонду. До травня 1989 р. в Україні вже діяло біля 50 єврейських організацій. Найбільше їх було в Києві – 15, Львові – 5, Одесі, Харкові, Запоріжжі – по 4, Чернігові – 3 [396, с. 85].

Початком планового та врегульованого процесу відродження єврейського життя в Україні слід вважати спільне засідання представників єврейських організацій Києва, Координаційної ради Народного руху України, комісії з міжнаціональних відносин комісії Київського відділення НРУ в серпні 1989 р., де були прийняті основоположні принципи відновлення єврейського життя в Україні: резолюція про спільні дії з відродження єврейської культури в Україні; рішення про створення в Києві «Міжнаціонального культурного центру» з діючою в ньому секцією єврейської культури; резолюцію про боротьбу з

антисемітизмом; звернення про створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка кафедри єврейської мови та літератури; звернення про утворення в Києві з вересня 1989 р. недільної єврейської початкової школи з факультативного вивчення ідиш учнями початкових класів; рішення про розробку нового єврейського букваря; звернення до Спілки письменників України про заснування в Україні літературної премії ім. Шолом-Алейхема тощо [396, с. 77].

Проте законодавче регулювання питання діяльності єврейських організацій в Україні розпочалося лише з кінця 1989 р., коли було прийнято 28 жовтня 1989 р. Закон України «Про мови в Українській РСР», яким Україна «визнавала життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантувала своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів» [136, с. 631]. За цим законом в Україні розпочалося активне відродження єврейської національної освіти, преси та створення культурних організацій.

Активізація єврейського національного руху в СРСР потребувала координації діяльності. Тому з 18 по 22 грудня 1989 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд єврейських організацій і громад (ВААД) СРСР.

Паралельно з наростанням національного руху в Україні, на жаль, загострюється проблема антисемітизму. Побутовий антисемітизм підсилювався окремими публікаціями, які за своєю сутністю продовжували попередню антисіоністську пропаганду радянської влади. Наростання антисемітизму стало прямим наслідком зародження радикальних напрямків українського націоналізму з ідеєю «Україна для українців» та наростанням соціально-економічної кризи в суспільстві.

Зрозуміло, що в українсько-єврейських стосунках навіть до цього часу існує багато «білих плям» та трагічних сторінок, проте, на нашу думку, вивчати їх повинні передусім історики, а не політики. Проблема координації національних українського та єврейського руху в Україні в період перебудови була надзвичайно

нагальною. Саме українсько-єврейським питанням була присвячена одна з перших міжнародних наукових конференцій з єврейської тематики в Україні, що була проведена 7–9 червня 1991 р. – «Проблеми українсько-єврейських відносин», де один із лідерів українського національного руху Є. Сверстюк надзвичайно влучно заявив, що «мабуть, вперше в історії сини України та сини Ізраїлю зустрілися, щоб розчистити авгієві стайні. Їх не чистили століттями. Так накопичилися перекази про те, що було та чого не було, легенди про ворожнечу та нечувану жорстокість, про євреїв з ключами від церкви та про козака-вішателю. Замість підкови на дверях стайні висять стереотипи єврея-експлуататора та українця-погромника. Головне, що у стайні немає жодного з тисяч фактів нормального, людського співробітництва українців та євреїв...» [732, с. 140].

Зазначимо, що у встановленні незалежної Української держави значний внесок зробили і євреї. У другій половині 1980-х – у 1990-х рр. помітною стала тенденція співпраці українців та євреїв у демократизації українського суспільства, що продовжилась під час Помаранчевої революції 22 листопада – 26 грудня 2004 р. та Революції гідності в період з листопада 2013 р. до лютого 2014 р., коли євреї разом із титульною нацією та представниками інших національних меншин відстоювали право на побудову громадянського суспільства та вибір європейського напрямку розвитку держави. Все це дає нам підстави сподіватися на подолання негативних стереотипів в українсько-єврейських стосунках.

Наростання рівня національної свідомості серед єврейського населення, пробудження інтересу до національно-культурного життя в 1989 р. збіглося з остаточною відміною владою політики стримування еміграції єврейського населення з СРСР.

Якщо в 1986 р. в СРСР із 783 заяв на виїзд до Ізраїлю 510 заявникам було відмовлено, то в 1987 р. з 3104 не отримали дозвіл на виїзд лише 76 [636, с. 230]. Починаючи з 1989 р., потік євреїв за кордон став масовим та всеохоплюючим. Якщо в попередні роки прагнули до виїзду політично активні громадяни, лідери національного руху, релігійні діячі, які були під постійним тиском влади, або кваліфіковані фахівці, насамперед, представники творчої, наукової інтелігенції, то

з цього періоду емігрували абсолютно всі суспільні категорії євреїв. Масова еміграція дійшла навіть до невеликих міст, селищ та сіл, де зберігалися окремі елементи національно-культурного життя.

Якщо в попередні роки основним напрямком єврейської еміграції був Ізраїль, то з 1989 р. сформувалося декілька інших її напрямків. Так, у 1989 р. з України до Ізраїлю виїхало 3575 євреїв, до США – 17486, до ФРН – 1267, до Росії – 2000, до Канади – 300, до Австралії – 425. У 1990 р. до Ізраїлю виїхало 58936 євреїв, до США – 12200, до ФРН – 1444, до Росії – 2000, до Канади – 300, до Австралії – 425. Усього за цих два роки з України лише до цих країн виїхало 100358 євреїв, що складало 20,6 % від усього єврейського населення України на 1989 р. [758, с. 73].

Із проголошенням незалежності України відбулися значні зміни у правовому становищі та розвитку національних меншин республіки. В Україні було задекларовано право на вільний, самобутній розвиток інших націй та народностей, що складала населення республіки.

Уже в Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. у розділі IV було визначено, що «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин», а в розділі 7 доповнено, що «Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку» [135, с. 429].

1 листопада 1991 р. Верховна Рада України, враховуючи Декларацію про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України та опираючись на міжнародні нормативно-правові акти, що були ратифіковані Україною, прийняла Декларацію прав національностей, де Українською державою гарантувалися всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні

права (ст. 1). Окрім того, держава гарантувала всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації (ст. 3) [134, с. 799].

Одним із перших фундаментальних законів, що регламентував права національних груп у республіці, був Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), у якому в статті 3 було вперше чітко визначено поняття національних меншин – «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [139, с. 529]. Цим законом вперше на рівні національного законодавства було зафіксоване право національних меншин на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству [139, с. 529].

Отже, можемо стверджувати, що протягом 1989–1992 рр. законодавство України врегулювало питання національно-культурної автономії єврейського народу та закріпило його право на відображення національних особливостей в усіх галузях життя. Найголовнішими нормативними актами стали Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Акт проголошення незалежності України (1991 р.), Декларація прав національностей (1991 р.) та Закони України «Про мови в Українській РСР» (1989), «Про освіту» (1991 р.), «Про національні меншини в Україні» (1992 р.). Конституція України від 28 червня 1996 р. лише підбила підсумок попереднього нормотворчого процесу та закріпила вироблені правові норми регулювання національного життя в Україні в Основному Законі.

Можемо констатувати, що національне законодавство України з перших років незалежності дало великі можливості для розвитку національно-культурного життя євреїв. Проте цей процес в Україні збігся з масовою еміграцією єврейського населення, яка підсилювалася соціально-економічною кризою та нестабільною політичною ситуацією в 1990-х рр.

Саме переважно соціально-економічні причини стали активними чинниками масового виїзду євреїв з України. У своєму дослідженні Н. Шульга та ін. навели дані опитування «Тенденції репатріації з України і Росії», що було проведене серед єврейського населення СНД Єврейським агентством «Сохнут» у 1995–1996 рр. За даними опитування, мотивами еміграції були: страх перед економічною нестабільністю – 36 %, невіра в можливість зміни ситуації – 31 %, бажання покращити становище дітей – 26 %, екологічна ситуація – 15 % [758, с. 71]. У 1997–1998 рр. економічні фактори також спонукали більшість євреїв до виїзду з республіки: виїхати через бажання покращити життя (28,1 %), прагнення до благополучного, цивілізованого життя (30,4 %), і лише потім про бажання возз'єднатися з близькими (20,3 %), через антисемітизм (15,3 %), бажання жити єврейським життям (5,4 %) [758, с. 72].

Зазначимо також, що, на нашу думку, однією з причин активного виїзду єврейського населення також стало наростання процесів нетолерантного ставлення до єврейського населення. Якщо протягом 1990-х рр. становище євреїв в Україні було на рівні толерантного ставлення, то на початку 2000-х рр. у суспільстві почало зростати небажання бачити представників цієї національної групи як громадян держави. В. Зорько вважає, що в 2007 р. лише 17 % населення України демонструвало до євреїв толерантність, тоді як близько 28 % – відособленість, 41 % – ізолюваність та близько 14 % – ксенофобію [324, с. 79].

Подільський регіон почав втрачати представників цієї національної меншини надзвичайно швидкими темпами, насамперед, унаслідок того, що євреї були зосереджені переважно в обласних та менше – в районних центрах. Ф. Заставний стверджує, що на початку 1990-х рр. 91,7 % євреїв, які вибували з міських поселень, від'їздили за кордон [498, с.72].

У період із 1991 по 1999 рр. з України виїхало 209765 євреїв, або 43,2 % від усієї їхньої кількості за переписом 1989 р. Це була третя національна група в Україні за кількістю емігрантів (після росіян – 968215 осіб, українців – 715735 осіб), а за коефіцієнтом еміграційної динаміки етнічних груп (0,434) поступалася лише німцям (0,513), тоді коли в цілому по Україні він був 0,043 [758, с. 67].

У цей період до ФРН, Ізраїлю та США виїхало з України євреїв: у 1994 р. – 26932 особи (56 % від усіх емігрантів з України), 1995 р. – 22069 осіб (50 %), у 1996 р. – 19175 осіб (44 %), у 1997 р. – 15182 осіб (35 %), у 1998 р. – 11082 особи (26 %), 1999 р. – 11794 особи (28 %). Усього за період із 1994 по 1999 рр. з України виїхало 106234 євреїв [758, с. 68].

По країнах еміграція виглядає так:

Країна	1994	1995	1996	1997	1998	1999	1994–1999
Ізраїль	13840	12216	10200	8115	5636	6611	56618
ФРН	3838	4079	4085	3776	4012	4050	23840
США	9254	5774	4890	3291	1434	1133	25776

Таблиця 6.8. Єврейська еміграція в Ізраїль, ФРН та США [758, с. 84, 85].

За період із 1989 по 1999 рр. з України виїхало більше ніж 310 тис. євреїв. До того ж, основна маса еміграції припала на 1989–1993 рр., коли виїхало близько 65 % осіб від загальної кількості єврейських емігрантів до 1999 р. Різке зменшення єврейського населення в Україні яскраво простежується на основі останніх двох переписів населення: Всесоюзного перепису населення 1989 р. та першого Всеукраїнського перепису за часів незалежної України 2001 р.

За переписом населення 1989 р., в Україні проживало 486 тис. представників єврейської спільноти, або 0,9 % від усього населення республіки. Незважаючи на істотне зниження кількості (у 1959 р. – 839 тис. (2,0 %), у 1970 р. – 777 тис. (1,7 %), у 1979 р. – 633 тис. (1,3 %)), єврейська національна меншина залишалася третьою в республіці після українців та росіян. На 1989 р. в Україні проживало 35,5 % усіх євреїв СРСР, і це було майже стільки, скільки у РРФСР (38,9 %) [565, с. 69].

Проте голова Вааду України (Асоціації єврейських організацій і громад України) Й. Зісельс стверджує, що перепис населення 1989 р. визначив лише

«серцевину популяції» євреїв України. Їхня справжня цифра, зважаючи на коефіцієнти розширення, що в різних демографів коливаються від 1,5 до 2,5 – 900 – 1000 тис. осіб. Розширення відбувається за рахунок тих, хто себе не назвав при переписі євреєм, але потім підтвердив свою належність до євреїв, доводячи своє право на еміграцію, чи виявив волю до відновлення (чи набуття) своєї єврейської ідентичності [733, с. 71].

Користуючись такою методологією, за твердженнями Й. Зісельса, тільки до 1996 р. з України емігрувало більше 300 тис. євреїв та неєвреїв – членів їхніх сімей [733, с. 72].

Унаслідок різкого зменшення єврейського населення та еміграції передусім молодого, працездатного населення, у середовищі єврейської національної меншини відбувалися вкрай негативні демографічні процеси. Це позначилось на тому, що рівень смертності значно перевищував народжуваність (одне народження на 7–8 смертей), що склало цифру в межах 50 тис. осіб тільки за рахунок «природного зменшення». Й. Зісельс оцінював «потенціал» євреїв в Україні на 1996 р. у межах 550–560 тис. осіб [733, с. 72].

Негативні процеси серед єврейського населення відображає статистика щодо народжуваності. Так, на Вінниччині в 1991 р. народилося 101, а у 1992 р. – 69 єврейських дітей. На Хмельниччині за ці два роки народилося 51 і 25 малят, причому жодної єврейської дитини не народилося в сільській місцевості. Усього протягом 1991 р. в Україні народилося 1618 дітей-євреїв, а в 1992 р. – 1342 єврейські дитини. З них: 1599 і 1331 у міських населених пунктах та лише 19 і 11 – у сільських [699, с. 213].

На 2001 р. в Україні проживало 103,6 тис. євреїв, що становило 0,2 % до всього населення України (у 1989 р. – 0,9 %). Більшість євреїв проживало в м. Києві – 17,9 тис. осіб (0,7 %), Дніпропетровській області – 13,7 тис. (0,4 %), Одеській області – 13,3 тис. (0,5 %), Харківській області – 11,5 тис. (0,4 %). Незначна кількість євреїв проживала на території Автономної Республіки Крим – 4,5 тис. осіб (0,2 %), Донецької області – 8,8 тис. осіб (0,2 %), Житомирської області – 2,6 тис. осіб (0,2 %), Запорізької області – 4,3 тис. осіб (0,2 %),

Миколаївської області – 3,2 тис. осіб (0,3 %), Чернівецької області – 1,4 тис. осіб (0,2 %), м. Севастополі – 1,0 тис. осіб (0,3 %). Мову своєї національності рідною вважали лише 3,1 % євреїв, тоді коли російську мову рідною вважали 83,0 %, українську – 13,4 %, іншу мову – 0,5 %, і в цілому по країні це був найнижчий результат [305].

За результатами перепису, можемо констатувати, що на початок ХХІ ст. єврейська національна меншина фактично зникла з території Поділля, хоча протягом століть була невід’ємною складовою його населення. У цей період чисельністю вона поступалася навіть тим національним меншинам, які з’явилися тут переважно в радянський період (*дивись додаток А*).

На території Хмельницької області в цей період проживало лише 1,4 тис. осіб єврейської національності (0,1 % від усього населення області), що було майже удвічі менше, ніж білорусів – 2,7 тис. (0,2 %). За кількістю представників єврейська національна меншина Хмельницької області поступалася росіянам, полякам та білорусам. Переважна більшість євреїв проживала в містах Хмельницькому (670 осіб) та Кам’янці-Подільському (233), що складало 64,5 % євреїв області [306]. За нашими підрахунками, у подільській частині Хмельницької області на 2001 р. проживало лише 1016 осіб єврейської національності.

Адміністративна одиниця	Усього євреїв	Адміністративна одиниця	Усього євреїв
м. Хмельницький	670	м. Кам’янець-Подільський	233
Вінковецький р-н	7	Волочиський р-н	9
Городоцький р-н	8	Деражнянський р-н	13
Дунаєвецький р-н	33	Кам’янець-Подільський р-н	8
Красилівський р-н ¹	5	Летичівський р-н	9
Новоушицький р-н	8	Староконстантинівський р-н	2
Старосинявський р-н	-	Хмельницький р-н	3
Чемеровецький р-н	3	Ярмолинецький р-н	5
Всього			1016

Таблиця 6.9. Єврейське населення подільської частини Хмельницької області за переписом населення 2001 р. [306].

¹ До Поділля включаємо південну частину Красилівського, Староконстантинівського та Старосинявського районів. Кількість єврейського населення подана у цілому по районах.

На території Тернопільської області на 2001 р. проживало лише 167 євреїв. Проте вони зберігали один із найвищих показників визнання рідною українську мову – 53,3 % (89 осіб), тоді, коли володіли рідною мовою лише 7,8 % (13 осіб), російською – 38,9 (65 осіб) [714, с. 151].

Неістотно були представлені єврейським населенням інші територіально-адміністративні одиниці Поділля. Наприклад, на території Балтського, Кодимського та Савранського районів проживало лише близько 200 осіб єврейської національності [304].

За переписом населення 2001 р., населення Вінницької області становило 1772,4 тис. осіб. Євреїв за цим переписом проживало на території області 3 тис. (0,2 % до всього населення, тоді коли в 1989 р. – 1,4 %). Євреї втратили лідируючі позиції і за кількістю поступалися навіть білорусам, що ніколи не були чисельною національною групою на території України. Більше половини євреїв області проживало в м. Вінниці – 1,7 тис. євреїв (0,5 %, у 1989 р. – 4,1 %), тоді коли в м. Жмеринці євреїв було 0,1 тис. осіб (0,4 %, у 1989 р. – 3,4 %), у м. Козятині – 0,1 тис. євреїв (0,2 %, у 1989 р. 1,1 %), у м. Могилеві-Подільському – 0,3 тис. (1,1 %, у 1989 р. – 9,4 %), у м. Хмільнику – 0,1 % (0,2 %, у 1989 р. – 1,6 %). Рідною мову своєї національності вважало лише 8,5 % євреїв (менше було лише в поляків – 6,4 %), тоді коли українську мову рідною вважали 41,6 %, а російську – 49,6 %, іншу мову – 0,3 % [259, с. 3] (*дивись додаток А*).

Вінницьке обласне управління статистики в листі № 06–38–640 від 1 квітня 2003 р. Благодійному фонду єврейської громади наводить точні дані щодо єврейського населення Вінницької області на кінець 2001 р. Із листа бачимо, що на цей період в області проживало лише 3066 євреїв, із яких 2972 в містах (більшість у м. Вінниці – 1723 особи) і тільки 94 особи – в сільській місцевості. Окремі райони, що протягом тривалого періоду асоціювалися як ареали проживання цієї меншини, майже не були представлені цим населенням: Жмеринський район – 4 особи, Крижопільський – 27, Немирівський – 30, Гайсинський – 54, Козятинський – 67 тощо (*дивись додаток І*).

Зазначимо, що наведені дані відображають результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і показують лише тих громадян, які самі себе визнали євреями. Проте, є ще декілька інших підходів до підрахунку загальної кількості представників цієї національної меншини.

Так, Й. Зісельс, спираючись на власну методологію підрахунку єврейського населення, стверджує, що на 2001 р. в Україні проживало від 105 до 300 тисяч євреїв – число залежить від методології обрахунку (самоідентифікація, релігія тощо). Він виокремлює три основні підходи до обчислення кількості євреїв у країні. Перший – перепис. Другий – релігійний підхід, тобто галахічний (галаха – сукупність єврейських релігійних законів, за якими євреєм вважається той, у кого мати єврейка або він пройшов певний обряд переходу в іудаїзм – гюру). Таких близько 180 тис. назвали себе євреями. А за третім підходом – «хок ха-Швут» (за назвою ізраїльського Закону «Про повернення» від 5 липня 1950 р., що проголошує право кожного єврея репатріюватися до держави Ізраїль і в якому євреями вважають навіть тих, у кого хоча б чверть крові є єврейська, тобто євреями були або один дід, або одна бабка) близько 300 тис. [287].

Варто звернути увагу на деякі соціальні характеристики єврейського населення цього періоду, які, на нашу думку, значною мірою впливали на подальші демографічні процеси в середовищі цієї національної меншини. Так, середній вік єврейського населення України в 2001 р. становив 58 років, тоді коли ще в 1989 р. – 52 роки. На думку В. Константинова насамперед із масовою еміграцією євреїв молодого віку [568, с. 45]. В останнє десятиліття єврейське населення продовжує зберігати високу смертність та низьку народжуваність. Співвідношення смертності і народжуваності серед українських євреїв в останні роки складало 13:1 [675, с. 13].

Єврейське населення України також зменшувалося і внаслідок змішаних шлюбів євреїв. За твердженнями В. Константинова, з 1988 по 1996 рр. частка таких шлюбів серед євреїв-чоловіків виросла з 54 до 82 %, а серед євреїв-жінок – з 45 до 74 % [568, с. 52]. А це означало, що не всі народжені діти реєструвалися євреями. Наприклад, серед пар росіян-євреїв, за окремими дослідженнями, після

1985 р. лише 7 % дітей записувалося євреями [568, с. 52]. Значно зростала доля дітей, народжених жінками-єврейками від батьків-неєвреїв: 1989 р. – 46,8 %, 1993 р. – 51,9 %, 1995 р. – 76,7 %, 1998 р. – 82,8 %, 2000 р. – 86,1 % [568, с. 71].

На цей період українські євреї продовжували мати один із найвищих показників освіченості за кількістю осіб із вищою освітою в розрахунку на 1000 осіб національності. Якщо серед українців мали вищу освіту: у віці 20–29 рр. – 90 осіб, 30–39 рр. – 146 осіб, 40–49 рр. – 129 осіб, 50 і старше – 59 осіб, серед росіян відповідно: 146, 232, 235 і 126, то у євреїв України цей відсоток був 314, 482, 476, 333 осіб відповідно [488, с. 98].

Єврейське населення Поділля продовжувало традиційно зосереджуватися в обласних центрах та великих районних центрах. Так, євреї Хмельницької області були зосереджені переважно у містах Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Славуті, Старокостянтинові, Шепетівці. Тут проживало 1197 (85,5 %) осіб єврейської національності. На Вінниччині переважна більшість єврейського населення була зосереджена в містах Вінниці, Козятині, Могилеві-Подільському та Хмільнику, де проживало 70,9 % євреїв області.

Навіть в умовах поступового відродження національно-культурного життя євреї України на 2001 р. продовжували мати один із найнижчих рівнів володіння рідною мовою. За період з 1989 по 2001 рр. він впав більше ніж удвічі, проте дещо виріс відсоток володіння українською мовою. У цілому протягом ХХ ст. рівень володіння рідною мовою впав більше ніж у 24 рази.

Населення	Разом	Рідна мова	Українська мова	Російська мова
євреї	1926			
	1574,4 (100 %)	1195,7 (75,9 %)	14,1 (0,9 %)	356,2 (22,6 %)
	1953			
	840,3 (100 %)	142,2 (16,9 %)	23,4 (2,8 %)	671,4 (79,9 %)
	1989			
	486,3 (100 %)	34,6 (7,1 %)	10,1 (2,0 %)	440,7 (90,6 %)
	2001			
103,6 (100 %)	3,2 (3,1 %)	13,9 (13,4 %)	86,0 (82,7 %)	

Таблиця 6.10. Володіння євреями України рідною, українською та російською мовами в ХХ – на початку ХХІ ст.

Із зазначеного матеріалу видно, що кількість євреїв, які розмовляли рідною мовою, зменшилась з 75,9 % у 1926 р. до 3,1 % у 2001 р, водно час збільшувалася

частка євреїв, що розмовляли українською мовою: із 0,9 % у 1926 р. до 13,4 % у 2001 р. Частка російськомовних євреїв із 1926 р. до 1989 р. збільшувалась із 22,6 % до 90,6 %, а у 2001 р. зменшилась до 82,7 %.

Кількість неасимільованих євреїв України (за використанням рідної мови) з кожним переписом падала. Якщо в 1959 р. рідною вважали свою мову 142,2 тис. євреїв, то в 1970 р. – 102,2 тис., у 1979 р. – 57,2 тис., у 1989 р. – 34,6 тис., то в 2001 р. складала лише 3,2 тис. осіб [699, с. 375].

Такі ж процеси відбувалися і серед подільських євреїв. Для прикладу подано порівняльну таблицю володіння рідною мовою в обласних центрах Поділля.

Місто / населення	Рік	Рідна мова	Українська мова	Російська мова
Вінниця / євреї та інші національні меншини	1926	85,3 %	0,4 %	13,1 %
	1989	9,7 %	2,6 %	87,7 %
	2001	4,2 %	31,7 %	63,5 %
Хмельницький / євреї	1989	8,5 %	3,4 %	88,1 %

Таблиця 6.11. Володіння євреями рідною мовою в містах Вінниці та Хмельницькому [687, с. 176-179].

Можемо стверджувати, що після 2001 р. єврейське населення Поділля скорочувалось, проте не такими швидкими темпами, як у 1990-х рр. Ми не можемо встановити точної кількості загального населення Поділля на сучасному етапі. Проте можемо стверджувати про повну відсутність єврейського населення в цілих районах Поділля. Навіть там, де вони традиційно проживали, можемо говорити лише про окремих його представників.

Стабілізація економічної та політичної ситуації на початку 2000-х рр. дещо уповільнила, проте остаточно не зупинила процесу еміграції єврейського населення. Так, у 2002 р. з України виїхало 4074 євреї (США – 217 осіб, ФРН – 2514, Ізраїль – 1220 осіб), у 2003 р. – 2692 євреї (237, 1653, 726 відповідно), у 2004 р. – 1699 євреїв (94, 927, 404 відповідно), у 2005 р. 759 осіб: США – 16, ФРН – 332, Ізраїль – 333). Як бачимо із зазначених даних, у цей період переважала

імміграція до ФРН. Й. Зісельс вважає, що це пояснюється тим, що була накопичена значна кількість дозволів (близько 30 тис.), у цій країні доволі тривалі терміни очікування дозволів (3–5 років), і тут на сьогодні є один із найвищих рівнів соціального захисту єврейських іммігрантів [286].

Активна фаза єврейської еміграції в 2000-х рр. продовжувалася до 2007 р. У цьому році з України до Ізраїлю емігрувало 1450 осіб, і це був один із найнижчих показників за останні 20 років. У порівнянні з попереднім роком кількість репатріантів зменшилася на 18% [647, с. 124].

Окрім того, варто зауважити, що паралельно з еміграцією відбувалися процеси рееміграції. Точну кількість євреїв, які приїхали в Україну, встановити складно, тим більше, значна частина з них приїхала нелегально або як туристи. Проте окремі дослідники вважають, що ця цифра може складати 10–20 тис. осіб. Найчисельнішою є рееміграція з Ізраїлю. Серед причин рееміграції найчастіше вказують на сімейні, адаптаційні, бажання займатися бізнесом у країнах із малорозвиненою економікою [647, с. 124].

Встановити приблизну кількість єврейського населення в Україні на сучасному етапі можна, користуючись методологією Й. Зісельса, визначену у статті «Динаміка чисельності єврейського населення України» [286]. Користуючись поняттями «ядро популяції» як кількості єврейського населення відповідно до результатів перепису населення та «розширена популяція» (що включає в себе і маргіналів, що, за переписом населення, себе євреями не визнавали, проте мали когось із батьків чи дідусів, бабусь євреїв), дослідник вважає, що можна говорити, враховуючи відтік з України в рамках єврейської еміграції близько 20 тис. на рік, природного зменшення на 5 тис. та, враховуючи тенденцію до збільшення єврейської імміграції в Україну на 10 тис. осіб, про ядро єврейської популяції в Україні в межах 85–90 тис., а розширену популяцію в межах 350–370 тис. осіб на 1 січня 2010 р. [286].

Істинність чи хибність проведених підрахунків можливо підтвердити тільки після проведення чергового всеукраїнського перепису населення. Проте з усією відповідальністю можемо стверджувати, що із загостренням політичної ситуації в

Україні на межі 2013–2014 рр. та скрутною економічною ситуацією протягом останніх років, падінням рівня життя українського населення відтік єврейського населення з України знову почав набирати обертів. Так, лише в липні 2016 р. за допомогою благодійного «Фонду дружба», що підтримує репатріацію, двома авіарейсами до Ізраїлю прибуло 100 сімей (235 осіб) нових євреїв-репатріантів з України, переважна більшість яких – вихідці зі східних областей республіки. Наймолодшому репатріанту – півроку, найстаршому – 95. Це вже 28 рейс Фонду за останні три місяці. А всього в рамках роботи Фонду в Ізраїль прибуло більше 4 тис. репатріантів з України, Франції, Аргентини та інших країн [274].

Проте, навіть враховуючи значне скорочення єврейського населення України відповідно до звіту про єврейське населення світу 2010 р., Україна перебуває на одинадцятому місці за «основою» єврейського населення (термін «основа» ізраїльського вченого Серджіо Делла Перголи близький, проте дещо відмінний від терміну «ядро») з кількістю 71500 осіб [675, с. 13].

Із аналізу демографічних процесів серед єврейського населення можемо відзначити його подальше старіння та постійне зменшення протягом останніх десятиліть. У цей час також істотно змінилася соціальна стратифікація єврейського населення України. Ми можемо говорити про припинення асоціації зайнятості євреїв виключно з торгівлею, інженерним складом, кваліфікованими робітниками, господарською елітою. Значно скоротилось представництво євреїв у сфері освіти, науки, культури. Проте, незважаючи на різке падіння єврейського населення, вони продовжують займати чільні місця в низці галузей господарства республіки, як-от у політиці чи у бізнесі. О. Білявська у своїй праці «Етнополітика в Україні: соціальний аспект» стверджує, що євреї в Україні мають високий соціальний статус і вони займають дуже високі щаблі у сфері бізнесу, банківської та інформаційної сфери [385, с. 92].

Окрім того, слід погодитися з тими авторами, які вважають, що непроста та важка доля єврейського народу в ХХ ст., яка передусім призвела до міграційних процесів і, як наслідок, різкого скорочення чисельності єврейської меншини, мала й матиме негативні наслідки й для України. Вони пояснюють це тим, що євреї

завжди були здебільшого соціально активними й діяльними, реалізуючи свої здібності в торгівлі, науці, культурі, виробництві, фінансах тощо. Наприклад, в Україні дуже часто в містах і селищах ремісництво й торгівля істотно залежали від єврейського прошарку, і втрата його у свій час створила своєрідну порожнечу [718, с. 201].

Не варто вважати, що єврейське суспільство й особливо таке поняття, як «штетл» продовжує своє існування в останнє десятиліття. На нашу думку, різке зменшення єврейського населення протягом останнього десятиліття остаточно розмили єврейську культуру штетла. На думку А. Львова, не варто ототожнювати сучасну єврейську громаду з традиційною східноєвропейською громадою, оскільки катаклізми ХХ ст. відділили єврейське суспільство від книжного знання, знищили та розпорошили по світу освічених людей і саму систему традиційної освіти, тому «на місці залишилась лише обезголовлена єврейська спільність, колективне тіло зі своїми звичками, старими і новими, «радянськими» і «єврейськими», зі своєю пам'яттю, бажаннями, сподіваннями [235, с. 3].

На сучасному етапі радше може йтися не про відродження єврейської національної культури, а про становлення єврейського суспільства у нових формах, насамперед, через національно-культурні установи та громадські організації.

Зазначене вище свідчить про складні демографічні процеси в середовищі єврейської національної меншини, що відбувалися на фоні демократизації спочатку радянського, а потім українського суспільства. Відміна командно-адміністративної системи, перехід до демократичних принципів суспільства не зупинили масового відтоку євреїв як з України загалом, так і з Поділля зокрема. Хвилі еміграції ставали частішими в роки активних політичних процесів та економічних негараздів. Особливо масовими стали міграційні процеси на початку 1990-х років після розпаду Радянського Союзу й утворення нових незалежних держав – колишніх республік СРСР.

Загалом за цей період (із 1989 по 2001 рр.) єврейська національна меншина зменшилася в Україні в 5 разів, а за період з 1959 по 2001 рр. – у 8 разів.

Традиційні колишні центри єврейського населення в Україні: Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Харків, Донецьк, Вінниця, Житомир, Бердичів, Чернівці – втратили переважну більшість єврейського населення. Усього за період 1966–2001 рр. з України виїхало 90 % єврейського населення [712, с. 5].

Поділля, яке протягом віків асоціювалося з великою кількістю єврейського населення та активною присутністю євреїв у політичному, економічному та культурному житті регіону, за нашими підрахунками, на початок XXI ст. мало не більше 4,5 тис. представників цієї національності (тут йдеться про «ядро» популяції), переважна більшість яких зосереджена в обласних та кількох районних центрах. Навіть ті території, що зуміли зберегти залишки своєї культури та самобутність єврейського штетла в період радянської влади (переважно південь Вінницької області), остаточно втратили її у зв'язку з масовою еміграцією єврейського населення.

Саме еміграція євреїв та природне скорочення єврейського населення (падіння народжуваності та перевищення смертності над народжуваністю) стали основними причинами різкого скорочення єврейського населення. Еміграція євреїв за доби незалежної України стала масовим явищем. Якщо в 1960–1970-х рр. основними причинами еміграції був ріст національної свідомості, бажання виїхати на свою історичну батьківщину після утворення держави Ізраїль та репресії серед інакодумців, дисидентів, то наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. до таких причин додалися возз'єднання сімей та намагання втекти від злиднів та різкого падіння рівня життя.

Значні зміни в національному законодавстві, які, насамперед, чітко закріпили право єврейської громади на національно-культурну автономію, призвели до відновлення активного суспільного життя єврейської громади через культурні та релігійні осередки, проте не призвели до відновлення самої громади. Стереотипи поведінки єврейського суспільства, що вироблялися в умовах дискредитаційної політики радянської влади десятиліттями, були міцними та визначали суспільний рух цієї національної громади навіть в умовах нових підходів у національній політиці. На жаль, протягом останніх років ми

спостерігаємо процеси стагнації серед єврейського суспільства України, які спричинені, передусім, постійним та неухильним процесом зменшення чисельності єврейського населення республіки.

5.2. Єврейські громадські організації регіону та їхня роль у житті національної меншини.

Суспільно-політичні процеси, які відбувалися в СРСР у другій половині 1980-х рр., після проголошення політики «перебудови», сприяли зростанню національної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної ідентифікації. Зародження національного громадського руху відбувалося фактично стихійно та поза нормативною базою держави, яка й не поспішала та й не хотіла вносити зміни до законодавства, що визначало правовий статус об'єднань громадян. Радянське законодавство, формально декларуючи демократичні принципи, не було зацікавлене в утворенні громадських організацій, які були б поза партійним впливом та побудовані за національним принципом й поготів. Законодавча база поліетнічної держави Україна стосовно національних меншин з урахуванням нових політичних процесів у державі через призму демократії також була не адекватною до суспільно-політичної ситуації в республіці. Перед Україною постала нагальна потреба критичного переосмислення місця й ролі національного чинника в суспільному житті молодій державі.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. фактично всі новоутворені національні громадські організації діяли без чіткого визначеного юридичного статусу. Насамперед не була виписана процедура їхньої реєстрації та легалізації.

Незважаючи на те, що державотворчі процеси в Україні після проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. призвели до виходу урядової національної політики на новий рівень свого розвитку, у республіці не була розроблена й затверджена концепція державної

етнонаціональної політики, а отже, ставлення до національних громадських утворень.

Лише протягом 1991–1992 рр. були прийняті перші нормативно-правові акти, що визначали правовий статус національних меншин України, їхні права та обов'язки. Одним із перших нормативно-правових документів, що визначав статус національних меншин та сприяв росту міжнародного авторитету Української держави, була «Декларація прав національностей України» [134] від 1 листопада 1991 р. Проте лише Законом України «Про національні меншини в Україні» було законодавчо визначено можливість реалізації своїх прав, у тому числі через громадські об'єднання національної меншини, а участь або неучасть громадянина України, який належить до національної меншини, у громадському об'єднанні національної меншини не могла бути підставою для обмеження його прав (ст. 13) [139, с. 529]. Остаточні ці права було зафіксовано Конституцією України від 28 червня 1996 р. (передусім ст. 10, 11, 21, 23, 35, 36) [143].

Держава брала на себе обов'язок сприяти діяльності національних громадських об'єднань, що діяли відповідно до чинного законодавства (ст. 14), а громадяни, які належали до національних меншин та національних громадських об'єднань, отримали право у прийнятому в Україні порядку вільно встановлювати й підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їхніми громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій [139, с. 529].

Принципи створення та діяльності, легалізацію, припинення діяльності громадських об'єднань громадян, їхній правовий статус, господарську та іншу комерційну діяльність, міжнародні зв'язки було регламентовано лише в 1992 р. Законом України «Про об'єднання громадян», який діяв до 1 січня 2013 р. [140, с. 504].

Єврейська громада, як і всі інші національні меншини республіки, здобула шанс відродження національно-культурного життя. Євреї, одні з перших серед національних меншин України, створили громадську організацію, що покликана

була опікуватися єврейською культурою, освітою, соціальним забезпеченням, – Чернівецький єврейський громадсько-культурний фонд (1988 р., голова – Й. Зісельс). Фактично ця організація була не тільки першою єврейською організацією в Україні, а й в СРСР.

Незважаючи на негативні демографічні процеси, за активністю відродження національного життя, створення об'єднань громадян, за громадською діяльністю єврейська національна меншина – одна з найактивніших національних громад пострадянської України.

Перед усіма національними громадами на цьому етапі стояли однакові виклики та завдання. Після багатьох років нехтування їхніми національними інтересами в них з'явилася реальна можливість донести свою позицію як до влади, так і до українського суспільства. Усі громадські організації зіткнулися з проблемами легалізації своєї діяльності, визначенням форм, методів діяльності та кінцевих результатів. Проте для єврейського національного руху в Україні були властиві певні особливості. Так, автори праці «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» вважають, що в основі яскравої культурної динаміки перебувала як етнокультурна строкатість громади, так і високий рівень соціальної мобільності [324, с. 499].

На початковому етапі свого становлення він зіткнувся з проблемами визначення цілей та завдань своєї діяльності. У становленні національного руху, що був направлений на відновлення суспільної діяльності єврейської громади та відновлення національно-культурного життя, у цей час постало питання: для кого відроджувати та що відроджувати? Один із лідерів загальносоюзного та українського процесу відродження життя єврейської національної меншини Й. Зісельс вважає відродження єврейської культури певним стереотипом, терміном, яким оперують автоматично і який не відбиває сутності процесів, що відбувалися та відбуваються в середовищі євреїв. Одне з перших питань, яке виникло при відродженні національного життя – що включати в поняття «єврейська культура»? Чи це культура штетлів, чи це культура ідиш, чи це іудаїзм як культура, чи культура діаспори? Автор пропонує оперувати не поняттям

«культури», а поняттям «громадське життя в нових формах». Проте «становлення цього життя громад, а отже, і культури, неможливе без іудаїзму в його різних формах та різновидах. Це життя і ця культура не повертаються на порожнє місце, а в асимільоване єврейське середовище, яке досить освічене, однак тільки світськи і по-совітськи» [733, с. 71].

Проте сам же дослідник в іншій праці вже наголошує, що соціальні орієнтири сучасного українського єврейства істотно змінилися. Так, на його думку, релігійні євреї в Росії та Україні складають не більше 3–4 % євреїв (1 % – відвідують синагогу кожного дня, 2 % – моляться вдома). Дотримуються єврейських традицій лише близько 10 % євреїв [495, с. 17].

Про значні зміни в обранні критеріїв самоідентифікації серед євреїв свідчить і дослідник Ц. Гітельман у праці «Jewish life after the USSR» (Єврейське життя після СРСР). Він наводить дані соціологічних опитувань серед російського та українського єврейського населення щодо основних чинників самоусвідомлення себе євреєм. Так, у 1997 р. головним для українських євреїв було почуття гордості за свою національність – 31,4 %, пам'ять про Голокост – 21,5 %, захист єврейської честі і гідності – 19,7 %, не приховування своєї належності до євреїв – 13,6 %, допомогу іншим євреям – 6,4 %, тоді як віру в Бога – лише 5,4 % респондентів. Крім того, серед інших рис єврейськості вони виокремили відчуття зв'язку з Ізраїлем – 2,8 %, знання єврейської історії – 2,1 %, знання єврейських традицій – 1,4 %, єврейську освіту для дітей – 1,3 %, одруження з євреями – 0,8 %, дотримання Шабату – 0,4 %, знання рідної мови – 0,4 %, знання основ іудаїзму – 0,3 %, підтримка ідеалів сіонізму – 0,2 %, дотримання кашруту – 0,1 %, відвідування синагоги – 0,1 %, дотримання обряду обрізання – 0,1 % [345, с. 51].

Із зазначеного видно, що для сучасних євреїв України низка інших факторів, що протягом віків давали змогу берегти національну ідентичність та охороняли єврейство від асиміляції, стали не такими важливими – віра в Бога, знання єврейських традицій, отримання єврейської освіти тощо. Більшість чинників сучасної самоідентифікації євреїв лежать, передусім, у галузі самоусвідомлення

себе євреєм, почуття гордості за свою націю та не приховування своєї національності. Для національної пам'яті сучасного українського єврейства важливою залишається тема Голокосту. Для значної частини євреїв це не просто трагічна історія в житті народу, а об'єднуючий фактор. А. Подольський вважає, що «для десятків тисяч українських асимільованих євреїв зв'язок з пам'яттю про історію переслідувань та вбивств їх близьких у роки панування націонал-соціалістів в Європі стали найпершим фактором асоціювання самих себе з єврейським народом, єврейською історією та культурою» [476, с. 344]. Проте істотні відмінності щодо оцінки ролі Голокосту в самоідентифікації є між старшим поколінням та глобалізованою молоддю. В. Матвеев у своїй статті «Роль етноконфесійних факторів у процесі самоідентифікації єврейської нації» наводить результати соціологічного опитування Бар-Іланського університету (Ізраїль) наприкінці 2008 р., за якими більшість молоді єврейської діаспори (було опитано понад 60 тис. осіб віком від 15 до 17 років з 20 країн) вважають, що трагедія Голокосту впливає на їхній світогляд, але не відіграє ролі в їхній самоідентифікації [608, с. 184].

Сам В. Матвеев робить висновок, що «проблема ідентифікації євреїв актуалізована сьогодні демографічною й фінансовою кризою, значними міграціями, продовженням зростання міжетнічних шлюбів, залишками радянського виховання та ментальності, нівеляцією етнічного, індивідуалізацією життя і втратою групових маркерів ідентичності за умов глобалізації» [608, с. 184].

Отже, питання обрання форм громадського життя було важливим на початку відродження національного життя євреїв в Україні, проте так і залишилося актуальним і дотепер. Повернення самобутності єврейської громади в Україні та на Поділля, яка живе серед переважаючої більшості українського населення, процес складний та фактично неможливий. Проте через повернення інтересу євреїв до вивчення ідиш та івриту, зацікавлення національною культурою, національними звичаями та традиціями, залучення до національної

освіти, до іудаїзму, безперечно, будуть сприяти процесам самоусвідомлення та самоідентифікації себе євреями асимільованим євреям.

У єврейському громадському рухові прослідковується певна залежність від іноземної матеріальної підтримки. Як виявилось, саме організаційна та матеріальна допомога, у першу чергу, неурядових міжнародних організацій стала однією з причин активного заснування в Україні єврейських громадських організацій. Якщо наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. єврейський національний рух був спрямований більше на відновлення національної освіти та культури і діяв без міжнародних інвестицій, то з 1992 р. почалася масова реєстрація ще й релігійних установ, хоча й самі лідери єврейського національного руху визнають вкрай низький рівень релігійності серед євреїв. Дуже часто відновлювались релігійні культи і синагоги, передусім за кошти з-за кордону.

Із наростанням економічної кризи 1990-х рр. зростає благодійна допомога міжнародних організацій, яка спрямовувалася на соціальні проекти з підтримки людей похилого віку серед єврейського населення України. Варто зазначити, що найбільша фінансова активність міжнародних фондів та організацій припадає на 1990-і – середину 2000-х рр. Вона триває й до сьогодні, проте не в таких масштабах, на що вплинули як світова фінансова криза, так і поступове зменшення єврейського населення.

Проте не можемо заперечувати активної участі у відродженні різних форм національного життя неурядових міжнародних організацій та ізраїльських урядових програм, спрямованих на підтримку єврейської спільноти. Їхня юридична, організаційна та, насамперед, матеріальна допомога стали міцним фундаментом розвитку не тільки національно-культурного життя євреїв, а й підтримкою програм соціальної та матеріальної підтримки євреїв, що проживають в Україні.

Одним із лідерів фінансової підтримки єврейського національного життя в Україні був і залишається до сьогодні Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт» (American Jewish Joint Distribution Committee). На початок 2010-х рр. в Україні діяли чотири представництва цієї організації, що

охоплюють усі регіони республіки. Представництво «Джойнту» в Центральній та Західній Україні знаходиться в м. Києві та поширює свою діяльність на 13 областей, у тому числі на Вінницьку та Хмельницьку.

«Джойнт» фінансує програми екстреної допомоги з урятування життя, програми соціальної допомоги бідним, а також проекти громадського та культурного відродження. Серед основних напрямків діяльності центру варто назвати програми з підвищення рівня життя літніх людей, передусім, жертв нацистських переслідувань, ветеранів та учасників війни, «дітей війни», людей з особливими потребами. Благодійні проекти реалізуються через мережу регіональних благодійних фондів «Хесед» («Турбота»). Окрім допомоги літнім людям, діяльність цієї організації направлена на підтримку дітей та сімей через програми соціальної допомоги, освіти, культури та створення сімейних і літніх таборів. Програми надаються на безоплатній основі за рахунок коштів «Джойнту».

Клеймс Конференс (Claims Conference) – Комісія з єврейських матеріальних позовів до Німеччини надає компенсаційні виплати та допомогу жертвам нацистських переслідувань. Комісія зауважує, що жертвами нацистських переслідувань на території колишніх республік СРСР є ті люди, хто найбільше потребує матеріальної підтримки, соціального захисту та медичного обслуговування. Клеймс Конференс співпрацює з «Джойнт» та надає субсидії регіональним єврейським центрам соціального забезпечення «Хесед» на проекти допомоги людям, що пережили Голокост: харчування (гарячі обіди в центрах громад, доставка обідів додому, продуктові пайки), медичну допомогу (огляд лікарями, лікування, надання ліків та медичного обладнання), догляд на дому (вмивання, одягання, приготування їжі, прибирання), спеціальна допомога в зимовий період (допомога вугіллям, дровами, одягом, оплата електроенергії тощо) [299].

Діяльність Єврейського агентства для Ізраїлю («Сохнут») (The Jewish Agency for Israel) спрямована на реалізацію спеціальних програм в Ізраїлі (стажування, навчання, атестат зрілості, міжнародний літній табір), діяльність у

діаспорі (навчання івриту, фінансування та педагогічну підтримку єврейських недільних шкіл, організацію молодіжних таборів, освітні програми тощо), соціальні ініціативи, у тому числі допомогу жертвам Голокосту та підтримку репатріації в Ізраїль [307].

Благодійний фонд «Генезис» спрямовує свою діяльність на реалізацію програми «Єврейські спільноти», яка сприяє відродженню єврейської самосвідомості та заохочує місцеві ініціативи на основі співпраці між незалежними молодіжними групами та існуючими громадськими організаціями [675, с. 19].

Окрім того, в Україні діють різноманітні фонди та організації, які направляють свою діяльність на фінансування програм у різних галузях діяльності єврейських громадських об'єднань в Україні. Наприклад, у царині освіти та культури надають допомогу фонд Ор Авнер (Хабад Любавич), Фонд єврейської освіти в діаспорі імені Л. А. Пінкуса (The L. A. Pincus Fund for Jewish Education in the Diaspora), Центр Чейса з розвитку російськомовної юдаїки (The Chais Centre for Jewish Studies in Russian), Фонд Ротшильда (Ханадів) Європа (RF(H)E), Голландський єврейський гуманітарний фонд (JHF), Фонд «Аві Хай» (AVI Chai) та низка інших фондів, а на підтримку релігійного життя в Україні спрямована діяльність Федерації єврейських громад (FJC), Всесвітнього союзу прогресивного юдаїзму (WUPJ) [675, с. 20-21].

Чи не найбільшою проблемою існування та діяльності єврейських національних громадських об'єднань в Україні є відсутність єдності серед їхніх лідерів. Відповідно до статистики Євразійського єврейського щорічника про діяльність Євразійського єврейського конгресу і єврейських організацій регіону за 2007–2008 рр., на сучасному етапі серед основних організацій, що претендують на загальне лідерство в єврейському русі в Україні (мають всеукраїнський статус) є: Асоціація єврейських організацій і громад України (Ваад України) (голова Й. Зісельс), Всеукраїнський єврейський конгрес (ВЄК) (президент В. Рабинович), Всеукраїнський союз єврейських організацій «Об'єднана єврейська громада України» (президент І. Коломойський), Всеукраїнський конгрес іудейських

релігійних громад (ВКІРГ) (р. Моше-Реувен Асман), Єврейська конфедерація України (ЄКУ) (співголови Є. Звягільський, С. Максимов, Є. Червоненко), Єврейська рада України (ЄРУ) (голова І. Левітас), Єврейський фонд України (ЄФУ) (голова О. Гросман), Міжнародна організація «Гілель» в Україні, Білорусі, Молдові, Грузії, Азербайджані й Узбекистані (директор – О. Аксельруд), Освітні ресурси і технологічний тренінг (ОРТ), представництво в Україні, Молдові і країнах Балтії (голова Д. Бениш), Товариство допомоги єврейській еміграції в США (HIAS), представництво в Україні (голова Л. Терлітські), Об'єднання іудейських релігійних організацій в Україні (ОІРОУ) (р. Яков-Дов Блайх), Релігійне об'єднання громад прогресивного іудаїзму в Україні (РОГПУ) (р. О. Духовний), Український єврейський комітет (президент О. Фельдман), Федерація єврейських громад Хабад України (р. М. Стамблер) [198, с. 566-567].

Третя доповідь України про виконання рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні від 7 травня 2009 р. кількість громадських організацій євреїв, що мають всеукраїнський статус, обмежує 5 організаціями (Асоціація єврейських громадських організацій та общин України (ВААД), Всеукраїнська благодійна організація «Єврейський фонд України», Всеукраїнська громадська організація «Всеукраїнський Єврейський конгрес», Єврейська рада України, Міжнародна громадська організація «Український єврейський комітет». Проте порівняно з громадськими організаціями інших національних меншин, їх все одно найбільше в Україні. Наприклад, у росіян – 4, поляків – 2, білорусів – 1, болгар – 2 [343, с. 79-80].

Із зазначеного вище видно певну розпорошеність єврейського національного руху. В Україні склалося декілька центрів громадського життя євреїв. Простежуємо певну залежність руху від відомих та впливових бізнесменів та політиків України єврейського походження, зарубіжних центрів єврейського життя та їхньої фінансової допомоги. В. Лихачов вважає, що на 2007–2008 рр. в українському єврейському громадському русі прослідковувалося декілька тенденцій. Перша засвідчувала «друге пришествя» бізнесменів єврейського походження в життя громади («перше пришествя» було в 1997–1999 рр., коли за

активної участі бізнесменів формувалися всеукраїнські єврейські організації – Всеукраїнський єврейський конгрес, Єврейська конфедерація України, Єврейський фонд України) і збільшення частки українських грошей для підтримки організацій до більше ніж 50 %. Друга вказувала на бажання українських єврейських лідерів зміцнити свої позиції в міжнародному єврейському русі [596, с. 110].

Окрім того, зазначимо про поступове зміщення центру національно-культурного та релігійного життя з Києва до регіонів, що представлені чисельною єврейською національною меншиною. Так, на кошти президента Дніпропетровської єврейської громади Г. Боголюбова та президента Об'єднаної єврейської громади України І. Коломойського 16 жовтня 2012 р. відкрився один із найбільших у світі єврейський центр «Мінора». Центр, який складається із семи башт у формі храмового підсвічника із загальною площею понад 50 тис. кв. м., діє як платформа для функціонування єврейських організацій, а всі кошти, які надходять від інших сервісів, що надаються в цьому приміщенні, ідуть на благодійні проекти єврейської громади.

Активна фаза реєстрації єврейських об'єднань розпочалася з 1992 р. із формуванням національного законодавства, що визначало статус національних об'єднань та процес утворення громадських організацій.

До початку 1996 р. у більше ніж 80 містах України вже діяло 250 єврейських організацій і громад. До асоціації єврейських організацій і громад України (Ваад України) входило 210 колективних членів, до Єврейської ради України входило 150 організацій, до Об'єднання єврейських релігійних громад України – 74. У 2000-х рр. нових національних утворень було створено вкрай мало, і були це переважно релігійні громади.

За інформацією Ваад України, на сучасному етапі до асоціації входять 266 організацій із 90 міст України, із них: 52 релігійні організації, 50 міських громад, 13 соціальних структур, 17 єврейських шкіл, 79 культурних організацій, 12 асоціацій в'язнів гетто і концтаборів, 10 молодіжних організацій, 5 – асоційованих членів [289].

За інформацією іншої всеукраїнської єврейської організації – Єврейської ради України – громадської організації, яка об'єднує і представляє єврейські громадські організації та громади та яка створена з метою збереження та розвитку національних і культурних цінностей та захисту соціальних інтересів єврейського народу України, у ній на сучасному етапі об'єднано більше 160 організацій у 74 містах [289]. До складу ЄРУ також входять Фонд «Пам'ять Бабиного Яру», Асоціація Праведників Бабиного Яру, Фонд «Пам'ять жертв фашизму в Україні», Центр «Героїзм євреїв у Великій Вітчизняній війні», Асоціація ветеранів Великої Вітчизняної війни, Асоціація ветеранів спорту, Центр «Єврейська енциклопедія України», газета «Єврейські вісті» та інші структурні підрозділи.

На кінець 2000-х рр. розвитком та збереженням національного життя євреїв в Україні опікувалося 120 національно-культурних товариств [324, с. 499].

Активні процеси з відновлення єврейського національного життя на Поділлі також розпочалися після проголошення незалежності України та створення нормативної бази. Перші єврейські національні громадські об'єднання були утворені в 1992 р. Зазначимо, що переважна більшість єврейських організацій на території Поділля була зареєстрована протягом 1990-х рр. Так, на території Вінницької області єврейські національно-культурні та релігійні організації були зареєстровані фактично в кожному районному центрі. За даними відділу у справах національностей та міграції Вінницької обласної державної адміністрації, на 1 квітня 2004 р. у Вінницькій області існувало 26 національно-культурних товариств євреїв. Статус обласних організацій мали Вінницький регіональний центр єврейської громади (1998 р.), Вінницький регіональний єврейський центр «Мішпаха» (1998 р.), Вінницьке обласне об'єднання колишніх в'язнів фашизму та праведників світу «Вічний пам'ятник» (1992 р.), Обласний єврейський благодійний центр «Хесед-Емуна» (1996 р.), Вінницьке обласне відділення єврейського агентства «Сохнут-Україна» (1997 р.), Вінницьке обласне товариство єврейської мови та культури (1995 р.). Незважаючи на те, що за чисельністю, відповідно до перепису населення України 2001 р., в області євреї поступалися росіянам, полякам та білорусам, їхня громадянська активність була набагато

вища. Якщо в області росіяни мали 4 національно-культурні товариства, поляки – 11, білоруси – 2, то євреї – 26 національно-культурних товариств [296].

На 1 квітня 2004 р. існувала й розгалужена сітка районних та міських єврейських національно-територіальних товариств Вінниччини. Зокрема діяла Барська районна єврейська громада «Рахалгім» (м. Бар, заснована у 1995 р., 150 членів), Брацлавська міська єврейська громада (смт Брацлав, 1999 р., 69 членів), Бершадська міська єврейська громада (м. Бершадь, 1996 р.), Вінницька єврейська громада (м. Вінниця, 1994 р., 4000 членів), Вінницька міська організація ветеранів «Атіква» (м. Вінниця, 1991 р.), Вінницька міська єврейська спортивно-культурна організація «Маккабі» (м. Вінниця, 1998 р., 110 членів), Вінницька міська громадська організація єврейських ветеранів та інвалідів війни та праці «Інейнем» (м. Вінниця, 1999 р., 320 членів), Гайсинське міське товариство культури (м. Гайсин, 1992 р., 200 членів), Жмеринська міська єврейська громада (м. Жмеринка, 1995 р., 360 членів), Козятинська міська єврейська громада (м. Козятин, 1994 р., 200 членів), Калинівське товариство єврейської культури (м. Калинівка, 1998 р., 86 членів), Крижопільська єврейська громада (смт Крижопіль, 1998 р., 50 членів), Могилів-Подільська єврейська громада (м. Могилів-Подільський, 1995, 800 членів), Могилів-Подільське товариство єврейської культури (м. Вінниця, 1995 р., 260 членів), Тульчинська районна єврейська громада (м. Тульчин, 1997 р., 340 членів), Хмільницька міська єврейська громада (м. Хмільник, 1994 р., 250 членів), Шаргородська єврейська громада (м. Шаргород, 1994 р., 190 членів) [296].

Очевидно, що кількість членів організацій вказана на момент заснування організацій, оскільки перепис населення 2001 р. засвідчив набагато меншу кількість єврейського населення, ніж числилося в організаціях. На нашу думку, активно діють набагато менше зареєстрованих громад. І пов'язано це з різким скороченням єврейського населення в низці районів області.

На серпень 2016 р. на Вінниччині активну роботу зі збереження й розвитку культури свого народу проводять 80 національних товариств, які об'єднують представників 17 національностей. Серед них польські, єврейські, циганські,

білоруські, німецькі, російські, чеське, литовське, вірменське, грузинське, азербайджанське, грецьке, ассирійське, молдавське, гагаузьке, кримсько-татарське, тюрксько-каракалпацьке.

Проте Вінницька обласна державна адміністрація серед 13 активно діючих національних організації виокремлює роботу Вінницького обласного товариства єврейської мови та культури, обласного єврейського благодійного центру «Хесед-Емуна», Вінницького обласного відділення єврейського агентства «Сохнут-Україна» [297].

На Хмельниччині на 2007 р. діяли Обласна єврейська община (м. Хмельницький), Хмельницька міська єврейська культурна община «Тхія», Кам'янець-Подільське міськрайонне товариство єврейської культури «Шолом», Дунаєвецька районна община, Ізяславське районне товариство єврейської культури «Ейнікайт», Летичівська громадська організація єврейсько-української дружби «Меджибіж-Єхаль-Баал Шев Тов» (сmt Меджибіж), Полонське культурне товариство ім. Переца Маркіша, Шепетівське міське єврейське культурно-освітнє товариство «ТІКВА» [794, с. 24]. На цьому етапі з 59 національних об'єднань, що зареєстровані в області, 11 єврейських, проте з 2008 р. до вищеназваних додалося лише декілька: Нетішинське товариство єврейської культури «Хаверим» (м. Нетішин), Нетішинська міська громадська організація «Єврейський месіанський культурний центр «Бейт Шалом» (м. Нетішин), Славутська міська єврейська община (м. Славута), Місцевий осередок ВГО «Всеукраїнська жіноча єврейська організація «Проект Кешер» у Хмельницькій області (м. Хмельницький) [298].

Вважаємо, що саме 90-ті рр. ХХ ст. та початок 2000-х рр. ХХІ ст. стали ренесансом єврейського громадського руху як на території України, так і Поділля. Велика заслуга в цьому як місцевих лідерів єврейського національного руху, так і матеріальна підтримка з-за кордону, зокрема від колишніх земляків або уродженців цих міст.

Так, активізації єврейського життя у місті Могилеві-Подільському слід, передусім, завдячувати А. Каплану, який став ініціатором утворення у місті

спочатку міського відділення «Товариства малолітніх в'язнів фашизму», а потім очолив міську єврейську громаду, що активно взялася за ремонт молитовного будинку, забезпечення функціонування єврейської недільної школи, благоустрій єврейського кладовища, якому більше 150 років. Міська громада активно співпрацювала та шукала підтримки в міжнародних організаціях та в колишніх земляків, які проживають у Канаді, США, Німеччині, Ізраїлі. Активну допомогу відновленню єврейської громади надавали Єврейське агентство «Сохнут», Благодійний фонд «Хесед». Це дало змогу місцевій громаді не тільки реалізовувати освітні та культурні проекти, а й самим профінансувати видання праць, присвячених винищенню єврейського населення, автора А. Круглова – «Уничтожение еврейского населения в Винницкой области в 1941–1944 гг.» (Знищення єврейського населення у Вінницькій області в 1941–1944 рр.) та «Уничтожение еврейского населения в Украине в 1941–1944 гг. Хроника событий» (Знищення єврейського населення в Україні в 1941–1944 рр. Хроніка подій) [257, с. 4-5].

Теплицька єврейська громада, яка на початок 2000-х рр. нараховувала до 50 членів, відродилася на початку 90-х рр. ХХ ст. у співпраці з обласною громадою. Як механізм соціальної допомоги пристарілим євреям містечка, з 1996 р. у місті з'явився «Хесед Емуна», який взяв на себе питання опіки над єврейським населенням, що потребувало допомоги. Організація надавала громадянам продукти харчування, обіди, ліки, зимовий одяг. Діяли такі програми: обіди на колесах, обіди на дому, «Мокед» (розв'язання побутових питань – від ремонту приміщень, взуття до ремонту побутових приборів), «SOS» (програма допомоги в надзвичайних ситуаціях), «Мазл тов» (розвиваючі заняття, знайомство з єврейським життям та культурою для дітей). Проте, за свідченнями голови громади Л. Трахтенберга, перед єврейською громадою селища в 2001 р. постала низка проблем, які були характерні і для інших містечкових громад: відсутність приміщення, професійних кадрів для національної освітньої діяльності, нестача літератури й дидактичного матеріалу для вивчення івриту та ідиш, нестача фінансів [262, с. 3].

У Хмельницькому на цей час зосереджено декілька потужних єврейських організацій, що покликані сприяти відродженню та популяризації життя євреїв як міста, так і області. Однією з найвпливовіших організацій Хмельниччини є «Хесед Бешт» – благодійна організація, яка створена для соціальної допомоги малозахищеним групам єврейського населення, збереження національної культури та свідомості єврейського народу. «Хесед Бешт» (в перекл. Хесед – милосердя, Бешт – засновник однієї з релігійних течій в іудаїзмі – хасидизму, що жив свого часу на Хмельниччині), був зареєстрований 16 вересня 1999 р. з ініціативи представників «Джойнта». На сьогодні діяльність Хмельницького центру організації поширено й на Тернопільську область. Основна форма діяльності організації – благодійництво на основі національних традицій [615, с. 3].

На 2007 р. до складу організації входили 15 регіональних представництв, які працювали в 101 населеному пункті Хмельницької та Тернопільської областей. На цей час створено шістнадцять таких представництв фонду.

Зазначимо, що ця організація соціальною допомогою охопила фактично все малозабезпечене єврейське населення двох областей. Наприклад, представництво фонду в м. Шепетівці в 2005 р. забезпечило виконання цілої низки соціальних програм: програму «Харчування» (50 осіб щодня харчувалися в благодійній їдальні, ще 50 осіб отримували щомісяця продовольчі набори), програму «Догляд на дому» (догляд за хворими та самотніми людьми), програму «Медицина» (допомога та надання консультацій у придбанні медикаментів, надання первинної медичної допомоги), програму «Реабілітаційне обладнання» (підтримка інвалідів), програму «Бейтейн» (поширювалася на роботу з дітьми та їхніми батьками) [735, с. 21].

Структурним підрозділом Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт» є Общинний центр «Тхія» (у перекладі «відродження»). У «Тхії» є школа образотворчого мистецтва, три музеї, що пов'язані з історією єврейської общини в Хмельницькій області, бібліотека, кінотеатр, театральний гурток і комп'ютерний клас. Крім того, у центрі є курси івриту та дитячий садок. Більша частина програм

центру безкоштовна і спрямована не тільки на євреїв, а й на представників інших національностей.

У 2012 р. Хмельницький благодійний фонд «Хесед Бешт» мав таку структуру: центр розвитку організації та підготовки кадрів, центр аналітичного обліку, центр інформаційних технологій, центр реабілітації та регіонального розвитку, центр соціальної допомоги, центр денного розвитку, центр кризового розвитку та інноваційних технологій, центр общинної та культурно-масової роботи «Тхія», центр розвитку дитини, центр комп'ютерних технологій «ОРТ – КешерНет» [615, с. 12-21]. Окрім того, фонд видає свою газету «Шолом Алейхем», готує щомісячну радіопередачу «Лехаїм», брошуру з історичними та етнографічними, культурно-освітніми матеріалами «Штетл», має театр-студію «Рейдл», музей під відкритим небом «Світло душі» [794, с. 25-26].

Отже, можемо стверджувати, що з проголошенням незалежності України для розвитку єврейської національної меншини з боку держави склалися сприятливі умови. До 1992 р. з'явилася вся необхідна для розвитку національного руху нормативна база. На формування громадського та національно-культурного життя євреїв насамперед впливали внутрішні процеси в самій національній громаді. Значно послаблювали позиції євреїв негативні демографічні процеси, особливо активні протягом 1990-х рр., роздробленість руху, залежність від міжнародного фінансування або фінансової допомоги місцевих політиків та бізнесменів, відсутність єдиного центру, який би представляв інтереси євреїв. Попри це єврейський національний рух мав значну міжнародну підтримку, переважно фінансову. Протягом 1990-х – першій половині 2000-х рр. в Україну спрямовувалися значні кошти на підтримку національного життя євреїв. Проте сьогодні значна матеріальна підтримка йде від вітчизняних політиків та бізнесменів.

Як в Україні, так і на Поділлі діяльність національних об'єднань євреїв спрямовувалася передусім у трьох основних напрямках: розвиток національної культури та освіти; соціальна допомога ветеранам, людям похилого віку, інвалідам, малозабезпеченим та розвиток релігійних громад. Релігійні громади,

які не є громадськими організаціями, діють відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. Вони утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати й поширювати віру та діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями) [141, с. 283]. Найактивніше діяли та розвивалися єврейські громадські об'єднання протягом 1990-х – у середині 2000-х рр.

На середину 2010-х рр. спостерігаємо певне згасання національного життя євреїв у районних центрах Поділля через різке зменшення єврейського населення, а то й повну його відсутність. Локомотивами національно-культурного життя євреїв на Поділлі на сьогодні є обласні товариства євреїв, що отримують фінансування з-за кордону. Серед них виокремлюються своєю роботою насамперед регіональні представництва благодійного фонду «Хесед» та представництва Єврейського агентства для Ізраїлю («Сохнут»). Із загостренням політичної ситуації в країні та з нестабільною економічною ситуацією продовжуються негативні демографічні процеси серед єврейського населення, найперше, через еміграцію. Через це в недалекому майбутньому національно-культурне життя в багатьох районах Поділля, окрім обласних центрів, може бути зведене нанівець.

5.3. Національно-культурне життя євреїв на зламі XX–XXI століття.

Із лібералізацією державного режиму наприкінці періоду перебудови та особливо з проголошенням незалежності України в 1991 р. та прийняттям Закону України «Про національні меншини України», де вперше було гарантовано національним меншинам республіки право на національно-культурну автономію, склалися сприятливі умови для розширення користування й навчання рідною мовою, заснування національних культурних товариств, розвитку національних

традицій, створення навчальних та культурних закладів, розвитку релігійних громад євреїв.

Проте національно-культурне життя євреїв Поділля наштовхувалося на проблему обрання ціннісних орієнтирів і планів подальшого розвитку, про що вже було зазначено вище. Єврейська національна меншина розв'язувала свої завдання паралельно з розбудовою системи громадських організацій, культурних товариств та релігійних організацій, використовуючи всі можливості у відновленні елементів національно-культурного життя.

Національно-культурне життя подільських євреїв відроджувалося в кількох напрямках: у розвитку національної освіти, заснування культурних товариств, заснування мережі національних засобів інформації, створення релігійних організацій.

Безперечно, система єврейської освіти відіграє надзвичайно важливу роль для збереження цілісності єврейського народу, його культури та для процесів самоідентифікації. На сучасному етапі національна освіта та релігія стали основними засобами протистояння процесові асиміляції євреїв. Саме тому єврейські громади взяли курс на відродження національної освіти. Наявність елементів національної освіти сприймається сьогодні, передусім, як показник самодостатності єврейської громади. Важливу роль у становленні національної системи освіти відіграють міжнародні фонди, які фінансують низку єврейських шкіл в Україні.

Розгортання системи національної освіти наштовхувалось на ряд проблем, розв'язання яких потребувало прийняття рішень не тільки органами державної влади, а й активної діяльності самої меншини. Найперше, необхідно було пояснити у своїй більшості російськомовним євреям, для чого необхідно відроджувати національну освіту, залучити до неї якомога ширше коло учнів. Також необхідно було підготувати національні педагогічні кадри та відновити (фактично повністю створити) навчально-методичну базу. Наприклад, у 2004 р. іврит як спеціальність викладався тільки у 2 вищих навчальних закладах, тоді як російська мова і література – у 37, польська мова й література – у 6, угорська мова

і література – у 3, румунська мова й література – у 3 [324, с. 124]. Нарешті, необхідно було знайти джерела фінансування шкільних установ.

За доби незалежності України право на освіту національних меншин реалізовувалося за двома основними моделями: перша була орієнтована на розгортання систем освіти етноменшин у рамках системи, підпорядкованої загальній концепції розвитку освіти в Україні, без формування окремих освітніх комплексів; друга модель передбачала створення замкнутих циклів навчання з метою формування цілісних систем супроводження вихованця від дошкільної освіти аж до підготовки його у вищому навчальному закладі [494, с. 121].

Зазначимо, що, зазвичай, єврейська національна освіта не тільки на Поділлі, а й загалом в Україні реалізовувалася в межах другої моделі. Цьому є декілька пояснень. По-перше, переважна більшість єврейського населення проживала в обласних та районних центрах та являла собою здебільшого російськомовну громаду й фактично не володіла рідною мовою. По-друге, єврейська громада з кожним роком зменшувалася чисельно внаслідок еміграції до Ізраїлю, США та країн Західної Європи, а в багатьох населених пунктах, що були ареалами проживання євреїв, уже на початку 2000-х рр. була представлена кількома десятками єврейських сімей переважно старшого покоління.

Для багатьох поколінь подільських євреїв не тільки іврит, а й ідиш у цей період був незнайомою мовою. Зберігся він, насамперед, у невеликих містах та селищах у людей старшого покоління, і то найчастіше як російсько- або як українсько-ідишський суржик. За переписом населення в 1989 р., лише 7,1 % українських євреїв послуговувалося рідною мовою, тоді як російською – 90,8 % українською – 2,1 %. На Вінниччині цей відсоток був дещо вищим, ніж у цілому по Україні: користувалося рідною мовою – 15,3 %, російською – 73,4 %, українською – 7,5 % євреїв [687, с. 132]. За переписом населення 2001 р., у м. Вінниці лише 4,2 % користувалося рідною мовою, 63,5 % – російською, 31,7 % – українською, а по республіці він навіть дещо зріс: 19,8 % – рідною мовою, 62,5 % – російською, 17,5 % – українською [687, с. 161]. На нашу думку, незначне збільшення кількості рідномовних та україномовних євреїв передусім пов'язане з

активною фазою єврейського та українського національного відродження, співпраці українців та євреїв у процесах національного відродження після здобуття Україною незалежності та масовій еміграції євреїв передовсім із великих міст, які були переважно російськомовними.

До того ж, динаміка чисельності неасимільованих за мовою євреїв у всі роки радянської влади була негативною і продовжилася в період незалежності: 1959–1970 рр. – 40 тис. осіб (- 28,13 %), 1970–1979 рр. – 45 тис. (- 44,03 %), 1979–1989 рр. – 22,6 тис. осіб (- 39,51 %), 1989–2001 рр. – 107,6 тис. осіб (- 75,67 %) [699, с. 376].

Серед позитивних процесів, які, на наш погляд, сприяли відновленню єврейської національної освіти, було те, що євреї в Україні відрізнялися від інших національних меншин найвищим рівнем освіченості. У 1989 р. на 1000 зайнятих євреїв – 472 особи мали вищу або незакінчену вищу освіту. На думку Т. Рудницької, для євреїв освіта виступала елементом механізму соціальної адаптації, і їхній суспільний статус визначався посадою, що зі свого боку потребувало високого рівня освіченості в умовах, коли всі члени суспільства були найманими працівниками в державі [691, с. 103]. Тому, безперечно, отримати якісну освіту та ще й з елементами національного виховання сприймалося серед єврейського населення позитивно.

Єврейська національна освіта в Україні пішла шляхом створення національних шкіл переважно з українською або російською мовою навчання з поступовим вивченням рідної мови, історії, культури свого народу. Так, в українсько-єврейській школі м. Чернівців з першого класу вивчався ідиш, а з п'ятого вводився предмет «Історія єврейського народу» та «Єврейські традиції». Кількість середніх єврейських шкіл поступово росла: у 1989 р. – 3, а у 1995 р. в областях України їх діяло вже 15. Протягом 1992–1999 рр. кількість денних єврейських шкіл зросла з 9 до 17 [494, с. 132].

Іншим напрямком розвитку єврейської національної освіти стало відкриття недільних шкіл. У 1995 р. в Україні вже працювало 65 недільних єврейських шкіл [494, с. 134].

Як зазначено у Звіті лондонської незалежної, дослідницької консалтингової й аналітичної організації Інституту єврейських політичних досліджень (JPR) «Єврейське життя в Україні: досягнення, складнощі та пріоритети після падіння комуністичного режиму до 2013 року», на початку 2010-х рр. в Україні представлені майже всі типи єврейської освіти та виховання, що є відомими в інших країнах діаспори (дошкільна освіта, загальноосвітні навчальні заклади, недільні школи, йешиви, жіночі коледжі, літні табори і громадські центри, молодіжні клуби, спеціалізовані науково-дослідні інститути. На 2013 р. в Україні діяло 37 єврейських шкіл, які до осені 2008 р. фінансувалися переважно за рахунок міжнародного фонду Хабад Ор Авнер, а також 60 недільних шкіл, 11 дитячих садків, 8 йешив і 70 ульпанів для вивчення івриту, які відвідували близько 10 тис. дітей і дорослих [675, с. 70].

Потужну культосвітню програму здійснював Єврейський фонд України (почесний президент – О. Гросман, голова правління – А. Монастирський). Тільки в 2003 р. за підтримки фонду в Україні єврейською освітою було охоплено близько 20 тис. членів меншини. За фінансової підтримки фонду працювало 14 дитячих садків, 16 денних шкіл, 7 іешив, близько 100 недільних шкіл [324, с. 499].

Окрім того, мережу єврейських шкіл в Україні підтримують й інші міжнародні фонди та всеукраїнські єврейські організації. Серед них Фонд Орах Хаїм, ОРТ (Благодійна організація Освітні Ресурси та Технологічний Тренінг), Сохнут, Джойнт, Ор Авнер, Мідрешет Йєрушалайїм, Гілель, ВААД [675, с. 70].

Єврейська національна освіта на сучасному етапі реалізовується насамперед через мережу державних або приватних навчальних закладів з українською або російською мовами навчання, де поряд із загальнодержавними навчальними дисциплінами, учням пропонується поглиблений курс із єврейських предметів, серед яких: вивчення мови (здебільшого іврит), вивчення єврейської історії, ознайомлення з єврейськими національними традиціями, культурою. Насамперед у цих школах передбачена інтенсивна позакласна програма. Окрім того, щорічно в Україні проводяться дитячі, молодіжні та сімейні літні табори, що теж передбачають освітню програму.

Проте, як ми вже зазначали, мережа єврейської національної освіти стикається з внутрішніми складними процесами в середовищі самої національної меншини. Не всі батьки готові віддати дітей до національної школи, тим більше, у ті, які підтримуються за рахунок релігійних організацій. Інші спрямовані винятково на отримання загальнодержавної освіти, оскільки планують продовжити навчання в державних вищих навчальних закладах. І лише ті, хто є релігійними або планує виїзд до Ізраїлю, активніше ведуть своїх дітей у заклади національної освіти.

У 1992 р. у Вінниці з допомогою фонду Ор Авнер була відкрита національна школа «Ор-Менахем Вінниця». Засновником школи став рабин Лейбл Суркіс із Нью-Сквири. Школа створена на зразок школи сімейного типу. Основною метою утворення школи було відновлення єврейського життя в м. Вінниці, залучення дітей до єврейських традицій, історії і культури єврейського народу. З 2003 р. при школі була відкрита група дитячого садка. За час існування школи її випускниками стали близько 200 школярів. Із 2004 р. релігійна школа була перетворена в приватну загальноосвітню школу І–ІІІ ступенів «Яд Веєзер» Вінницького громадського благодійного центру «Яд Веєзер» (у перекладі «Рука допомоги»). На сьогодні ця школа є єдиною школою національних меншин на Вінниччині.

У 2015–2016 навчальному році в школі навчалось 24 дитини, із яких в першому класі – двоє учнів, а в одинадцятому – один учень. За словами директора школи, невелика кількість дітей – це не недолік, а, навпаки, перевага, оскільки діти навчаються фактично індивідуально. Навчання у школі безкоштовне, а всі витрати беруть на себе спонсори. Окрім того, у школі навчаються діти з інших міст. Таким дітям школа надає житло. Серед вимог зарахування до навчального закладу є належність до єврейства [273].

У м. Хмельницькому з 2000 р. діяв дитячий садок-школа «Ор Авнер». На його базі 17 січня 2005 р. була зареєстрована приватна загальноосвітня середня школа І–ІІІ ступенів «Ор Авнер» [334, с. 496]. Очевидно, що справи склалися не зовсім успішно, і вже невдовзі рішенням Хмельницької міської ради № 62 від

28 травня 2008 р. заклад був визнаний як такий, що мав важливе соціальне значення для міста, і йому було надано 100-відсоткову пільгу з орендної плати за використання приміщення. Проте навіть підтримка територіальної громади не допомогла вижити цьому навчальному закладу. На офіційному сайті управління освіти Хмельницької міської ради станом на квітень 2015 р. навчального закладу «Ор Авнер» ні серед дошкільних, ні серед загальноосвітніх навчальних закладів не значилася, хоча на сайтах Об'єднаної єврейської общини України та Федерації єврейських общин України позначена як діюча. Ця школа була однією з трьох шкіл національних меншин на січень 2007 р. (ЗОШ із польською мовою навчання в Городку та ЗОШ з російською мовою навчання у с. Пилипи-Хребтіївські Новоушицького району) [794, с. 12].

Зазначимо також, що в Україні на кінець 2014 р. не було єврейських дошкільних навчальних закладів із рідною мовою виховання, тоді як було 3375 з російською мовою виховання, 74 – угорською, 60 – румунською, 16 – молдавською, 1 – польською. На Вінниччині 100 %, а на Хмельниччині 99,9 % (1 заклад із російською мовою) дошкільних навчальних закладів було виключно з українською мовою виховання [183, с. 68]. За мовами навчання: серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів Вінницької області на початок 2014–2015 навчального року 149 822 (99,6 %) особи навчалася українською мовою й лише 612 учнів – російською мовою навчання, на Хмельниччині – українською мовою навчалася 125152 учнів (99,5 %), російською – 203 (0,2 %), польською – 394 (0,3 %) [184, с. 60].

На нашу думку, розвиткові освіти єврейської національної меншини на Поділлі на сучасному етапі заважають кілька причин: відносно невелика кількість євреїв на теренах краю, відсутність підготовлених педагогічних кадрів для національної освіти, відсутність навчально-методичного забезпечення для освіти національних меншин (підручників, посібників, таблиць, схем, словників тощо), низька зацікавленість самих євреїв у розвитку національної освіти, низький відсоток користування національною мовою серед євреїв (лише 4,2 %, за переписом населення 2001 р.). Так, на початку 2010 р. іврит вивчався лише в

Соломоновому університеті та жіночому педагогічному коледжі «Бет-Хана» [324, с. 500].

Не набула поширення серед єврейського населення ні Поділля зокрема, ні України загалом й ідея створення шкіл, де навчання велося б двома мовами. Так, у 1998–1999 навчальному році двомовні школи в загальній частці загальноосвітніх закладів України становили 11,6 % (2469). Серед них: 2391 українсько-російська, 28 – українсько-угорських, 7 – українсько-румунських, 9 – російсько-румунських, 22 – російсько-татарські, 1 – російсько-угорська, 1 – російсько-болгарська [494, с. 133].

Отже, на середину 2010-х рр. основна форма існування єврейської національної освіти на Поділлі – утворення українських шкіл з елементами вивчення історії, культури, мови, традицій єврейського народу та утворення недільних шкіл при громадських організаціях (питання досліджене в роботі автора «National education of the Jews of Podolia at the present stage») [334].

Очевидно, за продовження процесу відтоку єврейського населення система національної освіти на Поділлі буде триматися тільки за рахунок матеріальної підтримки спонсорів як внутрішніх, так і міжнародних, а кількість учнів у них буде знижуватися. Окрім того, ми не можемо спростувати думку, що на національну освіту орієнтовані або релігійні євреї, або ті, які мають бажання емігрувати з України.

Дослідниця О. Овчаренко зазначає два прогнози розвитку єврейської освіти в Україні. «Низький прогноз», який, передусім, пов'язаний із перспективами погіршення соціально-політичної та економічної ситуації, що неодмінно спричинить міграцію, старіння його населення, а отже, призведе до зменшення освітніх потреб. «Високий прогноз» розвитку єврейської освіти ґрунтується на перспективі створення в Україні громадянського суспільства на засадах мультикультуралізму та демократичних цінностей, у тому числі стосовно задоволення компенсаційних прав етнічних меншин [647, с. 125].

Початок «перебудови», демократизація суспільства сприяли поживленню релігійної діяльності в Україні. Поділля, яке мало райони компактного проживання євреїв, активно включилося в ці процеси.

Падіння комуністичного режиму та проголошення незалежності України в 1991 р. сприяло активізації релігійного життя євреїв регіону. Проте припинення відвертої антирелігійної політики держави відбулося ще в часи перебудови. Уже в 1988 р. було скасовано одіозну інструкцію «Про застосування законодавства про релігійні культури» (1961 р.), а 26 вересня 1990 р. у «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» були внесені зміни, які переважно повторювали законодавство РРФСР. Зокрема, уперше було введено можливість оскарження в судовому порядку відмови в реєстрації релігійного об'єднання, розірвання договору про оренду будівлі в разі недотримання громадою договору про передачу в безоплатне користування молитовної споруди й культового майна (ст. 29) або охоронного зобов'язання (у тому випадку, коли молитовна споруда є пам'яткою історії та культури), у випадку визнання технічною комісією молитовної споруди такою, що підлягає знесенню, а також у разі невиконання пропозиції про проведення ремонту, передачі молитовних споруд, що знаходяться в користуванні релігійних об'єднань, для державних або громадських потреб, а також закриття їх в усіх інших випадках (зняття з реєстрації тощо) [145].

1 жовтня 1990 р. був прийнятий Закон СРСР «Про свободу совісті і релігійні організації». Цим законом були передбачені істотні зміни в стосунках між державою і владою. Уперше було чітко визначено, що держава не фінансує не тільки функціонування релігійних організацій, а й діяльність із пропаганди атеїзму. За релігійними організаціями було визнано статус юридичної особи. Релігійні організації отримали право засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також благодійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які володіли правами юридичної особи. У релігійних громад з'явилося право набувати на праві власності нерухомість, захищати свої інтереси в судовому порядку, брати участь у суспільному житті й користуватися засобами масової інформації [137, с. 813].

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., на відміну від всесоюзного законодавства з регулювання релігійної діяльності, передбачав право громадян не лише мати, але й поширювати релігійні погляди; навчатися релігії у громадах, школах тощо, у тому числі й за кордоном; претендувати на альтернативну службу; встановлювати й підтримувати зв'язки з одновірцями інших країн; здійснювати паломницькі подорожі; одержувати й перевозити релігійну літературу [141, с. 283].

Лібералізація законодавства наприкінці 1980-х рр. сприяла росту релігійної активності громадян СРСР. Передусім активно почала своє відродження Руська Православна Церква, яка в 1988 р. святкувала своє 1000-річчя. Зміни фактично охопили всі релігійні конфесії, проте серед іудеїв вони відбувалися дуже мляво. На нашу думку, основна причина – у край низька релігійна активність єврейського населення та відносно нечисельна громада прихожан. Якщо на 1 січня 1985 р. в СРСР було зареєстровано 91 іудейську релігійну громаду, то на 1 січня 1990 р. їхня кількість збільшилась тільки на 11 громад та становила 102 громади [737, с. 1165]. Наприклад, у 1989 р. іудеї Вінницької області релігійні свята відзначали в синагогах Вінниці та Бершаді. Проте вражає надзвичайно низьке відвідування молитовних споруд навіть у період визначальних свят. Так, у Вінниці на святі Рош-Ашана були присутніми 52 особи, на святі Йом-Кипур – 62, на святі Суккот – 38, а у святкуванні закінчення річного циклу читання Тори (Сімхат Тора) взяв участь лише 21 віруючий. У Бершаді ці свята відзначало відповідно 9, 14, 8 та 8 осіб глибокого літнього віку [15, арк. 11]. У звіті про релігійний стан по Житомирській області за 1991 р. було зазначено, що іудейська релігія належала в цей час до числа вимираючих. На звичайних богослужіннях присутніми були не більше 20 віруючих похилого віку, а всі спроби активізувати релігійну діяльність із боку єврейського культурного товариства та зарубіжних місіонерів відчутного результату не давали [108, арк. 3]. На середину 1991 р. в Україні діяло лише 23 іудейські релігійні громади [16, арк. 101]. Тоді як у 1992 р. – 40, у 1996 р. – 79, 1997 р. – 87 [527, с. 136]. Це при тому, що у цілому на 1991 р. в Україні діяло вже 12962 релігійні громади різних конфесій [526, с. 23].

На початку відновлення релігійного життя в Україні іудеї ортодоксального міснагетського, або «литовського» напрямку були єдиною офіційною течією іудаїзму в республіці. Відновлення релігійного життя єврейської національної меншини розпочалося саме з цих громад.

Уже в 1989 р. було створено Всерадянську раду Єврейських релігійних общин (ВРСРО), яка об'єднала всі існуючі іудейські громади СРСР, а рабин Московської синагоги Адольф Шаєвич став Головним рабином СРСР. Проте, зазнавши кадрового та, першою чергою, фінансового голоду, ортодоксальні єврейські релігійні організації почали поступатися активністю тим релігійним громадам, які мали активну фінансову підтримку з-за кордону.

Підкреслимо, що 1990-і рр. стали найбільш активними у відновленні діяльності релігійних громад республіки. У період із 1992 по 2002 рр. кількість релігійних громад в Україні збільшилася більше ніж удвічі. У 1992 р. їх було 13019, у 1995 р. – 16460, у 1996 р. – 17635 [110, арк. 39], а у 2002 р. – 27072 [112, арк. 11].

Такі ж процеси відбувалися й на території Поділля. Якщо у Вінницькій області на 1992 р. було 745 релігійних громад, то в 2002 р. – 1556. А в Хмельницькій області за цей же період їхня кількість виросла з 705 до 1476 [112, арк. 11].

Переважає більшість релігійних громад євреїв на Поділлі була зареєстрована протягом 1990-х – у першій половині 2000-х рр. Так, у м. Вінниці з'явилася Вінницька єврейська міська релігійна громада (1992 р.), Іудейська релігійна громада м. Вінниці (1992 р.), Релігійна хасидська громада «Яд Веєзер» (1994 р.), Вінницька релігійна іудейська громада «Ейнікайт» (єдність) (2000 р.), Релігійне об'єднання (управління) громад прогресивного іудаїзму вінницького регіону (2000 р.), Месіанська єврейська релігійна громада «Бейт сімха» (2002 р.), Релігійна громада «Єврейська месіанська громада» (2004 р.), Релігійна громада прогресивного іудаїзму (2006 р.). У м. Хмельницькому: Хмельницька іудейська релігійна громада (незалежна) (2001 р.), Хмельницька іудейська релігійна громада (2002 р.) [559, с. 73].

Останнє десятиріччя минулого століття та початок 2000-х рр. стали періодом інтенсивного розвитку релігійних організацій в Україні. На 2008 р. їхня кількість збільшилася майже втричі – до 33841 релігійної організації [526, с. 25].

Із 2000-х рр. єврейські релігійні громади з'являються в переважній більшості районних центрів Вінниччини та Хмельниччини. Так, на Вінниччині в цей час зареєстровані релігійні громади у Хмільнику, Чернівцях, Гайсині, Гнівані, Брацлаві, Тульчині, Козятині, Жмеринці, Теплику, Томашполі, Бершаді. У Хмельницькій області на 1 січня 2007 р. статус юридичної особи мали 15 релігійних громад іудейського спрямування [794, с. 12].

Схожа ситуація простежується в межах території Поділля Одещини. Якщо на 1999 р. тут іудейських релігійних громад не було [130, арк. 1-24], то в 2001 р. була заснована одна громада в Балті [132, арк. 6]. Загалом по Одеській області на 2001 р. функціонувало 6 громад Хабад Любавич (у тому числі 1 релігійний навчальний заклад), 3 громади, що входили до Об'єднання іудейських релігійних організацій України, 2 – прогресивного іудаїзму, 1 – месіанського іудаїзму та 1 – іудо-християн [132, арк. 21]. На 2004 р. кількість релігійних громад єврейської національної меншини зросла до 12 [133, арк. 21].

В окремих районних центрах з'явилося декілька єврейських релігійних громад як іудейського, так й іншого спрямування. Так, у м. Козятині в 2000 р. була зареєстрована Релігійна громада прогресивного іудаїзму, у 2001 р. – Єврейська месіанська незалежна релігійна громада «Бейт ейль»; у Хмільнику з 1995 р. діяла Іудейська релігійна громада, а з 2004 р. – Релігійна громада ліберального іудаїзму; у Томашполі з 2000 р. діяла релігійна громада прогресивного іудаїзму, а з 2004 р. – Іудейська релігійна громада.

Реєстрація кількох релігійних громад у районних центрах Поділля, де вже на початок 2000-х рр. єврейське населення рахувалося десятками (наприклад, у м. Козятині на 5 грудня 2001 р. проживало 60 євреїв), свідчить не тільки про відсутність єдності серед віруючих, а й про певну залежність, передусім, матеріальну, від різних міжнародних центрів релігійного руху. Так, виконавці річних звітів відділу у справах релігії Одеської обласної державної адміністрації

зазначали, що в середовищі іудейських релігійних організацій у цей час йшов процес розшарування, а в основі утворення окремих громад лежали меркантильні інтереси [131, арк. 5].

Саме відсутність єдності та представленість різними течіями, як іудаїського, так й іншого спрямування, стали характерними рисами єврейського релігійного руху наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Іудаїзм на Поділлі, як і загалом в Україні, був представлений ортодоксальним «литовським» або міснагетським іудаїзмом, любавицьким хасидизмом (Хабад)¹, прогресивним (реформістським) іудаїзмом². Це дало змогу окремим дослідникам вважати, що євреї як найбільш спільнотний народ у релігійному житті став найбільш «розхристаним», оскільки на початок 2008 р. 285 іудейських громад в Україні були об'єднані під керівництвом шести центрів [717, с. 7]. Основними центрами іудейських релігійних громад є Об'єднання іудейських релігійних організацій (хасиди), Об'єднання хасидів Хабат Любавич іудейських релігійних організацій (любавицькі хасиди), Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад, Релігійне об'єднання громад прогресивного іудаїзму, Федерація єврейських общин України.

На початку 2010-х рр. іудаїзм на Поділлі представлений фактично усіма течіями, проте панівними є хасиди, любавицькі хасиди та представники прогресивного іудаїзму [558, с. 74]. Крім того, релігійний рух євреїв регіону представлений також кількома громадами месіанського іудаїзму, як руху єврейських християн.

№ п/п	Релігійний центр	Організацій / у тому числі громад		
		В Україні	На Вінниччині	На Хмельниччині
1.	Об'єднання іудейських релігійних організацій України	84/79	13	12

¹ Любавицький хасидизм або Хабат Любавич (або ХаБаД, від «хохма», «біна» і «даат» – івр. мудрість, розум і знання). Виникнення сучасного релігійного руху Хабат пов'язано з діяльністю Шнеура Залмана з Ляд, якого називають Алтер ребе (Старий ребе) [355, с. 94].

² Прогресивний іудаїзм (реформістський або ліберальний іудаїзм) виник у ХІХ ст у Німеччині. Він проти будь-якого примусу до дотримання релігійних заповідей. Особистість має право сама формувати своє духовне життя.

1.	Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій України	123/106	1	-
3	Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних організацій	13/10	-	-
4	Релігійні організації прогресивного іудаїзму	51/49	10	1
5	Інші іудейські релігійні організації	26/26	-	1

Таблиця 6.12. Наявність іудейських релігійних організацій та громад різноманітних реформаторських напрямів, які умовно відносять до іудаїзму в Україні та на Поділлі на 2010 р. (за даними Центру Разумкова) [197, с. 31].

Також зазначимо, що іудаїзм і в Україні, і на Поділлі є релігійною меншістю. Крім того, якщо в період з 1992 по 1998 рр. як в регіоні, так і у цілому в Україні переважно засновувалися релігійні громади ортодоксального іудаїзму, то, починаючи з 2000 р., активними темпами реєструвалися релігійні громади любавицьких хасидів, громади прогресивного іудаїзму та месіанського іудаїзму (дивись додаток І). Як зазначають автори колективної монографії «Україна релігійна», серед основних причин переходу релігійних організацій ортодоксальних євреїв до Хабаду та інших об'єднань – «кадровий голод» та брак коштів на фінансування своїх проєктів [717, с. 433]. Станом на 1 січня 2002 р. іудейські релігійні громади України запрошували для богослужінь та іншої діяльності 116 громадян США, 13 – Великобританії, 94 – Ізраїлю, 2 – країн Бенілюкс, 1 – з африканських країн та 1 – з інших країн [111, арк. 5]. На 1 січня 2010 р. серед громад Об'єднання іудейських релігійних організацій України з 45 священнослужителів 15 були іноземними громадянами, серед громад Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій України відповідно 72 / 46, серед громад Всеукраїнського конгресу іудейських релігійних організацій – 7 / 6, серед громад Релігійних організацій прогресивного іудаїзму – 26 / 3, серед громад інших іудейських релігійних організацій – 19 / 4 [197, с. 31].

Проте домінування хасидів Хабаду було не всім до вподоби. Окремих віруючих євреїв, особливо з числа інтелігенції, відлякувала жорстка регламентація духовного життя. Так, делегат Всесвітнього єврейського конгресу в Єрусалимі від Житомирщини М. Гурвіц у 2002 р. заявив, що необхідно покінчити з монополією хасидів на духовне життя регіону [112, арк. 29].

Зазначимо, що дуже часто ініціаторами відродження релігійних громад, повернення та відновлення синагог були іноземні громадяни. Так, відновлення релігійної громади та синагоги в м. Бердичеві протягом 1990–1991 рр. відбувалося в боротьбі між прихильниками любавицької і сквирської течій хасидизму¹ та безпосередньо пов'язане з діяльністю хасидського місіонера із США Самуела Плоткіна (представника любавицької течії). За його участі синагога відновлювалася за рахунок коштів зарубіжних центрів. Окрім синагоги, було відкрито кошерне кафе, збудовано «пантеон» на могилі цадика Леві Іухана Бердичівського [481, с. 357].

Якраз Бердичів став одним із центрів відродження іудаїзму не тільки на Поділлі, а й на Житомирщині. Аналіз паспортів іудейських релігійних громад м. Бердичева, що зберігаються в Держархіві Житомирської області, дають нам змогу простежити загальні тенденції відродження іудаїзму у цьому місті, які були характерними для багатьох інших міст Поділля. Так, 20 листопада 1991 р. була зареєстрована Бердичівська іудейська громада, вплив на яку мали сквирські хасиди. Рабином був Шлемо Брайер (громадянин США). Максимальна кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях у дні релігійних свят у 1998 р., – 34 особи. 1 листопада 1996 р. була зареєстрована релігійна громада прогресивного іудаїзму, яку очолив учитель місцевої школи № 2 Ф. Доктор. Максимальна кількість віруючих – 16 осіб. 15 листопада 1997 р. була заснована іудейська релігійна громада «Друзі Бердичева», яку очолив уродженець м. Бердичева О. Глейзер. Максимальна кількість віруючих – 12 осіб. 17 березня 2000 р. була

¹ Течія хасидизму, засновником якої був Іцхок Тверський у XIX ст. з м. Сквирі сучасної Київської області. На сучасному етапі більшість сквирських хасидів (до 5 тис. осіб) проживають у м. Нью-Сквері (штат Нью-Йорк) США.

zareєстровано єврейську месіанську незалежну релігійну синагогу «Яход». Священнослужитель – мешканець міста В. Келдиш. 22 червня 2000 р. відбулася реєстрація іудейської релігійної громади, що була підпорядкована Об'єднанню іудейських релігійних організацій України (ОІРОУ, головний рабин м. Києва та України – Яків Дов Блайх), яку очолив А. Глейзер. У порядку реституції майна у власність було передано місцевою владою приміщення колишньої синагоги Бердичівській іудейській громаді, а інші релігійні громади проводили богослужіння на приватній квартирі, в орендованих приміщеннях, у тому числі й в будівлі міського будинку культури [109, арк. 13, 81, 90, 124, 125]. Лише в 2003 р. одній з громад було виділено ділянку під будівництво синагоги [113, арк. 45].

Як видно з аналізу матеріалів, у м. Бердичеві протягом 1991–2000 рр. було засновано 5 іудейських релігійних громад. Проте маємо відомості, що власне перша іудейська релігійна громада в місті була вже в лютому 1991 р. і була однією з трьох на Житомирщині (окрім м. Житомира і м. Коростеня), де відроджувався іудаїзм [109, арк. 1-2].

Важливим питанням для іудейських організацій Поділля на початку 1990-х рр. залишалося повернення культових споруд – синагог. Уже перші відновлені релігійні громади опинилися перед проблемою, де відправляти релігійні культи. Перші спроби повернення релігійних споруд робилися вже на початку 1990-х рр. Цьому мала сприяти новостворена нормативна база Української держави. Проте процес розтягнувся більше ніж на десятиліття. Для невеличких міст та селищ питання повернення майна іудейським релігійним організаціям, як і організаціям інших релігійних конфесій мало відбутися після розв'язання цілого кола питань: від вирішення проблеми дефіциту коштів, дотримання історичної справедливості – до врахування сучасних реалій розвитку релігійного життя, становлення релігійних організацій, кількості віруючих. Особливо гостро постало питання про надання приміщень або будівництво нових для освітньо-культурних закладів, установ, фабрик, які на той момент розміщувалися у приміщеннях. Іноді саме через ці причини органи місцевого

самоврядування виконували рішення виконавчої влади вкрай повільно, а то й зволікали з їхнім прийняттям.

Уже з прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» у 1991 р. у статті 17 визначено правові основи повернення майна релігійним громадам: «Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – уряду Республіки Крим» [141, с. 283]. На підставі цього закону в окремих регіонах України розпочався процес реституції майна релігійним громадам, у тому числі й іудейським. У 1991 р. 55 синагог були повернуті місцевим іудейським громадам.

Перші синагоги були відновлені здебільшого у великих містах. Серед них: Дніпропетровськ, Київ, Харків, Львів, Житомир. Була відновлена в цей час синагога й у м. Вінниці. Уже в 1991 р. вінницька іудейська громада повернула синагогу Лівшиця (Яків-Мендель Лівшиць – вінницький купець, на кошти якого побудована синагога у 1904 р.), що знаходилася в центрі міста по вулиці Леніна (теперішня – Соборна). Питання про повернення приміщення іудейській громаді виносилося на сесію Вінницької міської ради 8 разів [300]. Відновлення синагоги розпочав американський рабин з м. Нью-Сквері Лейбл Суркіс, який представляв сквирських хасидів. Проте через фінансові труднощі продовжив цю справу вінничанин Ісаак Новоселецький, який у 1995 р. був обраний головою вінницької іудейської громади, при фінансовій підтримці Джойнта. Із часом Центральна синагога міста Вінниці стала центром релігійного життя м. Вінниці. Незважаючи на труднощі, у 1997 р. на свято Рош а-Шана (день, який починає відлік єврейського нового року) у синагозі було проведено перше богослужіння.

Активізації процесу передачі майна сприяв Указ Президента України Л. Кравчука від 24 березня 1992 р. «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна», у якому було доручено Раді Міністрів Кримської АРСР, виконавчим комітетам обласних, Київської та Севастопольської міських

рад народних депутатів протягом 1992–1993 рр. здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням, або сприяти релігійним організаціям у зведенні культових будівель [146]. Проте із зазначених вище причин рішення виконувалося вкрай погано. Розпорядження Президента України Л. Кравчука від 22 червня 1994 р. «Про повернення релігійним організаціям культового майна» вимагало від місцевих органів державної виконавчої влади вже до 1 грудня 1997 р. забезпечити «передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності та використовуються не за призначенням» [149].

Указом Президента України від 21 березня 2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» було рекомендовано органам місцевого самоврядування «вжити заходів з відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема щодо повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебувають у комунальній власності і використовуються не за призначенням» [147]. На виконання Указу Президента України було прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 27 вересня 2002 р., у якому були передбачені конкретні дії центральних та місцевих органів виконавчої влади у відновленні порушених прав релігійних громад [148]. Важливо наголосити, що у процесі повернення майна органи державної влади не можуть нав'язувати релігійним організаціям варіанти вирішення цієї проблеми, оскільки цим буде порушуватися конституційний принцип відділення церкви від держави [303, с. 145].

До повернення синагог подільські євреї використовували зазвичай приватні будинки. Так, у містечку Шаргороді Вінницької області, яке завжди мало велику єврейську громаду, було утворене Товариство єврейської культури під головуванням Аркадія Шмулевича. Це товариство, крім розвитку єврейської культури, традицій, опікувалося й релігією. Під синагогу було використано невеликий приватний будинок [629, с. 152].

Проте, незважаючи на труднощі, із кожним роком усе більше релігійних громад отримували приміщення. Окремі іудейські релігійні громади Поділля відстоювали своє право на повернення власності у судах. Так, іудейська громада м. Хмільника змушена була судитися з місцевою владою через запеклий опір у поверненні майна. Майно громаді було повернуто лише в 1997 р., проте Апеляційний суд України скасував це рішення [333, с. 63]. На сьогодні іудейська громада міста припинила своє існування. Серед релігійних організацій міста Хмельницька міська рада не згадує іудеїв і не подає жодної інформації про їхню діяльність.

Комісія США ізбереження американської спадщини за кордоном, що ставить своїм завданням дослідження та збереження кладовищ, пам'яток, історичних будівель у Центральній і Східній Європі, пов'язаних із культурною спадщиною громадян США, у своєму звіті за 2005 р. «Єврейські кладовища, синагоги та масові поховання в Україні» (Jewish cemeteries, synagogues and mass grave sites in Ukraine) визначила декілька основних проблем, які стояли перед громадами при відновленні синагог [333, с. 62]. Перша пов'язана з тим, що значна частина синагог була зруйнована або знаходилася в жалюгідному стані. Не тільки іудеї, а й держава могла втратити величні зразки архітектури – муровані синагоги, однією з найдавнішою серед яких, наприклад, була синагога Сатаніва Хмельницької області (XVI ст.). Іншою проблемою було те, що за часи радянської влади частина синагог була перетворена на спортзали (синагога м. Хмельницького), ресторани (Кам'янець-Подільський), заводи чи фабрики (синагога м. Шаргорода) тощо. Деякі синагоги були передані іншим релігійним об'єднанням (синагога м. Могилів-Подільського перетворена на церкву баптистів,

а синагогу с. Станіславчика, у якій у 1930-х рр. розмістили районний будинок культури, а пізніше кінотеатр, у 2005 р. передали Православній церкві Київського патріархату [268, с. 56]).

Переважна більшість історичних синагог були занедбані, а то й взагалі зруйновані. Та й навіть ті синагоги, які залишилися у власності іудейських релігійних громад, не приносили прибутку й не могли забезпечити необхідними коштами не тільки відновлення релігійних споруд, а й функціонування самих релігійних об'єднань.

У процес повернення культових споруд іудейським громадам колишніх республік СРСР активно включився Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт). Саме ця організація на початку 1990-х рр. однією з перших забезпечила євреїв матеріальною, юридичною допомогою та сприяла через своїх юристів реституції майна іудейських релігійних громад.

Іншою міжнародною інституцією, що сприяла відновленню іудейських молитовних приміщень не тільки на території Поділля, а й України загалом, став Хабад Любавич.

Оскільки на середину 2010-х рр. в окремих містах Поділля засновано декілька релігійних громад різних іудейських напрямків, у них іноді існує декілька окремих молитовних приміщень. Так, у Вінниці, окрім центральної синагоги, яка стала не тільки релігійним, а ще й культурно-просвітницьким центром та осередком іудейської громади, і де проявилася модель відродження релігійного та громадсько-культурного життя євреїв Вінниці через центральну синагогу [300], діє також синагога Вінницької єврейської общини Хабад Любавич (по вул. Грушевського, 8). На відміну від центральної синагоги Я.-М. Лівшиця, де богослужіння проводяться більше по великих релігійних святах, у ній відправляються релігійні обряди щодня: читаються молитви шаарит (ранішня), минха (полуденна), маарив (вечірня), шабат (сьомий день тижня), проводиться обряд обрізання (брит-мила) та проводяться святкування досягнення єврейським хлопчиком чи дівчинкою повноліття (брат-мицва, бат-мицва).

Особливим місцем для євреїв Вінниці на сьогодні є молитовний будинок по вул. Некрасова, 75, який був єдиним діючим молитовним будинком у повоєнний радянський період. Більшість євреїв Вінниці сприймають цей молитовний будинок як справжній духовний центр, що не підвладний часові. Синагога не має значної матеріальної підтримки іудейських центрів України та з-за кордону, проте це дає можливість їй зберегти моральну незалежність від різних течій іудаїзму [228, с. 1].

Зауважимо, що через масовий від'їзд євреїв за кордон та різке зменшення кількості єврейського населення, переважна більшість синагог у подільських містах та селищах не діє або діє формально.

Так, формально функціонує синагога м. Бершаді, що, як і вінницька синагога по вул. Некрасова, була діючою у Вінницькій області з 1946 р. до середини 1980-х рр. Побудована на зламі XVI–XIX ст. із саману, на сьогодні ця молитовна будівля на вул. Пролетарській, б. 9 є єдиною чинною глинобитною синагогою у світі [221, с. 2].

У м. Могилеві-Подільському, у якому ще на 1970 р. більше 10 % населення були євреями, молитовний будинок облаштували в колишньому будинку єврея Етингера, а на молитву приходять по кілька людей. У синагозі початку XX ст. на теперішній час відправляють релігійні культи адвентисти сьомого дня.

Іноді приміщення синагоги використовують не тільки як молитовне приміщення, а і як центр життя єврейської громади. Так, аварійну будівлю колишнього приміщення синагоги по вул. Радянській у м. Жмеринка після тривалої судової тяганини було передано єврейській громаді тільки у 2004 р., де після ремонту почав працювати громадсько-культурний центр [265, с. 119].

У м. Хмельницькому єдина синагога була відкрита тільки 16 вересня 2009 р. Це було реконструйоване з допомогою благодійного фонду «Хесед Бешт» приміщення синагоги по вул. Пекарській, 6. Як зазначив директор Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт» І. Ратушний, це єдина з десяти культових споруд у місті, яка не була зруйнована за часів радянського атеїстичного панування. За останні 20 років у синагозі не проводилися жодні ремонтні роботи,

що майже знищило стару споруду [275]. Синагога ремісників (оскільки була збудована в районі євреїв-пекарів більше 100 років тому) використовувалася за радянських часів як спортзал ДЮСШ. Спроби відновити синагогу були з 1995 р. Проте лише за фінансової підтримки Об'єднаної єврейської Общини України (голова І. Коломойський) та Всеукраїнського єврейського конгресу (президент В. Рабинович) це завдання було реалізовано [606, с. 22].

Однією з найвизначніших пам'яток серед синагог оборонного типу в мавританському стилі у Східній Європі була сатанівська синагога, що була побудована чи в 1514, чи то в 1532 роках. У радянські часи будівля синагоги використовувалась як склад для сільськогосподарської продукції. Колись велика єврейська громада Сатанова внаслідок виїзду євреїв у період незалежної України пережила свій поступовий занепад. У 1989 р. серед мешканців Сатанова було 7 євреїв, а на середину 1990-х років – лише один [322, с. 205]. Проте в релігійному значенні синагога продовжує мати важливе значення, оскільки Сатанів є місцем постійних відвідин євреями, і тут на сьогодні збереглося два єврейські кладовища. Будівля синагоги поступово руйнувалася. І лише на початку 2010-х рр. відновленням синагоги зайнявся член правління Хмельницької обласної іудейської релігійної общини А. Фрідман, якого підтримав головний рабин Хмельницької області О. Файнгольд. До 2014 р. реконструкція синагоги була завершена.

У м. Шепетівці будівля синагоги за адресою вул. Лінника, 2 передана єврейській іудейській громаді в 1992 р. Відповідно до інформації паспорта міської територіальної громади м. Шепетівки на 2015 р. іудейська громада нараховувала до 30 членів. Кантор синагоги – З. Фрейліхман [559, с. 75].

Проте значна частина синагог так і залишилася неповерненими з різних причин релігійним громадам та продовжує використовуватися не за призначенням. Так, у м. Піщанка по вул. Кошового, 5 знаходиться синагога, яка була побудована на початку ХХ ст. на кошти купців. Синагога виконана у скромному архітектурному стилі, близькому до модернізму, але в синагозі молилися лише еліта єврейського населення Піщанки, люди освічені, які добре

знали Тору. Проте протягом тривалого періоду синагога використовувалася як інкубатор птахофабрики колгоспу ім. Щорса.

Зазначимо, що питання забезпеченості іудеїв Поділля і України культовими спорудами все ж залишається невирішеним. Якщо на початок 2010 р. у цілому забезпеченість релігійних організацій України культовими спорудами становила 71,3 %, то в іудейських спільнот – лише 49,6 %, що було менше навіть, ніж у мусульман – 55,7 %, і значно менше, ніж у інших релігійних конфесій України: Римо-католицької церкви – 91,1 %, УПЦ МП – 85,3 %, УГКЦ – 78,1 %, Всеукраїнського Союзу церков християн євангельської віри – п'ятдесятників – 70,9 %, УПЦ КП – 65,3 %, УАПЦ – 62,1 % [462, с. 365].

Одним із найважливіших елементів єврейської духовної і матеріальної культури, які збереглися на Поділлі до сучасного етапу, є єврейські кладовища. До сьогодні вони є однією з найважливіших пам'яток єврейської цивілізації в Україні, а окремі з них – центрами масового паломництва євреїв з усього світу. Дослідник із США М. Носоновський вважає, що єврейські кладовища є цінністю з кількох причин: це пам'ятки матеріальної культури єврейського традиційного містечка та єврейської ашкеназької культури, камінні надгробки містять епітафії, що є важливим генеалогічним та історичним джерелом, і, нарешті, могили хасидських рабинів та праведників є місцями масового паломництва хасидів [646, с. 228-230]. Інший дослідник С. Чарний вважає, що поховання за єврейською традицією, поряд із молитвою в синагозі та вивченням Тори, є стовпами, на яких тримається єврейська громада [743, с. 255]. На Поділлі збереглися кладовища, де є поховання, які датуються XVI ст. До найдавніших подільських кладовищ належать кладовища в Меджибожі, Сатанові (Хмельницька область), Мурафі, Тарноруді, Тростянці (Вінницька область). Наприклад, на старому єврейському кладовищі м. Меджибожа (нове діяло у XIX–XX ст.) збереглося до 200 надгробків, а найдавніше поховання датується 1555 р., у Сатанові задокументовано близько 2000 надгробків, із яких 720 відносяться до XVI–XIX ст., а найдавніше поховання – 1576 р. [646, с. 235, 236].

Одним із перших дослідили єврейські кладовища Поділля представники Петербурзького інституту юдаїки. Протягом 1990-х рр. описано кладовища в Меджибожі, Сатанові, Підгайцях, Кремінці, Мурафі та інших місцях Поділля й України. Проте низка кладовищ потребують додаткових обстежень. На жаль, протягом десятиліть робота із їхнього дослідження фактично не проводилася. Як наслідок, до цих пір залишаються невідомими територіальні межі давніх єврейських кладовищ, що призводить до зловживань або до використання земель, що мають історичну цінність. Так, події 2008 р. у Вінниці викликали резонанс серед євреїв навіть за межами країни. Коли розпочалося будівництво 9-поверхового будинку в районі Старого міста (вул. Г. Успенського), де знаходилось старе єврейське кладовище (за оцінками окремих істориків, воно бере свій початок з XVIII ст., а закрите – 15 жовтня 1949 р.), будівельники розрили давні могили. Інформація про паплюження пам'яті сколихнула єврейську громадськість і дійшла аж до єврейських громадських організацій Європи та США. Саме американські хасиди прибули у Вінницю та зустрілися з головою міського виконавчого комітету. Вінницька міська рада була змушена призупинити будівництво будинку, а В. Гройсман пояснив цю ситуацію тим, що історичні межі кладовища були більшими, ніж це було вказано у висновку Інституту археології НАН України, на основі якого і було видано дозвіл на будівництво. Тоді ж, літом 2008 р., на кладовищі було встановлено пам'ятний знак, де було зазначено, що «на цьому кладовищі спочивають великі рабини та цадики багатьох поколінь євреїв м. Вінниці» [231, с. 5]. На цьому кладовищі знаходяться могили відомого вінницького рабина, голови рабинського суду, автора низки релігійних творів Ісраеля-Ісера (помер 1829 р.) та рабина, громадського діяча Йосеф-Якова Линецького (помер 1885 р.).

Історія з давнім єврейським кладовищем м. Вінниці чітко показала проблеми щодо єврейських кладовищ Поділля. На відміну від синагог їх відновлення йде вкрай повільно. Основна причина – відсутність єврейського населення в колишніх місцях компактного проживання, де є масові поховання та кладовища. Тому утримання кладовищ є справою або єврейських громадських

організацій, або місцевої влади. І здебільшого саме на їхнє утримання, тим більше, якщо це стосується громади, яка на цей час майже не представлена в регіоні, немає грошей. Як зазначає Комісія США зі збереження американської спадщини за кордоном, – «це не нагальна соціальна проблема, а святий та культурний обов'язок», проте в Україні нараховуються сотні єврейських кладовищ, які ніким не підтримуються. Із 731 кладовища, які були відвідані в рамках дослідження проблеми Комісією, у 60 % з них немає стін, парканів або воріт, а 90 % – не мають слідів, що вказують на їхню наявність, використання за призначенням. Усе частішими стали випадки використання надмогильних плит, цегли зі стін парканів кладовищ для індивідуального будівництва [333, с. 42].

Більше на плечі громадських організацій або окремих громадян на початку ХХІ ст. лягало утримання кладовищ. Так, Комісія зазначає, що активно піклуються про них єврейські організації Могилева-Подільського та Бершаді Вінницької області, а в Тернівці (Вінницька область) цей обов'язок поклав на себе останній мешканець-єврей села Х. Штейн, який, незважаючи на свій вік, доглядав масове поховання 2300 євреїв [333, с. 43].

Крім того, більшість робіт, які проводяться з їхнього благоустрою, реалізуються, зазвичай, на кошти з-за кордону як від приватних осіб, так і від релігійних організацій, особливо від хасидів. Проведенню робіт із благоустрою кладовищ сприяла також угода між урядами США та України про охорону і збереження культурної спадщини. Проте без належної уваги з боку держави та місцевої влади розв'язати всі ці проблеми неможливо. Крім того, втрачається дорогоцінний час, оскільки, за висновками експертів Комісії, на Поділлі все ще багато історичних кладовищ, які мають оригінальні надгробки [333, с. 49]. На цей час на території Вінницької області 87 єврейських кладовищ, а на території Хмельницької області – 36. Більша частина з них зберегли своє використання як кладовища, проте на території окремих з них є приватні господарства (Акимівка, Кубліч, Оратів, Стара Прилука – Вінницька область), сміттєзвалища (Борщагівка, Браїлів, Копайгород, Липовець, Мізяків, Спиченці, Томашпіль – Вінницька

область), аеродроми (Красилів – Хмельницька область), стадіон (Могилів-Подільський – Вінницька область) тощо [333, с. 102-104, 120-124].

Незважаючи на всі виклики, що постали перед єврейською національною громадою в питаннях утримання в належному стані місць поховань, вони продовжують відігравати велике значення у збереженні матеріальної та духовної культури, історичної пам'яті та до цих пір є визначними центрами релігійного життя не тільки українського, а й світового єврейства.

Так, важливе значення в житті іудейської громади Поділля має Меджибіж, де збереглося давнє єврейське кладовище, на якому знаходиться могила засновника хасидизму Баал-Шем-Това (І. Бешта) та інших цадиків. З кінця 1980-х рр. могили І. Баал-Шем-Това, А. І. Гешеля та інших цадиків перетворилися на місця масового паломництва хасидів з усіх кінців світу [322, с. 171]. На сьогодні на могилах цадиків встановлено мавзолей. У 2000 р. у зв'язку зі 300-річчям з дня народження Баал-Шем-Това поряд із єврейським кладовищем була побудована синагога. На головній вулиці селища також було відбудовано бейт-мідраш (на івриті – «дім вчення»), який було знищено під час фашистської окупації у 1942 р.

Щороку десятки тисяч брацлавських хасидів приїздять на могилу свого духовного лідера Нахмана Брацлавського до м. Умань. Нахман Брацлавський, що народився в містечку Меджибіж та по материнській лінії був правнуком основоположника хасидизму І. Бешта, останні роки життя прожив у Брацлаві та Умані, є засновником руху брацлавських хасидів. Ребе Нахман вніс у хасидизм радикальне тлумачення ролі цадика, духовного лідера, основна роль якого полягає в тому, щоб вказати кожній людині її призначення та шлях на землі. Між цадиком і хасидом повинен бути нерозривний духовний зв'язок [625, с. 42-43]. Враховуючи численні звернення іудейської релігійної громади брацлавських хасидів міста Умані Черкаської області та підтримуючи ініціативу виконавчого комітету Уманської міської ради народних депутатів, Президент України Л. Кравчук своїм Указом від 7 червня 1994 р. постановив створити Історико-

культурний центр на місці поховання духовного лідера брацлавських хасидів [150].

Також на Поділлі на сьогодні збереглися місця поховань інших релігійних та духовних наставників, які широко відвідуються представниками світового єврейства. Так, у Брацлаві знаходиться могила учня, довіреної особи, секретаря Натана Брацлавського Натана Штернхарца, у Бердичеві – одного з духовних лідерів хасидів рабина Леві-Іцхака та його учнів. А віруючі євреї Чорткова вже в 1989 р. оббивали пороги владних кабінетів з приводу облаштування могили місцевого цадика та визначного знавця Тори Давида-Мойше Фридмана [15, арк. 20].

Отже, наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. активізується релігійне та культурне життя євреїв Поділля. Культурний розвій євреїв у добу незалежної України був спрямований, передусім, на розвиток освіти і реалізовувалося в різних формах: у формі недільних шкіл, у позакласній роботі з вивчення історії та культури єврейського народу, у відкритті державних та приватних національних єврейських шкіл з українською або російською мовою навчання з поступовим вивченням рідної мови, історії, культури свого народу. Національна освіта євреїв на Поділлі реалізується через мережу недільних шкіл та гуртки, через товариства єврейської культури та мови, оскільки нині існує лише одна національна приватна школа в м. Вінниці. Освіта фінансується за рахунок міжнародних організацій та релігійних центрів. Одним із найвпливовішим як в Україні, так і на Поділлі є Хабад Любавич.

Розвиток єврейських релігійних організацій на Поділлі також позначився фінансовою залежністю від українських євреїв, передовсім, відомих політиків та бізнесменів та міжнародних релігійних організацій. Якщо наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розвивалися ортодоксальні іудейські громади, то з 1992 р. активний вплив на релігійні організації Поділля мав Хабад Любавич, а з початку 2000-х рр. активізувалася діяльність іудеїв прогресивного (реформістського) напрямку. Окрім того, у кількох містечках Поділля були засновані месіанські громади євреїв-християн.

Незважаючи на активний розвиток національного релігійного руху, євреї за кількістю молитовних приміщень займають низькі позиції порівняно з іншими релігійними конфесіями. Основна причина цих процесів, на наш погляд, полягає в різкому скороченні єврейського населення регіону та поступовому скороченні фінансування з-за кордону. Активними центрами іудейського релігійного руху залишилися переважно обласні центри регіону – міста Вінниця та Хмельницький.

Нагальною залишається проблема збереження об'єктів культурної спадщини євреїв, насамперед молитовних приміщень та кладовищ. Без фінансової підтримки держави та через різке скорочення чисельності єврейської громади можуть бути втрачені визначні зразки матеріальної та духовної культури не тільки українського, а й світового єврейства.

Висновки до розділу 5

Отже, наростання рівня національної свідомості серед єврейського населення, пробудження інтересу до національно-культурного життя в 1989 р. збіглося з остаточним скасуванням політики стримування еміграції єврейського населення з СРСР. Якщо в попередні роки прагнули до виїзду політично активні громадяни, лідери національного руху, релігійні діячі, які були під постійним тиском влади, або кваліфіковані фахівці, представники творчої, наукової інтелігенції, то з цього періоду емігрували абсолютно усі суспільні категорії євреїв. Масова еміграція дійшла навіть до невеликих міст та селищ, де зберігалися окремі елементи національно-культурного життя. Переважно соціально-економічні причини стали активними чинниками масового виїзду євреїв з України. Подільський регіон почав втрачати представників цієї національної меншини надзвичайно швидкими темпами внаслідок того, що євреї були зосереджені переважно в обласних та, рідше, – у районних центрах.

За період із 1989 по 1999 рр. з України виїхало більше ніж 310 тис. євреїв. Єврейська національна меншина фактично зникла з території Поділля, хоча протягом століть була невід'ємним складником його населення. У цей період чисельністю вона поступалася навіть тим національним меншинам, які з'явилися тут переважно в радянський період. Навіть в умовах поступового відродження

національно-культурного життя євреї України на 2001 р. продовжували мати один із найнижчих рівнів володіння рідною мовою. За період із 1989 по 2001 рр. він впав більше ніж удвічі, проте дещо виріс відсоток володіння українською мовою.

У цей час також багато в чому змінилася соціальна стратифікація єврейського населення України. Тут може йтися про припинення асоціації зайнятості євреїв виключно з торгівлею, інженерним складом, кваліфікованими робітниками, господарською елітою. Значно скоротилося представництво євреїв у галузі освіти, науки, культури. Проте, незважаючи на різке падіння чисельності єврейського населення, воно продовжує займати чільні місця в низці галузей господарства краю, як-от: у політиці, бізнесі, банківській сфері та у засобах масової інформації.

За активністю відродження національного життя, створення об'єднань громадян, за громадською діяльністю єврейська національна меншина як Поділля, так і загалом республіки, була однією з найактивніших національних громад пострадянської України, а її діяльність спрямовувалася на відновлення національно-культурного життя. Утім, у єврейському громадському рухові простежено певну залежність від іноземної матеріальної підтримки. Виявилось, що саме організаційна та матеріальна допомога, передусім, неурядових міжнародних організацій, стала однією з причин активного заснування в Україні єврейських громадських організацій. Якщо наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. єврейський національний рух був спрямований більше на відновлення національної освіти та культури й діяв без міжнародних інвестицій, то з 1992 р. почалася масова реєстрація ще й релігійних установ, хоча й самі лідери єврейського національного руху визнавали вкрай низький рівень релігійності серед євреїв.

Проте після активного розвитку єврейських національних громадських об'єднань громадян, на сучасному етапі спостерігаємо певне згасання їхньої діяльності насамперед у районних центрах Поділля. Основна причина – різке зменшення чисельності єврейського населення, а то й повна його відсутність тут. Локомотивами національно-культурного життя євреїв на Поділлі на сьогодні є,

першою чергою, обласні товариства євреїв, що отримують фінансування з-за кордону або від всеукраїнських національних організацій та вітчизняних бізнесменів єврейського походження.

Саме 90-ті рр. ХХ ст. та початок 2000-х рр. стали ренесансом єврейського громадського руху як на території України, так і Поділля. Велика заслуга в цьому як місцевих лідерів єврейського національного руху, так і матеріальна підтримка з-за кордону, у тому числі від колишніх земляків або уродженців цих міст.

Національно-культурне життя подільських євреїв відроджувалося в кількох напрямках: у розвитку національної освіти, утворенні культурних товариств, заснування мережі національних засобів інформації, створення релігійних організацій. На сучасному етапі основна форма існування єврейської національної освіти на Поділлі – створення загальноосвітніх навчальних закладів з елементами вивчення історії, культури, мови, традицій єврейського народу та діяльність недільних шкіл при громадських організаціях.

Розвиток єврейських релігійних організацій на Поділлі також позначився фінансовою залежністю від українських євреїв, найперше відомих політиків та бізнесменів та міжнародних релігійних організацій. Якщо наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розвивалися ортодоксальні іудейські громади, то з 1992 р. активний вплив на релігійні організації Поділля мав Хабад Любавич, а з початку 2000-х рр. активізувалася діяльність іудеїв прогресивного (реформістського) напрямку. Окрім того, у кількох населених пунктах Поділля були засновані месіанські громади євреїв-християн.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дослідження соціально-демографічних змін та національно-культурного життя єврейського населення Поділля у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. зводяться до таких висновків:

– Після антисемітської кампанії наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. юдаїка як напрямок історичних досліджень в Україні фактично припинила своє існування. Дослідження історії єврейської національної меншини цього періоду в СРСР не проводилося з ідеологічних причин. Лише наприкінці 1980-х рр. з'явилися перші праці, що висвітлювали переважно демографічні процеси в середовищі громади. Досліджувана нами проблема в радянський період представлена переважно зарубіжною та українською еміграційною історіографією, яка складалася з наукових досліджень щодо особливостей формування єврейської меншини, загальних аспектів життя громади в СРСР та УРСР, українсько-єврейських відносин. Утім, наукових досліджень які б комплексно досліджували історію євреїв Поділля у цей період, не було.

Із відродженням в Україні юдаїки на початку 1990-х рр. з'явилися нові можливості щодо вивчення зазначеної проблематики. Проте серед масиву наукових робіт украї мало комплексних досліджень, які б були присвячені історії єврейської національної меншини другої половини ХХ – початку ХХІ ст., тим більше, фактично відсутні наукові дослідження, які б вивчали регіональну історію євреїв Поділля чи інших областей України аналізованого проміжку часу. Найменш дослідженим залишається період 1960-х – першої половини 1980-х рр., хоча тоді відбувалися складні й суперечливі процеси поступової втрати євреями національної ідентичності.

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами, спогадами учасників подій, пресою та краєзнавчими дослідженнями. Результатом роботи стало введення до наукового обігу низки архівних матеріалів центральних та місцевих установ. Найповніше неопублікованими джерелами представлений період 1940–1960-х рр., коли цілком помітною була увага партійних та державних

органів влади до національного складу установ, організацій, підприємств, а серед критеріїв оцінювання їхньої роботи був аналіз національного складу працівників. Джерельна база особливо повно репрезентує форми та методи державного антисемітизму, боротьбу з космополітизмом, єврейським буржуазним націоналізмом, сіонізмом, знищення іудейської релігії як основи національного життя меншини.

Важливе значення для вивчення історії євреїв Поділля згаданого періоду має як вітчизняна, так і закордонна мемуаристика, яка не позбавлена суб'єктивізму авторів, проте дає змогу встановити загальну картину соціальних процесів серед євреїв Поділля та національно-культурного життя цієї меншини.

Не подає об'єктивної картини життя єврейської національної меншини Поділля радянська преса, а сучасна ж представлена переважно краєзнавчими історичними розвідками з життя єврейських громад подільських міст, селищ та сіл регіону.

Методологічні та теоретичні засади дослідження ґрунтуються як на загальнонаукових підходах, характерних для вітчизняної історичної науки на сучасному етапі, так і на усвідомленні того, що окремі наукові праці не позбавлені стереотипів, які для встановлення об'єктивної істини необхідно було подолати.

– Протягом тривалого історичного періоду євреї були невід'ємною складовою населення Поділля. Незважаючи на відмінності у ставленні влади до євреїв у різні історичні періоди, на території Поділля склалися особливі умови організації життя єврейської національної меншини, які в науковій літературі отримали назву «штетл» – єврейське містечко. Єврейське містечко на Поділлі можна вважати не тільки певним елементом самоорганізації євреїв, але й елементом соціально-економічного, культурного життя меншини та її співпраці з переважаючим довколишнім неєврейським населенням.

На соціальні характеристики єврейського населення Поділля вплинула як політика влади, так і характеристики Поділля як історико-географічної області. Наявність великої кількості єврейського населення в містах та формування

особливого типу організації їхнього суспільства, що базувалося на традиційній високій ролі громади, релігії, дотримання традицій та особливого соціально-економічного життя, зберігалось навіть за умов збільшення населення за рахунок українських селян та громадян інших національностей. Подільські міста, селища як центри ідишської цивілізації не тільки України, а й Східної Європи, зберегли власну самобутність навіть в умовах радянських експериментів 1920–1930-х рр.

Головними чинниками самоідентифікації євреїв регіону залишалися національна освіта, релігія, мова, культура та традиції. Усі попередні спроби повністю ліквідувати особливий тип соціальної організації життя єврейського населення та професійної зайнятості не дали бажаного результату, проте вплинули на національно-культурний розвиток громад.

– На початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території Поділля фактично не проводилося планової евакуації єврейського населення. Під час евакуаційних заходів була вивезена лише невелика частина євреїв, що презентувала представників та членів сімей державно-партійної еліти, військовослужбовців та кваліфікованих працівників підприємств, установ та організацій, які підлягали переселенню в неокуповані райони. Переважна ж їхня частина рятувалась самостійно. Утім, через швидкий наступ окупаційних військ, брак інформації, недооцінку складності ситуації, стереотипи історичної пам'яті, обтяженість побутовими проблемами дві треті подільських євреїв залишилося на окупованих територіях, що й визначило їхню подальшу долю.

– Зі встановленням окупаційного режиму єврейська спільнота зазнала експлуатації та геноциду. Територія регіону була вкрита мережею гетто, трудових та концентраційних таборів для зосередження, примусової праці та знищення євреїв. Голокост єврейського населення Поділля має свої регіональні особливості, оскільки територія краю потрапила в декілька зон окупації: до Дистрикту «Галичина», «Трансністрії» та Райхскомісаріату «Україна». Найбільш жорсткі акції з винищення представників цієї меншини проводилися в німецьких зонах окупації подільських земель. Протягом 1941–1944 рр. тут були винищені переважна більшість євреїв. Найбільше їх уціліло на території «Трансністрії», що

потрапила в румунську зону окупації, де каральні акції проти єврейського населення були зорієнтовані не стільки на фізичне винищення, а на створення умов для смерті через голод, хвороби, примусову працю. Унаслідок цього тут в окупаційний період не тільки вціліла значна частина єврейського населення, а й збереглися елементи національно-культурного життя меншини.

Найбільші втрати серед євреїв спостерігаємо в західній частині Поділля. Єврейська меншина південно-східних районів Тернопільської області та західних районів Хмельницької області фактично була знищена повністю внаслідок швидкого просування фронту та окупації цієї території в перші тижні війни. Загальні ж втрати єврейського населення Поділля оцінюємо в межах 60–70 % від довоєнного рівня.

– Суспільно-політичне, соціальне та національно-культурне життя єврейської національної меншини Поділля в повоєнний період визначалося внутрішніми та зовнішніми чинниками політики СРСР. Наприкінці 1940-х рр. – на початку 1950-х рр. держава проводила відверту антисемітську політику, що проявилася у витісненні євреїв із партійної та державної еліти, системи правоохоронних органів та руйнації національно-культурного життя. Продовжувалася практика звинувачення євреїв у буржуазному націоналізмі, сіонізмі, а також боротьби з єврейським молодіжним рухом (на Поділлі вона проявилася в арешті членів групи «Ейнікайт» та «Спілки єврейської молоді»). Для євреїв, як і для більшості радянських громадян, звичним станом стає конформізм, пристосування до обставин, що склалися на той момент. Менша частина обрала шлях спротиву політиці радянської влади, спрямованої на розпорошення та радянізацію етносу. Євреї регіону були позбавлені можливості не тільки розвивати своє національно-культурне життя, а й вшанувати пам'ять жертв Голокосту.

Незважаючи на негативні демографічні процеси, євреї Поділля мали широке представництво серед нижчої ланки керівників державних органів та місцевих партійних осередків, господарської еліти, кваліфікованого інженерного складу, освітньої, наукової та культурної інтелігенції. У місцях компактного проживання

сталою залишається структура професійної зайнятості єврейського населення, що сформувалася в довоєнний період. Найбільшою мірою зберіглася довоєнна соціальна, економічна та культурна особливість організації єврейського населення на території Південного Поділля, найменше – на Західному Поділлі. Євреї мали один із найвищих показників грамотності серед населення, а прагнення здобути середню спеціальну та вищу освіту залишалося однією з головних характеристик єврейської спільноти на той час.

У цей період остаточно була знищена національна освіта, тому одним з основних елементів національного життя залишалася релігія. Незважаючи на постійний тиск та контроль над релігійним життям, іудейські громади в цей період залишалися фактично єдиним легітимним органом єврейського населення, що представляв інтереси євреїв перед владою.

Проте якщо у великих містах єврейська національна меншина втратила більшу частину елементів національно-культурного життя, то в невеликих подільських містах, селищах єврейська громада змогла зберегти свою самобутність навіть в умовах політичного тиску, що дає підстави стверджувати про збереження в них радянської системи традиційного єврейського поселення зі своєю специфікою соціальних процесів та характеристик, що визначаються в низці сучасних зарубіжних та вітчизняних досліджень як «повоєнний радянський штетл».

– В умовах десталінізації та авторитарного консервативного режиму в СРСР в 1950-х – першій половині 1980-х рр. фактично продовжувалася дискримінаційна політика влади стосовно єврейського населення, проте змінилися форми та методи антисемітизму. Державно-партійний апарат не вдавався до відвертих репресій, окрім постійної та цілеспрямованої боротьби з сіонізмом, що мало на меті стримування росту національної самосвідомості та боротьби з іудаїзмом, який, на думку влади, був прямою передумовою поширення сіонізму. Із 1970-х рр. влада намагалася зупинити рух за виїзд із СРСР, у тому числі й єврейського населення з Поділля. Відомими не тільки в СРСР, а й за кордоном стали

сфальсифіковані справи вінничан І. Школьника та М. Штерна, які були спрямовані на призупинення процесів еміграції всього радянського єврейства.

Єврейське населення Поділля неухильно скорочувалося. Негативні демографічні процеси серед єврейського населення краю – прямий наслідок як Голокосту євреїв у роки Другої світової війни, внутрішньої міграції, еміграції за кордон, падіння природного приросту населення, так і державної політики, що проявлялася у формі антисемітизму, заохочувала асиміляцію, змішані шлюби та радикально намагалася розв'язати «єврейське питання».

У досліджуваній період значно змінилися соціальні характеристики єврейського населення Поділля. Якщо в перші повоєнні роки значна частина єврейського населення регіону була задіяна в торгівлі, сфері обслуговування, освіті, науці, то тепер значно зросла кількість євреїв – кваліфікованих робітників, інженерів, представників господарської еліти регіону та інтелігенції. На території Поділля єврейська громада продовжувала займати чільні місця, насамперед, на півдні Вінницької області, у таких населених пунктах, як Шаргород, Бершадь, Ямпіль, Томашпіль, Чернівці, Жмеринка, Тульчин, Могилів-Подільський та в окремих населених пунктах, де євреї в цей період були помітною національною групою серед місцевого населення (Немирів, Балта, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Гайсин тощо). В окремих містах фактично відбувся симбіоз місцевої неєврейської партійної та єврейської господарської еліти, що дало змогу окремим дослідникам засвідчувати існування штетла у радянську епоху включно до початку 1990-х рр. Традиційно єврейське населення протягом зазначеного періоду мало високий рівень освіти, але низький рівень володіння рідною мовою.

До початку 1980-х рр. життя іудейських громад було зведено фактично нанівець. В основній масі релігійне життя євреїв тривало через незареєстровані громади – міньяни. Проте іудаїзм залишався у цей час практично єдиною основою національно-культурного життя єврейського населення регіону. За відсутності інших національних інститутів, із різким скороченням вживання рідної мови він став основним індикатором національної самоідентифікації більшості євреїв.

– У період перебудови наприкінці 1980-х рр. та, особливо з проголошенням незалежності України у 1991 р., єврейська національна меншина отримала шанс на відродження національно-культурного життя. Однак цей період позначився стрімким зменшенням єврейського населення внаслідок економічної та політичної нестабільності в республіці, що призупинився лише в середині 2000-х рр. Активне відродження національного життя євреїв краю розпочалося після впровадження права на національно-культурну автономію з початку 1990-х рр. Проте чи не найбільшою проблемою відродження національно-культурного життя стало визначення його пріоритетів та завдань. На цей час єврейська національна меншина Поділля не була релігійною та в переважній більшості не володіла рідною мовою. Відродження національного життя відбувалося, передусім, через відродження національної освіти та релігії. Становлення національної освіти йшло переважно у формі створення національних загальноосвітніх навчальних закладів, відкриття недільних шкіл або проведення позакласних виховних заходів, спрямованих на популяризацію єврейської історії, мови та культури.

Через значне скорочення єврейського населення та низьку релігійність іудейські релігійні громади фінансово, організаційно та кадрово залежали від міжнародних центрів єврейського релігійного життя, а з часом – від вітчизняних бізнесменів і політиків єврейського походження. Унаслідок цього єврейський релігійний рух на Поділлі на сучасному етапі є надзвичайно строкатим. У регіоні діють ортодоксальні іудейські громади, хасидські іудейські релігійні громади переважно любавицького напрямку, релігійні громади прогресивного (реформістського) іудаїзму та декілька громад євреїв-християн (месіанські громади).

Проте після активного підйому в 1990-х – у середині 2000-х рр. спостерігаємо певну кризу в національно-культурному русі єврейської національної меншини. У переважній більшості районних центрів через майже повну відсутність єврейського населення культурне життя євреїв припинилося.

Осередками їх національно-культурного життя залишилися переважно обласні центри.

– Із проголошенням незалежності України констатуємо появу реальної можливості розвитку громадського національного руху євреїв Поділля. Єврейські організації сьогодні – повноправні виразники інтересів та проблем єврейського населення краю. Найактивніше громадські організації розвивалися в період 1990-х рр. На сучасному етапі діяльність національних об'єднань євреїв спрямована здебільшого на три основні напрямки роботи: розвиток національної культури та освіти; соціальну допомогу ветеранам, людям похилого віку, інвалідам та малозабезпеченим; матеріальну та організаційну підтримку розвитку релігійних громад.

Серед загального масиву єврейських національних громадських організацій виокремлюються ті, які мають активну міжнародну підтримку. Найбільш активно працюють на сучасному етапі обласні товариства євреїв. Серед них доволі помітні своєю роботою регіональні представництва благодійного фонду «Хесед» та представництва Єврейського агентства для Ізраїлю («Сохнут»).

Відродження національного громадського руху, що опікувався розвитком культури, освіти, релігії та вирішенням соціальних проблем серед єврейського населення, стало втіленням закріпленого в Законі України «Про національні меншини в Україні» права на національно-культурну автономію. Проте через різке скорочення єврейського населення спостерігаємо деяке згасання громадського руху навіть на півдні Поділля – у тих населених пунктах, які протягом тривалого періоду зберігали певні елементи національного життя.

– Єврейська національна меншина Поділля функціонувала за умов негативних ознак демографічного процесу, а її національно-культурне життя неухильно втрачало елементи самобутності. В аналізованій період єврейська національна громада регіону перетворилася на дисперсну, переважно русифіковану та урбанізовану національну групу, яка фактично втратила переважну більшість елементів національно-культурного життя.

Зменшення єврейського населення Поділля, а іноді й повне його зникнення порушують перед єврейською національною меншиною, Українською державою та місцевими органами влади завдання збереження пам'яток історії та культури єврейського народу, що є надбанням не тільки українського, а й світового єврейства. Без належної підтримки, фінансування держава вже найближчим часом може втратити відомі зразки архітектури, поховальної культури, літератури, особистих архівів відомих діячів меншини, які є невід'ємною культурною спадщиною українського народу. Зокрема потребує реставрації шаргородська синагога 1586 р. (Вінницька область), що є однією з найдавніших на Поділлі, а також уцілілі синагоги в Чечельнику, Іллінцях, Жмеринці, Бершаді, Чернівцях (Вінницька область), Гусятині, Гримайлові, Підгайцях, Чорткові (Тернопільська область), Кузьмині (Хмельницька область) тощо. Значних фінансових коштів для упорядкування потребують давні кладовища євреїв Поділля, на яких до цього часу зберігаються поховання з XVI ст. (наприклад у Меджибожі). Тільки на території Вінницької області виявлено 87 єврейських кладовищ, а на території Хмельницької області – 36.

Держава не повинна залишитися байдужою й до місць масових поховань євреїв, які загинули під час Голокосту, а таких місць на території краю – сотні. Нагальною є проблема створення реєстру пам'яток історії та культури єврейської національної меншини не тільки Поділля, а й України. Тисячі пам'яток можуть бути втрачені без фінансової та організаційної підтримки держави та місцевої влади. Цю роботу можна проводити як у контексті створення такого реєстру всієї України, так і конкретно національних меншин. Виконання цих кроків сприятиме сприйняттю Поділля як одного із світових центрів єврейської матеріальної та духовної культури та значно підвищить туристичну привабливість регіону. Окрім того, важливим є сприйняття історії Поділля в масовій свідомості населення та науковців як поліетнічної історії українців, євреїв, поляків та представників інших національних меншин, що, безперечно, зробили свій внесок у розвиток як України, так і регіону, а їхні історія та культура є невід'ємними складниками історії та культури українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Неопубліковані джерела

**Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України (м. Київ)**

**Ф. 3833. Крайовий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на
західноукраїнських землях. 1929–1947 рр.**

Опис 1

1. *Спр. 29.* Постанови зборів громадян Волинської, Житомирської, Київської, Кам'янець-Подільської, Станіславської областей в справі проголошення так званої «Української держави». 1941. 66 арк.

**Ф. 4648. Рада у справах релігії при Міністерстві у справах міграції і
національностей України та її попередники (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.**

Опис 2

2. *Спр. 14.* Докладные записки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях по областям Украинской ССР за 1946 г. 1946. 23 арк.

3. *Спр. 77.* Сведения о зарегистрированных религиозных общинах, действующих на территории Украинской ССР за 1949 г. 1949. 114 арк.

4. *Спр. 213.* Переписка с Уполномоченным Совета по областям Украинской ССР по вопросам, связанным с религиозными культурами за 1956 г. 1956. 226 арк.

5. *Спр. 257.* Сведения о количественном составе религиозных обществ, служащих культов в них и количестве верующих по областям Украинской ССР по состоянию на 1 января 1959 г. 1959. 62 арк.

6. *Спр. 361.* Сводные статистические сведения о действующих зарегистрированных молитвенных зданиях, количестве служащих культа и обслуживающего персонала в религиозных общинах по областям Украинской ССР по состоянию на 1 января 1962 г. 1962. 3 арк.

Опис 4

7. *Спр. 148.* Информации и статистические отчеты за 1955 г. 1955. 79 арк.

Опис 5

8. *Спр. 3.* Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1966 г. 1966. 207 арк.

9. *Спр. 42.* Информации Уполномоченного Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1967 г. 1967. 206 арк.

10. *Спр. 246.* Информации Уполномоченного Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 г. 1971. 89 арк.

11. *Спр. 354.* Сведения и информации областных Уполномоченных Совета о деятельности легальных и нелегальных иудейских общин и групп в период осенних иудейских праздников на территории УССР за 1973 г. 1973. 50 арк.

Опис 7

12. *Спр. 24.* Информации, докладные записки, справки уполномоченного Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных обществах РПЦ, старообрядческой, католической и реформаторской церковью, иудейской религии, АСД за 1976 г. 1976. 256 арк.

13. *Спр. 102.* Информации, докладные записки, справки уполномоченного Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных обществах РПЦ, старообрядческой, католической и реформаторской церковью, иудейской религии, АСД за 1979 г. 1979. 264 арк.

14. *Спр. 162.* Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г. Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях РПЦ, реформистской, иудейской религии, АСД в 1981 г. 1981. 172 арк.

15. *Спр. 445.* Інформації, доповідні записки, довідки Уповноваженого Ради по областях і м. Києва про діяльність АСД, іудейської релігії, вірменської апостольської церкви та церкви Свідків Ієгови. 1989. 30 арк.

16. *Спр. 640.* Статистичні довідки про кількість релігійних громад, культових споруд та недільних шкіл, надісланих уповноваженими Ради з областей та м. Києва за 1991 р. 1992. 103 арк.

Ф.166. Міністерство освіти України. 1917-2000 рр.

Опис 15

17. *Спр. 151.* Зведений звіт про початкові, семирічні та середні школи на початок 1946–1947 навчального року, Ф.РВК–76–А. 1946–1947. 137 арк.

18. *Спр. 419.* Зведені відомості про розподіл шкіл УРСР за мовами викладання на початок 1948–1949 навчального року, таблиця 9–10. 1948–1949. 120 арк.

19. *Спр. 1544.* Річний звіт про роботу шкіл Української РСР за 1953–1954 навчальний рік. 1954. 82 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(м. Київ)**

Ф.1. Центральний Комітет КПУ. 1917–1991 рр.

Опис 20

20. *Спр. 2007.* Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов о религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка главного бюро о сионистском движении на Украине и о работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в СССР, присланные губкомами и окружками ЦК КП(б)У в Главное бюро евсекции ЦК КП(б)У. 1925. 205 арк.

Опис 23

21. *Спр. 24.* Постановление Совета Народных Комиссаров СССР, Приказ начальника штаба ЮЗФ, переписка по вопросам переселения колхозов, эвакуации населения, заводов и скота в восточные области СССР. 1941. 119 арк.

22. *Спр. 385.* Письмо Еврейского антифашистского комитета СССР. 1944. 4 арк.

23. *Спр. 1062.* Переписка щодо встановлення злочинів німецько-фашистською владою, вчинених у період окупації районів України. 1944. 230 арк.

24. *Спр. 1394.* Заявления коммунистов о переводе их на другую работу и анонимное письмо об антисемитизме в г. Киеве. 1944. 5 арк.

25. *Спр. 1477.* Справки и информации о политических настроениях граждан СССР, репатриированных из Германии и населения УССР. 1945. 70 арк.

26. *Спр. 1640.* Информации, отчеты, справки о работе Уполномоченного по делам религиозных культов при СНК СССР по Украинской ССР. 1945. 207 арк.
27. *Спр. 2620.* Проекты постановления СНК СССР, справки и другие материалы о переселении в Румынию бывших румынских граждан еврейской национальности и выхода их из советского гражданства. 1953. 105 арк.
28. *Спр. 2803.* Письмо в редакцию газет «Эйникайт» та ЦК КП(б)У об отсутствии культурно-воспитательной работы среди еврейского населения. 1946. 4 арк.
29. *Спр. 3967.* Территория и население УССР. 1947. 18 арк.
30. *Спр. 4555.* Отчеты о работе и другие материалы уполномоченных по делам Русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. 1947. 395 арк.
31. *Спр. 5667.* Вопросы вероисповедания, церкви и молитвенные дома. 1945–1949. 417 арк.

Опис 24

32. *Спр. 1363.* Специальное сообщение НКГБ УССР об антисемитских проявлениях на Украине. 1944. 40 арк.
33. *Спр. 1572.* Вопросы научно-атеистической пропаганды, вероисповедания, церкви, молитвенные дома / Вопросы Уполномоченного Совета по делам религиозных культов и православной церкви по УССР. 1953. 449 арк.
34. *Спр. 2736.* Докладные записки, информации, спецсообщения и справки отделов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины, Управления охраны МГБ на Юго-Западной железной дороге и других организациях об антисоветских и буржуазных националистических проявлениях. 1953. 163 арк.
35. *Спр. 2741.* Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вопросы вероисповедания, церкви, молитвенные дома / Вопросы Уполномоченного Совета по делам религиозных культов православной церкви по УССР. 1953. 449 арк.
36. *Спр. 2773.* Информация о реагировании населения по поводу сообщения ТАСС от 13.01.1953 г. «Арест группы врачей-вредителей» и

информации о реагировании населения по поводу сообщения МВД СССР от 4.04.1953 г. о реабилитации группы врачей, ранее арестованных в Москве. 1953. 105 арк.

37. *Спр. 2817.* Копия письма граждан села Погурец Улановского района Винницкой области Шкоропат Е. П. и Клименчук-Казмерчук К. Х., в котором они пишут: 1. О грубом нарушении соцзаконности Председателем Улановского райкома Марчуком В. П. и председателем колхоза «Червоний комунар» Краплей Е. И. 2. О бездушном и преступном отношении главврача Улановской районной больницы Вайсмана к больным. Прилагаются материалы проверки письма. 1953. 191 арк.

38. *Спр. 3000.* Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вопросы вероисповедания. Церкви. Молитвенные дома / Вопросы Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по УССР. 1953. 159 арк.

39. *Спр. 3060.* Информации обкомов КП Украины о реагировании населения по поводу сообщения ТАСС от 13.01.1954 г. «Арест группы врачей-вредителей». 1953. 48 арк.

40. *Спр. 3533.* Копии исходящих писем ЦК КПСС, информации отделов ЦК КП Украины о нарушениях антирелигиозной пропаганды и откликах трудящихся на Постановление ЦК КПСС «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения». 1954. 26 арк.

41. *Спр. 4927.* Копия письма в ЦК КПСС, справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, информации и письма обкомов КП Украины, уполномоченного Совета русской православной церкви при СМ СССР по УССР, уполномоченного по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР о церквях, о религиозных праздниках, о закрытии монастыря в УССР и другим вопросам. 1959. 328 арк.

42. *Спр. 5488.* Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации, отчеты Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР и других организаций – о работе религиозных культов, церковей, о

состоянии научно-атеистической пропаганды, о сектанских объединениях на Украине и другим вопросам. 1959. 259 арк.

Опис 29

43. *Спр. 213.* Справки и докладные записки райкомов КП(б)У и органов МГБ о фактах засоренности органов здравоохранения людьми, не внушающими политического доверия. 1949. 21 арк.

Опис 30

44. *Спр. 266.* Докладные записки о мероприятиях по обеспечению выполнения плана восстановления жилищного фонда местных Советов депутатов трудящихся городов УССР. 1945. 14 арк.

Державний архів Вінницької області (м. Вінниця)

Ф.П–1. Подільський губернський комітет КП(б)У. 1917, 1919–1925 рр.

Опис 1

45. *Спр. 492.* Доклад Подольского губернского отдела Государственного политического управления (ГПУ) о политическом состоянии Подольской губернии в 1923 г. 1923. 20 арк.

Ф.П–51. Жмеринський міський комітет КП(б)У – КПУ. 1923–1991 рр.

Опис 3

46. *Спр. 333.* Информации, докладные записки, сведения, акты уполномоченных райком КП Украины и руководителей торговых организаций о работе торговой сети. 1953. 103 арк.

Ф.П–87. Вінницький міський комітет КП(б)У – КПУ. 1921, 1930–1941, 1944–1991 рр.

Опис 3

47. *Спр. 439.* Справки и информации работников горкома, секретарей райкомов и парторганизаций по подготовке к выборам в Верховный Совет УССР. 1947. 15 арк.

48. *Спр. 441.* Спецсообщение и переписка с органами прокуратуры, МВД, МГБ и милиции по вопросам нарушений революционной законности и проверки разных лиц с буквы «Г» по букву «Ш» и групповые. 1947. 29 арк.

Опис 4

49. *Спр. 576.* Справка отдела и материалы к ней о проверке подбора, расстановки и вооспитания кадров в городской партийной организации. 1959. 171 арк.

Ф.П–136. Обласний комітет КП(б)У – КПУ. 1932–1991 рр.

Опис 13

50. *Спр. 99.* Докладные записки, письма, информации органов УНКГБ, УМВД, органов прокуратуры на транспорте и «Смерше» о состоянии работы этих органов. 1946. 202 арк.

Опис 16

51. *Спр. 671.* Статистические отчеты Винницкого обкома КП(б)У о численном составе и движении парторганизации. 1946. 60 арк.

52. *Спр. 1052.* Представления Управления МГБ по Винницкой области и справки отдела о фактах совершения религиозных обрядов коммунистами. 1948. 18 арк.

Опис 30

53. *Спр. 180.* Информационные отчеты, справки и письма уполномоченных Совета по делам русской православной церкви, религиозных

культов и организаций. МГБ о наличии религиозных общин и сект, их антисоветских проявлений. 1950. 131 арк.

Опис 43

54. *Спр. 282.* Докладные записки и справки областных организаций о работе культурно-просветительских учреждений. 1956. 59 арк.

Опис 45

55. *Спр. 28.* Статистические отчеты Винницкого обкома КП Украины о численном составе и движении партийной организации. 1957. 22 арк.

56. *Спр. 302.* Информации и справки директоров вузов и техникумов о качественном составе абитуриентов. 1957. 117 арк.

Опис 46

57. *Спр. 199.* Информационные отчеты, докладные записки и справки уполномоченных Совета по делам русской православной церкви и религиозных культов, управления КГБ и облпрокуратуры о наличии и деятельности религиозных общин и сект. 1958. 174 арк.

Опис 47

58. *Спр. 334.* Списки профессорско-преподавательского состава вузов и техникумов. 1958. 37 арк.

59. *Спр. 401.* Докладные записки и справки работников и уполномоченных обкома КПУ о проверке финансово-хозяйственного состава, расстановки и воспитания в системе Винницкого облпотребсоюза. 1958. 227 арк.

Опис 48

60. *Спр. 212.* Сообщение обласного статистического управления о распределении населения области по национальности. 1959. 4 арк.

Опис 49

61. *Спр. 26.* Статистические отчеты Винницкого обкома КП Украины о численном составе и движении партийной организации. 1957. 21 арк.

62. *Спр. 147.* Докладные записки и справки уполномоченных обкома КП Украины об итогах проверки набора, расстановки и воспитания медицинских кадров в области. 1954. 81 арк.

Опис 55

63. *Спр. 195.* Статистические отчёты о составе областной партийной организации. 1966–1967. 32 арк.

Опис 60

64. *Спр. 326.* Докладные записки, информации и справки управления УКГБ, внутренних дел и облпрокуратуры в обком партии о борьбе с правонарушениями, хищениями социалистической собственности и правовом воспитании трудящихся. 1970. 115 арк.

Опис 66

65. *Спр. 245.* Справки секретарей парткомов вузов о партийном руководстве комсомольскими организациями. 1974. 16 арк.

Опис 74

66. *Спр. 148.* Справки и информации о ходе выполнения постановления обкома Компартии Украины «Об организации выполнения постановления ЦК КПСС «О мероприятиях по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды» и постановления ЦК Компартии Украины по этому вопросу. 1979–1981. 49 арк.

Опис 78

67. *Спр. 89.* Статистические отчёты о составе областной партийной организации. 1985. 8 арк.

Ф.П–457. Вінницький обласний комітет ЛКСМУ. 1932–1941, 1944–1962, 1965–1991 рр.

Опис 3

68. *Спр. 480.* Список ответственных работников аппарата обкома и райкомов ЛКСМУ. 1950. 35 арк.

69. *Спр. 1372.* Статистический отчет о составе Винницкой обласной партийной организации ЛКСМУ по роду занятий, возрасту, образованию, комсомольскому стажу и национальности. 1952. 53 арк.

70. *Спр. 1956.* Статистический отчет о составе обласной организации ЛКСМУ по роду занятий, возрасту, образованию, комсомольскому стажу, национальности и распределению первичных организаций по типам и количеству комсомольцев в них. 1954. 371 арк.

Ф.Р–196. Вінницький окружний адміністративний відділ Вінницького окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1920–1930 рр.

Опис 1

71. *Спр. 2323.* Листування з Жмеринським Райадмінвідділом про закриття 3 синагог у м. Жмеринці. 1929. 32 арк.

Опис 4

72. *Спр. 66.* Материалы о религиозных общинах (протоколы, акты, переписка и др.). 1929. 64 арк.

Ф.Р–489. Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1923–1930 рр.

Опис 1

73. *Спр. 330.* Материалы о закрытии молитвенных домов и синагог в Могилев-Подольске. 1929. 37 арк.

Ф.Р–2355. Вінницьке обласне управління статистики. 1935–1996 рр.

Опис 13

74. *Спр. 9.* Сводные и статистические отчеты о численности и составе специалистов, имеющих высшее и среднее образование по области по состоянию на 1 декабря 1956 г. 1956. 108 арк.

Опис 18

75. *Спр. 138.* Сводные отчеты о численности и составе специалистов, имеющих высшее образование, по отраслям народного хозяйства области на 16 ноября 1970 г. 1970. 140 арк.

Ф.Р–2700. Вінницька обласна Рада народних депутатів. 1931–1941, 1943–1998 рр.

Опис 5

76. *Спр. 494.* Переписка с Уполномоченным Совета при Совете Министров УССР по религиозным культам, по вопросам замены служителей культов, регистрации культов. 1955. 140 арк.

Опис 6

77. *Спр. 42.* Решения исполкома Винницкого обласного Совета депутатов трудящихся с № 801 по № 900. 1956. 484 арк.

78. *Спр. 1470.* Скарги і заяви громадян Уповноваженому по релігійних культурах по питаннях культів. 1959. 63 арк.

**Ф.Р–4897. Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету
Вінницької обласної Ради народних депутатів. 1936–1937, 1944–1990 рр.**

Опис 1

79. *Спр. 117.* Статистические сведения о наличии школ, национальном составе учащихся, результатах повторных экзаменов по школам области. 1945–1946. 132 арк.

80. *Спр. 1460.* Матеріали та звітність про педкадри. Кількісний та якісний склад учителів по Вінницькій області. 1953. 55 арк.

**Ф.Р–5892. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів
УРСР у Вінницькій області. 1945–1987 рр.**

Опис 1

81. *Спр. 7.* Сведения о религиозной обрядности на территории Винницкой области на 1 января 1962 г. 1962. 15 арк.

82. *Спр. 27.* Документы о работе комиссии содействия контролю по соблюдению законодательства о религиозных культурах в районах области (информации, планы, переписка) за 1970 г. 1970. 491 арк.

83. *Спр. 31.* Документы о работе комиссии содействия контролю по соблюдению законодательства о религиозных культурах в районах области (информации, планы, переписка) за 1971 г. 1971. 165 арк.

84. *Спр. 32.* Список религиозных общин зарегистрированных, незарегистрированных и нелегальных групп, функционирующих на территории Винницкой области, по состоянию на 1 января 1971 г. 1971. 24 арк.

85. *Спр. 43.* Справки о количестве религиозных общин зарегистрированных, незарегистрированных и нелегальных групп, функционирующих в городе в 1973–1974 гг. 1973–1974. 23 арк.

86. *Спр. 65.* Информации о прохождении религиозных праздников в области. 1980. 53 арк.

87. *Спр. 66.* Статистические годовые отчеты о проделанной работе по контролю за соблюдением законодательства о культах за 1982 г., г. Винница – Шаргородский район (ф.1ап, 3 ап, 4 ап). 1981. 158 арк.

Ф.Р– 6023. Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області. 1918–1999 рр.

Опис 4

88. *Спр. 4575.* Дело №1181 по обвинению Вайсмана Ефрема Михайловича. 1949–1956. 78 арк.

89. *Спр. 5945.* Дело №1201 по обвинению Альтермана Иосифа Исааковича по совершению преступления по ст. ст. 54–14 ч. 2. и 54–11 УК УССР. 1949–1956. 113 арк.

90. *Спр. 10889.* Дело № 2232 по обвинению Лившица Эля Мордковича в совершении преступления по ст. 54–10 ч. 2 УК УССР. 1953–1960. 195 арк.

Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький)

Ф.П–487. Обласний комітет КП(б)У – КПУ. 1937–1991 рр.

Опис 4

91. *Спр. 33.* Довідка про завдану шкоду і здійснені злочини німецько-фашистськими окупантами та їх пособниками на території Кам'янець-Подільської області. Доповідні записки і довідки працівників обкому партії по організаційних, господарських питаннях / питання і постанови партійного діловодства. 1944. 66 арк.

92. *Спр. 49.* Статистические отчёты горкомов, райкомов КП(б)У о составе парторганизаций по партийному стажу, образованию, возрасту, национальности и пребыванию в других партиях на 1 января 1945 г. 1945. 44 арк.

93. *Спр. 1214.* Письма трудящихся области тов. И. В. Сталину, письма обкома партии, направленные в ЦК ВКП(б) по кадровым, организационным, идеологическим и хозяйственным вопросам. 1950. 44 арк.

Ф.Р–338. Уповноважений Ради у справах російської православної церкви та релігійних культів. 1944-1991 рр.

Опис 9

94. *Спр. 1.* Информационные отчеты, сведения о действующих и недействующих молитвенных зданиях по области Уполномоченного Совета по делам религиозных культов. 1945. 40 арк.

95. *Спр. 11.* Переписка с райисполкомами о положении и состоянии религиозных культов. 1948. 93 арк.

96. *Спр. 22.* Информации райисполкомов о прохождении религиозных праздников и другим вопросам. 1951. 171 арк.

97. *Спр. 26.* Информации рай(гор)исполкомов о прохождении религиозных праздников, переписка с рай(гор)исполкомами о приезде в зарегистрированные костелы служителей культов. 1953. 73 арк.

98. *Спр. 32.* Информации райисполкомов о прохождении религиозных праздников. 1955. 127 арк.

99. *Спр. 50.* Информации райисполкомов о прохождении религиозных праздников. 1961. 53 арк.

Державний архів Житомирської області (м. Житомир)

**Ф.П–120. Бердичівський районний комітет КП(б)У – КПУ.
1924–1991 рр.**

Опис 3

100. *Спр. 13.* Переписка с органами МГБ, МВД, прокуратурой и судом. 1948. 47 арк.

101. *Спр. 31.* Справки об укомплектовании руководящими работниками учреждений и организаций Бердичевского района. 1948. 20 арк.

Опис 2

102. *Спр. 48.* Ежемесячные статистические отчеты Бердичевского райкома КП(б)У. 1945. 35 арк.

103. *Спр. 4.* Доклады секретаря Бердичевского райкома КП(б)У. 1945. 120 арк.

Опис 4

104. *Спр. 13.* Переписка райкома КП(б)У с органами МГБ, МВД, прокуратурой и судом. 1949. 112 арк.

Опис 7

105. *Спр. 12.* Переписка райкома КПУ с органами МГБ, МВД, прокуратурой и судом. 1950. 118 арк.

106. *Спр. 15.* Статистические отчеты о состоянии районной и первичных парторганизаций. 1950. 83 арк.

Опис 17

107. *Спр. 246.* Информации о ходе обсуждения директив XX съезда партии, о состоянии научно-атеистической пропаганды и другое. 1956. 38 арк.

Ф.Р–4994. Відділ у справах національностей, міграцій та релігій.

1944–2005 рр.

Опис 2

108. *Спр. 93.* Інформації про релігійний стан в області за 1991 р. 1991. 16 арк.

109. *Спр. 98.* Паспорти релігійних громад, які були зареєстровані на території Бердичівського району у 1991–2003 рр. 1991–2003. 136 арк.

110. *Спр. 125.* Інформаційно-аналітичний та статистичний звіт за 1995 р. 1995. 66 арк.

111. *Спр. 147.* Дані про кількість та громадянство іноземців, які запрошувались в Україну релігійними організаціями для богослужбової та іншої діяльності за 2002 р. 2002. 24 арк.

112. *Спр. 151.* Інформаційно-аналітичний та статистичний звіт за 2001 р. 2001. 29 арк.

113. *Спр. 163.* Інформації райдержадміністрацій про релігійну ситуацію та міжконфесійні відносини за 2003 р. т. 1. 2003. 134 арк.

Державний архів Одеської області (м. Одеса)

Ф.П–11. Обласний комітет КП(б)У – КПУ. 1932–1991 рр.

Опис 11

114. *Спр. 52.* Докладная записка, сводный реестр и обобщенные данные обласной комиссии в Чрезвычайную государственную комиссию об ущербе и жертвах, причиненных фашистскими оккупантами на территории области в период Великой Отечественной войны. 1944. 92 арк.

115. *Спр. 159.* Справки, информации, докладные записки вузов области в отдел о состоянии работы, наличии учебно-материальной базы и укомплектованности профессорско-преподавательским и студенческим составом в 1944 г. 1944. 156 арк.

Опис 12

116. *Спр. 208.* Годовые отчеты обкома, горкомов и райкомов КП(б)У о составе партийной организации по партийному стажу, образованию, возрасту, национальности и пребыванию в других партиях. 1946. 47 арк.

Опис 15

117. *Спр. 170.* Справки отдела, представителей обкома о проверке и подготовке кадров торговых организаций. 1955. 190 арк.

118. *Спр. 291.* Информации сельских райкомов КПУ в сектор о ходе обсуждения постановления ЦК КПСС «О преодолении культа личности и его последствий» в первичных партийных организациях. 1956. 115 арк.

Опис 17

119. *Спр.174.* Сведения отдела о качественном и количественном составе работников номенклатуры горкомов, райкомов партии по районам и сводные данные по категориям работников области. 1959. 199 арк.

Опис 19

120. *Спр. 364.* Справки, информации горкомов, райкомов КПУ в отдел о ходе выполнения постановлений бюро обкома партии по вопросам научно-атеистической пропаганды среди населения и контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах. 1966. 119 арк.

121. *Спр. 396.* Справки комиссий партийных органов в отдел о состоянии работы по подбору, расстановке и воспитанию кадров в торговых организациях, предприятиях общественного питания. 1966. 109 арк.

Опис 93

122. *Спр. 49.* Справки об укомплектованности и профессорско-преподавательском составе учебных заведений и количестве учащихся. 1945. 58 арк.

**Ф.П–869. Балтський районний комітет КП(б)У – КПУ. 1922–1938,
1944–1991 рр.**

Опис 5

123. *Спр.* 57. Статистические отчеты о составе и движении райпарторганизаций. 1946. 51 арк.

124. *Спр.* 148. Статистические отчеты о составе и движении райпарторганизаций. 1949. 40 арк.

Опис 10

125. *Спр.* 2. Директивные указания обкома КП Украины по вопросам народного образования и здравоохранения. 1953. 44 арк.

Опис 28

126. *Спр.* 14. Статистические отчеты о составе районной партийной организации, список секретных парторганизаций, карточки первичных парторганизаций, постановления бюро о создании и управлении парторганизаций, статистические отчеты о составе и сменяемость номенклатурных работников. 1971. 68 арк.

Ф. П-579. Кодимський районний комітет КП(б)У – КПУ. 1925–1989 рр.**Опис 2**

127. *Спр.* 151. Справки о состоянии социалистической законности в районе. 1948. 59 арк.

128. *Спр.* 237. Статистические отчеты о численном составе и движении парторганизаций района. 1949. 76 арк.

Опис 6

129. *Спр.* 8. Информации обкому КП Украины по вопросам организационно-партийной, агитационно-пропагандистской работы, состоянию сельскохозяйственных работ в районе и другие. 1953. 74 арк.

**Ф.Р–8197. Відділ у справах релігії Одеської обласної державної
адміністрації. 1944–2005 рр.**

Опис 1

130. *Спр. 10.* Релігійні громади зареєстровані на території Одеської області. 1999. 24 арк.
131. *Спр. 12.* Річні інформаційний та статистичний звіти відділу. 1997. 20 арк.
132. *Спр. 13.* Річні інформаційний та статистичний звіти відділу. 2001. 28 арк.
133. *Спр. 16.* Річні інформаційний та статистичний звіти відділу. 2004. 18 арк.

2. Нормативно-правові акти

134. *Декларація* прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1991. № 53. С. 799.
135. *Декларація* про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1990. № 31. С. 429.
136. *Закон* «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1989. № 45. Додаток. С. 631.
137. *Закон* ССРСР «О свободе совести и религиозных организациях» от 1 октября 1990 г. (с изменениями от 4 июня 1991 г.) // Ведомости Съезда народных депутатов ССРСР и Верховного Совета ССРСР. 1990. № 41. С. 813; Ведомости Съезда народных депутатов ССРСР и Верховного Совета ССРСР. 1991. № 25. С. 707.
138. *Закон* України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 2013. № 1. С. 1.
139. *Закон* України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 36. С. 529.

140. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1992. № 34. С. 504 (втратив чинність 1.01.2013 р.).

141. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. С. 283.

142. Конституція (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва: ЦИК СССР, 1937. 320 с.

143. Конституція України. Офіційний текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. / М. І. Хавронюк (укл.). 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: А. С. К., 2003. 384 с.

144. О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР. 27 июня 1941 г. // Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 208.

145. Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 листопада 1976 р. // Ліга: Закон. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/UP761417.html (дата звернення: 12.10.2016).

146. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна: Указ Президента України від 4 березня 1992 р. // Збірник указів Президента України. 1992 (31 березня). № 1. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92> (дата звернення: 11.10.2016).

147. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій: Указ Президента України від 21 березня 2002 р. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/279/2002> (дата звернення: 15.10.2016).

148. Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій // Верховна Рада

України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D1%80> (дата звернення: 15.10.2016).

149. *Про повернення релігійним організаціям культового майна*: Розпорядження Президента України від 22 червня 1994 р. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/53/94-рп> (дата звернення: 15.10.2016).

150. *Про створення Історико-культурного центру в місті Умані Черкаської області*: Указ Президента України від 7 червня 1994 р. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/283/94> (дата звернення: 15.10.2016).

151. *Программа Коммунистической партии Советского Союза*. Москва: Госполитиздат, 1961. 144 с.

3. Опубліковані документи та матеріали

152. *XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.*: Стенографический отчет. В 2 т. Т. 1. Москва: Политиздат, 1988. 352 с.

153. *XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля – 6 марта 1986 года*. Стенографический отчет. В 3 т. Т. 1. Москва: Издательство политической литературы, 1986. 654 с.

154. *Безсмертя*: Книга пам'яті України: 1941–1945 / П. П. Панченко, С. М. Андрушко, О. С. Артёмов, інш. Київ: Книга Пам'яті України, 2000. 944 с.

155. *Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1945 р.*: збірник документів і матеріалів / [відп. ред. А. Ф. Олійник]. Одеса: Маяк, 1971. 307 с.

156. *Дунаєвщина в роки Другої світової війни*: зб. док. і матеріалів / упоряд. В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, вступ. ст. О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник. Кам'янець-Подільський; Дунаївці: Медобори-2006, 2015. 320 с.

157. *Еврейская эмиграция в свете новых документов*: Сборник / Под ред. Б. Морозова; Центр Каммингса по исследованию России и стран Восточной

Европы, Тель-Авивский ун-т; Центр хранения современной документации. Тель-Авив: Ivrgus, 1998. 288 с.

158. *Еврейский* вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч., прилож. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». Винница: Глобус-пресс, 2003. 352 с.

159. *Жизнь* в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / [сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак]. Москва: РОССПЭН, 2010. 856 с.

160. *Катастрофа* (ШОА) и Сопротивление. Винницкая область: Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы / ред.: П. Агмон, А. Степаненко; сост.: И. Маляр, Ф. Винокурова. Киев: РИФ; Тель-Авив: Бейт Лохамей ха Геттаот, 1994. 191 с.

161. *Книга* пам'яті воїнів-євреїв, загиблих під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945. Київ: [збірка бібліографічної інформації] / Єврейська рада України; укл. І. М. Левітас. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. 768 с.

162. *Коммунистическая* власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». Винница: Глобус-пресс, 2005. 384 с.

163. *Конституційні* акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України / Ю. Прилюк, Д. Яневський. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.

164. *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971). Т.8. 1959–1965. Київ: Політвидав України, 1981. 540 с.

165. *Крамola*: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / Сост.: В. А. Козлов, О. В. Эдельман, Э. Ю. Завадская; Под ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко. Министерство культуры и массовых коммуникаций РФ;

Федеральное архивное агентство; Государственный архив РФ. Москва: Материк, 2005. 432 с.

166. *Красилівщина* в роки Другої світової війни. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: В. Г. Байдич, О. В. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. 540 с.

167. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.): збірник документів / вступна стаття В. Г. Байдича, Ю. В. Олійника. Хмельницький: ФОП Мельник А. А. 2015. 454 с.

168. *Нацистський* окупаційний режим на Хмельниччині. 1941–1944: Документи і матеріали / Упоряд.: Вавринчук М. П., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я., Філінюк А. Г., Комарницький О., Б., Олійник Ю. В. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. 576 с.

169. *Національні* відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: М. І. Панчук [та ін.], НАН України. Київ: Наукова думка, 1994. 558 с.

170. *Національні* процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: довідник: у 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. Київ: [б.в.], 1997. 704 с.

171. *Основные* законодательные акты по советскому государственному строительству и праву. Т. 1 / Сост.: Косицын А. П., Недавний А. Л., Помыкаева Т. А. Москва: Мысль, 1972. 491 с.

172. *Подольани* в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / Упоряд.: Байдич В. Г., Завальнюк О. М., Олійник Ю. В., Галатир В. В. та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.

173. *Полный* хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649–1873 г. Извлечение из Полных Собраний Законов Российской Империи / Сост. В. О. Леванда. С-Петербург: типография К. В. Трубникова, 1874. 1158 с.

174. *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Ред. кол.: Г. Боряк, Вас. Даниленко (відп. ред.), С. Кокін, О. Лисенко, І. Матяш, Н. Миронець; Упорядн.: Вас. Даниленко, С. Кокін. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Служба безпеки України; Галузевий державний архів. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1304 с.*

175. *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. Киев: Институт иудаики, 2002. 456 с.*

176. *Сборник указов и постановлений Временного правительства. Вып. № 1. 27 февр. 5 мая 1917 г. Петроград: Государственная типография, 1917. 558 с.*

177. *Советско-израильские отношения: Сборник документов. Т. I: 1941–1953: В 2 кн. Кн. 1: 1941 – май 1949 / Министерство иностранных дел Российской Федерации; Министерство иностранных дел Государства Израиль. Москва: Междунар. отношения, 2000. 560 с.*

178. *У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: збірник документів і матеріалів / [авт.-упоряд.: С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський]. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. 336 с.*

179. *ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Рей Брандона, Венді Лауер. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2015. 520 с.*

4. Статистичні матеріали

180. *Болдырев В. А. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Гомкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1990. 45 с.*

181. *Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII. Украинская Советская Социалистическая республика. Провобережный подрайон. Левобережный подрайон / Под ред. И. В. Ярового и В. И. Никитина. Москва: Мосполиграф, 1929. 492 с.*

182. *Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1992. 256 с.*

183. *Дошкільна освіта України у 2014 р.* Статистичний бюллетень / Відп. за випуск О. О. Кармазіна. – Київ: Державна служба статистики, 2015. 89 с.
184. *Загальноосвітні навчальні заклади освіти України на початок 2014–2015 навчального року* / Відп. за випуск О. О. Кармазіна. Київ: Державна служба статистики, 2015. 100 с.
185. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Т. IV: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов.* Москва: Госстатиздат, 1973. 648 с.
186. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К. А. Орехов.* М.: Госстатиздат, 1963. 211 с.
187. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года [в 7 т.] Т. 4: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов / ЦСУ при Совете Министров СССР.* Москва: Статистика, 1973. 648 с.
188. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: В 7-ми т. Т. 1: Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краёв и областей / ЦСУ при Совете Министров СССР.* Москва: Статистика, 1972. 176 с.
189. *Население Советского Союза: 1922–1991 / Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьковская Т. Л.* Москва: Наука, 1993. 143 с.
190. *Население СРСР. Справочник.* Москва: Издательство политической литературы, 1983. 191 с.
191. *Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г.* Москва: Политиздат, 1980. 32 с.
192. *Обзор Подольской губернии за 1904 год. Приложение к Всеподданейшему отчету губернатора Подол. губ. стат. комитета.* Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1905. 114 с.
193. *Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год.* Каменец-Подольск: Редакция Подольских губернских ведомостей, 1859. 184 с.

194. *Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год* / составитель В. В. Филимонов. Каменец-Подольский: Издание Губернского статистического комитета, 1911. 66 с.

195. *Первая* всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. / Под редакцией Н. А. Тройницкого. XXXII. Подольская губерния. – С-Петербург: Слово, 1904. 286 с.

196. *Первая* всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / Под редакцией Н.А.Тройницкого. XVI. Киевская губерния. – С-Петербург: Типография им. Т. П. Мещарского, 1904. 287 с.

197. *Релігійна* мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. 2011. № 1–2. С. 3–36.

198. *Справочник* еврейских организаций // Евроазиатский еврейский ежегодник – 5768 (2007/2008) / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов (гл. ред.). Москва: Паллада, 2008. 592 с.

199. *Чорний* С. М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. Київ: Картографія, 2001. 86 с.

5. Мемуарна література, неопубліковані спогади

200. *Антонюк* О. М. Євреї у Жмеринці // Без минулого немає майбутнього: із історії м. Жмеринка / Олег Антонюк. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. 280 с.

201. *Біньківський* М. І., Овчарук М. М., Райчук М. М. На перехресті шляхів і доль. Жмеринка і жмеринчани. Київ: ЕксОб, 2002. 286 с.

202. *Вайштейн* С. Моя Винниця. Norderstedt: Books on Demand, 2014. 592 с.

203. *Живыми* остались только мы. Свидетельства и документы / Ред. и сост. Б. Забарко. Київ: Задруга, 1999. 568 с.

204. *Мемуары* активиста алии Меира Гельфонда и воспоминания о нем. Иерусалим: Лира, 2008. 182 с.
205. *Мостовой* М. Н., Мостовая А. Г. Мы прошли через ад. Винница [б. в.], 2004. 47 с.
206. *Мы* хотели жить... Свидетельства и документы. Книга 1 / Редактор-составитель Б. Забарко. Київ: Дух і Літера, 2013. 592 с.
207. *Прейгерзон* Ц. Бремя имени: Рассказы; пер. с иврита Л. Баазовой. С–Петербург: Лимбус Пресс, 1999. 224 с.
208. *Прейгерзон* Ц. И. Дневник воспоминаний бывшего лагерника (1949–1955). Москва: Возращение, 2005. 304 с.
209. *Стивак* М. Рассказ о Жмеринском гетто, о сионистской молодежной организации «Эйникайт» // Подольский еврейский альманах. 2004. № 4. С. 46–59.
210. *Хандрос* Б. Местечко, которого нет. Штетл. Часть 1 / Б. Хандрос. Київ: Альтерпрес, 2002. 368 с.
211. *Ципис* Н. Билет до Винницы. Повесть в рассказах // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. С. 106–138.
212. *Шафаревич* И. Р. Полное собрание сочинений: в 6 т. Т. 1. / И. Шафаревич / Предисл. И. С. Шишкин / Отв. редактор О. А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации, 2014. 672 с.
213. *Эвакуация*. Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы, СССР, 1941–1945: 65-летию победы над фашистской Германией посвящается / Сост. и ред. А. Никитина. Иерусалим: Союз ученых-репатриантов Израиля, 2009. 247 с.

6. Матеріали періодичної преси

214. *Арест* группы врачей-вредителей // Правда. 1953. 13 січня. С. 1.
215. *Белла* Мершон – настоящий друг «Винницкой Иерусалимки» // Винницкая Иерусалимка. 2004. № 15–17. С. 6.

216. *Бережіться* перукаря Ласмана // *Вінницька правда*. 1953. 10 травня. С. 4.
217. *Білкун* М. Панський пес побігли... // *Перець*. 1967. Вересень (№ 18). С. 6.
218. *Браверман-Горбач* Ф. Штетл пространство и время с еврейским лицом // В. Е. К. 1998. № 25. С. 7.
219. *В'ятрович* В. Від «жидокомуни» до «євреїв – громадян України» // *Шлях перемоги*. 2013. 20 лютого. С. 7.
220. *Веселая* АлефБетка от Герша Лернера // *Подільський єврейський альманах*. № 7. 2011. С. 17–19.
221. *Вигоднер* Э. Старые стены напоминают // *Винницкая Иерусалимка*. 1999. № 5. С. 2.
222. *Винокурова* Ф. З історії єврейської громади Поділля // *Шабат*. 1994. № 16. С. 4.
223. *Вільчинська* О. 10000 паломників-євреїв на цьому тижні побували у Брацлаві. Учителем і вождів брацлавських хасидів в усі часи буде Раббі Нахман // 33-й канал. 2007. 19 вересня. С. 7.
224. *Вільчинська* О. Більше двох тисяч розстріляних євреїв та півтори тисячі радянських воїнів-визволителів поховані в Уланові. Такою страшною ціною розплатилося село за війну // 33-й канал. 2010. 14 квітня. С. 13.
225. *Гивенко* Л. Коли ліва знає, що робить права. Карикатура // *Перець*. – 1967. – липень (№ 14). – С. 12.
226. *Єгурнова* Л. Бабині Яри на Вінниччині // *Вінницька газета*. 2013. 1 жовтня. С. 5.
227. *За* комунізм. 1956. 22 січня. С. 1–2.
228. *Забужанский* И. Еврейская Винница: забвение или будущее / И. Забужанский // *Винницкая Иерусалимка*. 2011. № 4. С. 1.
229. *Ізраїльська* агресія очима зарубіжних карикатуристів // *Перець*. 1967. № 17. С. 12.

230. *Каширина Г.* Даже в гетто евреи сопротивлялись // *Новости Кармиэля.* 2014. № 1003. С. 4.
231. *Кержнер А.* Еврейское кладбище на Старом городе // *Еврейская Винница.* 2015. № 38. С. 5.
232. *Козленко П.* Балтский меценат Зусь Писаревский // *Народна трибуна.* 2012. 8 березня. С. 4.
233. *Кравець Н.* Обов'язок за велінням совісті // *Вінницька газета.* 2014. 17 червня. С. 5.
234. *Ліпська А.* Вінницька Атлантида: історія євреїв на Поділлі, виникнення хасидизму // *Русалка Дністровая: літ.-краєзн. зб. /* голов. ред. Михайло Каменюк. Вінниця [б. в.], 2013. С. 59–63.
235. *Львов А.* Разговоры на улице Ленина: еврейский Тульчин в полевых записях 2005–2006 годов / А. Львов // *Винницкая Иерусалимка.* 2006. № 15–18. С. 3.
236. *Май Ю.* Скандал в Чечельнику // *Вінницька правда.* 1953. 3 березня. С. 3.
237. *Майстер* «тонких» справ // *Вінницька газета.* 1953. 8 лютого. С. 3.
238. *Мельник В.* Село праведників // *Україна молода.* 2010. 25 лютого. С. 9.
239. *Мозговой В.* В нашей области больше всего польских и еврейских национально-культурных обществ // *Вінницькі реалії.* 2011. 2 лютого. С. 9.
240. *На антипатріотичних позиціях. Викрити і до кінця знищити безродних космополітів на Україні* // *Радянська Україна.* 1949. 19 лютого. С. 1.
241. *Найбільші* нацменшини Вінниччини // *20 хвилин.* 2007. 18 червня. С. 13.
242. *Найда О.* Десять років «Атікви» // *Вінницька газета.* 2003. 16 жовтня. С. 6.
243. *Найман О.* Євреї у Київській Русі // *Історія в школі: Науково-методичний журнал для вчителів.* 2005. № 6. С. 39-43.

244. О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР. 27 июня 1941 г. // Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 208.
245. *Об одной антипатриотической группе театральных критиков* // Правда. 1949. 28 січня. С. 1.
246. *Остапенко Т.* Приїхали з Німеччини у Чуків, щоб встановити пам'ятні плити на місцях захоронень розстріляних євреїв // Прибузькі новини. 2016. 19 серпня. С. 7.
247. *Пахольченко Г.* Красне // Винницька Іерусалимка. 1999. № 20. С. 5.
248. *Перциця* на новорічному карнавалі // Вінницька газета. 1953. 1 січня. С. 4.
249. *Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів* // Радянська Україна. 1953. 14 січня. С. 1.
250. *Повсякденно працювати з пропагандистами* // Вінницька правда. 1953. 16 січня. С. 1.
251. *Под знаменем нерушимой дружбы* // Правда. 1954. 14 января. С. 1.
252. *Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей* // Правда. 1953. 13 січня. С. 1.
253. *Покінчити з ротозійством в наших рядах!* // Вінницька правда. 1953. 20 січня. С. 1.
254. *Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии. Выступление товарища И. В. Сталина* // Правда. 1945. 25 мая. С. 1.
255. *Пустовіт О.* Єрусалимка без євреїв, або Як і де жили євреї у Вінниці / О. Пустовіт // Місто. 2005. 20 травня. С. 19.
256. *Пустовіт О.* Ціна єврейського життя 42-го // Місто. 2007. 20 квітня. С. 4–5.
257. *Сапожников Л.* Еврейская тема Могилев-Подольского // Шабат. № 77. С. 4–5.
258. *Сіоністська агентура американської розвідки* // Вінницька правда. 1953. 7 лютого. С. 2.

259. *Скільки нас, хто ми* (Вінниччина за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р.) // Подолія. 2003. 11 лютого. С. 3.
260. *Скуратовский В. К загадке еврейского феномена: (всего лишь гипотеза)* // Зарубіжна література. 2003. № 18. С. 29–30.
261. *Суд над Штерном* // Хроника текущих событий. 1974. Вып. 34. С. 15–19.
262. *Трахтенберг Л. Тепликская еврейская община* // Винницкая Иерусалимка. 2001. № 10. С. 3.
263. *Фридкина И. Шаргород* // Винницкая Иерусалимка. 1999. № 23. С. 4.
264. *Цьолух С. Розстріл євреїв у Хмільнику: [1942–1943 рр.]* // Я та місто. 2013. 10 січня. С. 14.
265. *Шендерович А. Мой штетл Жмеринка* // Подільський єврейський альманах. 2010. № 6. С. 115–119.
266. *Шпионы-убийцы под личиной врачей* // Известия. 1953. 13 січня. С. 1.
267. *Щусь В. Штетл Красне* // Винницкая Иерусалимка. 2005. № 8–11. С. 4–5.
268. *Юдчак Д. В Станиславчике жили евреи* // Подільський єврейський альманах. 2011. № 7. С. 55–60.
269. *Як Хазін з води сухим вийшов* (хвилююча повість з прологом і без епілога) // Вінницька правда. 1953. 14 лютого. С. 4.

7. Інтернет-ресурси

270. *Registration cards of Jewish refugees in Tashkent, Uzbekistan during WWII.* URL: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_advance_search.php?SourceId=20492 (дата звернення: 11.02.2016).
271. *Берштейн О. 1.1. Чисельність. Розселення. Структура зайнятості* // Еврейская энциклопедия. История евреев Украины. История Холокоста. URL: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iv.htm (дата звернення: 15.10.2016).

272. *Блюм А. В.* Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991. URL: <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/?id=537> (дата звернення: 12.10.2016).

273. *В еврейской школе Винницы прозвенел звонок* // Ассоциация еврейских организаций и общин Украины. URL: <http://vaadua.org/news/v-evreyskoy-shkole-vinnicy-prozvenel-pervyy-zvonok> (дата звернення: 15.10.2016).

274. *В Израиль прибыли 235 репатриантов из Украины* // Хадашот. 2016. № 8 (231). URL: <http://hadashot.kiev.ua/content/v-izrail-pribyli-235-repatriantov-iz-ukrainy> (дата звернення: 15.10.2016).

275. *В Хмельницькому відкрилась синагога* // 20 хвилин. 2009. 18 березня. URL: <http://vn.20minut.ua/Podii/v-hmelnitskomu-vidkrilasya-rekonstruyovana-sinagoga-158046.html> (дата звернення: 11.10.2016).

276. *Винница* // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=10929&query=%C2%C8%CD%CD%C8%D6%C0> (дата звернення: 6.10.2016).

277. *Винокурова Ф.* 1.4.4.2. Трансністрія // Еврейская энциклопедия. История евреев Украины. История Холокоста. URL: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_v.htm (дата звернення: 15.10.2016).

278. *Витяг з акту про звірства німецько-фашистських загарбників та про нанесені матеріальні збитки Кіровоградській області під час війни 1941–1945 років по Голованівському району* // Державний архів Кіровоградської області (Ф.Р–6656. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 126, 161). URL: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/3V/d112.html> (дата звернення: 12.10.2016).

279. *Вишневецький А.* Литература на идиш в Украине 19 столетия // Проза.ру. URL: <http://www.proza.ru/2015/12/01/362> (дата звернення: 23.03.2017).

280. *Вольф Э.* Невольные встречи. Книга вторая // Альманах «Еврейская старина». 2013. № 2 (77). URL: <http://berkovich-zametki.com/2013/Starina/Nomer2/EWolf1.php> (дата звернення: 11.10.2016).

281. *Всесоюзная перепись 1939 г. Приложение // Демоскоп Weekly. № 685–686. 2016. 9–22 мая. URL: <http://demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=2> (дата звернення: 24.05.2016).*

282. *Гетманский Э. Еврейская литература на идиш в Российской империи // Заметки по еврейской истории. 2017. №1(197). URL: <http://berkovich-zametki.com/2017/Zametki/Nomer1/Getmansky1.php> (дата звернення: 23.03.2017).*

283. *Гетманский Э. Еврейское образование в Российской империи // Заметки по еврейской истории. 2015. №11–12 (188). URL: http://www.berkovich-zametki.com/2015/Zametki/Nomer11_12/Getmansky1.php (дата звернення: 23.03.2017).*

284. *Гриневич В. Поперед батька в пекло. Радянська евакуація 1941 року охопила передусім апарат влади, майно, худобу. Тільки не простих українців // Український тиждень. 2011. № 34 (199). URL: <http://tyzhden.ua/History/28880> (дата звернення: 6.10.2016).*

285. *Доповідна записка (про інспекційну перевірку РНК УРСР місць концентрації єврейського населення) від 28 червня 1944 р. // Сайт П. Гай-Нижника. URL: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944\(06\)28.jews..php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944(06)28.jews..php) (дата звернення: 11.10.2016).*

286. *Зисельс И. Динамика численности еврейского населения Украины // Асоціація єврейських організацій та громад України. URL: <http://www.vaadua.org/analitika/dinamika-chislennosti-evreyskogo-naseleniya-ukrainy> (дата звернення: 11.10.2016).*

287. *Зісельс Й. Єврейське життя зосереджене в учбових закладах, соціальних центрах, у синагогах // 3 програми Громадського радіо «Громадяни України». URL: <http://hromadskeradio.org/programs/hromadyany-ukrayiny/evreyske-zhyttya-zoseredzhene-v-uchbovyh-zakladah-socialnyh-centrah-u-syna> (дата звернення: 12.10.2016).*

288. *Идиш литература // Электронная еврейская энциклопедия. URL: http://www.eleven.co.il/pic/head_03.gif<http://www.eleven.co.il/article/11687> (дата звернення: 23.03.2017).*

289. *История* Ассоциации еврейских организаций и общин Украины // Ассоциация еврейских организаций и общин Украины (Ваад Украины). URL: <http://www.vaadua.org/istoriya-associacii-evreyskih-organizaciy-i-obshchin-ukrainy> (дата звернення: 11.10.2016).

290. *Кантор А.* Советские евреи: психоаналитический очерк // Сумма психоанализа. Том XVII. 2005. № 28. С. 53–58. URL: http://www.pseudology.org/Psychology/Freid_SummaPsixoanaliza/17.pdf (дата звернення: 6.10.2016).

291. *Кошаровский Ю.* Советские евреи: групповой портрет к началу эмиграции // Мы снова евреи. Том 1. URL: <http://kosharovsky.com/книги/том1/> (дата звернення: 15.10.2016).

292. *Круглов О.* 1.4. Винищення єврейського населення // Еврейская энциклопедия. История евреев Украины. История Холокоста. URL: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_v.htm (дата звернення: 15.10.2016).

293. *Крутиков М.* Штетл между фантазией и реальностью // Независимый филологический журнал. 2010. № 102. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/102/k10.html> (дата звернення: 15.10.2016).

294. *Мершон Б.* Образование и культура в еврейском гетто Жмеринки в период Второй мировой войны // Заметки по еврейской истории. Интернет-журнал еврейской истории, традиции, культуры. 2004. № 47. URL: <http://berkovich-zametki.com/Nomer47/Mirshon1.htm> (дата звернення: 15.10.2016).

295. *Мершон Б.* После гетто. Послесловие Игоря Деслера // Заметки по еврейской истории. Интернет-журнал еврейской истории, традиции, культуры. 2004. № 48. URL: <http://berkovich-zametki.com/Nomer48/Zheitk48.htm> (дата звернення: 11.10.2016).

296. *Національний* склад Вінницької області за даними перепису 2001 року та перелік національно-культурних товариств // Відділ у справах національностей та міграції Вінницької облдержадміністрації. URL: <http://www.vn.ukrpack.net/~migrac/> (дата звернення: 11.10.2016).

297. *Національно-культурні товариства* // Управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації. URL: <http://vincult.gov.ua/category/nacmen/> (дата звернення: 15.10.2016).

298. *Національності та релігії. Стан національних відносин* // Управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької обласної державної адміністрації. URL: <http://kultura.km.ua/archives/category> (дата звернення: 15.10.2016).

299. *Наша деятельность* // The Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference). URL: <http://ru.claimscon.org/what-we-do/> (дата звернення: 15.10.2016).

300. *Новоселецкий И. Новая жизнь центральной синагоги* // Еврейский обозреватель. 2002. травень. № 9/28. URL: http://www.jewukr.org/observer/jo09_28/p0206_r.html (дата звернення: 11.10.2016).

301. *Орлянський В. Євреї в сільському господарстві* // История евреев Украины. История Холокоста. Розділ IV. Євреї в УСРР, Кримській АСРР (РСФРР), Польщі, Румунії та Чехословаччині у міжвоєнний період. URL: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iv.htm (дата звернення: 15.10.2016).

302. *Орлянський В. Про методологічні підходи до досліджень українського єврейства 20-х років ХХ століття (за матеріалами публікацій Запорізького регіонального центру)* // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2000. Вип. XI. 196 с. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/11/orlanskiy.pdf (дата звернення: 15.10.2016).

303. *Піддубна В. Ф. Щодо підстав набуття майна релігійними організаціями* // Теорія і практика правознавства: електр. наук. фак. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». 2013. Вип. 2. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/9.pdf (дата звернення: 15.10.2016).

304. *Про кількість та склад населення Одеської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року* // Всеукраїнський перепис

населення 2001 р. Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/odesa/> (дата звернення: 15.10.2016).

305. *Про* кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 11.10.2016).

306. *Про* кількість та склад населення Хмельницької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/khmelnyskyi> (дата звернення: 15.10.2016).

307. *Программы* в Израиле. Деятельность в диаспоре. Социальные инициативы. Алия // Еврейское агентство для Израиля («Сохнут»). URL: <http://www.jewishagency.org/ru/> (дата звернення: 15.10.2016).

308. *Систер* Б. Эвакуация походила на какой-то кошмар // Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы. Эвакуация. Проект «Опаленное детство». URL: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/73-boris-sister> (дата звернення: 11.10.2016).

309. *Совет* по делам религиозных культов при СМ СССР о деятельности иудейских общин в 1947 – начале 1949 г. 23.04.1949 г. // Государственный антисемитизм СССР. Иудаизм: ужесточение государственного контроля. Фонд А. Яковлева. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68566> (дата звернення: 8.10.2016).

310. *Совет* по делам религиозных культов при СМ СССР о положении в иудейских общинах в 1951 г. 01.01.1952 г. // Государственный антисемитизм СССР. Иудаизм: ужесточение государственного контроля. Фонд А. Яковлева. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68567> (дата звернення: 08.10.2016).

311. *Советский Союз*. Евреи в Советском Союзе в 1953–67 гг. // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/15419> (дата звернения: 6.07.2016).

312. *Советский Союз*. Евреи в Советском Союзе в 1967–85 гг. // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/15420#02> (дата звернения: 05.07.2016).

313. Сокол В. Воспоминания о эвакуации // Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы. Эвакуация. Проект «Опаленное детство». URL: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/60-vladimir-sokol> (дата звернения: 11.10.2016).

314. *Солженицын А.* 200 лет вместе. Ч. 2. В советское время. URL: <http://www.jewniverse.ru/RED/Solzhenitsin/dvesti21.htm> (дата звернения: 06.10.2016).

315. *Тольц М.* Массовая эмиграция евреев из СССР в 1970-е и ее торможение в 1980-е // Демоскоп Weekly. 2007. 1–14 октября. № 303–304. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0303/tem> (дата звернения: 15.10.2016).

316. *Трансформация* миграционных процессов на постсоветском пространстве Москва: Академия, 2008. 432 с. URL: <http://rybakovsky.ru/migracia3a2.html> (дата звернения: 11.20.2016).

317. *Украина*. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.) // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/15409> (дата звернения: 06.10.2016).

318. *Хаеш А.* Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения // Альманах «Еврейская старина». 2013. № 18. URL: <http://berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer18/Haesh1.htm> (дата звернения: 11.10.2016).

319. *Шарнопольский А.* То, что не сотрется с моей памяти // Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы. Эвакуация. Проект «Опаленное

детство». URL: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/46-avraam-sharnopolskij> (дата звернення: 11.10.2016).

320. *Швейбиш С.* Принудительный труд евреев во время Шоа (Холокоста) на Украине (1941–1944) // Заметки по еврейской истории. № 5 (164). URL: <http://www.berkovich-zametki.com/2013/Zametki/Nomer5/Shvejbish1.php> (дата звернення: 1.11.2016).

321. *Швейбиш С.* Эвакуация, реэвакуация, антисемитизм в СССР во время Шоа // Заметки по еврейской истории. 2012. № 10 (152). Октябрь. URL: <http://berkovich-zametki.com/2012/Zametki/Nomer10/Shvejbish1.php> (дата звернення: 11.10.2016).

ЛІТЕРАТУРА

8. Монографії та статті

322. *100 еврейских местечек Украины.* Вып.1. Подолия: исторический путеводитель / Иерусалимский центр документирования наследия диаспоры, Институт исследований еврейской диаспоры при Петербургском еврейском университете; Авт.-сост.: Вениамин Лукин, Борис Хаймович. 2-е изд., испр. и доп. Харків: Тарбут Лаам; Иерусалим; Санкт-Петербург: Издательство Петербургского еврейского университета, 1998. 319 с.

323. *100 еврейских местечек Украины.* Исторический путеводитель. Выпуск 2. Подолия. Санкт-Петербург: Издатель Александр Гершт, 2000. 704 с.

324. *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави /* [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.

325. *Altshuler M.* The Soviet «Transfer» of Jews to Romania // *Jews in Eastern Europe.* 1998. № 2 (36). p. 54–76.

326. *Ausubel* Nathan. Pictorial history of the Jewish people: From Bible times to our own day throughout the world. London: Robson books, 1984. 456 c
327. *Clive* Jones. Soviet Jewish aliyah, 1989–1992: impact and implications for Israel and the Middle East. London: Cass, 1996. 244 p.
328. *Сміт* Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ: Основи, 1994. 223 с.
329. *Daron* Acemoglu, *Tarec* A. Hassan, *James* A. Robinson. Social structure and development: a legacy of the Holocaust in Russia // *The Quarterly Journal of Economics*. 2011. № 126. P. 895–946.
330. *Ernest* Kraucz, *Gitta* Tulea. Jewish Survival: the identity problem at the close of the twentieth century. Piscataway: Transaction Publishers, 1998. 269 p.
331. *Hoffman* Charles E. Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism. New York: American Jewish Joint Distribution Committee, 2002. 223 p.
332. *Jeffrey* Veidlinger. In the shadow of the shtetl: small-town Jewish life in Soviet Ukraine. Bloomington; Indianapolis: Indiana university press, 2013. 385 p.
333. *Jewish* cemeteries, synagogues and mass grave sites in Ukraine. United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. Washington, 2005. 181 p.
334. *Kononenko* V. National education of the Jews of Podolia at the present stage // *British Journal of Educational and Scientific Studies*. 2015. №2 (22) P. 492–498.
335. *Leonard* Schapiro. The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement / *Schapiro* Leonard // *The Slavonic and East European Review*. Vol. 40. № 94. P. 148–167.
336. *Nesladkova* L. The Professional and Social Characteristics of the Jewish Population in the First Czechoslovak Republic // *Czech Demography*. 2009. №. 3. P. 89–103.
337. *Petrovsky-Shtern* Yonahan. The golden age Shtetl. A new history of Jewish life in East Europe. Princeton, Oxford: Princeton university press, 2014. 431 p.

338. *Pinkus Benjamin*. The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 398 p.
339. *Pipes R.* Catherine II and the Jews // *Soviet Jewish Affairs*. 1975. №. 2. P. 3–20.
340. *Saul Friedlander*. Nazi Germany and the Jews, 1933–1945. HarperCollins e-books, 2009. 483 p.
341. *Shternshis Anna*. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939. Bloomington and Indianapolis: Indiana university press, 2006. 281 p.
342. *The Holocaust in the Soviet Union*. Symposium Presentations. Washington, D. C.: Center for advanced Holocaust studies Unated States Holocaust memorial museim, 2005. 145 p.
343. *Third report submitted by Ukraine pursuant to article 25, paragraph 2 of the framework the protection of national minorities (Received on 7 May 2009)*. Strasbourg. 99 p.
344. *Yuri Slezkine*. The Jewish Century. Princeton: Princeton University Press, 2004. 438 p.
345. *Zvi Y Gitelman; Musya Glants; Marshall I Goldman*. Jewish life after the USSR / *Gitelman Zvi Y; Glants Musya; Goldman Marshall I*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2002. 286 p.
346. *Абакумова Г.* Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років ХХ століття // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: матеріали міжнар. наук. конф.; м. Вінниця, 21-22 листопада 2009 р. / Ін-т досліджень війни, Голокосту та геноциду, Укр. центр вивчення історії Голокосту. Київ: Іваненко С. В., 2012. С. 90–100.
347. *Алексеев А.* Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки, с приложением биографии автора. Новгород: Тип. Новгородского губ. правления, 1868. 180 с.

348. *Алексеева Л. М.* История инакомыслия в СССР: новейший период. 3-е изд., стер. Москва: Московская Хельсинкская группа, 2012. 384 с.
349. *Альтман И.* Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. Москва: Фонд «Ковчег», 2002. 543 с.
350. *Альтиулер Мордехай.* Деятельность евреев по увековечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина // *Яд Вашем: Исследования.* Вып. 1 / Составители Даниил Романовский, Давид Зильберкланг. Иерусалим: Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем, 2009. С. 171–192.
351. *Альтиулер Мордехай.* Евреи СНГ на пороге третьего тысячелетия // *Acta slavica laponica (Journal of Slavic Research Center, Hokkaido University).* 1998. № 16. P. 111–145.
352. *Амосова С.* Рассказы о выборе и изменениях имен в восточноевропейской еврейской традиции // *Живая старина.* 2014. № 1. С. 31–32.
353. *Амосова С., Николаева С.* Практики перемены имен у евреев Подолии и Буковины в советский период // *Диалог поколений в славянской и еврейской культурной традиции. Сборник статей. Академическая серия. Выпуск 29.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», 2010. С. 259–280.
354. *Андросова В.* Хабад Любавич в Україні: у витоків діалогу // *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. Київ [б. в.], 2008. Вип. 72.* С. 146–155.
355. *Андросова В.* Хасидські династії в контексті відродження іудаїзму в Україні // *Українське релігієзнавство.* 2010. № 53. С. 92–105.
356. *Антонішена Т. П.* Єврейське землеробство на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. // *Український селянин: Зб. наук. пр. Черкаси, 2008. Вип. 11.* С. 270–272.
357. *Арад И.* Разграбление еврейской собственности на оккупированных территориях Советского Союза // *Проблемы Холокоста: научный журнал.* 2002. Вып. 1. С. 5–39.

358. *Арад* Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровськ: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007. 816 с.

359. *Арендт* Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. Москва: Издательство «Европа», 2008. 424 с.

360. *Бажан* О. Г. Основні течії в єврейському національному русі в Україні у 1960–80-х рр. // Наукові записки НаУКМА. Серія: Історичні науки. 2004. Том 27. С. 56–57.

361. *Бажан* О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 232 с.

362. *Бажан* О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / О. Бажан, Ю. Данилюк; НАН України, Інститут історії України. Київ: Рідний край, 2000. 616 с.

363. *Бажан* О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років) // З архівів ВУЧК, ГПУ, ГПУ, НКВД, КГБ. 1999. № 1/2. С. 469–480.

364. *Бажан* О. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960-ті – 1980-ті рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. 2004. № 1/2. С. 112–121.

365. *Бажан* О. Розділяючи на «чистих» та «нечистих» // Із архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1995. № 1/2. С. 218–234.

366. *Баженов* Л. В. До проблеми заселення євреями Поділля (ХІ – ХVІІІ ст.) // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, 2013. Вип. 5. С. 24–31.

367. *Баженов* Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. 479 с.

368. *Баканурський Г.* Іудаїзм: напрямки і ставлення до джерел віровчення // Людина і світ: Щомісячний науково-популярний релігієзнавчий журнал. 2004. № 4. С. 44–48.
369. *Бакуліна Н.* Шануючи пам'ять предків... Сторінки розвитку неформальної єврейської освіти в Україні // Відродження: часопис для директорів шкіл. 1997. № 3. С. 31–32.
370. *Бакунин А. В.* История советского тоталитаризма. В 2-х кн. Кн. 2. Екатеринбург: Апогей, 1997. 225 с.
371. *Баран В.* Дестанілізація в Україні: перша спроба // Сучасність. 1995. № 11. С. 106–116.
372. *Баран В. К.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 303 с.
373. *Баран В. К.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 447 с.
374. *Баран В.* Правляча верхівка в Україні у 1950–60-і роки // Сучасність. 1997. № 7–8. С. 104–118.
375. *Батанова Т.* Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 21. Київ, 2010. С. 262–280.
376. *Батурєва І.* Етносоціальна структура населення с. Мурафа Шаргородського району Вінницької області 1940–1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 20. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: Вінницька картографічна фабрика, 2012. С. 229–232.
377. *Бейзер М.* Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем. Москва: Мосты культуры; Jerusalem: Gesharim, 2002 (5762). 176 с.
378. *Бейзер М.* Трудности «Дистанционного управления» в истории «Джойнта» на примере его работы в России–СССР // Труды по еврейской истории

и культуре: Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике: Академическая серия: Выпуск 50. Москва: [б. в.], 2014. С. 21–30.

379. *Бен-Рафаель Е.* Від релігії до націоналізму: трансформація єврейської ідентичності; пер. з англ. Є. Ліхтенштейн // Народна творчість та етнографія. 2008. № 4. С. 14–22.

380. *Беренштейн Л. Е.* Евреи и политические репрессии в СССР (20–80-е годы XX століття). Київ: [б.в.], 1996. 195 с.

381. *Беренштейн Л.* Евреи – герои сопротивления в подпольной и партизанской борьбе против нацистских оккупантов на Украине (1941–1945) / Л. Беренштейн, С. Елисаветский; Объединение выходцев из Украины в Израиле. Тель-Авив: Кругозор, 1998. 336 с.

382. *Беренштейн О.* Євреї в Україні / О. Беренштейн // Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич; [та ін.]; за ред.: В. І. Наулко. Київ: Головна спеціалізована ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. С. 247–273.

383. *Беляєв О.* Спираючись на давні традиції. Відродження культур національних меншин: досягнення та проблеми // Політика і час. 1994. № 7. С. 67–70.

384. *Білецька О. В.* Єврейське населення на Поділлі в другій половині XIV – першій половині XV ст. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22-23 листопада 2007 року): 90-річчю Укр. нац.-демократ. революції, 70-річчю утворення Хмельниць. обл. присвяч. / Кам'янець-Подільський держ. ун-т [та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 1. С. 235–243.

385. *Білявська О.* Етнополітика в Україні: соціальний аспект // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. Київ: ІВЦ «Політехніка», 2007. № 2 (20). Ч. 2. С. 92–95.

386. *Бінківський М. І., Співак В. О.* Ровесниця буремного століття: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Надстир'я, 2003. 48 с.

387. *Боголюбова* І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО) // Літопис Хмельниччини – 2004: Краєзн. збірник / Упоряд. О. Брицька, І. Боголюбова, С. Єсюнін, Н. Кокошко. Хмельницький: [б. в.], 2004. С. 141–146.

388. *Богуславська* Ю. Ю. Динаміка чисельності єврейського населення Одеської області у другій половині ХХ ст. // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник / ред. Г. І. Гончарук; Одеський національний політехнічний університет. Випуск 14. Серія: історія. Одеса: Астропринт, 2008. С. 83–88.

389. *Бондаренко* В. Концепція шкільної мовної освіти національних спільнот України / В. Бондаренко // Педагогіка і психологія. 1995. № 3. С. 12–22.

390. *Бондарчук* П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 322 с.

391. *Боринштейн* Е. Р., *Козленко* П. Е. Влияние еврейского образования в городе Балте на сохранение культурных традиций // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск II / Голов. ред. Шитюк М. М. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2013. С. 19–30.

392. *Борисов* В. Позначені знаком «OST». Хмельницький: ФОП Крисюк С. Г., 2013. 178 с.

393. *Борисов* В. У полум'ї війни... (Летичівщина в роки Другої світової війни. Видання друге, доповнене. Хмельницький: ФОП Крисюк С. Г., 2016. 576 с.

394. *Брик* О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег: The Christian Press, 1961. 383 с.

395. *Бугай* Н. 20–50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР // Отечественная история. 1993. № 4. С. 175–185.

396. *Бураковский* А. Евреи и украинцы, 1986–2006. История и анализ еврейско-украинских отношений. Нью-Йорк: ИРСА, 2007. 460 с.

397. *Бураковский А.* Евреи, Украина: размышления «инородца». Книга Публицистики. Часть I. 1987–1992 годы: Украина / А. Бураковский. Нью-Йорк: Издательство Клуба русских писателей, 2008. 395 с.
398. *Буровский А. М.* Евреи, которых не было: курс неизвестной истории: в 2 кн. Кн. 1 / А. М. Буровский. Москва: АСТ; Красноярск: Издательские проекты, 2004. 414 с.
399. *Буровський А.* Правда и вымесел о советских евреях. Москва: Яуза-Пресс. 264 с.
400. *Ваксберг А.* «Сталин против евреев. Секреты страшной эпохи». Нью-Йорк: «Liberty», 1995. 396 с.
401. *Вдовин А. И.* Национальный вопрос и национальная политика в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годов: мифы и реалии // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. 2005. Выпуск №3 (63). С. 2–5.
402. *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 6. С. 3–21.
403. *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика: нові парадигмальні орієнтири // Український історичний журнал. 2016. № 2. С. 138–162.
404. *Верменич Я. В.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Я. В. Верменич; наук. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України, Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – Київ: Інститут історії України, 2012. 284 с.
405. *Верменич Я. В.* Локально-регіональні рівні вітчизняного наративу // Український історичний журнал. 2013. № 5. С. 4–23.
406. *Верменич Я. В.* Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 110–130.
407. *Верменич Я. В.* Суб'єктивні межі й об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 129–144.

408. *Верменич Я. В., Андрощук О. В.* Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 182 с.

409. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціація предметних полів // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. Вип. 7. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 9–38.

410. *Верменич Я.* Історична регіоналістика і краєзнавство: діалектика співвідношення // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2004. Число 7. С. 29–47.

411. *Верменич Я.* Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 9–28.

412. *Ветрова М. Л.* Вища школа Західної України в умовах лібералізації суспільно-політичного життя // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. Проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. С. 289–294.

413. *Винниченко В.* До єврейського питання на Україні // Хроніка 2000. 1998. № 21–22. С. 153–166.

414. *Винокурова Ф. А.* Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941–1944 гг. // Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конф., (Житомир, 20 березня 2009 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 401–414.

415. *Винокурова Ф. А.* Евреи Винничины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. Т. 3. Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла / НАН Украины. Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского, Гос. архив Винниц. обл., Ф. А. Винокурова. Винница: Антекс, 2000. 336 с.

416. *Винокурова Ф.* Доля буковинських євреїв у гетто та таборах Трансністрії в період 1941–1944 рр. (огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області // Голокост і сучасність. 2010. № 2. С. 9–17.

417. *Винокурова Ф.* Евреи Винницы в период фашистской оккупации 1941–1944 гг. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 401–411.

418. *Винокурова Ф.* Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 23–24 червня 2005 р.) Київ: Сфера. С. 156–164.

419. *Винокурова Ф.* Пять кругов ада // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. С. 80–89.

420. *Винокурова Ф.* Холокост на Винничине: сравнительный анализ архивных о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941–1944 гг.) / Ф. Винокурова // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. Випуск II. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2008. С. 20–38.

421. *Вихнович В. Л.* 2000 лет истории евреев России. Санкт-Петербург: Академия исследования культуры, 2012. 608 с.

422. *Вінниця: Історичний нарис* / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. Вінниця: Книга-Вега, 2007. 304 с.

423. *Вітринська О.* Юдейські заклади освіти в контексті радянської політики боротьби з релігією в 1920–30-х роках в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. № 16. С. 129–141.

424. *Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.): монографія* / П. Я. Слободянюк та ін.; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Хмельниц. області, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, Хмельниц. нац. ун-т. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2007. 312 с.

425. *Войналович В.* Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Із архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1997. № 1/2 (2/4). С. 209–218.

426. *Войналович В.* Чорні дні «чорного духовенства» / В. Войналович // Із архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1995. № 1/2. С. 207–227.

427. *Войналович Л.* Згорання та ліквідація освітніх закладів для національних меншин в Україні в 30-х роках ХХ століття // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки: збірник / Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2007. Вип. 48. С. 52–56.

428. *Волков А. Г.* Как стало кривым зеркало общества // Вопросы статистики. 1997. № 3. С. 18.

429. *Волощук Ю.* Наукові підходи до визначення поняття «національна меншина» // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2013. Вип. 12. С. 19–24.

430. *Гальчак С.* Герої Поділля: Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей / С. Гальчак; [відп. за вип. і ред. І. П. Гаврилишин]. Київ: Вид. дім «АДЕФ-Україна», 2010. 232 с.

431. *Гальчак С. Д.* Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропосоціогенезі). Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. 384 с.

432. *Геврик Т.* Муровані синагоги в Україні і дослідження їх // Пам'ятки України. 1996. № 2. С. 32–39.

433. *Гительман Ц.* Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / Ц. Гительман; авториз. пер. с англ. А. Б. Каменский. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 391 с.

434. *Гольденберг-Мулькевич О.* Взаємопроникнення елементів народної творчості поляків і євреїв // Народна творчість та етнографія. 2008. № 4. С. 81–87.

435. *Гон М.* Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу // Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни), міжнар. наук.-практ. конф. для викладачів та студентів (2009); ред. кол.: П. В. Білоус; ред. кол.: [та ін.]. Дніпропетровськ: Ткума, 2010. С. 4–16.

436. *Гончаренко О.* Політика нацистського геноциду євреїв України // Архіви окупації, 1941–1944: науково-популярна література / Держ. комітет архівів України, Києво-Могилянська академія; упоряд. Н. Маковська. 2-ге вид. Київ: [б. в.], 2008. С. 790–796.

437. *Горин М.* Єврейське населення Кам'янець-Подільської області в роки нацистської окупації // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2012. № 1. С. 91–96.

438. *Горин М. П.* Табори, гетто і тюрми на окупованій території Поділля (1941–1944 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. Вип. 7. С. 419–427.

439. *Горобець О., Нечіпайло О.* Родинна колиска. Харків: Видавництво «АТОС», 2008. 176 с.

440. *Горох М.* Етнічне обличчя «Торгсину» (на прикладі Чернігівської облконтори) // ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. Дніпропетровськ: вид-во Центр «Ткума», 2011. С. 236–246.

441. *Григоренко О.* Комуністична диктатура і політика духовного геноциду українського народу // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 5: На пошану професора М. Б. Петрова. С. 238–247.

442. *Гриневич Л., Прилуцький В.* Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1928–1929. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. 316 с.

443. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування української модерної нації ХІХ–ХХ ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

444. *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. 176 с.
445. *Грубарг М. Д.* К истокам социального учения иудаизма // Социологические исследования. 2002. № 4. С. 86–96.
446. *Гура О.* Обмеження діяльності юдейських громад на центральному Сході України у післявоєнний період // Історична пам'ять. 2015. № 32. С. 78–85.
447. *Гусак Р.* Музична культура «штетл» на півдні України // «Штетл» як феномен єврейської історії: збірник наукових праць: матеріали конференції 30 серпня. 3 вересня 1998 р. Київ: [б. в.], 1999. С. 239–243.
448. *Гуцало Л.* Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів // ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. Дніпропетровськ: вид-во Центр «Ткума», 2011. С. 86–100.
449. *Даниленко В.* «Інтернаціоналізація» Радянської України (друга половина ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2004. № 2. С. 210–252.
450. *Даниленко В.* Єврейське питання // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. С. 724–744.
451. *Даниленко В.* Коли і як виникла ідея єврейської автономії у Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 295–298.
452. *Даниленко В.* Проекти єврейської автономії у радянському Криму // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 288–298.

453. *Данилюк Ю.* Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х рр. // Єврейська історія і культура: Матеріали конференції (Київ, 8–9 грудня 1994 р.). Київ: Асоціація юдаїки, 1995. С. 61–62.
454. *Даценко В. В.* За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944). Кіровоград: Імекс, 2015. 176 с.
455. *Дашкевич Я.* «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. Київ: Темпора, 2011. 828 с.
456. *Дашкевич Я.* Основні проблеми сучасного дослідження історії єврейсько-українських відносин // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 1–2. С. 28–31.
457. *Дворкин И.* Украинско-еврейские отношения в полиэтнической парадигме истории Украины // Труды по еврейской истории и культуре. Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике. Москва: Сэфер, 2014. С. 200–206.
458. *Дворкін І.* Євреї Наддніпрянщини кінця XVIII – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії // Вісник НТУ «ХПІ». 2015. № 38 (1147). С. 24–39.
459. *Дикий А.* Евреи в России и СССР. Москва: Алгоритм. 2010. 320 с.
460. *Дідок О.* Україна і жида. Торонто: [б. в.]. 1968. 54 с.
461. *Дов Левин.* Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года // Яд Вашем: исследования. 1. Иерусалим: Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем, 2009. С. 43–71.
462. *Додіна Є.* Питання повернення культового майна релігійним організаціям // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т. IX / редкол.: С. В. Ківалов (голов. Ред.) та ін.; відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса: Юридична література, 2010. С. 360–369.
463. *Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС: Документы.* Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 912 с.

464. *Доніна Є.* Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації: адміністративно-правовий аспект // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 35 / Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса: Юридична література, 2007. С. 237–242.

465. *Доценко В.* Об'єднатися, щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 332 с.

466. *Доценко В.* Становище єврейської людності України та Кримської АРСР на початку 20-х років XX століття // Культура народів Причорномор'я. 2007. № 122. С. 18–22.

467. *Друга* світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ: Сфера, 2005. 220 с.

468. *Дубнов С. М.* Краткая история евреев. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 576 с.

469. *Євреї України* (краткий очерк истории). В 2 ч. Ч. 1 / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман; под общ. ред. Ф. Я. Горовского; Укр.-финс. ин-т менеджмента и бизнеса. Киев: УФИМБ, 1992. 157 с.

470. *Євреї України* (краткий очерк истории). В 2 ч. Ч. 2 / Ф. Я. Горовский [и др.]; под общ. ред. Ф. Я. Горовского. К.: УФИМБ, 1995. 272 с.

471. *Евсеев Е.* Сионизм: идеология и политика. Москва: Московский рабочий, 1971. 112 с.

472. *Ежи* Войцех Борейша. Итальянский фашизм, нацизм и сталинизм. Три тоталитаризма из перспективы XXI века // Европа. 2006. №. 3 (20). С. 103–136.

473. *Епштейн А.* Єврейські літні табори для старшокласників і формування багатоскладової національно-конфесіонально-громадянської ідентичності молоді в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2013. № 3. С. 125–138.

474. *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [монографія] / [М. Панчук та ін.; редкол.: Ю. Левенець (голова) та ін.]; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПЕІНД, 2011. 394 с.*

475. *Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні: Монографія / авт. уклад А. Ю. Подольський. Київ: ІПЕІНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 362 с.*

476. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія / М. І. Михальченко, А. Ю. Подольський, О. В. Заремба [та ін.]. Київ: ІПЕІНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. 376 с.*

477. *Євреї в Україні: Історія, культура, традиції / Збірник науково-публіцистичних статей, в яких йдеться про історичні, культурологічні, релігійні аспекти життя українського єврейства. Київ: НАНУ, Інститут національних відносин та політології, 1997. 255 с.*

478. *Євтух В. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 1–2. С. 159–175.*

479. *Єлисаветський С. Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Український історичний журнал. 1995. № 3. С. 59–73.*

480. *Жбіковський А. Німецька політика знищення євреїв // Педагогічна думка. 2008. № 4. С. 35–39.*

481. *Жилюк С. І. Становище іудейських громад на Житомирщині в роки радянської влади // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ. 2011. Вип. 21. С. 346–357.*

482. *Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва: Наука, 1996. 152 с.*

483. *Жураківський В. П. Вирішення нацистами «єврейського питання» на теренах Старосинявщини // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої Світової війни» /*

Хмельниц. облрада [та ін.]; [редкол.: Баженов Л. В. (голова) та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2014. С. 93–103.

484. *Журба М. А.* Роль громадського єврейського землеоблаштування у реалізації державних програм переселення єврейського населення // Шестикутна зірка над полем: життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). Київ: Леся, 2005. С. 147–193.

485. *Завальнюк О. М., Комарницький О. Б.* Кам'янець-Подільський: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. 136 с.

486. *Завальнюк О. М., Комарницький О. Б.* Українська влада і подільські євреї (1919–1920 рр.) // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність (Міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення у Хмельницькій області Міжнародного фестивалю національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 р., м. Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. С. 73–85.

487. *Заремба О. В., Беренштейн О. Б.* Єврейська ідентичність в Україні, Білорусі, Молдові: проблеми вивчення і розвитку // Відродження: часопис з питань культури та освіти національних меншин. 1998. № 1. С. 20–24.

488. *Заставний Ф. Д.* Населення України. Львів: МП «Край», Товариство української мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта», 1993. 224 с.

489. *Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.

490. *Запкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Національний університет імені І. Франка, 1999. 227 с.

491. *Зварич І.* Регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні // Віче. 2009. № 1/2. С. 32–34.

492. *Земсков В. Н.* Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История СССР. 1991. № 5. С. 151–165.

493. *Зеркаль* М. Історіографічний аналіз висвітлення історії освіти національних меншин в Україні (1991–2012 рр.) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 278–286.
494. *Зеркаль* М. Освіта національних меншин України (1990–2000-і рр.) / М. Зеркаль // Український історичний журнал. 2013. №2. С. 121–135.
495. *Зисельс* И. Развитие общинного процесса в Украине // Евреи Евразии. 2002. №1. С. 15–27.
496. *Зисельс* Й. Соціальний захист у національних громадах України // Соціальна політика і соціальна робота. 1998. № 3. С. 61–68.
497. *Золотарьова* Я. І. Еміграція радянських євреїв як проблема у американсько-радянських відносинах 1969–1975 рр. // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 64 (№ 9). С. 102–105.
498. *Зорько* В. С. Етнічна та релігійна толерантність в українському суспільстві: соціологічний вимір // Стратегічні пріоритети. 2007. № 4 (5). С. 76–85.
499. *Зубкова* Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 229 с.
500. *Иванов* Ю. Осторожно сионизм. Москва: Издательство политической литературы, 1971. 208 с.
501. *Иоффе* Г. Операция «Исход»: (Массовая эмиграция евреев) // Свободная мысль – XXI. 2002. № 12. С. 89–95.
502. *История* России, 1917–1995. В 4 т. Т. 2: Утопия у власти, 1945–1985 / М. Я. Геллер, А. М. Некрич. Москва: МИК: АГАР, 1996. 430 с.
503. *Иваневич* Л. Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля // Народна творчість та етнологія. 2013. № 5. С. 88–100.

504. *Кабузан В. М., Наулко В. І.* Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. 1991. № 6. С. 56–68.

505. *Кальян О. С.* Загальна характеристика основних тенденцій у правовому регулюванні статусу єврейської національної меншини в Україні: (XIX ст.) // Імідж сучасного педагога. 2012. № 8. С. 56–58.

506. *Кальян С.* Від добра – добра не шукають. Проблеми еміграційної політики в Україні стосовно єврейського населення у другій половині 20 ст. // Трибуна. 2003. № 1/2. С. 37.

507. *Кандель Ф.* Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945 – 1970). Т.6. Москва: Мосты культуры, 2007. 520 с.

508. *Карбовська Ж. А.* Етнонаціональна структура населення міста Кам'янця-Подільського XIX-XXI століттях // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками третьої міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 2010. С. 52–54.

509. *Кармазіна М. С.* Євреї та поляки в Україні: пошук політичної ідентифікації // Політична історія України. XX століття. У 6 т. Том.1. К.: Генеза, 2002. С. 116–127.

510. *Каспина М.* Календарные обряды и фольклор в воспоминаниях евреев Украины // Вестник РГГУ. Серия «Филологические науки. Литературоведение и фольклористика». 2011. № 9 (71). С. 238–255.

511. *Каспина М.* Народный иудаизм: варианты религиозных практик (по материалам экспедиций к евреям Украины и Молдавии, 2004–2011) // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2015. № 3 (33). С. 11–30.

512. *Кацалуха В.* Голокост на окупованій території України (1941–1944 рр.): загальне та особливе / В. Кацалуха // Друга світова війна (1939–1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації: Збірник наук. статей учасників четвертих всеукр. драгоманівських читань мол. істориків: з нагоди 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту

України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 122–128.

513. *Кічко* Т. Іудаїзм і сіонізм. Київ: Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», 1968. 95 с.

514. *Клиер* Дж. Д. Россия собирает своих евреев. Москва: Мосты культуры / Гешарим, 2000. 190 с.

515. *Книга о русском еврействе. 1917–1967* / Под редакцией Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона и А. А. Гольденвейзера. Нью-Йорк: Союз русских евреев, 1968. 480 с.

516. *Книга Праведников* / Сост.: И. А. Альтман, А. Е. Гербер, Д. И. Полтораки. Москва: Холокост: МИК, 2005. 128 с.

517. *Коваль* М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Т. 12. Київ: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. 336 с.

518. *Ковба* Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ, Інститут юдаїки, 1998. 266 с.

519. *Коган* Л. Голокост на Житомирщині // Історія міст і сіл Великої Волині: у 2 ч. / Ред. М. Ю. Костриця. Житомир: Косенко М. Г., 2002. Т. 25, Ч. 1. С. 289–304.

520. *Кожукало* І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси в Україні в 1940-ві – початок 1950-х рр. // Український історичний журнал. 1989. № 2. С. 14–25.

521. *Козак* А. Р. Коротке життя єврейської освіти на Ярмолинеччині (монографія на краєзнавчих матеріалах). Ярмолинці: ФОП Цюпак А. А., 2009. 84 с.

522. *Козерод* О. В. Сучасна зарубіжна історіографія історії та культури євреїв України // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2012. № 9. С. 21–26.

523. *Козерод О. В.* Теоретико-методологічні засади вивчення історії євреїв України у ХХ ст. // *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2010. Вип. 5 (73). С. 24–28.

524. *Козловець М. А.* Україна: від зіткнення етнокультурних ідентичностей до толерантності і взаємодії // *Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конф.*, (Житомир, 20 березня 2009 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 255–263.

525. *Колесник О.* Бабин Яр як місце пам'яті: огляд комеморативних практик і пам'ятних знаків // *Acta studiosa historica*. 2014. Ч. 4. С. 146–167.

526. *Колодний А.* Конфесійна карта України: конфесійні та регіональні зрізи // *Україна релігійна. Колективна монографія. Книга перша: Стан релігійного життя України*. Київ: [б. в.], 2008. С. 23–48.

527. *Колодяжний Н. Н.* Антиєврейська релігійна політика советського режиму в Україні в 1950–1970-е гг. // *Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Випуск XII. Запоріжжя: ЗГУ, 2000. С. 129–136.*

528. *Коляска І. В.* Освіта в Радянській Україні / Переклад з англійської мови з доповненням і додатками. Toronto: Peter Martin Associates Limited, 1970. 246 с.

529. *Коляструк О.* Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944–1947) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2012. Вип. 20. С. 131–135.*

530. *Комарницький О. Б.* Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917–1918 рр. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т.3. С. 139–149.*

531. *Кононенко В. В.* «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // *Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні»*

(до 70-річчя початку Другої світової війни). 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. Житомир. Дніпропетровськ: Центр «ТКУМА», 2010. С. 308–315.

532. *Кононенко В. В.* Антисемітська політика радянської влади у 1948–1953 рр. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. Вип. 25. С. 213–218.

533. *Кононенко В. В.* Вплив голодоморів 1932–33, 1946–47 років на національну та соціальну структуру населення Вінниччини у повоєнний період // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті. Матеріали обласної науково-практичної конференції. 24 листопада 2005 р. Вінниця: Книга-Вега, 2006. С. 165–169.

534. *Кононенко В. В.* Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Випуск 13. С. 74–79.

535. *Кононенко В. В.* Демографічні процеси серед єврейського населення Поділля у другій половині ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 200–203.

536. *Кононенко В. В.* Демографічні процеси серед єврейського населення Вінниччини у 1950–1980-х рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. 7–8 жовтня 2016 р. м. Вінниця. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 363–369.

537. *Кононенко В. В.* Демографічні характеристики єврейського населення Хмельниччини у 1950–1960-х роках ХХ століття // Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький: [б. в.], 2016. С. 228–230.

538. *Кононенко В. В.* Державний антисемітизм у 1953 р. та його вплив на суспільні процеси на Поділлі // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. С. 80–82.

539. *Кононенко В. В.* Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940–1980-х роках ХХ століття // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 17. С. 204–216.

540. *Кононенко В. В.* Діяльність жмеринської молодіжної сіоністської організації «Ейнікайт» у 1944–1948 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 137–141.

541. *Кононенко В. В.* Єврейська інтелігенція України у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 21–26.

542. *Кононенко В. В.* Єврейська національна меншина Поділля другої половини ХХ – початок ХХІ ст. у зарубіжній історіографії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 92–96.

543. *Кононенко В. В.* Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 370 с.

544. *Кононенко В. В.* Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х – 1960-х роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. XIV. С. 266–271.

545. *Кононенко В. В.* Єврейські громади Поділля у XV – першій половині XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 44. С. 71–75.

546. *Кононенко В. В.* Зміни в національній структурі населення України у контексті перепису населення 1959 р. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. С. 233–241.

547. *Кононенко В. В.* Інтелігенція УРСР у 2 половині 1940-х – 1950-х роках: суспільне становище та роль в умовах повоєнного сталінського тоталітаризму // Інтелігенція і влада. Матеріали п'ятої всеукраїнської наукової конференції. Одеса: Артопринт, 2010. С. 255–261.

548. *Кононенко В. В.* Іудейські релігійні громади Вінниччини в епоху «застою» (1960-ті – 1980-ті рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Вінницька картографічна фабрика», 2015. Вип. 23. С. 124–129.

549. *Кононенко В. В.* Національна освіта єврейських громад Поділля // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця, 2011. С. 177–181.

550. *Кононенко В. В.* Національна політика більшовиків та її трансформація: від РСДРП до РКП (б) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. Вип. XI. С. 233–236.

551. *Кононенко В. В.* Національна політика радянської влади в перші роки періоду десталінізації (1953–1956) // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. Київ, 2006. Вип. 22. С. 125–131.

552. *Кононенко В. В.* Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. На пошану доктора історичних наук, професор, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В. А. Смолій: У 2-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 15. Ч. 2. С. 276–285.

553. *Кононенко В. В.* Повсякденне життя єврейської радянської інтелігенції Поділля у другій половині ХХ століття: проблеми дослідження та інтерпретації джерельної бази // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця / Ред. кол. О. А. Коляструк (відп. ред.), Н. В. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Кароєва. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 76–80.

554. *Кононенко В. В.* Повсякденне життя євреїв Поділля у I половині ХХ століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій // Громадсько-політичний науковий збірник «Інтелігенція і влада». Серія: історія / За заг. ред. проф. Г. І. Гончарука. Одеса: Астропринт, 2016. Вип. 32. С. 210–233.

555. *Кононенко В. В.* Повсякденне життя євреїв Поділля у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2013. С. 480–490.

556. *Кононенко В. В.* Правове регулювання діяльності іудейських громад в Україні (XIX – ХХ ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю, 2016. Вип. 24. С. 117–122.

557. *Кононенко В. В.* Радянська національна політика періоду десталінізації: зміна основоположних принципів чи форм? // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф.

П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. XIII. С. 147–151.

558. *Кононенко В. В.* Радянська преса як інструмент антисемітської політики влади // Вісник факультету історії, етнології і права: Збірник наукових праць. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2017. Вип. 15. С. 33–35.

559. *Кононенко В. В.* Релігійне життя євреїв Поділля на сучасному етапі // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 103. С. 73–76.

560. *Кононенко В. В.* Релігійне життя євреїв Поділля у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр. // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 1. С. 113–117.

561. *Кононенко В. В.* Соціальні характеристики єврейського населення Поділля у 50–60-х рр. ХХ ст. // Історичні студії / Упорядник Олена Подобед. Київ: Вид. О. О. Євенок, 2016. С. 98–103.

562. *Кононенко В. В.* Соціально-політичне становище євреїв Вінниччини у повоєнний період (у другій половині 1940-х – 1950-х рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 22 жовтня 2009 р. м. Вінниця. Вінниця: ПП О. Власюк, 2009. С. 462–466.

563. *Кононенко В. В.* Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945–1953 рр.) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 18 вересня 2008 р. Вінниця: ТОВ «Планер», 2008. С. 141–145.

564. *Кононенко В. В.* Уничтожение еврейского населения Подолья в немецкой и румынской зонах оккупации в 1941–1943 гг. // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. сб. ст. по материалам XLVIII междунар. науч.-практ. конф. № 3 (43). Москва: Изд. «Интернаука», 2016. С. 36–40.

565. *Кононенко В. В.* Чисельність та структура єврейського населення в Україні та на Поділлі за доби незалежності // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2013. Вип. 21. С. 68–74.

566. *Кононенко В. В., Зінько Ю. А.* Особливості правового регулювання національного життя в СРСР наприкінці Другої світової війни (1944–1945 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. Вип. XV. С. 109–115.

567. *Кононенко П.* Українці і євреї: стан, проблеми, перспективи взаємовідносин // Українознавство. 2009. № 1. С. 22–24.

568. *Константинов В.* Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ). Иерусалим: [б. в.], 2007. 305 с.

569. *Костырченко Г. В.* В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Документальное исследование. Москва: Международные отношения, 1994. 400 с.

570. *Костырченко Г. В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм / Костырченко Г. В.; РАН, Ин-т россий. истории. Москва: Междунар. отношения, 2001. 779 с.

571. *Костырченко Г.* Русско-еврейский вопрос в советскую эпоху // Новый век. 2002. № 2. С. 13–38.

572. *Костырченко Г.* Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР. Москва: РОССПЭН, 2010. 415 с.

573. *Костырченко Г.* Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва: Международные отношения. 556 с.

574. *Котляр Ю. В.* Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 2. С. 33–37.

575. *Котляр Ю. В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. 156 с.

576. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ: Основи, 1997. 423 с.

577. *Крейзман И.* Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції (Київ, 8–9 грудня 1994). Київ: Світ знань, 1995. С. 98–103.

578. *Крічкер О. Ю.* Єврейські громади містечок Правобережної України у роки Української революції та Громадянської війни // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 54 (№ 11). С. 111–116.

579. *Круглов А.* К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. / А. Круглов // Голокост і сучасність. 2008. № 1. С. 39–64.

580. *Круглов А.* Участие немцев в спасении евреев в Украине в 1941–1944 гг. // Холокост на территории СССР. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. Том I. Академическая серия. Выпуск. 40. Москва: Сэфер, 2012. С. 36–55.

581. *Круглов А.* Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: Премьер, 2004. 208 с.

582. *Кубійович В., Жарський Е., Ждан М.* Поділля / В. Кубійович, Е. Жарський, М. Ждан // Енциклопедія українознавства. У 10-х т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. Словникова частина. Т. 6. С. 2131–2145.

583. *Кульчицький С.* Вектор антисемітизму: Чи була можливою у 1953 році депортація радянських євреїв // Політика і час. 1998. № 1. С. 70–77.

584. *Кульчицький С.* Спроби реформ (1956–1964) // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 91–102.

585. *Куповецький М.* Особливості етнодемократичного розвитку єврейського населення України в другій половині ХХ століття // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 5–6. С. 165–185.

586. *Купчишин М., Мичак А.* Шаргородщина. Сторінки історії. Київ: ВНН Техніка, 2002. 320 с.

587. *Курас І.* Євреї в незалежній Україні: проблеми наукових досліджень // Курас І. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. Київ: ІПіЕНД, 1999. С. 41–51.

588. *Кушнір М.* Понад шість століть спільної історії (Короткий нарис історії євреїв Поділля) // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. С. 5–23.

589. *Ладига Л.* Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів (90-х рр. ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст.) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2010. № 19. С. 186–192.

590. *Лауер Венді.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Венді Лауер / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

591. *Лауэр Венди.* «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944) // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. Дніпропетровськ: Ткума; Ліра ЛТД, 2007. № 4. С. 31–60.

592. *Лакман І.* Дубнов – видаючийся історик єврейського народу // Второе дыхание. Сборник статей. Вып. 28. Бостон: Клуб русскоязычных учёных штата Массачусетс, 2012. С. 102–109.

593. *Левин Д.* Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года / Яд Вашем: Исследования. Вып. 1 / Составители Даниил Романовский, Давид Зильберкланг. Иерусалим: Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем, 2009. С. 43–71.

594. *Левітас Ф. Л.* Доля єврейського народу в шкільному курсі всесвітньої історії: Матеріали до уроків-лекцій // Відродження. 1994. № 1. С. 61–66.

595. *Лисий А. К., Баніт А. В.* Камйонський Мойсей Ісаакович – засновник сіоністського руху у Вінниці // Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конф., (Житомир, 20 березня 2009 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 348–349.

596. *Лихачев В.* Еврейская община Украины – 5768 (2007–2008): двадцать лет возрождения // Евразийский еврейский ежегодник. 5768 (2007/2008) год / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов (гл. ред.). Москва: Паллада, 2008. С. 98–118.

597. *Лозовий В. С.* Українсько-єврейські відносини в Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.) // Наукова конференція «Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність». Житомир, 1998. С. 85–87.

598. *Лутай М.* До історії єврейських поселень в Україні і на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. 20–23 січня 1998 року / Відп. ред. Г. Бондаренко; Волинський державний університет ім. Лесі Українки. Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 266–269.

599. *Люстигер Арно.* Сталин и евреи. Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев: пер. с нем. / А. Люстигер. Москва: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 478 с.

600. *Лясс Ф.* Поздний сталинизм и евреи (часть первая и вторая) / Ф. Лясс. Иерусалим: Филобиблон, 2012. 611 с.

601. *Ляховицкий Ю. М.* Пережившие катастрофу: спасшиеся, спасители коллаборанты, мартиролог: Свидетельства, факты, документы / Ю. М. Ляховицкий; Институт еврейских исследований, Украинский мемориальный фонд Холокоста «Дробицкий Яр». Харьков: [б.в.]; Иерусалим: [б.в.], 1996. 203 с.

602. *Магочій Павло-Роберт, Петровський-Штерн Йоханан.* Євреї та Українці: тисячоліття співіснування / переклад з англ. О. Форостини; ред. укр. вид. В. Падяк. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2016. 316 с.

603. *Мадієвський С.* Трагедія ЄАК // Політична думка. 2002. № 2/3. С. 123–138.
604. *Макарчук С.* Загальні принципи етнографічного районування України // Матеріали до української етнології. Збірник наукових прац. Вип. 13 (16) / [Голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ: [б.в.], 2014. С. 25–32.
605. *Маловичко С. И.* Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышления о порогах и пороках «не/совместимости» // Харківський історіографічний збірник: историческая литература / Міністерство освіти і науки України, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія». Харків: Видавництво НУА, 2006. Вип. 8. С. 23–38.
606. *Маринченко Г.* Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період // Українознавчий альманах. Київ, Мелітополь, 2014. Випуск 16. С. 256–260.
607. *Матвеев В. И., Заремба О. В.* Актуальні питання сучасної мовної політики у світлі концепцій Наума Штіфа: (Штрихи до вивчення мовної поведінки євреїв) // Мовознавство. 1996. № 2–3. С. 67–72.
608. *Матвеев В.* Роль етноконфесійних факторів у процесі самоідентифікації єврейської нації // Українознавство. 2009. № 1. С. 182–186.
609. *Материалы к истории евреев Украины* / Сост. Р. Н. Гольштейн. Днепропетровск: Дніпро, 1993. 265 с.
610. *Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923): бібліогр. посіб.* / укл. Т. Р. Соломонова; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського; Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця: «Діло», 2006. 352 с.
611. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність».* Збірник наукових праць / В. І. Гусєв, М. М. Гон та ін. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 456 с.
612. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини*

(до 70-річчя початку Другої світової війни)», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць / П. В. Білоус, В. О. Венгерська, М. М. Гон та ін. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. 412 с.

613. *Мельник С., Черничко С.* Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації. Монографія. Ужгород: ПоліПрінт, 2010. 164 с.

614. *Мельничук Н.* Геноцид євреїв України в добу нацистської окупації: радянська історіографія воєнного періоду (1941–1945 рр.) // Часопис української історії. 2014. Вип. 30. С. 71–76.

615. *Ми працюємо для людей. Діяльність Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт».* Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2012. 36 с.

616. *Мирський Р. Я.* Інший погляд на «феномен світового єврейства»: Єврейське питання у контексті сучасних «модифікацій» // Політика і час. 1998. № 9. С. 66–68.

617. *Мицель М.* «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора. Київ: Дух і літера, 2012. 464 с.

618. *Мицель М.* Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории. Київ: Дух і Літера, 2004. 362 с.

619. *Мицель М.* Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // Голокост і сучасність. 2007. № 1. С. 9–30.

620. *Мицель М.* Общины иудейского вероисповедания в Украине (Київ, Львов: 1945–1981 гг.). Київ: Інститут юдаїки, 1998. 261 с.

621. *Місінкевич Л.* Економічне становище національних меншин Поділля у 20-ті рр. ХХ століття // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2002. №3. С. 182–187.

622. *Місінкевич Л. Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Л. Л. Місінкевич; НАН України. Київ: Хмельниц. ін-т регіон. упр. та права, 2001. 254 с.

623. *Мицель М.* Євреї України у 1950–1990-х роках ХХ ст. // Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге / Упорядники та редактори Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і література, 2008. С. 206–231.
624. *Морозов В.* Опыт Израиля в привлечении высококвалифицированных мигрантов // Международные процессы. Том 11. 2013. № 3–4 (34–35). С. 85–94.
625. *Москаленко Л.* Нахман Брацлавський та трактування ним цадикізму як духовного лідерства в контексті хасидського віровчення // Українське релігієзнавство. 2008. № 47. С. 37–44.
626. *Нагорна Л.* Радянська національна політика // Політологічні читання. 1995. № 1. С. 160–170.
627. *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
628. *Нагорна Л.* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань: [монографія] / Л. Нагорна; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 269 с.
629. *Нагребецкий А. Н.* Шаргород – еврейское местечко Винница: ГП «ГКФ», 2011. 264 с.
630. *Найман О.* Євреї України: міфи і дійсність // Нова політика. 1997. № 5. С. 9–15.
631. *Найман О.* Євреї України: у складі Російської імперії // Історія в школі. 2007. № 1. С. 44–48.
632. *Найман О.* Розгром єврейських організацій в Радянській Україні // Сучасність. 1997. № 12. С. 94–104.
633. *Найман О. Я.* Історія євреїв України. Київ: Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003. 496 с.
634. *Найман О. Я.* Народні єврейські свята і традиції // Початкова школа. 1994. № 8. С. 42–46.
635. *Найман О. Я.* Проблеми розвитку юдаїки в Україні // Відродження: часопис з питань культури та освіти національних меншин. 1998. № 2. С. 14–18.

636. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Видання друге / Упорядники та редактори: Л. Фінберг, Л. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2008. 440 с.
637. *Наулко В.* Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // *Людина і політика*. 2003. № 3. С. 3–12.
638. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк. Киев: Наук. думка, 1975. 274 с.
639. *Наулко В. І.* Етнічний склад населення УРСР. Київ: Наукова думка, 1965. 136 с.
640. *Наулко В. І.* Історико-географічне районування та етнографічні групи українського народу // *Культура і побут населення України: навчальний посібник* / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. 2 вид. Київ: Либідь, 1993. С. 25–33.
641. *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.
642. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси* / О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська; ред.: В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2012. 590 с.
643. *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект* / М. І. Панчук, В. А. Войналович, О. Галенко, М. Генік, Т. Горбань, О. Жерноклеєв, Ю. Зінченко, О. Калакура, В. Котигоренко; ред.: І. Ф. Курас; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. Київ: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, 2000. 358 с.
644. *Нестеренко В. А.* Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. // *Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність: Науковий збірник*. Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2001. С. 113–118.

645. *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного ун-ту, 2003. 595 с.
646. *Носоновский М.* Старинные еврейские кладбища Украины: история, памятники, эпитафии // *Евроазиатский еврейский ежегодник*. 5768 (2007/2008) год / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов (гл. ред.). Москва: Паллада, 2008. С. 227–254.
647. *Овчаренко О. В.* Єврейська освіта в Україні у перспективі етнодемографічних процесів // *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. 2011. № 2 (9). С. 119–126.
648. *Олійник Ю. В., Завальнюк О. М.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
649. *Орловський Л.* Єврейська община Поділля в дослідження зарубіжних та українських вчених // *Питання історії України*. 2009. Т. 12. С. 193–201.
650. *Орлянский В.* Теоретические и методологические основы исследования истории евреев Украины. Запорожье: Запорожский национальный ун-т, 2006. 124 с.
651. *Орлянский С.* Теория национально-культурной автономии С. Дубнова и современные проблемы украинского еврейства // *Культурологічний вісник*. Науково-теоретичний щорічник нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя: Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізький національний університет, 1996. С. 33–36.
652. *Орляньський В.* Сіоністські організації і органи влади в СРСР у міжвоєнний період // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 165–170.
653. *Очерки еврейского героизма / Авт.-сост. Г. С. Шапиро, С. Л. Авербух.* Т. 1: Евреи – Герои Советского Союза. Киев: [б.в.], 1994. 720 с.
654. *Парахонський Б.* Феномен світового єврейства: Політичний зріз нації // *Політика і час*. 1998. № 5. С. 35–45.

655. *Пеньковцев Р. В., Шибанова Н. А.* Компаративный анализ феномена «региональной идентичности» (Россия–ЕС–США) // Ученые записки Казанского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. 2007. Т. 149. Кн. 3. С. 175–190.

656. *Перевезій В. О.* Етноконфесійні зміни структури українського суспільства у воєнні і перші повоєнні роки // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наук. конф., Київ, 23–24 червня 2005 р. / редкол.: В. М. Воронін [та ін.]; НАН України, Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень. Київ: Сфера, 2005. С. 34–43.

657. *Петренко І. Д.* Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.

658. *Петровський-Штерн Й.* Українці і євреї: простір взаємодії: інавгурац. лекція з нагоди присвоєння звання почес. д-ра Нац. ун-ту «Києво-Могилян. акад.», прочит. 20 січ. 2014 р. / Йоханан Петровський-Штерн; [авториз. пер. з англ. М. Климчука, С. Семенової, О. Уралової]. Київ: Києво-Могилян. акад., 2014. 95 с.

659. *Печуро С., Булгакова В.* Дело джалал-абадских школьников. К истории молодежных антисталинских организаций // Звенья. Исторический альманах. Москва: Прогресс–Феникс–Atheneum, 1991. Вып. 1. С. 528–535.

660. *Плясовица Ю.* Дети Иакова и Рахиль в Виннице // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. С. 30–39.

661. *Плясовица Ю.* Эссе о Виннице и винничанах. Ироничный опус истории Винницы (книга в книге). Винница: Эдельвейс и К, 2010. 252 с.

662. *Поділля.* Історико-географічне дослідження / Відп. ред. А. П. Пономарьов. Київ: НКЦ «Доля», 1994. 504 с.

663. *Подольський А. Е.* Катастрофа европейского еврейства: религиозный аспект // Катастрофа і Опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С. Я. Єлісаветський. Київ: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. С. 278–283.

664. *Подольський А.* Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. № 4 (60) С. 195–207.

665. *Подольський А. С.* Єврейські студії в суверенній Україні: розвиток, тенденції, перспективи // Відродження: Часопис з питань культури та освіти національних меншин України. 1999. № 5. С. 19–25.

666. *Подольський А. Ю.* Урок для всього людства: Деякі міркування про викладання в школах України теми Катастрофи // Відродження. 1995. № 5–6. С. 74–75.

667. *Подольський С. І.* Китайгород – село Подільське. Нарис з історії села. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2010. 96 с.

668. *Полянкер Г.* Остання зустріч з Соломоном Міхоелсом / Г. Полянкер // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 3/4. С. 363–381.

669. *Попович М.* Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 5–6. С. 160–165.

670. *Поппер К.* Відкрите суспільство. Том. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. Київ: Видавництво «Основи», 1994. 495 с.

671. *Потемкина М. Н.* Эвакуация и национальные отношения в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (на материалах Урала) // Отечественная история. 2002. № 3. С. 148–156.

672. *Поцелуев В. А.* История России XX столетия: (Основные проблемы). Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. 511 с.

673. *Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та Німеччини /* Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні та Білорусі. Київ: Заповіт, 2008. 76 с.

674. *Прат Н.* Деякі проблеми формування нації: євреї та українці. Порівняльний аналіз // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 1–2. С. 17–27.

675. *Привалко Д.* Єврейське життя в Україні: досягнення, складнощі та пріоритети після падіння комуністичного режиму до 2013 року / Звіт. Інститут

єврейських політичних досліджень (JPR). London: Institute for Jewish Policy Research (JPR), 2014. 70 с.

676. *Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю.* Справа Єврейського антифашистського комітету // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 3–4. С. 7–20.

677. *Разинский Г. В.* Евреи российской провинции: штрихи к социальному портрету // Социологические исследования. 1997. № 10. С. 36–41.

678. *Ракитянский Н. М.* Иудейский менталитет. Политико-психологическое эссе // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. 2013. № 4. С. 57–83.

679. *Расизм і ксенофобія в Україні: реальність та вигадки / Харківська правозахисна група.* Харків: Права людини, 2009. 192 с.

680. *Рафальський О. О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. Київ: Поліс, 2000. 446 с.

681. *Рафальський О.* Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні // Наукові записки. Зб. Київ: ІПіЕНД, 1999. Вип. 8. С. 176–183.

682. *Ревуцький В.* Снітків. Історія без акцентів. Історичний нарис. Київ: Ін-т перед. технологій, 2011. 444 с.

683. *Реєнт О. П.* Вадя та переваги збереження специфіки регіонів України // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова: До 15-річчя кафедри історії України Інституту історичної освіти / Міністерство освіти і науки України. НПУ ім. М. Драгоманова. Київ: НПУ, 2007. Серія 6: Історичні науки, Вип. 4. С. 46–60.

684. *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / Відп. ред. В. М. Даниленко.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

685. *Рибокофф Юджин Дж.* История «Джойнта» в России, СССР и СНГ // Общественная жизнь. 2004. № 1. С. 3–8.

686. *Розенблат Е., Еленская И.* Динамика численности и расселения белорусских евреев в ХХ веке // Диаспора. 2002. № 4. С. 27–52.

687. *Романцов В.* Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття). Київ: Вид-во імені О. Теліги, 2008. 184 с.
688. *Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Г. Ф. Кривошеев (отв. ред.); [и др.].* Москва: Олма-Пресс, 2001. 608 с.
689. *Рубльова Н.* Антикоостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1999. № 1/2. С. 388–405.
690. *Рудницька Т.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. Київ: Ін-т соціології НАН України, 1998. 176 с.
691. *Рудницька Т. М.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька; НАН України. Київ: Ін-т соціології, 1998. 170 с.
692. *Русначенко А. М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.
693. *Рух прогресивного іудаїзму України. Релігійне об'єднання громад прогресивного іудаїзму України // Релігійна панорама.* 2001. № 12. С. 65–76.
694. *Рывкина Р.* Евреи в постсоветской России – кто они: социологический анализ проблем рос. еврейства. Москва: УРСС, 1996. 239 с.
695. *Рыжов К. В., Рыжова Е. В.* Израиль Бешт: сборник биографической информации // Сто великих пророков и вероучителей. Москва: Вече, 2003. С. 192–195.
696. *Рябошанко Л. І.* «Рівні права і можливості» національних меншин в УРСР (середина 1950-х – початок 1980-х рр.) // Юридичний вісник. 2001. № 1. С. 118–123.
697. *Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга: сб. статей / Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», Институт славяноведения РАН; отв. ред. О. В. Белова.* М.: Дом еврейской книги, 2003. 504 с.

698. *Симчишин О.* Діяльність Бунду на Поділлі в роки Першої Російської революції (1905–1907 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України, 2009. Випуск VII. С. 130–137.
699. *Скляр В.* Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. Київ: Просвіта, 2008. 392 с.
700. *Сливка Ю. Ю.* Лаврентій Берія і Україна: 1953 рік. / Ю. Ю. Сливка; НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. 59 с.
701. *Слободянюк П.* Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // Архіви України. 2010. № 2. С. 122–127.
702. *Слободянюк П.* Культура і освіта євреїв Правобережжя в радянський період // Збірник матеріалів наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12–14 листопада 2007 р., Львів) та «Українсько-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008 р., Львів). Частина друга. Львів: [б. в.], 2010. С. 203–214.
703. *Слободянюк П. Я.* Єврейські общини Правобережної України: історико-етнологічне видання. Хмельницький: Держархів Хмельницької області, 2005. 409 с.
704. *Слободянюк П. Я.* Холокост на Правобережній Україні // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 26. С. 260–272.
705. *Снайдер Т.* Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер; [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. Київ: Дуліби, 2015. 584 с.
706. *Сольчаник Р.* Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання // Український історичний журнал. 1992. № 7–8. С. 129–136.
707. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба:* Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.

708. *Спутник атеиста* / Отв. редактор С. И. Ковалев. Москва: Издательство политической литературы, 1959. 592 с.
709. *Станіславський В.* Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 1992. С. 227–230.
710. *Стецовский Ю. И.* История советских репрессий: 2 т. Т. 2. История советских репрессий. Москва: Знак-СП, 1997. 438 с.
711. *Сусленський Я.* Справжні герої: про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду. Київ: Товариство «Україна», 1993. 152 с.
712. *Тархов С. А.* Население Украины. Итоги переписи 2001 года // География. 2003. № 43. С. 4–11.
713. *Тимцуник В.* Своєрідність викриття культу особи як головного знаряддя у боротьбі за владу напередодні XX з'їзду КПРС // Вісник Академії державного управління при Президентіві України. 2003. № 1. С. 50–58.
714. *Ткач В.* Порівняльна характеристика національної структури населення Тернопільської області (за результатами Всесоюзного перепису населення 1989 року та Всеукраїнського перепису населення 2001 року) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / За заг. ред. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак. Тернопіль: ТНПУ, 2012. Вип. 1. С. 150–153.
715. *Ткаченко О.* Єврейське мовне відродження: унікальне явище чи універсальний досвід? // Урок української. 2002. № 2. С. 62–64.
716. *Турченко Г. Ф.* Історична регіоналістика і краєзнавство в контексті національної історії // Краєзнавство. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2006. № 1. С. 50–57.
717. *Україна релігійна.* Колективна монографія. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України / Гол. ред. А. Колодний. Київ: [б. в.], 2008. 341 с.

718. *Український соціум* / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. 792 с.
719. *Українські євреї: повернення до національних традицій* // Ранок. 1996. № 4. С. 18–19.
720. *Уничтожение двух еврейских общин на Украине. Свидетельство офицера Вермахта* // Яд Вашем: Исследования. Вып. 1 / Составители Даниил Романовский, Давид Зильберкланг. Иерусалим: Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем, 2009. С. 73–92.
721. *Федченко М. Н. Повседневная жизнь советского человека (1945–1991 гг.): Монография*. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2009. 231 с.
722. *Федьков О. М. Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.* // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 8. С. 229–243.
723. *Феллер М. Думки про єврейську освіту та педагогіку в Україні* // Відродження: Часопис для директорів і вчителів шкіл. 1997. № 2. С. 21–22.
724. *Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про нелюдське і людяне в них.* Дрогобич: Відродження, 1998. 376 с.
725. *Феллер М. Прилучатися до загальнолюдського – плекати національне: Про єврейську освіту й педагогіку в Україні* // Урок української. 2001. № 10. С. 61–63.
726. *Феллер М. Про наших Великих Духом: Есеї з україноюдаїки.* Львів, Сполом, 2001. 126 с.
727. *Феллер М. Схожість і відмінність мов української та ідиш в аспекті суржика* // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. С. 85–89.

728. *Филановский А.* Правовое положение евреев Украины в Российской империи, УНР и УССР // Запорожские еврейские чтения. 2000. Вып. 4. С. 21–26.
729. Філінюк А. Г. Німецько-фашистський окупаційний режим на Кам'янецьчині та його наслідки (1941–1944 роки) // Матер. ХІХ Подільської іст.-краєзн. конф. / Ред.кол.: Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіном, 2004. С. 83–96.
730. Філінюк А. Г. Трагедія гітлерівського окупаційного режиму на Кам'янецьчині // Кам'янецьчина: історія, розвиток, перспективи: наук. зб. Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. С. 148–163.
731. *Фінберг Л.* Українсько-єврейські взаємини в ХХ сторіччі // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 1–2. С. 15–16.
732. *Фінберг Л.* Українсько-єврейські взаємини: історична міфологія, яка перемагає інтелектуалів // Дух і Літера: научное издание. 1998. № 3–4. С. 137–147.
733. *Фінберг Л., Зісельс Й.* Євреї в сучасній Україні, реалії та перспективи // І. Незалежний культурологічний часопис. 1996. № 8. С. 70–78.
734. *Франкл В.* Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 160 с.
735. *Фрейліхман Р.* В майбутнє – з надією і впевненістю // Штетл – літературно-публіцистичний збірник. 2005. № 4. С. 18–22.
736. *Фуркало В. С., Фуркало В. І.* Концептуальні форми хасидизму: монографія. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. 176 с.
737. *Хвостова Г. И.* Религиозная ситуация в СССР накануне принятия закона «О свободе совести и религиозных организациях» // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара: Изд. Самарского научного центра РАН, 2008. Т. 10. № 4 (26). С. 1162–1167.
738. *Ходорковский Ю.* К вопросу об исследовании историко-культурного наследия еврейских общин Украины // Вестник Еврейского Университета в Москве. 1993. № 3. С. 108–130.

739. *Ходорковський Ю. І.* Єврейські некрополі України / Ю. І. Ходорковський; Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури. Київ: Інтерграфік, 1998. 80 с.
740. *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Український історичний журнал. 1994. № 2–3. С. 66–75.
741. *Хоффман Ч.* Размышления о наследии штетла для советского еврейства (из книги «Красный штетл») // Общинная жизнь. 2004. № 2. С. 45–46.
742. *Чарный С.* Советская контрпропаганда по «еврейскому вопросу» во время антирелигиозной кампании 1958–1964 гг. // Новый исторический вестник. 2007. №1 (15). С. 108–115.
743. *Чарный С.* Три проблемы еврейских кладбищ // Евразийский еврейский ежегодник. 5768 (2007/2008) год / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов (гл. ред.). Москва: Паллада, 2008. С. 255–270.
744. *Черная книга* / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. Иерусалим: Издательство «Тарбут», 1980. 547 с.
745. *Чурилов М.* Євреї в Україні: які проблеми? // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 11–12. С. 21–29.
746. *Швейбиш С.* Эвакуация и советские евреи в годы Катастрофы // Вестник Еврейского университета в Москве. 1995. № 2 (9). С. 36–55.
747. *Шевченко Л.* Інтелігенція України і сталінізм (1945 – середина 50-х рр.) // Історія в школі. 1999. № 7. С. 2–5.
748. *Шевченко Л.* Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-х рр. // Український історичний журнал. 1992. № 7–8. С. 39–47.
749. *Шестопал М.* Євреї на Україні (історична довідка) / Упоряд. і передм. В. В. Яременка. Київ: МАУП, 2002. 240 с.
750. *Шитюк М.* Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942–1948 рр.) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. Випуск 3.35: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2013 С. 134–141.

751. *Шитюк* М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. 2001. №3. С. 128–142.

752. *Шитюк* М.М. 1944–1954 роки: перше повоєнне десятиліття // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави: зб. наук. праць, присвяч. 150-річчю від дня народження М. М. Аркаса в рамках оголошеного облдержадміністрацією «Аркасівського року на Миколаївщині», 5-й річниці Миколаївського навч.-наук. центру ОНУ ім. І. І. Мечникова / наук. ред.: В. П. Шкварець; ОНУ ім. І. І. Мечникова, Миколаївський навч.-наук. центр. Миколаїв; Одеса: Від, 2002. Т. 1: Історичні дисципліни та українознавство. С. 90–96.

753. *Шмарьова* Т. О. Питання повернення майна культового призначення: історія адміністрування і проблеми реалізації в Україні // Наукові записки НАУКМА. 2012. Т. 129: Юридичні науки. С. 145–149.

754. *Шнеер* А. «За убийство евреев никакой ответственности...» Портрет коллаборациониста // Холокост на территории СССР. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. Том I. Академическая серия. Выпуск. 40. Москва: Сэфер, 2012. С. 54–66.

755. *Шнеер* А. Любить Родину – это помнить об ушедших поколениях: (Яд Вашем, или заметки о своей работе) // Університет: Історико-філософський журнал. 2007. № 5. С. 22–29.

756. *Шпак* Д.О. Іудаїзм та єврейський національний рух на Півдні України у другій половині 1950-х – 1980-х років: взаємозв'язок з українським опозиційним рухом // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2009. Вип. 24. С. 125–130.

757. *Штетл*. XXI век. Полевые исследования // Сост. В. Дымшиц, А. Львов, А. Соколова. Санкт-Петербург: Издательство ЕУСПБ, 2008. 292 с.

758. *Шульга* Н., Панина Н., Головаха Е., Зисельс И. Эмиграция евреев в контексте общей миграционной ситуации в Украине / Н. Шульга, Н. Панина, Е. Головаха, И. Зисельс // Социология: Теория, методы, маркетинг. 2001. № 2. С. 64–89.

759. *Щупак І. Врадій Є. Вшанування 75 річниці трагедії Бабиного Яру: минуле, яке має служити майбутньому // Історія в рідній школі: Науково-методичний журнал. 2016. № 9. С. 10–12.*

760. *Щупак І. Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту // Сторінки історії : збірник наукових праць. 2012. Вип. 34. С. 128–141.*

761. *Щур Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 165–173.*

762. *Щур Л. О. Освіта єврейської національної меншини Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки Т. 8 (10) / Кам'янець-Подільський держ. пед. університет, МОН України. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. С. 244–250.*

763. *Щусь В. В. Історія села Красне. Вінниця: Рогальська І. О., 2012. 199 с.*

764. *Эльяшевич Д. А. Источниковедение истории евреев в России (к постановке вопроса) // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии / под ред. Д. Эльяшевича. Санкт-Петербург: Петербургский еврейский университет, 1993. С. 27–53.*

765. *Эльяшевич Д. Еврейская благотворительность (К осмыслению исторического опыта). Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР // Страницы истории: Сб. науч. тр. / Под ред. Д. Эльяшевича и Б. Халлера; Ин-т социальных и общинных работников. Петербург. евр. ун-т. Санкт-Петербург: [б. в.], 1998. С. 7–16.*

766. *Эштейн А. Сионизм без маски. Харьков: Прапор, 1979. 96 с.*

767. *Яворська І. Репатріація Буковинського єврейства до Румунії в 1944–1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький університет, 2013. Вип. 676. С. 37–42.*

768. *Якобсон А. А. Почва и судьба. Москва-Вильнюс: Весть, 1992. 352 с.*

769. *Яковлев А.* Погромная история // Новое время. 1998. № 48–49. С. 49–53.

770. *Якубова Л.* Вітчизняна історіографія історії етнічних меншин УРСР: напрями досліджень, здобутки, перспективи // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 17. С. 376–388.

771. *Якубова Л.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.: научное издание / Л. Якубова; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: [б. в.], 2006. 507 с.

772. *Якубова Л.* Повсякденне життя національних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України, 2011. 339 с.

773. *Якубова Л.* Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР // Пробл. історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 132–154.

774. *Янковська О.* Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 14. С. 117–126.

9. Автореферати дисертацій

775. *Бажан О. Г.* Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ: [б. в.], 1996. 25 с.

776. *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні: Теоретико-методологічні проблеми: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ: [б. в.], 2005. 32 с.

777. *Винокурова Ф. А.* Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ: [б. в.], 2003. 19 с.

778. *Подольський А. Ю.* Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ: [б. в.], 1996. 18 с.

779. *Рябошанко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків: [б. в.], 2002. 29 с.

780. *Симчишин О. С.* Діяльність бундівських організацій у Правобережній Україні на початку ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси: [б. в.], 2007. 20 с.

781. *Слободинський Д. К.* Порятунком євреїв українцями у роки Другої світової війни: автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: [б. в.], 2015. 17 с.

782. *Ткач С. А.* Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. Наук. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2016. 20 с.

10. Довідкова та енциклопедична література

783. *Балтизна* – край європейських джерел. Балта: Асоціація підприємців Балтського району Одеської області. 32 с.

784. *Гісем О. В., Мартинюк О. О.* Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник. Вид. 2-ге, випр. і доп. Київ: Сфера, 2007. 100 с.

785. *Довідник* про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. Київ. Держ. ком. Архівів України. 2000. 304 с.

786. *Еврейские общинные библиотеки стран СНГ и Балтии: справочник* / Асоц. єврейських бібліотек СНГ; ред.-сост. А. Френкель. Санкт-Петербург: Лита, 2000. 96 с.

787. *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.

788. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

789. *Енциклопедія історії України*: Т.4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.

790. *Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник* / В. Б. Євтух; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.

791. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Вінницька область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.

792. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Хмельницька область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 706 с.

793. *Краткая еврейская энциклопедия в 8 томах. Т. VIII. Сирия – Фашизм*. Гл. редакторы: Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат. Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1996. 1343 с.

794. *Національні меншини Хмельниччини* / Управління внутрішньої політики Хмельницької облдержадміністрації; Управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницька ОУНБ ім. М. Островського. Хмельницький: [б. в.], 2007. 40 с.

795. *Синагоги Украины*: [книга-фотоальбом] / [рук. проекта Ян Эпштейн; текст и фот. К. Эрлих; пер.: Мария Петрова (укр.), Е. Р. Нейфельд (англ.), раввин Алекс Артовский (иврит)]. Симферополь: Открытый мир, 2012. 251 с.

796. *Antisemitism. A historical encyclopedia of prejudice and persecution. Volume 1: A-K* / Richard S. Levy, Editor. Santa Barbara: ABS Clio, 2005. 828 p.

797. *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven, London: Yale University Press, 2001. 765 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Динаміка єврейського населення у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в Україні та на Поділлі

Тис.	1939 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	2001 р.
СРСР	3028,5	2267,8	2150,7	1810,9	1449	-
Україна	1532,8	840,3	777,1	634,2	487,3	104,3
Вінницька область	141,8	50,2	42,3	33,9	26,2	3,1
Одеська ¹ область	233,2	121,4	117,2	92,1	69,1	13,4
Хмельницька область ²	121,3	19,1	16,1	13,2	10,3	1,4
Тернопільська область ³	-	1,1	1,5	1,0	0,7	0,2

¹ До 1954 р. до складу Одеської області входили Савранський, Гайворонський, Голованівський, Ульяновський, Кривоозерський райони, які ми включаємо до Поділля. Балтський та Кодимський райони на час перепису 1939 р. перебували у складі Молдавської АРСР. Після 1954 р. до складу області входили Балтський, Кодимський, Савранський райони.

² До Поділля входить більша частина районів, південні райони Красилівського, Старокостянтинівського, Старосинявського, окрім Білогірського, Полонського, Теофіпольського, Ізяславського, Славутського, Шепетівського районів.

³ До Поділля включаємо південно-східні райони Тернопільської області – Борщівський, Буцацький, Гусятинський, Заліщицький, Підволочиський та Чортківський, які є західними районами Поділля. З огляду на те, що лише у Тернополі проживало на 1959 р. – 0,8 тис., у 1970 р. – 0,9 тис., 1979 р. – 0,8 тис., 1989 р. – 0,7 тис., 2001 р. – 0,2 тис. (167 осіб) євреїв, можемо стверджувати про невелику кількість єврейського населення у цій частині Подільського регіону.

Додаток Б

Динаміка єврейського населення міст Поділля в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Місто / у тис. (до усього населення)	1939 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	2001 р.
Вінниця	33,2 (35,6 %)	16,5 (13,1 %)	18,0 (8,1 %)	17,5 (5,6 %)	15,2 (4,0 %)	1,7 (0,5 %)
Бердичів	23,3 (37,5 %)	6,3 (11,8 %)	5,7 (8,0 %)	4,6 (5,8 %)	3,5 (3,8 %)	1,0 (1,1 %)
Хмельницький	14,5 (38,7 %)	6,5 (10,4 %)	6,3 (5,6 %)	6,1 (3,4 %)	5,4 (2,3 %)	0,7 (0,3 %)
Кам'янець-Подільський	13,8 (38,1 %)	2,6 (6,5 %)	2,1 (3,2 %)	1,8 (2,1 %)	0,5 (0,4 %)	0,2 (0,2 %)
Могилів-Подільський	8,7 (39,8 %)	4,7 (21,2 %)	4,4 (16,9 %)	3,9 (12,5 %)	2,8 (7,8 %)	0,3 (0,9 %)
Балта	4,7 (26,3 %)	2,0 (11,2 %)	1,4 (6,9 %)	0,8 (3,7 %)	0,5 (2,2 %)	0,1 (0,6 %)
Бершадь	4,3 (73,6 %)	2,2 (57,4 %)	1,8 (15,8 %)	1,5 (11,9 %)	0,6 (4,3 %)	0,07 (0,5 %)
Тульчин	5,6 (41,7 %)	2,3 (18,4 %)	2,0 (13,7 %)	1,5 (9,4 %)	Немає відомостей	0,1 (0,6 %)
Хмільник	4,8 (63,8 %)	1,1 (7,9 %)	0,8 (5,1 %)	0,5 (3,1 %)	Немає відомостей	0,1 (0,4 %)
Жмеринка	4,6 (17,8 %)	3,2 (10,9 %)	2,6 (4,2 %)	1,8 (7,3 %)	Немає відомостей	0,1 (0,3 %)
Гайсин	4,1 (27,7 %)	1,6 (9,0 %)	1,2 (5,1 %)	0,7 (2,8 %)	0,4 (1,5 %)	0,05 (0,2 %)

Козятин	2,6 (15,8 %)	1,1 (13,4 %)	0,8 (8,6 %)	0,5 (5,7 %)	Немає відомостей	0,1 (0,4 %)
Шаргород	1664 (74,4 %)	1,2 (38,3 %)	1,0 (29,4 %)	0,8 (22,9 %)	Немає відомостей	0,05 (0,7 %)

Додаток В

Вибірка по основним видам професійної зайнятості євреїв Поділля на 1897 р.

(Вибірка зроблена на основі Перепису населення 1897 р.).

Зайнятість	Євреї		Всього	У відсотках
	Самостійні	Члени сімей		
Кількість єврейського населення по губернії	99616	269690	369306	100
Навчальна та виховна діяльність	2733	7384	10117	2,7
Наука, література, мистецтво	85	234	319	0,09
Сільське господарство (землеробство та тваринництво)	1385	5205	6590	1,8
Утримання житла та будівельні роботи	1811	5483	7294	2,0
Переробка рослинних і тваринницьких продуктів	3282	10974	14256	3,9
Виготовлення одягу	13641	32366	46007	12,5
Торгівля	33897	105667	139564	37,8

Додаток Г

**Вибірка по основним видам професійної зайнятості найбільш
чисельних національностей Поділля на 1897 р.**

(Вибірка зроблена на основі Перепису населення 1897 р.).

Зайнятість	Українці	У відсотках	Росіяни	У відсотках	Поляки	У відсотках
Кількість населення даної національності по губернії	2442819	100	98984	100	69156	100
Навчальна та виховна діяльність	1926	0,08	1911	1,9	361	0,5
Наука, література, мистецтво	107	0,004	129	0,1	97	0,1
Сільське господарство (землеробство та тваринництво)	2188705	89,6	25004	25,3	24272	35,0
Утримання житла та будівельні роботи	13599	0,6	6830	6,9	1837	2,7
Переробка продуктів рослинництва та тваринництва	9924	0,4	1435	1,4	1808	2,6
Виготовлення одягу	27996	1,1	2157	2,2	2722	3,9
Торгівля	5181	0,2	2388	2,4	838	0,01

Додаток Д

Хронологія окупації Поділля німецькими та румунськими окупаційними військами під час Другої світової війни

№ п/п	Населений пункт	Дата окупації
1.	Підволочиськ (Тернопільська область)	5 липня 1941 р.
2.	Чортків (Тернопільська область)	6 липня 1941 р.
3.	Борщів (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
4.	Бучач (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
5.	Гусятин (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
6.	Заліщики (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
7.	Городок (Хмельницька область)	8 липня 1941 р.
8.	Проскурів (Хмельницька область)	8 липня 1941 р.
9.	Бердичів (Житомирська область)	8 липня 1941 р.
10.	Чемерівці (Хмельницька область)	9 липня 1941 р.
11.	Кам'янець-Подільський (Хмельницька область)	10 липня 1941 р.
12.	Деражня (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
13.	Дунаївці (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
14.	Вінківці (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
15.	Нова Ушиця (Хмельницька область)	12 липня 1941 р.
16.	Летичів (Хмельницька область)	17 липня 1941 р.
17.	Бар (Вінницька область)	16 липня 1941 р.
18.	Жмеринка (Вінницька область)	16 липня 1941 р.
19.	Літин (Вінницька область)	17 липня 1941 р.
20.	Хмільник (Вінницька область)	17 липня 1941 р.

21.	Вінниця (Вінницька область)	19 липня 1941 р.
22.	Могилів-Подільський (Вінницька область)	19 липня 1941 р.
23.	Шаргород (Вінницька область)	22 липня 1941 р.
24.	Кодима (Одеська область)	22 липня 1941 р.
25.	Немирів (Вінницька область)	22 липня 1941 р.
26.	Гайсин (Вінницька область)	27 липня 1941 р.
27.	Теплик (Вінницька область)	27 липня 1941 р.
28.	Христинівка (Миколаївська область)	27 липня 1941 р.
29.	Бершадь (Вінницька область)	29 липня 1941 р.
30.	Гайворон (Кіровоградська область)	29 липня 1941 р.
31.	Голованівськ (Кіровоградська область)	30 липня 1941 р.
32.	Ульяновка (Кіровоградська область)	1 серпня 1941 р.
33.	Криве Озеро (Миколаївська область)	2 серпня 1941 р.
34.	Балта (Одеська область)	5 серпня 1941 р.

Додаток Е

**«Відомості про національний склад учнів у Вінницькій області з виділенням мови навчання по школах на початок
1945–1946 навчального року» [79, арк. 25]**

Населені пункти	Національність	I-IV класи			V-VII класи			VIII-X класи			Разом		
		Всього учнів даної національності	Учнів, для яких мова даної національності є рідною	Число учнів, що навчаються рідною мовою	Всього учнів даної національності	Учнів, для яких мова національності є рідною	Число учнів, що навчаються рідною мовою	Всього учнів даної національності	Учнів, для яких мова даної національності є рідною	Число учнів, що навчаються рідною мовою	Всього учнів даної національності	Учнів, для яких мова даної національності є рідною	Число учнів, що навчаються рідною мовою
Міста і міські поселення	Українці	11853	11800	11196	3919	3903	3588	1473	1461	1363	17245	17164	16147
	Росіяни	3037	3009	2064	845	845	534	367	365	242	4249	4219	2840
	Євреї	4345	4191	-	1498	1388	-	622	611	-	6735	6190	-
В тому числі жіночі школи	Українці	1107	1107	877	410	410	293	174	174	118	1691	1691	1288
	Росіяни	797	793	716	258	257	216	140	140	131	1195	1188	1063
	Євреї	607	607	-	217	217	-	115	115	-	939	939	-
Сільської місцевості	Українці	209430	209376	209252	39493	39493	39432	3438	3417	3396	252361	252286	252080
	Росіяни	2449	2467	1499	850	705	328	146	144	50	3945	3316	1877
	Євреї	2078	679	-	766	446	-	204	75	-	3048	1200	-
	Українці	221283	221176	220448	43412	43396	43020	4911	4878	4759	269606	269450	268207

Разом	Росіяни	5986	5476	3563	1695	1550	8621	513	509	292	8194	7537	4717
	Євреї	6423	4870	-	2234	1834	-	826	686	-	9483	7390	-

Додаток Є

Склад партійних організацій в південно-східних районах Поділля, що входили до складу Одеської області за основними національностями станом на 1 січня 1947 р. [116, арк. 16, 22, 27, 31, 42]

№ п/п	Національність	Членів КП(б)У	Кандидатів у члени КП(б)У	Всього комуністів
<i>Балтський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	439	108	547
2	Українці	284	74	358 (65,4 %)
3	Росіяни	87	25	112 (20,5 %)
4	Євреї	59	9	68 (12,4 %)
5	Молдавани	4	-	4 (0,7 %)
6	Білоруси	2	-	2 (0,4 %)
<i>Голованівський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	365	107	472
2	Українці	327	98	425 (90 %)
3	Росіяни	21	5	26 (5,5 %)
4	Євреї	13	2	15 (3,2 %)
<i>Кодимський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	362	79	441
2	Українці	218	46	264 (59,7 %)
3	Росіяни	85	20	105 (23,8 %)
4	Євреї	46	8	54 (12,2 %)
5	Білоруси	5	-	5 (1,1 %)
<i>Кривоозерський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	274	85	359
2	Українці	224	67	291 (81,0 %)
3	Росіяни	23	8	31 (8,6 %)
4	Євреї	20	8	28 (7,7 %)

5	Білоруси	2	-	2 (0,6 %)
<i>Савранський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	223	68	291
2	Українці	168	53	221 (75,9 %)
3	Росіяни	26	8	34 (11,7 %)
4	Євреї	28	6	34 (11,7 %)
5	Білоруси	-	1	1 (0,3 %)

Додаток Є.1

Інформація про якісний склад вчителів 1-10 по Вінницькій області на 1953 р.

[80, арк. 2]

№ п/п	Район	По штату	Працює на даний час	Національність			
				українці	росіяни	євреї	інші
1.	Барський	394	394	354	15	25	-
2.	Бершадський	314	314	269	13	30	2
3.	Брацлавський	202	193	174	6	12	1
4.	Вінницький	436	436	403	12	15	6
5.	Вінниця	538	538	320	11	99	8
6.	Вороновицький	265	265	263	-	2	-
7.	Гайсинський	443	442	397	26	15	4
8.	Дашівський	323	319	314	10	4	1
9.	Джулинський	253	250	235	6	9	-
10.	Джуринський	183	183	140	9	31	3
11.	Жмеринський	377	377	318	24	31	4
12.	Калинівський	441	440	391	19	27	3
13.	Козятинський	213	213	193	1	16	3
14.	Комсомольський	251	251	233	4	11	3
15.	Копайгородський	212	212	187	2	23	-
16.	Крижопільський	369	364	324	13	25	2
17.	Липовецький	306	306	288	5	12	1
18.	Літинський	365	365	336	15	14	-
19.	Могилів-Подільський	468	442	356	16	62	8
20.	Монастирищенський	383	383	371	16	62	8
21.	Муровано-Куриловецький	333	333	322	7	4	1

22.	Немирівський	322	322	304	5	11	2
23.	Ободівський	178	178	163	4	9	1
24.	Ольгопільський	179	179	148	25	6	1
25.	Оратівський	246	244	233	6	4	1
26.	Піщанський	246	246	222	9	14	1
27.	Плисківський	265	264	257	4	3	-
28.	Погребищенський	428	424	404	5	7	8
29.	Самгородський	209	205	168	8	7	22
30.	Ситковецький	175	175	160	5	9	1
31.	Станіславицький	173	171	161	3	7	-
32.	Теплицький	375	375	358	3	12	2
33.	Томашпільський	312	312	265	18	27	2
34.	Тростянецький	263	263	255	-	27	2
35.	Тулчинський	411	411	348	23	39	1
36.	Тиврівський	333	333	305	16	11	1
37.	Турбівський	238	238	227	3	6	2
38.	Уланівський	326	292	265	10	11	6
39.	Хмільницький	430	430	328	20	37	45
40.	Чечельницький	174	172	147	11	14	-
41.	Чернівецький	383	383	324	16	42	1
42.	Шаргородський	281	281	230	3	43	5
43.	Шпиківський	270	270	240	7	23	-
44.	Ямпільський	360	360	307	10	41	2
45.	Яришівський	189	189	174	3	10	2
	Разом	14006	13898	12319	540	882	157

Додаток Ж

**Розподіл єврейського населення по районних центрах Вінницької області на
3 січня 1959 р. [60, арк. 1-4].**

Населений пункт	Кількість	Населений пункт	Кількість
Бар	763	Муровані Курилівці	164
Бершадь	2238	Немирів	426
Брацлав	444	Піщанка	387
Вороновиця	104	Погребище	228
Гайсин	1554	Теплик	159
Жмеринка	3256	Томашпіль	1001
Іллінці	305	Тростянець	246
Козятин	1118	Тульчин	2268
Калинівка	194	Турбів	55
Копайгород	504	Гнівань	267
Крижопіль	937	Хмільник	1072
Липовець	189	Шаргород	1107
Літин	282	Ямпіль	647
Могилів- Подільський	4445	Вінниця	16497
Всього	40857		

Додаток И

Кількість іудейських громад на Вінниччині станом на 1 січня 1971 р.

№ п/п	Район	Населений пункт	Статус (зарєєстрована, незарєєстрована громада)	Кількість віруючих
1.	Вінницький район	м. Вінниця	зарєєстрована	1200
2.	Бершадський район	м. Бершадь	зарєєстрована	850
3.	Барський район	м. Бар	незарєєстрована	20
		с. Ялтушків	незарєєстрована	20
		с. Копайгород	незарєєстрована	20
4.	Гайсинський район	м. Гайсин	незарєєстрована	20
5.	Жмеринський район	м. Жмеринка	незарєєстрована	20
6.	Козятинський район	м. Козятин	незарєєстрована	20
7.	Крижопільський район	м. Крижопіль	незарєєстрована	20
		с. Городківка	незарєєстрована	16
8.	Літинський район	м. Літин	незарєєстрована	20
9.	Могилів-Подільський район	м. Могилів-Подільський	незарєєстрована	40
		с. Чернівці	незарєєстрована	20
10.	Муровано-Куриловецький район	с. Муровані Курилівці	незарєєстрована	20
11.	Теплицький район	с. Теплик	незарєєстрована	20
12.	Томашпільський район	с. Томашпіль	незарєєстрована	10
13.	Тульчинський район	м. Тульчин	незарєєстрована	20
		с. Шпиків	незарєєстрована	10
14.	Хмільницький район	м. Хмільник	незарєєстрована	20
15.	Чечельницький район	с. Чечельник	незарєєстрована	20
16.	Шаргородський район	м. Шаргород	незарєєстрована	20
		с. Мурафа	незарєєстрована	10
17.	Ямпільський район	м. Ямпіль	незарєєстрована	20
	Всього			2456

Додаток І

Єврейське населення Вінницької області станом на 5.12.2001 р.

Район	Усе єврейське населення	Міське населення	Сільське населення
Барський	66	59	7
Бершадський	83	80	3
Вінницький	25	10	15
Гайсинський	54	54	0
Жмеринський	4	3	1
Іллінецький	12	10	2
Калинівський	25	22	3
Козятинський	7	5	2
Крижопільський	27	25	2
Липовецький	6	6	0
Літинський	8	6	2
Могилів-Подільський	3	1	2
Мурованокуриловецький	13	10	3
Немирівський	30	29	1
Оратівський	5	3	2
Піщанський	21	17	4
Погребищенський	1	1	0
Теплицький	16	13	3
Тиврівський	36	29	7
Томашпільський	38	35	3

Тростянецький	11	7	4
Тульчинський	142	141	1
Хмільницький	2	0	2
Чернівецький	3	3	0
Чечельницький	9	4	5
Шаргородський	52	42	10
Ямпільський	29	19	10
м. Вінниця	1723	1723	-
м. Козятин	60	60	-
м. Ладижин	15	15	-
м. Могилів-Подільський	347	347	-
м. Хмільник	45	45	-
Всього	3066	2972	94

Додаток І

**Динаміка росту кількості іудейських та іудейсько-християнських громад в
Україні в 1992-2002 рр. [112, арк. 11]**

№ П/П	Громада	Станом на 1 січня									
		1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
1.	Громади караїмів	2	2	2	3	3	4	4	4	8	9
2.	Громади іудо-християн	-	4	4	4	6	9	16	12	12	14
3.	Громади прогресивного іудаїзму	-	-	-	-	-	-	13	15	32	44
4.	Громади месіанського іудаїзму	-	-	-	-	-	-	-	5	11	13
5.	Громади хасидів Хабад Любавич	-	-	-	-	-	-	-	40	75	85

Додаток Й

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Публікації, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1.1. Монографії

1. Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / В. В. Кононенко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 370 с.

1.2. Статті в наукових фахових виданнях України

2. Кононенко В. В. Доля української інтелігенції у повоєнний період сталінського тоталітаризму (1945–1953 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2004. Вип. VIII. С. 203–208.

3. Кононенко В. В. Зміни в національній структурі населення України 1930 – 1950-х рр. у контексті перепису населення 1959 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. С. 233–241.

4. Кононенко В. В. Національна політика радянської влади в перші роки періоду десталінізації (1953–1956) // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. Київ, 2006. Вип. 22. С. 125–131.

5. Кононенко В. В. Національна політика більшовиків та її трансформація: від РСДРП до РКП (б) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. Вип. XI. С. 233–236.

6. Кононенко В. В. Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 13. С. 74–79.

7. Кононенко В. В. Радянська національна політика періоду десталінізації: зміна основоположних принципів чи форм? // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. XIII. С. 147–151.

8. Кононенко В. В. Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х – 1960-х роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія. Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. XIV. С. 266–271.

9. Кононенко В. В. Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 15: на пошану доктора історичних наук, професор, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В. А. Смолій: У 2-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 2. С. 276–285.

10. Кононенко В. В., Зінько Ю. А. Особливості правового регулювання національного життя в СРСР наприкінці Другої світової війни (1944–1945 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. Вип. XV. С. 109–115.

11. Кононенко В. В. Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940–1980-х роках ХХ століття // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 17. С. 204–216.

12. Кононенко В. В. Чисельність та структура єврейського населення в Україні та на Поділлі за доби незалежності // Наукові записки Вінницького

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2013. Вип. 21. С. 68–74.

13. Кононенко В. В. Іудейські релігійні громади Вінниччини в епоху «застою» (1960-ті – 1980-ті рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Вінницька картографічна фабрика», 2015. Вип. 23. С. 124–129.

1.3. Статті у зарубіжних наукових виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

14. Кононенко В. В. Повсякденне життя євреїв Поділля у I половині ХХ століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій // Громадсько-політичний науковий збірник «Інтелігенція і влада». Серія: історія / За заг. ред. проф. Г. І. Гончарука. Одеса: Астропринт, 2016. Вип. 32. С. 210–233.

15. Kononenko V. National education of the Jews of Podolia at the present stage // British Journal of Educational and Scientific Studies. 2015. № 2 (22). P. 492–498.

16. Кононенко В. В. Єврейські громади Поділля у XV – першій половині ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 44. С. 71–75.

17. Кононенко В. В. Релігійне життя євреїв Поділля на сучасному етапі // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 103. С. 73–76.

18. Кононенко В. В. Правове регулювання діяльності іудейських громад в Україні (XIX – ХХ ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю, 2016. Вип. 24. С. 117–122.

19. Кононенко В. В. Уничтожение еврейского населения Подолья в немецкой и румынской зонах оккупации в 1941–1943 гг. // Научная дискуссия: вопросы

соціології, політології, філософії, історії. сб. ст. по матеріалам XLVIII междунар. науч.-практ. конф. Москва: Изд. «Інтернаука», 2016. № 3 (43). С. 36–40.

20. Кононенко В. В. Діяльність жмеринської молодіжної сіоністської організації «Ейнікайт» у 1944–1948 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 137–141.

21. Кононенко В. В. Демографічні процеси серед єврейського населення Поділля у другій половині ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 200–203.

22. Кононенко В. В. Єврейська національна меншина Поділля другої половини ХХ – початок ХХІ ст. у зарубіжній історіографії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 92–96.

23. Кононенко В. В. Антисемітська політика радянської влади у 1948–1953 рр. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. Вип. 25. С. 213–218.

24. Кононенко В. В. Релігійне життя євреїв Поділля у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр. // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17). Т. 1. С. 113–117.

2. Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

25. Кононенко В. В. Вплив голодоморів 1932–33, 1946–47 років на національну та соціальну структуру населення Вінниччини у повоєнний період // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті

національної пам'яті. Матеріали обласної науково-практичної конференції. 24 листопада 2005 р. Вінниця: Книга-Вега, 2006. С. 165–169.

26. Кононенко В. В. Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945–1953 рр.) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 18 вересня 2008 р. Вінниця: ТОВ «Планер», 2008. С. 141–145.

27. Кононенко В. В. Інтелігенція УРСР у 2 половині 1940-х – 1950-х роках: суспільне становище та роль в умовах повоєнного сталінського тоталітаризму // Інтелігенція і влада. Матеріали п'ятої всеукраїнської наукової конференції. Одеса: Артопринт, 2009. С. 93-100.

28. Кононенко В. В. Єврейська інтелігенція України у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 21–26.

29. Кононенко В. В. Соціально-політичне становище євреїв Вінниччини у повоєнний період (у другій половині 1940-х – 1950-х рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 22 жовтня 2009 р. м. Вінниця. Вінниця: ПП О. Власюк, 2009. С. 462–466.

30. Кононенко В. В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні» (до 70-річчя початку Другої світової війни). 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. Житомир. Дніпропетровськ: Центр «ТКУМА», 2010. С. 308–315.

31. Кононенко В. В. Національна освіта єврейських громад Поділля // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2011. С. 177–181.

32. Кононенко В. В. Повсякденне життя євреїв Поділля у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця: Видавництво ТОВ «Консоль», 2013. С. 480–490.

33. Кононенко В. В. Повсякденне життя єврейської радянської інтелігенції Поділля у другій половині ХХ століття: проблеми дослідження та інтерпретації джерельної бази // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару. 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця / Ред. кол. О. А. Коляструк (відп. ред.), Н. В. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Кароева. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 76–80.

34. Кононенко В. В. Соціальні характеристики єврейського населення Поділля у 50–60-х рр. ХХ ст. // Історичні студії / Упорядник Олена Подобед. Київ: Вид. О. О. Євенок, 2016. С. 98–103.

35. Кононенко В. В. Державний антисемітизм у 1953 р. та його вплив на суспільні процеси на Поділлі // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. Ч. II. С. 80–82.

36. Кононенко В. В. Демографічні характеристики єврейського населення Хмельниччини у 1950–1960-х роках ХХ століття // Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький, 2016. С. 228–230.

37. Кононенко В. В. Демографічні процеси серед єврейського населення Вінниччини у 1950–1980-х рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. 7–8 жовтня 2016 р., м. Вінниця. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 363–369.

**3. Публікації, які додатково відображають наукові результати
дослідження**

38. Кононенко В. В. Радянська преса як інструмент антисемітської політики влади
// Вісник факультету історії, етнології і права: Збірник наукових праць. Вінниця:
ФОП Корзун Д. Ю., 2017. Вип. 15. С. 33–35.

Додаток К
Апробація результатів дисертації.

№ п/п	Назва конференції, конгресу, симпозиуму, семінару, школи	Місце та дата проведення	Форма участі
1.	Всеукраїнська наукова конференція «Національна інтелігенція в історії і культурі України в ХХ–ХХІ століттях»	м. Вінниця, 28–29 жовтня 2004 р.	очна
2.	Обласна науково-практична конференція «Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті»	м. Вінниця, 24 листопада 2005 р.	очна
3.	Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору»	м. Вінниця, 18 вересня 2008 р.	очна
4.	Міжнародна наукова конференція «Національна інтелігенція в історії та культурі України»	м. Вінниця, 23–24 жовтня 2008 р.	очна
5.	Міжнародна науково-практична конференція «Євреї в Україні: історія і сучасність»	м. Житомир, 20 березня 2009 р.	очна
6.	ХХІІ Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження»	м. Вінниця, 22 жовтня 2009 р.	очна

7.	Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні (до 70-річчя початку Другої світової війни)»	м. Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.	очна
8.	П'ята всеукраїнська наукова конференція «Інтелігенція і влада»	м. Одеса, 24–25 грудня 2009 р.	очна
9.	Всеукраїнська наукова історико-красназнавча конференція «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського)»	м. Вінниця, 20–21 жовтня 2011 р.	очна
10.	Всеукраїнська наукова історико-красназнавча конференція «Вінниччина: минуле й сьогодення»	м. Вінниця, 11–12 жовтня 2013 р.	очна
11.	Всеукраїнський науково-теоретичний семінар «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел»	м. Вінниця, 14–15 травня 2015 р.	очна
12.	Всеукраїнська наукова конференція «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики»	м. Київ, 18 листопада 2015 р.	очна
13.	Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах»	м. Дніпропетровськ, 29–30 квітня 2016 р.	очна
14.	XLVIII Міжнародна науково-практична конференція «Наукова дискусія:	Росія, м. Москва, 21 березня 2016 р.	заочна

	питання соціології, політології, філософії, історії»		
15.	I Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція «Місто Хмельницький у контексті історії України»	м. Хмельницький, 23 вересня 2016 р.	очна
16.	XXVII Всеукраїнська конференція «Вінниччина: минуле та сьогодення»	м. Вінниця, 7–8 жовтня 2016 р.	очна
17.	III Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу «Повсякденність: візії та смисли»	м. Вінниця, 6–7 квітня 2017 р.	очна